

**BLAGOSLOV
MOGA OCA
MOJE SPASENJE**

Ivan Singer

ŽRTVE SE SEĆAJU ŽRTAVA. PRAVDA
NIKADA NE MOŽE BITI ZADOVOLJENA,
MEĐUTIM, ŽRTVE NE SMEJU DA BUDU
ZABORAVLJENE. ONE ŽIVE U NAŠIM
SEĆANJIMA I U NADI DA ĆE ŽIVETI U
PAMĆENJU ONIH KOJI OVU KNJIGU
PROČITAJU.

BLAGOSLOV MOGA OCA

Ivan Singer

BLAGOSLOV MOGA OCA

Moje spasenje

Gradska biblioteka, Vršac
2006.

Naslov originala

My Father's Blessing

Ivan Singer

Preveo sa engleskog

Nikola Račić

SADRŽAJ

Predgovor prevodioca	7
Predgovor srpskom izdanju	9
Prolog	13
I deo Jugoslavija	
Poglavlje 1 – Kod kuće	25
Poglavlje 2 – Na granici	38
Poglavlje 3 – Nemačka okupacija Vršca	58
Poglavlje 4 – U Beogradu	82
Poglavlje 5 – U kući Dr Eškenazija	91
Poglavlje 6 – Bekstvo	119
Poglavlje 7 – Podujevo	125
Poglavlje 8 – Split	138
Poglavlje 9 – U zatvoru	163
Poglavlje 10 – Moje “prosvećivanje“	171
II deo Italija	
Poglavlje 11 – Putovanje	197
Poglavlje 12 – Logor	202
Poglavlje 13 – Karbonara	237
Poglavlje 14 – Specijalna služba za Balkan	244

III deo Partizani

Poglavlje 15 – Bosna ’’Ušli smo’’	263
Poglavlje 16 – Desant na Drvar	291
Poglavlje 17 – Kapetan Magrat	307
Poglavlje 18 – Na putu za Rusiju	322

IV deo Rusija

Poglavlje 19 – Rusija	335
Poglavlje 20 – Dr Raisa Pavlovna Pokrovski	347
Poglavlje 21 – Korenovska	359
Poglavlje 22 – Naša obuka	374
Poglavlje 23 – Budimpešta	380

Epilog

Poglavlje 24 – Posle pedeset godina	387
Poglavlje 25 – Pravda	391
Poglavlje 26 – Žive samnom u mojim uspomnama	399
Poglavlje 27 – Moji roditelji	420
Poglavlje 28 – Moj otac	425

Dodatak

Istorijska pozadina	429
---------------------	-----

Beleške na dnu stranica	437
--------------------------------	------------

PREDGOVOR PREVODIOCA

Ovo autobiografsko delo posvećeno je uspomeni na tragične ljudske sudbine. Tragedija koju je autor preživeo i opisao ostavila je duboke rane u njegovoj duši, rane koje ni vreme ni ljudi ne mogu da izleče. Drugi svetski rat je davno prošao, sistematsko ubijanje Jevreja je prestalo, ali odjek i posledice prošlosti traju. Hitler je izgubio rat na bojnopolju ali je uspeo da u toku bitke ubija nenaoružane ljude, žene, decu i starce.

Ma koliko bolne bile uspomene, Ivan Singer odlučio se da svojim povratkom u prošlost ostavi svedočanstvo sadašnjim i budućim generacijama. Na stranicama ove knjige ispisano je jasnim i rečitim stilom svedočenje o vremenu punom bola i patnje, ispisano je svedočenje o ljudima koje je mehanizam smrti sveo na brojeve. Oni su sačuvani samo u fragmentima sećanja. Malo je preostalo onih koji mogu da ispričaju šta je 1941. godine zadesilo Jevreje Vršca, šta su osećali ljudi osuđeni na smrt čija je jedina krivica bila da su Jevreji. Malo je onih koji ih se mogu sećati. Otada je prošlo više od 60 godina, a zločinci su se pobrinuli da sakriju dokaze svog monstruoznog dela.

Ovde su opisani i događaji iz Drugog svetskog rata u kojima je autor lično učestvovao, poznati i manje poznati, ratne operacije vođene na tlu Jugoslavije, učešće Saveznika i još mnogo toga od znatne vrednosti za našu istoriju.

Ovo je svedočanstvo o životu na ivici smrti, na ivici gladi i bolesti koje su harale u tim ratnim vremenima, o velikoj unutrašnjoj snazi koja je bila potrebna da bi se sve to preživelo. Obična hrabrost

BLAGOSLOV MOGA OCA

nije bila dovoljna da se savladaju opasnosti koje su bile stalno prisutne. Opstanak je zahtevao više od toga, zahtevao je i domišljatost rođenu iz nužde, brzo razmišljanje, prilagođavanje najtežim uslovima kao i čistu sreću. Ova knjiga govori i o sačuvanoj ljudskosti u vremenima kada to nije bilo nimalo lako, kada su je mnogi izgubili, i o pobedi života nad smrću, bolnoj pobedi, ali ipak pobedi. Ona nije uzaludna, nije bez svrhe, a jedan od dokaza je i rađanje ove knjige.

Ovo je dug prema onima kojih više nema, koji su tragično izgubili živote u logorima smrti, na stratištima i u dušegupkama. Pravda ne može da bude zadovoljena, žrtve su ostale žrtve, a mnogobrojni zločinci uspeali su da izbegnu kaznu. Sećanje na žrtve je jedina pravda koju smo u stanju da im pružimo.

Nikola Račić

PREDGOVOR SRPSKOM IZDANJU

Ovo je treće izdanje moje knjige. Prethodna dva izdanja štampana su na engleskom. Srpsko izdanje malo je prošireno zahvaljujući mojoj saradnji sa prevodiocem.

Zahvalan sam gospodinu Nikoli Račiću, čijom je zaslugom ova knjiga došla do ostvarenja, jer je on, ne tražeći nikakvu naknadu predložio da ovu knjigu objavi u Vršcu na srpskom jeziku. Dok smo na tome saradivali uneo sam veći broj sitnih dopuna u duhu srpskog jezika koje doprinose jasnoći i preciznosti mojih izlaganja. Verujem da je ostalo vrlo malo mojih savremenika u Vršcu, a i onih koji više ne žive u Vršcu. Većina nas je već pomrla, budući da smo rođeni 1922. i da smo završili srednju školu 1940. Nakon rata bili smo svi zauzeti obnovom zemlje, završavanjem studija, stvaranjem svojih porodica, a nismo ni želeli da diramo u još neisceljene rane zadobijene najbrutalnijim ratom koje čovečanstvo pamti. Te moje rane neće nikad biti isceljene, ali sam odlučio da ovu knjigu izdam i ostvarim u dovoljno primeraka, da kad nas očevidaca više ne bude, nove generacije budu u stanju da sagledaju šta je moju generaciju snašlo. Istorija se ponavlja zato što ljudi sa iskustvom umiru, a nove generacije bez iskustva čine slične greške koje su i prethodne generacije činile.

Knjiga je nastala iz razgovora koje sam vodio sa svojim zetom Paulom. On je rođen u Londonu 1951. godine i nakon što se oženio mojom ćerkom Anom zainteresovao se za moju prošlost i za prošlost cele moje porodice. Viđali smo se redovno svakog petka na šabat koji smo slavili na zahtev moje unuke Patricije koja je

BLAGOSLOV MOGA OCA

pohađala jevrejsku osnovnu školu u Sidneju. Paul je koristio duge sate nakon večere da me ispituje o ratu i o svemu što sam video iz prve ruke u toku onih kobnih 6 godina koje su sledile nakon bombardovanja Beograda šestog aprila 1941. godine.

Posle izvesnog vremena nagovarao me je da sve to napišem da se ne bi zaboravilo i da ostane u nasleđe našoj porodici.

U to vreme imali smo 3 kompjutera u našem zajedničkom preduzeću i ja sam jedan od tih koristio da nakon rada pišem o tim događajima. Paul bi to redovno čitao i ispitivao me: »Šta se desilo nakon toga?«, sve dok nisam nastavio pisanje. Nazvao sam te odlomke »sećanje br1, br2, br3... « itd. Godine 1993. moja žena Dragica i ja preselili smo se kod sina Igora u Kentaki USA gde smo proveli 5 godina sa našim unucima rođenim u Americi. Tu sam nastavio pisanje i sređivanje knjige i, sredio moja sećanja u 28 poglavlja buduće knjige.

Ja nisam pobožan, ali sam naslov izabrao na osnovu verskog blagoslova koji mi je otac dao u Beogradu pre našeg rastanka. Njegov blagoslov se obistinio i ja sam rat preživeo, a da nisam bio ni jedanput ranjen, mada sam učestvovao u nekim od najtežih momenata partizanske borbe.

Od trenutka kada su nas nemačke »štuke« zasipale bombama shvatio sam koliko je moćno to njihovo oružje i odlučio da, ako ikako budem mogao, služim u vazduhoplovstvu i borim se kao pilot lovac protiv te brutalne nemačke sile.

Ivan Singer,
Sidnej, Australija,
godine 2004.

PROLOG

PROLOG

Na pravoslavnom groblju u Vršcu¹, parcela 7237/1, nalazi se crni granitni nadgrobnji spomenik, koji je ovamo prenet sa zapuštene poljane između pravoslavnog i katoličkog groblja. Na ploči piše:

Julijus Švarc

Voljen, poštovan i sa tugom pominjan.

Premينو u svojoj 53. godini, 4. januara 1927.

Počivaj u miru.

Tvoja supruga i deca.

Ispod toga je 1969. godine dopisano:

Dr Josif Singer (46)

Ilonka Singer (41)

Ana Singer (16)

Etel Švarc (61)

Gabor Švarc (40)

Trude Švarc (35)

Julius Švarc (4)

Pogubljeni pod tragičnim okolnostima

1 **Vršac** - grad 80 km severoistočno od Beograda. Udaljen desetak kilometara od jugoslovensko-rumunske granice, smešten je u podnožju Vršackog brega, krajnjeg ogranka Karpata. Godine 1941. grad je imao 30.000 stanovnika. Etnički mešovito stanovništvo, po redosledu brojnosti, činili su: Srbi, Nemci, Mađari, Rumuni, Cigani i Jevreji.

PROLOG

A godine 2000. dopisano je:

PRAVDA NE POBEDUJE,
ŽRTVE SU OSTALE ŽRTVE

Utehe za mene nema.

Brat, sin i unuk

Ivan Singer,

godine 2000.

Prolaznicima ove reči ne znače mnogo. Meni, međutim, one znače: to je moj otac, to je moja majka, moja sestra, moja baka, moj ujak, moja ujna i moj bratanac.

Bili su to moji najbliži, u našem Vršcu. Ubivši ih zločinački, razdvojila nas je nemačka vojska, koja je 1941. okupirala Srbiju i jugoslovenski deo Banata.

Otkuda ovaj nadgrobnni spomenik na tom mestu? Ja sam platio da se prenese sa vršačkog jevrejskog groblja, pre nego što je ono 1956, razrušeno. Taj crni mermerni kamen postavila je na dedin grob 1929. godine moja baka. Sećam se da sam sa bakom svake godine, uoči jevrejskih praznika, odlazio na dedin grob. Tu smo sadili cveće i molili se za pokoj dedine duše. Bilo je to lepo i raškošno groblje, sa uredno održavanim cvetnim lejama, okruženo zidom, koji ga je štitio od štetočina. Tu se nalazila i udobna kućica. U njoj je živeo grobljanski čuvar s porodicom. Svaki put kada bismo došli na groblje, čuvarova žena donosila bi lavor s vodom, sapun i čist peškir. Jer, baka je uvek, posle uređivanja groba, prala ruke, a zatim je ženi davala po koji novčić.

Duh spokojstva i blaženstva vladao je mestom počinka naših predaka, ali od svega toga nije ostalo ništa. Pre rata, oko 200 jevrejskih porodica staralo se o grobovima svojih predaka na vršačkom groblju, starom više od 200 godina.

Nakon oslobođenja Srbije i Banata od Nemaca u ratu 1941-1945, komunistička vlast odlučila je da groblje razruši, i da zemljište ustupi Poljoprivrednoj školi u Vršcu.

Pamtim kako je baka planirala da digne nadgrobni spomenik mom pokojnom dedi. Sećam se čak i iznosa, 3.000 dinara². Tu sumu baka je isplatila kamenorescu, nakon podužeg pogađanja. Sve je bilo utanačeno, oblik spomenika i tip slova, izgled nadgrobne ploče, cvetne leje...

Nema više grobljanskog čuvara, nema ni njegove žene. Nema više ni onih koji bi im plaćali za održavanje i uređivanje staza i plevljenje korova. *Hevra Kadiša*³ više ne postoji, svi Jevreji su nestali.

Gde je, zapravo, jevrejska zajednica, koja je nekada živela u Vršcu? Kuda su Jevreji odavde otišli? Dve stotine porodica nestalo je sa lica zemlje bez traga. Nisu im sačuvani ni domovi, ni grobovi. A bila je to napredna zajednica. Bili su to dobri ljudi, dobri građani, dobri Jevreji.

Sinagoga se nalazila u centru grada, odmah pored Balogove prodavnice. Bila je to jednostavna zgrada, s ulazom i tri prozora u prizemlju i sa četiri prozora na prvom spratu. U prizemlju se

2 Kupovna moć jednog jugoslovenskog dinara 1929. bila je ista kao jednog dolara 2002. godine.

3 **Hevra Kadiša** – pogrebno društvo odgovorno za funkcionisanje jevrejskog groblja dotične zajednice.

PROLOG

nalazila kancelarija i zbornica Kehile⁴ (Jevrejske opštine). Iznad je bio stan rabina i njegove porodice, sve dok rabin nije bio otpušten. Zatim je stan bio pretvoren u sastajalište jevrejske zajednice, u neku vrstu jevrejskog kluba, gde su održavane Seder⁵ večeri i drugi skupovi. Klub je bio prijatno mestašće. Mogla je tu, subotom popodne i nedeljom, da se odigra partija karata, a bilo je to i ugodno sastajalište za razgovore sa prijateljima.

Sinagoga je bila u produžetku malenog dvorišta i sa ulice se nije mogla videti. U sinagogu se ulazilo iz dvorišta, iz kojeg su, s desne strane, stepenice vodile u rabinov stan na prvom spratu. Unutrašnjost sinagoge nije se razlikovala od drugih bogomolja, koje sam poznao. U oltaru, na sredini, nalazili su se svici Tore (Sveto pismo - Stari zavet). Sa desne strane bilo je mesto za rabina, a sa leve za kantora. Prostor za čitanje Tore bio je odeljen metalnom ogradom. Klupe, u tri kolone, bile su okrenute prema oltaru.

Redovno sam prisustvovao molitvama na Erev⁶ Šabat⁷, svakog petka uveče, ili molitvama subotom pre podne, onda kada smo predavanja u gimnaziji imali popodne. Bio je to deo obavezne nastave veronauke, koju nam je naš rabin odredio.

4 **Kehila** – organizacija jevrejske zajednice u gradu ili manjem mestu. Bavila se administrativnim poslovima zajednice i dobrotvornim radom.

5 **Seder** – Svečana večera koja na hebrejskom jeziku znači: red, održava se naveče 15. i 16. Nisana (sedmi mesec u jevrejskom kalendaru) na početku praznika koji se zove Pesah (Pasha), posvećen izlasku Jevreja iz Egipta.

6 Molitve koje se čitaju uveče posle zalaska sunca. Ime dolazi od prve reči prve molitve uz odgovarajući blagoslov.

7 **Šabat** – dolazi od hebrejske reči „savat“ koja znači „prestani“ ili „počini“. Šabat je svečani dan odmora koji Jevreji poštuju i slave od zalaska sunca u petak do smrkavanja u subotu.

Vršac je bio lepa varoš, sa solidnim školama. Ljudi nekoliko nacija i vera živelo je u slozi. Najbrojniji su bili Srbi. Sledili su ih Čogleri. Bio je to narod nemačkog i francuskog porekla. Govorili su iskvarenim nemačkim dijalektom. Po brojnosti, sledili su: Mađari, Rumuni, Cigani i Jevreji. Čoglera je bilo 30 odsto od ukupnog stanovništva. Bili su brojni i ekonomski su dobro stajali. Živeli su u urednim kućama, u boljem delu grada. Ulice u tim kvartovima bile su asfaltirane, a imale su drvorede duž trotoara. Tu je bio i divno uređeni Gradski park, sa katoličkim grobljem u blizini. U tom delu varoši nalazi se i velika katolička crkva, u gotskom stilu.

Banat je ravan i plodan, prava žitnica. Žetve su bogate, a gaji se uveliko još i kukuruz, repica, detelina... Željeznička pruga od Beograda za Rumuniju vodi preko Vršca. Tokom putovanja, preovladava ravnica. No, kako se prilazi Vršcu, na horizontu se pojavljuje srednjevekovno utvrđenje, Vršačka kula, koja izranja sve više i više i otkriva Vršački breg, poslednji ogranak Karpata, obrastao u bujno zelenilo. Ispod brega sa kulom, pružaju se plodne, osunčane padine, koje su nekada, čak do Gradskog parka, bile pokrivene vinogradima.

A u samom, velikom Gradskom parku, nalazile su se lepe, negovane cvetne leje. U senkama žbunja i velikih stabala nalazile su se bele klupe. Tu su ljudi mogli da se šetaju, opuste i odmire. S desne strane parka nalazilo se katoličko groblje, uredno i negovano, ograđeno visokim zidom. Sa leve strane parka bili su tenisko igralište, sportsko kupalište „Stadion“ i divan sanatorijum.

Sa brega, vidi se kompletna panorama grada: gotska katolička crkva sa dva jednaka tornja, dve pravoslavne crkve, široke

PROLOG

ulice s drvoredima, Gradska kuća, željeznička stanica, Gradski muzej, Biblioteka i mala promenada nedaleko od Gradske kuće.

Ulica Kralja Aleksandra, glavna ulica Vršca, vodila je od željezničke stanice do Gradske kuće. Odatle, prema istoku, Temišvarska ulica, ide pravo prema rumunskoj granici, koja je od grada udaljena nekih 10 kilometara.

Vršac je imao dosta škola: nekoliko osnovnih, Zanatsku, Gimnaziju, Učiteljsku (zvanu Preparandija), jednu manjinsku rumunsku i Vojnu muzičku školu. Srbi su živeli u neuređenijem delu grada. Tu su ulice bile većinom nepopločane i blatnjave, a u kućama su živeli uglavnom seljaci i radnici. Imali su svoje dve pravoslavne crkve: veliku (Sabornu) i malu (Uspensku), lepa zdanja osnovne škole i velelepni Vladičanski dvor, sedište pravoslavnog episkopa. Jugoslavija je bila parlamentarna monarhija⁸, demokratskog uređenja sa neznantnim primesama diktature. Da nije bilo *uvezenih* ideologija, ta zajednica živela bi koliko-toliko srećno. Ali, to joj nije bilo suđeno. Sve što je bilo dobro, zbrisano je onog dana kada su domaći Nemci (Čogleri, Folksdojčeri) od nemačkih okupacionih snaga dobili vlast. Bio je to dan koji su Čogleri dugo priželjkivali. Hitlerovo⁹ obećanje je bilo ostvareno. Za sve nas ostale bio je to šok, nakon što smo se godinama pretvarali da ne vidimo šta se sprema iako je sve bilo tu, prisutno i vidljivo, još od Hitlerovog dolaska na vlast u Nemačkoj.

8 Jugoslavijom je vladao kralj u saradnji sa Skupštinom

9 **Adolf Hitler** (1889–1945): Kancelar i diktator nemačke države (1933–1945). Veliki antisemita, koji je okrivio jevrejsko stanovništvo za sve jade i probleme u Nemačkoj.

Porodica Adler imala je mlin na početku Temišvarskog puta. Anika Adler je bila lepa, mlada devojka. Njen stric Adler Endre živeo je sa jednom Ruskinjom (izbeglicom) u velikoj i lepoj kući na Vršačkom bregu. Nisu bili bogati. Da bi mogli da sastave kraj s krajem, izdavali su deo svoje kuće, kao mali pansion. Tu sam se i ja, sa punih 13 godina, zadesio, provodeći nekoliko nedelja školskog raspusta 1935. Nedaleko od kuće prostirala se gusta hrastova šuma, kroz koju se prolazilo uskim stazama, dok se nebo jedva naziralo između visokih krošnji. Bilo je toplo letnje vreme, nisam video nijednu srnu, niti jelena. Čuo se cvrkut ptica. Načuo sam i ljudske glasove. Govorili su nemački, jezikom koji sam ja dobro znao. Tiho sam se približio mestu odakle su dopirali glasovi. Došao sam do jedne male čistine. Grupa mladih igrala je jurke. Neki od dečaka i devojčica bili su iz naše škole (gimnazije), a starije nisam poznao. Zaključio sam da su verovatno iz Nemačke. Interesovalo me je šta tu rade? Umirio sam se iza jednog stabla, tako da nisu mogli da me vide i pomno osluškivao. Igra je potrajala još neko vreme, a onda je jedan od starijih stao u sredinu grupe. „Dosta je igre!“, rekao je, „vreme je da radimo nešto ozbiljno. Pomolićemo se Bogu“.

Skupina je poslušala. Stajali su u tišini, sve dok vođa nije progovorio, a zatim su svi prisutni, počeli za njim, u horu, da ponavljaju: „Dragi Bože, učini da Mojsije ponovo živi, da opet bude vođa jevrejskog naroda, pa da ih okupi iz celog sveta i ponovo dovede do Crvenog mora. O, svemogući Bože, učini da se more razdvoji i da svi Jevreji krenu za svojim vođom. Kad se svi budu na sredini našli, učini da se more vrati i sve ih potopi. O, poslušaj našu molitvu i podari mir svim narodima sveta.“ Bez obzira na to

PROLOG

koliko je smešno zvučalo, shvatio sam da se radi o organizaciji, preko koje nova Nemačka indoktrinira svoju mladež. Bile su to aktivnosti Kulturbunda¹⁰.

Minja Balog, student prava, bio je dobar prijatelj mojih roditelja. Bio je osam godina stariji od mene. I on je u to vreme provodio raspust kod Adlerovih. Sate smo provodili čitajući na ležaljka u Adlerovoj bašti. Ispričao sam Minji šta sam video i čuo u šumi. On se čudio, ali nije shvatio značenje tog događaja. Rekao mi je kako to baš nije bilo pristojno da prisluškujem Nemce dok izvode svoje rituale. Reč *genocid* tada još nije bila u upotrebi, ali sigurno je da se upravo o tome radilo. Bio je to primer verbalnog genocida. „Potopi sve Jevreje, o Bože“. Tako je, zapravo, počelo istrebljenje Jevreja u mom rodnom gradu. A trajaće sve dok ih ne nestane, zajedno sa njihovim domovima i grobovima. Svi su pobijeni. Svako sećanje na njih je izbrisano.

Godine 1939. Japanci su preplavili Evropu svojim proizvodima. Sećam se kako su stariji govorili da se japanski satovi prodaju *na kile*. Nedaleko od ugla na Trgu Princa Đorđa nalazila se sajdžinica starog gospodina Getmana. Njegov sin, lepo razvijen i visok momak, često je pomagao u očevoj radnji. U izlogu sam video japanski džepni sat, nešto kabastiji od onih skupih, ali nije loše izgledao. Cena mu je bila 49 dinara. Vrlo jeftino, u poređenju sa švajcarskim satovima, čija je srednja cena bila negde oko 800 dinara. Odlučio sam da uđem. U radnji je bio Getmanov sin, sam,

10 **Kulturbund:** „Kulturni savez“. Bio je to kulturni i ideološki savez nemačke manjine (etničkih Nemaca) sa nemačkom kulturom i ideologijom njihove „domovine“, (Nemačke).

veoma ljubazan. Objasnjavao mi je kakav je kvalitet tog japanskog sata. Sećam se da je uzeo nož i prilično jako udario po staklu. „Vidiš, ne može da se razbije, od nelomljivog je stakla. Mogu i da ga zgazim“. I stvarno je zgazio sat. Nisam imao para za pazar, a trebalo je i da se posavetujem sa roditeljima. Rekao sam mu da ću da razmislim i da ću najverovatnije da dođem ponovo. „Ich werde mich freuen“ (“Biće mi drago”), rekao mi je na vratima.

Pominjem tu epizodu sa Getmanom, jer je baš on bio na straži prve noći kada smo bili pohapšeni. Blizu 200 porodica, muškarci i žene, stari i bolesni, mladi i zdravi, deca i bebe, dečaci i devojke... Svi Jevreji iz Vršca bili su zatvoreni u barake nekadašnje Jugoslovenske vojne muzičke škole. Posle prve noći spavanja na podu barake, na nešto malo slame, morao sam da izađem zbog mokrenja. Video sam da na straži, pred vratima, stoji on, mladi naoružani Getman, u crnoj uniformi. Rekao mi je da odem i da to uradim tamo, **uz zid** i da se na tako nešto **navikavam**. „Pošto ćemo vas“, rekao je, „i inače, uz neki takav zid, uskoro sve postreljati“.

Nisam mu verovao. Tako nešto bilo je nezamislivo, neverovatno, ali Getman je govorio istinu. Znao je svrhu čitave operacije, znao je zašto su nas sakupili. Isti čovek, koji mi se toliko ulagivao u svojoj radnji, isti čovek koji se topio od ljubaznosti kad je hteo da mi proda sat, znao je da ćemo, do kraja godine, biti uništeni.

I DEO
JUGOSLAVJA

POGLAVLJE 1

KOD KUĆE

Kad smo obojica imali samo deset godina, moji roditelji su me upoznali sa Pajom Cinerom, mojim drugom. Odlazili bismo nedeljom popodne jedan kod drugog i igrali se, trudeći se da uvek smislimo neku novu igru. Kako smo rasli, tako su i naše igre postajale složenije. Jednom prilikom, došli smo na ideju da napravimo filmski projektor. Dobili smo od kino-operatera kotur filma i priliku da pogledamo i proučimo projektor. Bio je to podsticaj da pokušamo i da sami načinimo jedan takav aparat. Prikupili smo potreban alat i uredili našu malu radionicu. Tu smo, posle škole, provodili veći deo slobodnog vremena. A onda, kako je aparat poprimao oblik, tako je i naše prijateljstvo raslo.

Naprava se zasniva na kombinaciji svetlosnog izvora i sistema sočiva. Slike sa filmske trake projektuju se putem sočiva na beli ekran brzinom od najmanje 16 slika u sekundi. Uspeli smo da konstruišemo skoro ceo projektor, međutim, nije nam polazilo za rukom da nađemo rešenje onog dela mehanizma, koji zaklanja ekran između slika, a u trajanju šesnaestine sekunde. Uprkos svim naporima, nismo uspeli da dobijemo pokretnu sliku. Naš poduhvat, iz vremena nemih filmova sa Gretom Garbo nije uspeo, iako smo principe stvaranja pokretnih slika, naučili u školi, na časovima fizike.

JUGOSLAVIJA

Vremenom se naše interesovanje usmerilo prema nekim drugim zanimljivim aktivnostima, kao što je, recimo, konstruisanje peći na pravo gorivo. To je bilo i lakše i uspešnije.

Jedan od naših boljih poduhvata odnosio se na konstruisanje foto aparata uz pomoć sočiva iz očeve ordinacije. Fotografije su bile oštre u sredini, ali mutne pri krajevima. Sve to, konačno je podstaklo Pajinog oca da mu kupi pravi foto aparat. Kasnije sam, po svojoj zamisli, napravio aparat za kopiranje slika sa negativa, pa sam bio u stanju da i drugima razvijam fotografije. Ubrzo, posmatrajući kako to profesionalci rade, dobro sam savladao i veštinu koričenja knjiga.

Naše prijateljstvo jačalo je uporedo sa poduhvatima koje smo zajednički preduzimali.

Bio je to bezbrižan život dok su se roditelji starali o nama. Ta bezbrižnost se, međutim, prekinula kada je umro Pajin otac, a njegova majka rešila da se iz Vršca preseli u Beograd.

Ali, naše prijateljstvo se nastavilo. Održali smo vezu i bili opet zajedno kad smo se upisali na Beogradski univerzitet. U to vreme, Paja je počeo da pokazuje interesovanje za radnički pokret. Čitao je knjige na te teme i naposljetku bio primljen u članstvo Komunističke omladine Jugoslavije. Time je postao nešto više od običnog simpatizera, a u to vreme, tako nešto je bilo moderno u redovima univerzitetske mladeži.

Paja je rastao pod naglašenom roditeljskom pažnjom i brigom. Bio je treće dete dr Maksa Cintera i Irme Sigeti, dobrostojećeg jevrejskog bračnog para. Doktor Ciner je bio ugledan i sposoban advokat. Pre Paje, Irma je rodila dvoje dece, ali oboje je umrlo još u ranom detinjstvu.

Drugo po redu, devojčica po imenu Lici, umrla je od difterije u sedmoj godini života.

Cinerovi nisu želeli da imaju više od jednog deteta i tako su rodili Paju već u godinama i tek nakon smrti prethodnog deteta. O Paji su se brinuli preterano, u nadi da ga zaštite od svake moguće opasnosti. Tako na primer, nisu mu dozvoljavali da vozi bicikl, niti da sam izlazi na ulicu.

Kada je imao deset godina¹¹, Cinerovi su insistirali na privatnom učitelju radi pripreme za prijemni ispit u srednju školu (gimnaziju). Paja je bio veoma bistar i darovit. Kao odličnom učeniku, nije mu bila potrebna nikakva pomoć. Međutim, Cinerovi su insistirali na dodatnim časovima. I ja sam bio dobar đak, ali i moji roditelji su doneli istovetnu odluku. Tako smo najzad i Paja i ja dobili istog privatnog učitelja i učili kod njega zajedno.

Srpski nije bio naš maternji jezik. Kod kuće smo govorili mađarski. Pre Prvog svetskog rata, Vršac je pripadao Austrougarskoj monarhiji, sve do 1918, kada je, po Versajskom mirovnom ugovoru, ušao u teritorijalni sastav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Naši roditelji učili su školu na mađarskom, tako da nam je obojici to bio prvi jezik kojim smo govorili. Upravo zato naši roditelji su smatrali da je potrebno da imamo privatnog učitelja za srpski, najvažniji predmet na srednjoškolskom prijemnom ispitu. Obojica smo ga vrlo lako položili.

Paja i ja bili smo različiti, kako po karakteru, tako i po vaspitanju. Ja sam uvek bio samouveren. Samostalno sam donosio

11 Paja i ja rođeni smo iste (1922) godine, s tim što sam ja bio tri meseca stariji.

JUGOSLAVIJA

odluke, bez pomoći roditelja, dok je Paja bio previše zavisno i poslušno dete. Ne kažem da sam ja bio neposlušan, ali sam drugačije bio vaspitan. Imao sam svaku slobodu, koja se detetu može pružiti. Od petnaeste godine imao sam i svoju zasebnu sobu, koja se nalazila u dnu dvorišta. U njoj sam mogao da radim šta mi je bila volja. Otac me je ohrabrivao i podržavao u osamostaljivanju, naročito nakon moje Bar Micve¹².

Moji roditelji, Josif i Ilonka, bili su skromni ljudi, obični građani. Bili su druželjubivi, imali su mnogo prijatelja i nikad nisu bili sami. Svake večeri, oni bi, ili primali goste ili odlazili kod prijatelja, uglavnom na koju partiju bridža.

Moja baka po majci, Etel Švarc, živela je u to vreme zajedno sa nama u istoj kući, i imala je svoje dve sobe. Naša kuća bila je centar okupljanja cele familije. Naša šira porodica bila je prilično brojna. Uvek bi neko od rođaka, na kraće ili na duže vreme, boravio kod nas. Moj otac je bio glava šire porodice. Moji ujaci uvek su tražili njegov savet. Majka je imala trojicu mlađe braće, od kojih su dvojica živela u Vršcu, a jedan u Zagrebu, glavnom gradu Hrvatske. Sećam se kako je moja baka Etel uputila svog najmlađeg sina, kada je nameravao da se ženi, da zatraži dopuštenje moga oca. Bili smo privrženi jedni drugima.

Moja porodica je bila dobrostojeća i pripadala je srednjem građanskom staležu. Kao lekar, otac je dobro zarađivao. Uspeo je i

12 **Bar Micva** je verski običaj koji označava sticanje zrelosti kod jevrejske muške dece. U skladu sa jevrejskom tradicijom i ja sam imao svoju Bar Micvu kada sam napunio 13 godina, nakon čega se postaje punopravan član u sinagogi i punopravno učestvuje u zajedničkoj molitvi i čitanju Tore (Biblije) zajedno sa ostalim odraslim članovima zajednice.

da uštedi značajnu svotu. Tokom agrarne reforme, posle Prvog svetskog rata, kupio je 75 jutara zemlje od izvesnog grofa Bisingena. Prilično se zadužio da bi kupio tu zemlju i planirao je da, do svog penzionisanja, taj dug otplati. Zemlja se nalazila u blizini sela Dobričeva, koje je bilo nastanjeno uglavnom mađarskim življem, nekih 14 km u pravcu Bele Crkve i stotinak metara od rumunske granice. Zemlju je, da bi se dug otplatio, valjalo đubriti, obrađivati i ubirati prinose.

Otac nije imao vremena za odlaske na selo. To zaduženje je pripalo mojoj majci. Leti, u vreme školskog raspusta, odlazio bih sa svojom majkom na selo u toku žetve, vršidbe i branja kukuruza. Zemlju smo davali u napolicu onim ratarima koji nisu imali dovoljno sopstvene obradive zemlje.

Oni bi davali seme i polovinu prinosa za pravo korišćenja zemlje. Prihodi pod ovim uslovima nisu bili dovoljni za otplatu duga. Moj otac je zato odlučio da zaposli jednu porodicu, koja bi se starala o imanju, uzgajala stoku i obrađivala zemlju. Bilo je potrebno da se na imanju izgradi kuća, u kojoj bi ta porodica živela. Mojoj majci se nije svidela uloga koja joj je pripala u celoj toj stvari i nije volela odlaske na selo. Odlučio sam da tu obavezu preuzmem na sebe. Predložio sam ocu da čitav svoj školski raspust provedem u Dobričevu i tako oslobodim majku neprijatne obaveze. Iako sam imao tek nepunih četrnaest godina, otac mi je poverio nadgledanje izgradnje kuće, kao i unajmljivanje radnika u vreme sakupljanja letine i drugih poslova. Bio sam srećan i ponosan. Imao sam priliku da samostalno donosim odluke, da pregovaram s ljudima i da utanačujem poslove.

JUGOSLAVIJA

Ubrzo su seljaci shvatili da je moj potpis podjednako važan kao i potpis moga oca.

Obrazovanje koje sam stekao i očevo poverenje osposobili su me, još u ranoj mladosti, da se lakše snalazim u raznim situacijama. Kasnije mi je to mnogo pomoglo. Učio sam na sopstvenim greškama. Sećam se, na primer, slučaja koji je moga oca stajao dosta para. Radilo se o crepovima za pokrivanje kuće. Otac me je detaljno uputio šta i kako da radim, međutim, nešto sam uradio po svome. Preduzimač je, naime, ubedio mog oca da kupi crepove iz Srbije. Navodno, bili su kvalitetniji i jeftiniji od onih iz obližnjeg Jasenova. Pet hiljada crepova iz Srbije trebalo je da bude istovareno na banatskoj strani Dunava, u Palanci, nekih pedeset kilometara od našeg imanja. Bio sam zadužen da zapregama organizujem prevoz. Predvideo sam da će to biti urađeno u pet tura, tokom pet dana. Otac mi je rekao da isplatu vršim samo za onu turu koju neposredno preuzmem. Ništa unapred. Stoga mi je dao onoliko para koliko je bilo potrebno za prvu turu. Rekao je da će mi ostatak novca davati za svaku narednu turu posebno.

Kada je preduzimač saznao za tu varijantu plaćanja, naljutio se. Rekao je da to nije pošteno. Jer, on je proizvođaču crepa obećao kompletnu isplatu odmah. I tako, uspeo je da me prelomi. Rešio sam da isplatim pun iznos, pa sam ostatak pozajmio od meštana. Crepovi su sada bili na obali Dunava, a preduzimač nas je, nakon isplate, napustio. Radnik sa našeg imanja i ja utovarili smo i prevezli prvih 1.000 crepova. Usput sam glasno razmišljao: »A šta ako Dunav nadode i potopi crepove? « »Moglo bi i to da se desi«, rekao je radnik. Shvatio sam da sam pogrešio i da nije trebalo da

platim sumu u celini. Uхватила me je panika. Odlučio sam da odmah odem do oca i da mu priznam kakvu sam grešku načinio. Čim smo stigli na farmu, seo sam na bicikl i krenuo u Vršac.

Nikada neću da zaboravim ljutnju moga oca. Gnevno je udario pesnicom o sto. Očitao mi je bukvicu, koju sam i zaslužio. Sutradan, na obali Dunava, video sam da voda nije odnela crepove, ali je veći deo crepa tokom noći bio pokraden. Na kraju, morali smo da kupimo crepove iz Jasenova. U stvari, crepovi iz Srbije bili su kraći i zbog toga jevtiniji, ali nisu bili kvalitetniji.

To je bilo moje prvo iskustvo, na osnovu kojeg sam shvatio kako neki ljudi mogu da budu bezočni. I koliko je, zapravo, naš preduzimač bio nepošten. Naučio sam lekciju za ceo život i odlučio da više ne ponavljam slične greške.

Zasađivao sam mlade voćke, hranio svinje, živinu, patke, guske i ćurke. Brinuo se o konjima i ponekad jahao. Pre nego što smo ga kupili i doveli na naše imanje, moj omiljeni konj Rigo nastupao je u putujućem cirkusu. Bio mi je jako privržen. Umeo je još uvek da izvede i poneku cirkusku tačku. Dozvoljavao mi je da ga jašem bez sedla. Često sam tako odlazio do obližnjeg sela. Kasnije, kada smo kupili sedlo, jahao sam i do grada.

U Vršcu, daleko od imanja, igrao bih bilijar u omanjem restoranu Gradskog parka. Ispred restorana, nalazio se pokriven paviljon, u kojem je nedeljom i praznikom svirala vojna muzika. Takav običaj zadržao se još od pre Prvog svetskog rata, kada su ovi krajevi pripadali Austrougarskoj. Pored restorana bila je i plesna dvorana, u kojoj je g. Kuditek stariji držao školu modernog plesa. Bilo je to omiljeno mesto za zabavu.

JUGOSLAVIJA

U parku sam se sastajao sa svojim školskim drugovima. Tenisko igralište nalazilo se odmah do Gradskog parka. Tamo sam prvi put sreo Sašu.

Saša je bila drugarica moje sestre Ancike¹³. Bile su vršnjakinje. Upoznali smo se u Teniskom klubu, u koji su, inače, dolazili mnogi gimnazijalci. Bio je to skup sport, čak i za mene. Više sam voleo da sam zaradim, a ne da od roditelja tražim novac. Za tenis je, međutim, bilo potrebno daleko više nego što sam ja mogao da zaradim.

Jednog dana otišao sam do teniskog igrališta da pogledam šta se tamo događa. Gledao sam kako jedan od trenera, Tibor Balind, podučava Aniku Adler, ćerku vlasnika mlina. Jedan čas od 45 minuta stajao je 50 dinara, koliko su tada iznosile dve radničke dnevnice. Anika je bila beznadežan slučaj. Jedva je uspevala da reketom pogodi loptu. Ponekad, kada bi joj slučajnio to i pošlo za rukom, lopta je odletela van terena ili pravo u mrežu. Bio sam ubeđen da bih ja umeo bolje. I tako, posle časa sa njom, zamolio sam Tibora da mi dopusti da probam. Pristao je. Uspelo mi je da uputim nekoliko lopti kako treba. Ne verujem da sam ikoga impresionirao. Seo sam na bicikl i otišao kući.

Nekoliko dana kasnije, majka me je upitala da li bih želeo da igram tenis. Naravno, rekao sam da bih voleo. Uostalom, Teniski klub je bio popularno sastajalište omladine mog uzrasta i mog staleža. Jedan od nas, Ervin Geduldig, stasao je u juniorskog prvaka. Njegov otac, Imre Geduldig, bio je imućan Jevrejin, a

13 Zvala se Ana, ali smo joj tepali „Ancika“.

majka mu je bila prelepa Mađarica, koja je prešla u jevrejsku veru. Ervin je u to vreme imao petnaest ili šesnaest godina. Bio je naočit, kao i njegovi roditelji, koji su živeli dosta luksuzno. Jevrejska zajednica ih je, kao imućne, uvažavala.

Kasnije sam shvatio zašto je moja majka htela da igram tenis. U to vreme, Tibor nije imao dovoljno učenika, pa je odlučio da me mojoj majci pohvali kao sportski talentovanog. Naravno, mojoj majci je godila takva hvala, pa je bačenu udicu progutala. Ja, međutim, nisam bio ni približno takav igrač kao Ervin. Čak se ne bi moglo reći ni da sam bio prosečan igrač. Jednostavno, nisam imao dara za taj sport, a ni naročitog interesovanja. Više su me privlačili jahanje, biciklizam, mačevanje, a najviše ples. U tome sam bio prilično dobar.

Ipak, nastavio sam da se trudim, ali bez vidnog uspeha. Moja sestra je takođe počela da igra tenis, ali kao i ja, ni ona nije bila naročito dobra. U početku, trener me je bio dosta visoko rangirao. No, tu poziciju nisam mogao da održim, pa sam, nakon nekoliko poraza, završio na dnu liste. A to nije bilo za ponos. Nisam uspeo da postanem odličan igrač, kakav sam recimo bio učenik. U školi sam dobijao odlične ocene i bio među pet najboljih đaka u razredu.

Hajni Holender bio je sin vršačkog veterinara, moj vršnjak, takođe Jevrejin. Desilo se da je u to vreme i on počeo da igra tenis. Jedan dan mi je ostao jasno u sećanju. Igrali smo u dublu, Ancika, Hajni, Saša i ja. Jedna grupica je stajala i posmatrala. Ne sećam se ko je bio u pitanju. Hajni je počeo da se ponaša nasrtljivo prema Saši. Bio je uporan, ali jedino što je postigao s njene strane, bilo je

JUGOSLAVIJA

odlučno odbijanje. »Šta je s tobom?«, obratila mu se sa negodovanjem. »Šta si se, pobogu, tako raspalio? Nisi moj broj. Ohladi se malo. Istuširaj se, prijaće ti«.

Što se mene tiče, nikada ne bih rizikovao da na tako otvoren način budem odbijen. Opredelio sam se za opreznost, a Saša je bila stvarno lepa, kao porcelanska lutka.

Živela je sa majkom. Imala je srpsko prezime - Paunović. Međutim, znao sam da joj je majka Nemica. Stanovali su u uličici, kojom sam, na putu do škole, svakodnevno prolazio. Ponekad bih video njenu majku na prozoru. Nije bilo ničeg naročitog u njenom izgledu, sem što je bila previsoka. Po zanimanju je bila diplomirani farmaceut, a ljudi su je oslovljavali sa »gospođo Paunović«. Sigurno je bila udovica ili raspuštenica. Saša nije bila moj tip, nije me privlačila. Bila je više nego svesna svoje lepote, te je stoga bila samouverena i direktna. Nije mi padalo na pamet da joj prilazim. Ali, onda se desilo da je ona prišla meni i to na način koji je u to vreme bio vrlo neobičan.

Jednoga dana, moja sestra i Saša sašaptavale su se o svojim ljubavnim fantazijama. Igra je bila i u tome da svaka kaže ime dečka s kojim bi najviše volela da bude. Saša je navela moje ime, očigledno s nadom da će mi sestra, pre ili kasnije, to da prenese. Tako je i bilo. Najpre sam bio iznenađen, a onda mi je proradila sujeta. Shvatio sam to kao potvrdu moje privlačnosti. Ipak, nisam joj prilazio. Držao sam se na odstojanju, praveći se kao da ništa ne znam. Ali Saša je bila sigurna da sam poruku primio. Čak je jednom ugrabila priliku da dođe kod nas. A onda je ušla u moju sobu i kazala kako bi želela da pozajmi neku knjigu. Bio sam

iznenađen i zbunjen. Nisam znao šta da kažem ni šta da preduzmem. A ona je bila hladnokrvna i odlučna u svojoj nameri da mi se približi.

Sećam se da mi je laknulo kada je moja majka, bez pravog razloga, banula u sobu. Kada sam bio sam, nikada nije ulazila. Sada je, međutim, sigurno videla Sašu kad je ušla u moju sobu, do koje se, inače stizalo iz dvorišta. Činilo mi se da mama, iz nekog nepoznatog razloga, hoće da pokvari našu igru. I tako, da se nije ona pojavila, ko zna kako bi se Saša ponašala. Iskustvo me je do tada bilo naučilo da žene, ma koliko mlade, obično znaju kako da uzbude muškarca i kako da mu upute ohrabrujuće znakove.

Promućao sam nešto u vezi sa knjigama, kada je majka ušla da vidi šta se dešava. Moja sirota mama sigurno nije znala da je njen sin već odavno seksualno aktivan. Sa kime? To je priča za sebe, priča koja je trajala nekoliko godina. Možda bi to bila priča za neku posebnu knjigu!

Naša kuća u centru grada bila je najsavremenije opremljena. Imali smo čak i centralno grejanje. Dok se većina domaćinstava snabdevala vodom iz dvorišnog bunara, mi smo imali pumpu i rezervoar za vodu sa odgovarajućim razvodom do kuhinje, toaleta i kupatila.

Kuća se sastojala od velike dnevne sobe sa terasom, spavaće sobe mojih roditelja, trpezarije i dve sobe, koje su pripadale mojoj baki. U deo kuće, u kojem sam ja boravio, ulazilo se iz zadnjeg dela dvorišta. Preko puta se nalazila advokatska kancelarija. U sastavu naše kuće nalazio se i jedan zaseban dvosoban stan. Koristili su ga inženjer Frankl i njegova žena. Taj

JUGOSLAVIJA

stan bio je od našeg dela kuće odeljen uličnom kapijom i pokrivenim ulaznim hodnikom.

Moja sestra nije želela da završi srednju školu pa se, nakon završene četvrte godine, opredelila za zanat. Majka i otac su prihvatili njenu odluku da bude frizerka. Ja sam, pak, bio odlučio da studiram medicinu i pridružim se ocu u profesiji, pa da ga jednog dana i nasledim.

Na početku studija, iznajmio sam sobu u centralnom delu Beograda. Jednoga dana, došla mi je majka u posetu. Nije joj se dopao moj oskudni smeštaj, pa je zamolila oca da mi nađe bolji stan. Pajina majka je posedovala trospratnu kuću u Beogradu, Kraljice Marije 41. Imala je tri dvosobna stana, jednu prodavnicu i dve garsonjere. Paja je sa majkom živeo na prvom spratu, a ostalo su izdavali. Jedna od dve garsonjere bila je u to vreme slobodna, pa ju je otac iznajmio za mene.

Pajina majka je kupila tu zgradu nakon smrti svoga muža, a od novca koji je dobila na ime njegovog životnog osiguranja. Kuća u Vršcu, u kojoj smo tada živeli, prvobitno je pripadala Pajinoj majci. Moji roditelji su u početku plaćali kiriju, a kasnije, 1940, godinu dana pre rata, kupili su kuću. Otac se zadužio iznosom koji je dozezao polovinu cene cele kuće. Tada to nije bilo nimalo lako. Da bi otac mogao da dođe do kredita, Pajina majka je pristala da primi polovinu novca, a da se kuća katastarski uknjiži na ime mojih roditelja. Nakon prenosa vlasništva, moj otac je bio u mogućnosti da dobije kredit uz zalog cele kuće i na taj način isplati Pajinu majku.

BLAGOSLOV MOGA OCA

Nedelju dana pred početak rata, moj otac je mobilisan. Imao je čin kapetana prve klase, još iz Prvog svetskog rata. Dok je prolazio kroz Beograd, svratio je do Cinerovih da preda ostatak novca. Paja mi je kasnije pričao da je upravo to slika po kojoj je upamtio moga oca. Stajao je na ulaznim vratima, u uniformi, na putu da izvrši svoju vojnu dužnost.

Mobilizacija još nije bila proglašena, ali su ljudi već bili pozivani da brane zemlju.

JUGOSLAVIJA

POGLAVLJE 2

NA GRANICI

Subota, 22. novembar 1941: Paja i ja odseli smo u hotelskoj sobi u Kuršumlijskoj Banji, na jugu Srbije. To je banja sa toplom radioaktivnom vodom, koja se koristila za lečenje raznih bolesti. Tokom rata, jedva da je bilo gostiju. Da bismo uštedeli, Paja i ja smo se udružili sa Solejevima, de fakto bračnim parom. Tako je nas četvoro delilo jednu hotelsku sobu.

Kod sebe sam imao nešto malo para. Paja je imao nekoliko stotina dinara, od oca nasleđen švajcarki džepni sat, jednu srebrnu tabakeru i još nekoliko sitnica za prodaju. Ja sam mogao da prodam ponešto od svog odela. Pored toga, skrivao sam u svom dvostrukom kaišu hiljadu dinara. Bio je to dar supruge dr Eškenazija¹⁴. Novac mi je dala u Beogradu, pre nego što smo se rastali.

Imao sam i par »gojzerica«, proizvedenih u Vršcu, u fabrici cipela moga ujaka. Gojzerice su bile odlične cipele za planinarenje. (Moj par je bio prilagođen za skijanje. Vršaćka brda bila su idealno mesto za zimske sportove). Imao sam i jedan zlatan lanac, poklon od moje bake. Skrivao sam ga u pertli leve gojzerice. Bila je to moja zlatna rezerva.

14 Vidi četvrto poglavlje

S namerom da putujemo zajedno, pridružili smo se Solejevima, pa smo učetvoro krenuli kočijom od Kuršumlije do Kuršumlijske Banje. Oni su pobjegli od masakra muškog stanovništva u Kragujevcu. Premda je zločin opisan u istorijskim analima, radije se oslanjam na ono što sam čuo od mog prijatelja, očevica. On sada živi u Sidneju, u Australiji, a zove se Ljubiša Aćimović.

Na dan 21. oktobra 1941, nemačka vojska, uz pomoć domaćih saradnika¹⁵, streljala je 2100 (dve hiljade i sto) muških stanovnika Kragujevca. Nakon pogubljenja, Nemci su istakli spisak imena streljanih. Objasnili su da je to bila odmazda za 21 (dvadeset i jednog) poginulog Nemca, prilikom partizanskog napada na nemačku vojnu jedinicu, na putu Kragujevac – Topola.

Naš boravak u banjском hotelu otegao se već nedelju dana, budući da putovanje nismo mogli da nastavimo. Nalazili smo se na granici između kvislinske¹⁶ države Srbije i albanske teritorije pod italijanskom okupacijom. Prelaz preko granice bio je obustavljen dan pre našeg dolaska i nije se znalo kada će ponovo da bude moguć. I tako, čekali smo i nadali se da će granica uskoro da bude otvorena, te da ćemo uspjeti da pređemo na italijansku teritoriju.

15 To su bili takozvani „srpski dobrovoljci“, sledbenici Ljotićeve stranke, bliske ideologiji Adolfa Hitlera.

16 **Kvisling, Vidkun:** Norveški oficir čija je saradnja sa Nemicima tokom okupacije Norveške u Drugom svetskom ratu, doprinela da njegovo ime postane sinonim za „izdajnika“. Pogubljen je 24. oktobra 1945. u Oslu.

JUGOSLAVIJA

Solejevi su nameravali da odu u Prištinu, gde je gospođa Solej imala neke svoje rođake. Nadali su se da će im oni, preko lokalnih vlasti, pomoći da ostanu tamo. Ja i Paja želeli smo da stignemo u Split, koji je bio pod italijanskom okupacijom. Predstavljali smo se kao studenti, koji se vraćaju roditeljima u Split, te da zbog toga moramo da pređemo na italijansku teritoriju¹⁷.

Ni do Kuršumlje nije bilo lako stići. Bila je to prava mora. Mnoge izbeglice vrzmale su se po hotelu i provodile dane tumarajući po selu. Bila je tu i jedna porodica iz Vršca sa dvoje dece. Poznao sam ih. Čovek se zvao Edi Kon. Pamtim ga kada se venčavao svojom ružnom izabranicom, i to zbog miraza. Ostali nazovi gosti nisu mi bili poznati. No, kladio bih se da su svi bili Jevreji, u bekstvu iz Srbije na italijansku teritoriju, na koju nemačka brutalnost, bar do tada, još nije dospela.

Svi ti ljudi navraćali su u dva mala restorana, u kojima je služena domaća hrana, obično ćevapčići i ražnjići. Dvojica srpskih žandarma imali su dužnost da održavaju red. Bili su u službi srpske kvislinške vlade, na čijem je čelu bio general Nedić. Bilo je to isto kao da su pod neposrednom nemačkom komandom. Ali ovi žandarmi nisu bili Nemci već Srbi. To je, uopšteno govoreći, značilo da nam ne bi naneli nikakvo zlo, osim ako bi na tako nešto bili primorani.

17 **Musolini** je napao Jugoslaviju u isto vreme kada i Nemci. Okupirao je celu dalmatinsku obalu i Crnu Goru. Musolinijev san bio je da celu jadransku obalu „vrati“ pod vlast njenih „pravih vladara, potomaka Rimljana, Italijana“. Jadransku obalu je nazivao „Mare Nostro“ (naše more).

Paja i ja imali smo lažne isprave zvane »*lasciapassare*¹⁸«. Njegov dokument bio je na ime Paja Šicarević. Takav *identitet* dodelila mu je Komunistička omladina Jugoslavije (SKOJ). Imao je još jedan lažan dokument: činovničku radnu knjižicu na isto ime. Moja isprava bila je izdata na ime Boris Sojka, ime mlade osobe iste starosti kao ja, čiju mi je krštenicu poklonila njegova majka. I ja sam posedovao radnu knjižicu, s mojom fotografijom, overenom pečatom. *Lasciapassare* je bio dobar samo za legitimisanje kod italijanske granične kontrole. Te isprave su bile isključivo za Italijane, kad stignemo na albansku granicu. Srpskoj policiji trebalo je pokazati samo radne knjižice. One su mogle da posluže umesto zvaničnih »ličnih karata«, a koje je izdavala srpska policija, pod nemačkom okupacionom vlašću. Ni Paja ni ja nismo imali zvanične lične karte. Zato smo, pri svakom legitimisanju, bili izloženi velikoj opasnosti. Sve bi zavisilo od dobre volje onog ko nas legitimiše.

Beograd smo napustili u petak, 21. novembra 1941, u 6 ujutru. Krenuli smo sa improvizovane železničke stanice¹⁹. Obojica smo bili studenti prve godine, nakon tek završene mature i srednje škole. Paja je studirao mašinstvo, a ja sam bio na prvoj godini medicine.

Rat u Jugoslaviji počeo je žestokim bombardovanjem Beograda. Bilo je to u nedelju, 6. aprila 1941. Nakon jedanaest dana, Jugoslavija je potpisala kapitulaciju. Tog nedeljnog jutra, Paja i ja uputili smo se pred sovjetsko poslanstvo na demonstracije,

18 **Lasciapassare**: znači „dozvola za prolaz“. Bio je to italijanski dokument na jednom listu papira sa dozvolom za prelaz iz Srbije na italijansku teritoriju.

19 Beogradska železnička stanica bila je uništena u šestoaprilskom bombardovanju.

JUGOSLAVIJA

a u prilog sovjetskog pakta o nenapadanju sa Jugoslavijom²⁰. Bilo je 7 sati ujutru kada smo stigli u Hartvigovu ulicu, blizu centra grada, kada su počele da zavijaju sirene. Pogledali smo u nebo i videli eksplozije protivavionskih granata, poput belih pamučnih loptica. Nemačke štuke²¹ nisu bile daleko. Rat je postao stvarnost. Nekoliko minuta kasnije, ulica je bila u ruševinama, a ja sam prvi put u životu video mrtvog čoveka. Šokirani i uplašeni, Paja i ja sklonili smo se u podrum prve zgrade ispred nas. Zastrašujući zvuk aviona u obrušavanju, bio je praćen zaglušujućim eksplozijama. Kroz jedan od prozora suterena videli smo kako zapaljive bombe eksplodiraju u dvorištu zgrade i kako iz njih kulja dim. »Otrovni gas!« povikali smo i potrčali nazad na ulicu, koja je već bila prekrivena kršem srušenih zgrada. Tada sam ugledao mrtvog čoveka kako leži na trotoaru. Imao je smrskanu lobanju.

Nismo više ni pomislili na sovjetsko poslanstvo. Krenuli smo nazad da vidimo šta se desilo sa našom kućom. Da li je pogođena? Da li je Pajina majka povređena? No, ona je stajala na balkonu kuće. Bila je uspaničena i prestrašena, ali ne za sebe. Vikala je: »Da li je moj Paja povređen? Je li živ?« Čim smo se pojavili iza ugla, ona se smirila. »Bila sam van sebe od brige« »Hvala Bogu da ste živi! Ovo je grozno, hajdemo dole u sklonište«.

20 Naš drug i partijski aktivista, Franja Kardoš, saopštio nam je dan pre toga da će biti potpisan pakt o nenapadanju između Jugoslavije i Sovjetskog saveza i da treba da idemo na demonstracije i podržimo pakt. Budući da je Paja bio skojevac, poslušao je a zatim nagovorio i mene da podem.

21 **Štuka:** obrušavajući avion, bombarder, sa ugrađenim sirenama prodornog, zavijajućeg i zastrašujućeg zvuka. Štuke je koristilo nemačko ratno vazduhoplovstvo (Luftvafe) između 1937. i 1945 godine.

Toga dana, prvog dana rata nacističke Nemačke protiv Kraljevine Jugoslavije, Paja, njegova majka i ja, zajedno sa ostalim stanarima iz kuće, proveli smo sve vreme u skloništu naše zgrade u ulici Kraljice Marije 41. Štuke su nemilosrdno bombardovale grad, ostavljajući razaranje, paniku i očajanje. Židovi naše kuće tresli su se pri svakom udaru. Zavijanje bombi paralo nam je uši i prožimalo nam tela do samih kostiju uz eksplozije koje su rušile okolne kuće i zatrpavale ljude tonama ruševina.

Bio sam u strahu i bunilu. Nisam znao šta da radim. Nemačka ratna mašina prodire u našu zemlju. Jedva da sam započeo studije, a moj svet se ruši. Počeo sam da studiram na Medicinskom fakultetu u Beogradu, nakon velike borbe da budem primljen na Univerzitet. Godine 1940, oko osam stotina svršenih srednjoškolaca upisalo se na Medicinski fakultet Beogradskog univerziteta. Od toga su oko deset procenata bili Jevreji. Ja sam bio jedan od njih. Kada sam u septembru došao da uzmem svoj indeks i studentsku kartu bio sam odbijen. Rečeno mi je da je vladinom uredbom za upis u prvi razred srednjih škola i prvu godinu univerziteta, više obrazovanje striktno ograničeno za građane jevrejskog porekla. Uredba je zabranjivala da broj studenata Jevreja bude veći od 0,45 odsto (45 na svakih deset hiljada) od ukupnog broja studenata. Ova brojka bila je određena na bazi demografskog postotka Jevreja u stanovništvu Jugoslavije. Pod uticajem nemačke rasne doktrine, tadašnji ministar prosvete Korošec, po narodnosti Slovenac, podneo je vladi ovaj predlog restriktivne uredbe. Za nas Jevreje, bilo je to prvo u nizu mnogobrojnih poniženja koja ćemo trpeti.

JUGOSLAVIJA

U decembru 1940. godine, Korošec je iznenada umro, pa je tumačenje uredbe modifikovano time što se dozvoljavao upis nešto većem broju jevrejskih studenata, preko 0,45 odsto na osnovu »zasluga« njihovih roditelja i pod uslovom da su bili odlični đaci. Upravo tako smo Paja i ja primljeni na Beogradski univerzitet. Umesto samo četvorice, na medicinu je 1940. godine primljeno ukupno devet Jevreja. Jedan od njih bio sam ja.

Nakon bombardovanja, Paja i ja smo odlučili da napustimo Beograd i već sledećeg jutra krenemo pešice u pravcu Bosanskih planina prema središtu naše zemlje. Očekivali smo da će tu jugoslovenska vojska pružiti otpor Nemcima i da ćemo imati prilike: ili da napustimo zemlju ili da se priključimo vojsci i branimo državu. Pajina majka bila je potresena i zabrinuta. »Nemamo mnogo vremena«, rekla je, »Nemci će biti ovde možda već do kraja nedelje. Očajna sam, ali ne mogu da rizikujem da Paja ostane ovde«. Imala je nešto para kod sebe od nedavne prodaje kuće u Vršcu mome ocu. »Obećaj mi, Ivane, da nikada nećeš da napustiš Paju«. Obećao sam. Zatim nam je dala svakom po 5.000 dinara. Rat je besneo. »Možda vas sada poslednji put vidim«, rekla je i nežno nas poljubila. »Poznajem te Ivane, ti si snalažljiv. Na tebe čovek može da se osloni. Pazi na svog druga, molim te, jer ja sam nemoćna da ga zaštitim«.

Nas troje proveli smo tu noć zajedno u drugom skloništu, većem i bolje opremljenom od skloništa u kući gospođe Ciner. Nalazilo se sa druge strane ulice u novosagrađenom zdanju, nazvanom Dom studentkinja. U skloništu nije bilo gužve kao što smo očekivali. Većina je bila otišla u okolna sela da bi izbegla neprestane uzbune i bombardovanja. Pošao sam da izvidim šta se

može naći od hrane u obližnjim prodavnicama. U napuštenoj mlekari, vlasnici su ostavili punu kantu jogurta, pa smo to večerali.

Noć je sporo prolazila. Nismo mogli da spavamo, uprkos umoru i iscrpljenosti. S vremena na vreme, novi talas bombardovanja narušio bi noćnu tišinu. Izlazili smo iz skloništa i posmatrali vatru, koja se širila. Beograd je goreo. Jedva se videlo nebo iznad užarenog grada. Svuda oko nas širio se crveni odsjaj zgarišta.

Spakovali smo najnužnije u ruksake i mali kofer. Bile su tu i moje, sasvim nove cipele, dobre za prodaju, ako ustreba. Čim je svanulo, krenuli smo. Gradom su vladali kaos i bezakonje, a većina stanovništva je bila izbegla. Grupa mladića je bezuspešno pokušavala da pokrene neki automobil. Prošli smo pored još dva napuštena vozila. Moje poznavanje automobila bilo je oskudno. Nismo ih ni pogledali. Čak i da smo umeli da vozimo, ne bi nam ništa pomoglo. Vojska bi nas zaustavila na prvom kontrolnom punktu i oduzela auto. Kretali smo se uz ulicu Kralja Aleksandra, prema selima na smederevskom putu. Hodanje je bilo naporno. Nismo bili navikli da pešice prelazimo velike razdaljine. Predveče smo stigli u obližnje selo, nedaleko od Beograda. Sada smo mogli da posmatramo bombardovanje s manje uzbuđenja, pošto smo se nalazili daleko od grada. Utočište smo našli u jednoj seoskoj kući. Odlučili smo da tu i prenoćimo. Postojala je mogućnost da sutra ujutru uhvatimo voz. Domaćin je tražio 20 dinara za prenoćište. Odlučio sam da mu ponudim par novih cipela za 40 dinara i tako se rešim dela prtljaga. Nije pristao, pa smo morali da mu platimo u novcu.

JUGOSLAVIJA

Ujutru smo pošli da nađemo uskotračnu željeznicu. U bombardovanju, Beogradska stanica je bila razorena. Nismo znali da li vozovi još uopšte i mogu da krenu iz Beograda... Ali, imali smo sreću. Uхватili smo teretni voz za Sarajevo. Bilo je to negde između Beograda i Obrenovca. Karte nisu bile potrebne. Ukrcali smo se u jedan od teretnih vagona. Putovali smo jako sporo. Nakon 24 sata vožnje, stigli smo tek negde ispred Čačka. Nije to bila ni polovina puta između Beograda i Sarajeva. Paja je predložio da prespavamo u Čačku. Znao je gde stanuju rođaci Tihomira Mirkovića, prijatelja njegove majke. Nadao se da ćemo kod njih moći da se odmorimo, posavetujemo i prespavamo. Zatekli smo samo domaćicu, jer su ostali, kao i mi, uspaničeni, krenuli u nepoznato. Tu smo uspjeli da čujemo vesti radio Londona. Sećam se kako je spiker govorio da se Jugoslavija oduprla u »dvanaestom času« i da joj saveznici neće moći pomoći. Odlučili smo da što pre nastavimo put za Sarajevo.

Ujutru smo otišli na željezničku stanicu. Sačekali smo sledeći teretni voz i krenuli dalje ka središtu naše zemlje.

Noć je bila vedra i prohladna. A onda, pod jutarnjim zracima ugledali smo, po prvi put u životu, bosanske planine. Tek nedavno smo završili srednju školu i nismo puno putovali. Jedva smo poznavali svoju zemlju i njene lepote. Pred nama se otvarao prekrasan vidik. Srebrnasti sjaj jutarnjeg rumenila dopirao je kroz poluotvorena vrata vagona. Kako se sunce dizalo, tako su nam se pred očima otkrivale nove lepote. Šume su bile okupane plavičastim i zelenkastim odsjajima sunčanih zraka. Obuzeo me je osećaj ljubavi prema domovini, koju sam, zapravo, jedva poznao.

Dok je voz manevrisao na jednoj usputnoj stanici, upoznali smo jednog momka, koji je takođe putovao za Sarajevo. Nadao se da će tamo moći da se priključi vojsci, kad se, i ako se, konsoliduje. U njemu smo stekli dragocenog saputnika. Zvao se Mirko. »Zdravo momci! Kuda? Ja u Sarajevo... Kako se zoveš?«, upitao me je. »Ivan, a ovo je moj drug Paja«, odgovorio sam. »Mogli bismo da putujemo zajedno?«, predložio je. »Zašto da ne!«, rekao sam, »možemo da pomognemo jedan drugom«. Mirko je bio snalažljiv i sposoban mladić. Brzo je shvatio da smo Paja i ja Jevreji i da nam je potrebna pomoć. Istovremeno, odgovaralo mu je da bude sa nama.

Na sledećoj stanici, Paja i Mirko pošli su da nabave vodu za piće. Ostavili su me da ih sačekam tu, pored pruge. No, uskoro, kompozicija nekog voza zaustavila se u stanici. Bila je prava slučajnost da sam, kroz otvorena vrata na jednom teretnom vagonu, ugledao svoga strica, dr Ižo Singera, očevog rođenog brata! Bio je u uniformi i nosio epotele kapetana prve klase. Komandovao je sanitetskom jedinicom. Obojica smo bili uzbuđeni što se vidimo, tako da sam dozvolio da me povuče u vagon, dok je voz polazio. Ubrzo sam shvatio da sam ostavio Paju. Izigrao sam poverenje Pajine mame. Napustio sam druga na prvom koraku našeg puta. U vagonu je bilo još nekoliko drugih oficira, spremnih da se bore protiv neprijatelja. Tako su bar govorili, dok sam se ja, u očajanju, kajao. Jedva sam bio u stanju da odgovaram na njihova pitanja. »Da, dr Singer je moj stric. Da, krenuo sam u Sarajevo. Da, ako bude moguće, nameravam da se priključim vojsci...«

JUGOSLAVIJA

U Sarajevu, zajedno sa stričevom jedinicom, smestio sam se u jednu od vojnih baraka. Tu sam dobio obilan doručak. Zatim sam otišao na železničku stanicu da vidim da li su Paja i Mirko stigli sledećim vozom. I, sreća je htela da jesu. Bili smo opet zajedno. Zarekao sam se da nikada više neću napraviti sličnu grešku.

Bio je petak. Otišli smo do mog strica da mu javimo da smo, ponovo na okupu. Ubrzo smo našli smeštaj. Nije bilo skupo. Tu smo mogli i da skuvamo ponešto za sebe. Napravili smo kačamak, koji se obično jede s mlekom i šećerom. U najbližoj vojnoj jedinici raspitao sam se kako bismo mogli da stupimo u vojsku. Odgovorili su da mi, zapravo, imamo sreću što nismo u vojsci. »Idi odavde, mladiću«, upozorili su me. »Doživjećemo slom pre nego što nam se ukaže prilika za borbu«. Armija još nije bila ni mobilisana, a već se nalazila u potpunom rasulu. Hrvati su već bili proglasili Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH)²² i borili se na strani fašista protiv nas.

Sve je to značilo da nam valja tražiti način da odemo iz zemlje, ukoliko je to uopšte moguće, pre nego što se vojska sasvim ne raspadne.

Sarajevo je u nedelju ujutru doživelo bombardovanje. Isto kako se, pre sedam dana, desilo u Beogradu. Štuke su u talasima sejale bombe po Sarajevu. Posle beogradskog iskustva, znali smo da je najbolje da se sklonimo iza kuće i bacimo na zemlju između baštenskog zelenila. Avionske bombe, praćene zavijanjem sirena

22 **NDH: Nezavisna Država Hrvatska** – formirana je 10. aprila 1941. godine pod vodjstvom Ante Pavelića, a pod pokroviteljstvom Nemaca.

ustremljenih štuka, padale su svuda oko nas. U jednom trenutku, učinilo mi se da jedna bomba ide pravo na mene. Imao sam tek toliko vremena da kažem Paji, koji je ležao pored mene, da će ova pasti pravo na nas. Tako se i desilo! Bomba teška 50 kilograma pogodila je pored mene u tlo. Pošto je zemlja bila meka, bomba se zarila i napravila krater zatrpavši mene i odbacivši Paju za nekoliko metara. Pao je na rub kratera nepovređen. Osetio sam oštar bol u leđima. Bio sam zatrpan do vrata. Glava mi je, i dalje bila na ramenima, pa sam zaključio da nisam mrtav. Paja je odmah počeo da me otkopava golim rukama. Posle kratkog vremena, bio sam pokretan. Osim što sam dobio udarac u leđa, ostao sam nepovređen. Obojica smo vrlo srećno prošli. Drugi ljudi u okolini imali su manje sreće. Jedan gazdaričin komšija izgubio je ruku. Krv je liptala, pomoći nije bilo, tako da je uskoro iskrvario i preminuo. Grad se našao u opštoj pometnji. Bio je do temelja protrešen, i nesposoban da pruži otpor.

Došli smo u Sarajevo da ponovo preživimo bombardovanje, i to svirepije od onog u Beogradu. Bilo je vreme da se ide, na jug, prema moru, ka Dubrovniku, gde bismo mogli da nađemo neki brod za odlazak iz zemlje. Ukrcali smo se, na prvi voz za Dubrovnik. Do jutra smo stigli u Mostar, grad na Neretvi. Čim je voz ušao u stanicu, rečeno nam je da neće ići dalje. Izvan stanice bila je opšta gužva. Ljudi su masovno bežali prema Nevesinju, srpskom gradu jugoistočno od Mostara. Hrvati su već imali nadmoć u Mostaru, pa su ga Srbi napuštali u strahu za svoje živote. Pridružili smo se jednoj grupi ljudi, koja je bežala što je brže mogla. Prepoznao sam mog profesora fizike iz Gimnazije u Vršcu,

JUGOSLAVIJA

gospodina Đurića. On je bio vatreni nacionalista, i često je ispoljavao svoje anti-nemačko mišljenje. Uveravao nas je da su Srbi žilavi gerilski borci i da se nikada neće pokoriti, čak ni u slučaju da neprijatelj okupira našu zemlju. Hvalio je i pominjao ime Koste Pećanca, heroja iz Prvog svetskog rata. Govorio je da, dok imamo ljude kao što je on, ne treba da se plašimo neprijatelja. Đurić je bio u velikoj zabludi. Kosta Pećanac je prvi sklopio sporazum sa Nemicima, čim su ovi okupirali zemlju.

Profesor Đurić je znao da ne sme da dočeka nemačku okupaciju u Vršcu. Bilo je mnogo učenika Nemaca, koji su ga čuli i znali njegov stav. Da je ostao, bio bi svakako streljan. Rekao nam je da u Nevesinje moramo da stignemo pre mraka i da će nas tamo Srbi zaštititi od ustaša. Pred nama je bio dug put, s puno planinskih uspona. Ubrzo sam bio iscrpljen, pa sam počeo da odbacujem iz prtljaga odeću za koju sam mislio da mi neće biti neophodna. Mirko nije mogao da podnese moje rasipanje. Skupljao je odbačeno. Za razliku od mene, Paja je mnogo bolje podnosio uspon i od svojih stvari ništa nije bacio.

Na jednom usponu, morao sam da zastanem i da se odmorim. Seli smo pored nekog starijeg bračnog para. Bili smo u pravu kada smo pretpostavili da su Jevreji, pa sam započeo razgovor. Pre nekoliko dana, napustili su Zagreb, glavni grad Hrvatske i sada su tražili način da odu iz zemlje. Bili su izbeglice iz Austrije, odmah nakon *anšlusa*²³. Uspeli su nekako da započnu

23 **Anšlus** – “spajanje”, neka vrsta objedinjenja dveju zemalja Evrope koje su govorile nemačkim jezikom – Nemačke i Austrije. Kad je Hitler sa Nemačkm vojskom, 12. marta 1938, ušao u Austriju, proglasio je ujedinjenu Nemačku.

novi život u Zagrebu, ali je onda i Jugoslavija napadnuta. Dali su nam dragocen savet: »Deco, ako ne uspete da pobegnute, predajte se Italijanima, nikako Nemcima. Od ta dva, italijansko je manje zlo. U italijanskim logorima i zatvorima moguće je preživeti, ali u nemačkim se propada«. Bili su u pravu! Na žalost, nismo se držali njihovog saveta.

Na nekih 15 kilometara od Nevesinja, uspeo sam da se okačim na metalne lestve zadnjeg dela jednog autobusa. Bilo je to opasno, ali me je spaslo daljeg napornog pešačenja. Paja i Mirko nastavili su pešice i stigli nakon dva sata. Za to vreme ja sam se malo odmorio i uspeo da nađem smeštaj za nas trojicu. Nevesinje je bilo preplavljeno izbeglicama. Bili su to uglavnom Srbi, kao i nevelik broj Jevreja. Prepoznao sam grupu omladinaca, članova *Hašomer Hacaira*²⁴ iz Novog Sada. Njihova organizacija bila je pozvana od strane jevrejske omladine Vršca da pomogne u prikupljanju sredstava za cionistički pokret. Shvatio sam da su pokušavali da pronađu način da odu iz zemlje i stignu u Palestinu. Nismo ih više videli. Ne verujem da su uspeali da se probiju do Dubrovnika. Ustaše su presretale i ubijale takve grupe.

Bila je tu i skupina vojnih pitomaca pod komandom jednog višeg oficira. Imali su svoj autobus. Nameravali su da tog popodneva krenu dalje ka jugu. Pokušao sam da ubedim oficira da nas poveze, ali je on to glatko odbio. Rekao je da su pretovareni. Ja mu nisam poverovao. Nastavio sam da ga molim, sve dok mi nije rekao: - »Ti mora da si Jevrejin!« »Kako znate?«, upitao sam.

24 **Hašomer Hacair**: „Omladinska straža“ – jedna od cionističkih organizacija jevrejske omladine.

JUGOSLAVIJA

Pogledao me i rekao: »Jer si uporan i nedokazan. Moj odgovor je „ne“ i nemoj više da pokušavaš!«. Shvatio sam i odustao. On nije bio Jevrej i nije ga zanimala naša sudbina. Bilo mi je jasno da smo u ovoj tragediji prepušteni sami sebi. Neće biti ničije pomoći niti bilo čijeg sažaljenja.

Toga dana, Jugoslavija je bezuslovno kapitulirala. Sve je bilo gotovo. Vojska je počela da se predaje Nemcima i Italijanima. Paja me je molio da ga pustim da se vrati u Beograd. Hoće da vidi svoju mamu. Nisam se složio, međutim, bili smo upozoreni da je put prema Dubrovniku pun ustaških zaseda. Ići tamo značilo bi ići u susret sopstvenoj pogibelji.

Odlučili smo se za povratak u Beograd. Vojska se kretala u pravcu Sarajeva da se preda Nemcima. Uspeli smo da i nas prime u jedan vojni kamion na putu za Sarajevo, gde nam je Mirko bio od velike pomoći. Vratili smo se na smeštaj i hranu kod iste gazdarice, kod koje smo odseli prvi put. Mirko je otišao da za sve nas čeka u redu za dobijanje nemačke propusnice. Prvo nemačko naređenje po okupaciji bilo je da sva raseljena lica moraju da se vrate svojim kućama. Bilo je potrebno, da se vlastima kaže gde dotična osoba živi. Oni bi joj tada izdali propusnicu do mesta stanovanja. Tu smo Paja i ja nažalost grдно pogrešili, ali smo to shvatili tek mnogo kasnije. Trebalo je da kažemo da živimo negde na teritoriji koju su okupirali Italijani – recimo u Splitu, kao što nam je onaj stariji bračni par savetovao. Tamo bismo bili zaštićeni od onoga što nam se spremalo. Stvarnost je bila da Nemci nisu imali drugih planova za Jevreje sem da ih unište. U to vreme još nismo u to verovali, ali je to bila istina. Otprilike, nakon dva dana čekanja u dugim

redovima, Mirko je dobio tri propusnice za Beograd, po jednu za svakoga od nas. Izabrao sam najgoru mogućnost. Kao i Paja, odlučio sam da se vratim kući. Ispostaviće se, međutim, da neće biti kuće kojoj bih mogao da se vratim.

Putovanje do Beograda bilo je ravno košmaru. Nalazili smo se u prenatrpanom vozu, u kojem nije moglo ni da se diše. Sabijeni, prestojali smo na nogama sve do nadomak Beograda. Kada su tu neki putnici sišli, pritisak je donekle popustio. Na jednoj usputnoj stanici, mimoišli smo se sa prepunim vozom iz Beograda. »Ne idite tamo !«, dovikivali su nam, »tamo je užasno«.

Na prilazima Beogradu, mogli smo da vidimo strašne ruševine. Osetili smo trulež leševa. Beograd je bio opustošen i napušten. Ali, Paja je želeo da vidi mamu, a i ja sam želeo da se vratim kući.

Moj povratak, međutim, bio je za moje roditelje veliko razočarenje. Bili su se nadali da sam se nekako domogao inostranstva.

U Beogradu sam morao da nabavim novu dozvolu za putovanje. Trebalo je da pređem granicu novoformiranog »Banatskog protektorata«, pod samoupravom domaćih Nemaca. Bila je to teritorija, koju im je Hitler još pre rata obećao.

Kao Jevrejini, nije mi bilo dozvoljeno da napuštam Beograd. Svi Jevreji, prema nemačkim naredbama, trebalo je da se prijave na prisilni rad, ma gde se nalazili. Mojim povratkom u Beograd, morao sam da se prijavim nemačkim vlastima i ne bi mi bilo dozvoljeno da idem bilo kuda.

JUGOSLAVIJA

Ja sam, jednostavno, ignorisao sve te nemačke naredbe, kao da nisam Jevrejin. Čekao sam u redovima za izdavanje propusnica onima, koji moraju da se iz Beograda vrate svojim kućama.

Moj prvi pokušaj završio se neuspehom i razočarenjem. Otišao sam do palate Albanije u centru Beograda. Tu se nalazio nemački Glavni štab i tu su izdavane propusnice. Ispred zgrade skupio se ogroman broj ljudi, redovi do ulaza zgrade protezali su se u nedogled. Bilo je nemoguće stići do ulaza u toku celog dana. Odlučio sam da okušam sreću preko ljudi na početku reda ispred same zgrade. Jedna žena sa dvoje dece bila je voljna da mi pomogne. Znao sam da nije neophodno da se molilac lično pojavi. Dovoljno je bilo da neko pokaže dokumenat nemačkom službeniku koji izdaje propusnice. Na taj način Mirko je uspeo da dobije isprave za Paju i mene u okupiranom Sarajevu. Žena je pristala da im pokaže moju studentsku kartu i traži propusnicu za mene do Vršca. Dogovorili smo se da je sačekam na izlazu zgrade da mi vrati moju studentsku kartu i preda propusnicu. Čekao sam i čekao, ali žena se nije pojavila. Mora da je zgrada imala više izlaza i da je žena izašla na nekom drugom izlazu. Tako sam ostao i bez legitimacije i bez propusnice. Vratio sam se kod Cinerovih da prenoćim, i odlučio da sutradan ponovo pokušam.

Ustao sam vrlo rano, i pošao odmah nakon završetka policijskog časa. Stao sam u red. Kao lični dokument, sada sam upotrebio studentski indeks i činilo mi se da ću uspeti. Nakon nekoliko sati čekanja, uspeo sam da uđem u zgradu i da im pokažem indeks. Dobio sam propusnicu. Laknulo mi je. Žurno sam krenuo prema izlazu. Našavši se na ulici, mašio sam se za novčanik

da u njega stavim propusnicu. S užasom sam shvatio da mi je novčanik iz zadnjeg džepa nestao zajedno sa 5.000 dinara. Radilo se o novcu, koji mi je gospođa Ciner dala još kada smo, na dan izbijanja rata, Paja i ja napustili Beograd. U međuvremenu smo vrlo malo para potrošili, ja mojih pet hiljada nisam ni naćeo. Naćalost, zaboravio sam da Pajinoj mami vratim njen novac, a sada sam eto ostao bez njega. Ostalo mi je tek nećto sitnića u prednjem džepu. Bio sam pokraden dok sam stajao u redu. Ali, bar sam dobio propusnicu, mogao sam da putujem kući.

Spakovao sam svu svoju odeću i sledećeg jutra, s koferom na lećima, krenuo pećice prema dunavskom mostu. Ali preko njega se nije moglo. Jugoslovenska vojska presekla ga je miniranjem u srednjem delu. Nemci su postavili privremeni pontonski most. Morao sam da se obratim jednom od dvojice nemaćkih vojnika za dopućenje da prećem preko pontona. Moj nemaćki bio je ćkolski i onakav kako sam ga od moje bake naućio. Vojnik me je radoznalo pogledao. Onda se okrenuo onom drugom i rekao „ein Jude“ ćto znaći „Jevrejin“. „Moćeć da prećeć“, rekao je. Pretrnuo sam. Kako zna da sam Jevrejin? No, proćao sam. Posedovao sam propusnicu.

Na panćevaćkoj strani nalazila se carinska kontrola lokalnih vlasti. Otvorili su mi kofer i podozrivo me gledali. „Ćime dokazujeć da je sve ovo tvoje?“ „To je odeća“, odgovorio sam, „koja odgovara mojim merama“. Naloćili su mi da nećto od toga obućem. Ućinio sam tako i propustili su me. Produćio sam prema oblićnjoj ćeleznićkoj stanici. Bilo je deset pre podne, a prvi voz trebalo je da krene tek u tri popodne. Sledilo mi je petosatno ćekanje. Ostavio sam svoj prtljag u restoranu i otićao da se proćetam. Ubrzo sam

JUGOSLAVIJA

stigao do pravoslavnog groblja. Sledio sam se od užasnog prizora. Jedno drvo bilo je puno obešenih. Osamnaestoro njih. Drugih osamnaest bilo je poređano uz sam zid. Bili su streljani. Kasnije sam saznao da su to sve bili ugledni građani Pančeva. Nemci su ih pogubili da bi zastrašili stanovništvo. Mladi domaći Nemci učestvovali su u odabiranju žrtava. Tako su se među ubijenima našli i neki od njihovih srednjoškolskih profesora. Jedini greh obešenih i streljanih bio je da su Srbi.

Užasnut, žurno sam se vratio na stanicu. Bilo mi je jasno koliko sam pogrešio što sam rešio da krenem kući. Sada sam, nema sumnje, uhvaćen u zamku nemačkog Banatskog protektorata.

Ušao sam u voz, u kupe trećeg razreda sa drvenim klupama. Bio je skoro prazan. U blizini, neki vršački Nemač ponizno se ulagivao mladom nemačkom oficiru, koji je sedeo naspram njega. Govorio je o savršenosti nemačke vojske. O tome kako svaki pojedinac u njoj striktno izvršava svoje dužnosti, te kako su svi njeni pripadnici otresiti, vešti i pametni. Uzvratno, oficir se podsmevao otporu jugoslovenske vojske, nazivajući ga jalovim i naivnim. Nemač je potom govorio kako su Jevreji pohlepni i sebični egoisti. Pominjao je neku Jevrejku, koja nikako nije mogla da se odvoji od svog radio aparata. » Htela je čak da krene za nama i da vidi kuda mi to nosimo njen „skupoceni“ radio«. Slušajući sve to, shvatio sam šta nam se sprema. Oficir je komentarisao: »Ovdašnji Jevreji još uvek ne znaju kakvu igru igramo. Za razliku od onih u Nemačkoj... « I tu je rukom pokazao kako se preseca grkljan.

BLAGOSLOV MOGA OCA

Čim sam stigao u Vršac, morao sam da se prijavim vlastima. Svi Jevreji u mojoj zavičajnoj varošici već su bili mobilisani u grupe za prisilni rad.

JUGOSLAVIJA

POGLAVLJE 3

NEMAČKA OKUPACIJA VRŠCA

Još odavno pre napada i okupacije, Nemci su u Banatu²⁵ imali veliki uticaj. Na osnovu njihove brojnosti na tom području, njihove organizacije, Kulturbund i Hitler Jugend²⁶ bile su jake. U vreme katoličkih praznika, naša škola bila bi gotovo poluprazna. Nemačka deca ne bi dolazila u školu. U mom mešovitom razredu, nije bilo jevrejskih devojčica, a bilo je samo dva jevrejska dečaka, ostala deca bili su Srbi, Nemci, Rumuni i Mađari. Nemačka deca bila su dobri učenici. U vreme procvata nacizma u Nemačkoj, većina se opredelila za Hitler Jugend. Imao sam 14 godina, kada sam, jednoga dana, pukim slučajem, naleteo na skup mladih Nemaca.

Bilo je to u vreme ferija. Nalazio sam se, s lovačkom puškom, u traganju za zečevima po šumarcima Vršačkog gorja. U jednom trenutku, tamo u blizini odmarališta, na zaravni, iznenada

-
- 25 **Banat:** oblast u istočnoj Evropi nastanjena etnički mešovitim stanovništvom. Sa istoka ga okružuju Transilvanija i Vlaška, na zapadu reka Tisa, na severu reka Mureš i na jugu Dunav. Nakon Prvog svetskog rata, Banat je podeljen između Rumunije, Jugoslavije (odnosno jugoslovenske pokrajine Vojvodine) i Mađarske. Dok se nalazio pod austrijskom vlašću, doseljenici iz Rajnskih oblasti, Lorena i Luksemburga dobijali su brojne privilegije. Zbog toga su Vršac naselili brojni kolonisti (30 odsto ukupnog stanovništva) nemačkog porekla, zvani Čogleri (Folksdojčeri - Nemci rodom).
- 26 **Hitler Jugend:** organizacija koju je osnovao Adolf Hitler. Nemački dečaci i mladići podučavani su u nacističkom duhu, da bi, kada navrše 18 godina, postali članovi nacističke partije.

sam, neprimećen, nabasao na skupinu mladih Nemaca. Bila je to grupa Hitler Jugenda. Među njima prepoznao sam i nekolicinu iz moje škole. A onda sam čuo nešto što nikada neću zaboraviti. Čuo sam kako se obraćaju Bogu, s molbom da im dozvoli da sve Jevreje unište... Molili su se za genocid²⁷.

Prepoznao sam i Ota Mertesa, mladog šegrta zaposlenog kod moga ujaka, Gabora Švarca²⁸. Njegov otac bio je Gaborov poslovni ortak. Njih dvojica osnovali su malu fabriku cipela. Oto je želeo da izučiti obućarski zanat. Poput mnogih Nemaca u to vreme, Oto i njegov otac smatrali su da je udruživanje sa Jevrejima unosno. U Jugoslaviji tada nije bilo ni rasnih ni nacionalnih predrasuda. Postojala je puna sloboda udruživanja. Odnosi između nas i učenika Nemaca u našoj školi bili su dobri. Međutim, niko nije mogao ni da zamisli da će uskoro, nad takvom harmonijom, Nemci uspeti da ispletu zlokobnu mrežu potčinjavanja drugih, ne samo u Jugoslaviji, već i širom Evrope. Upravo je pod maskom kulturnih aktivnosti, njima pošlo za rukom da izrode užasavajući šovinizam, sve do genocidnih planova nad Jevrejima.

Kroz Vršac vodi magistralni put za Temišvar u Rumuniji. Jugoslovenska kraljica Marija Karađorđević uvek je prolazila kroz Vršac, kada je putovala u posetu svome bratu, rumunskom kralju. U takvim prilikama, mi smo se okupljali po ulicama i pozdravljali je u prolazu.

Nakon okupiranja Jugoslavije, ovaj put bio je pun nemačkih trupa koje su se kretale ka Rumuniji i dalje. Nemci su

27 Taj događaj i ovu „molitvu“ detaljno sam opisao u Pologu.

28 **Gabor** - mladi brat moje majke.

JUGOSLAVIJA

koncentrisali vojsku, spremajući se za napad na Rusiju. Pravoslavni Vladičanski dvor, u ulici Kralja Aleksandra, odmah je pretvoren u glavni štab nemačkih okupacionih snaga u Vršcu. Čim su Nemci stigli, vladika je isteran. Naš sused iz kuće do nas, Aladar Mencer, advokat i Jevrejin, uspeo je da ode za Mađarsku, još pre ulaska Nemaca. Njegova kuća bila je konfiskovana i korišćena za smeštaj nemačkih vojnika. Njegovi stanari, gospodin i gospođa Heber, živeli su i dalje u iznajmljenom delu kuće. Bili su u odličnim odnosima sa nemačkim vojnicima. Pili su i pevali zajedno.

Osnovna škola pored velike pravoslavne crkve i ostale škole u okolini, pretvorene su u prostor za smeštaj prolaznih nemačkih trupa. S dolaskom Nemaca, Johan Kuditek je postao gradski policijski agent. Njegov otac, stari Kuditek, bio je vlasnik i učitelj Škole modernog plesa, omiljenog sastajališta omladine. Kod njega sam i ja svojevremeno naučio da igram. Domaći Nemci preuzeli su gradsku administraciju. Svi Srbi su bili isterani iz službe i zamenjeni Nemicima. Bilo im je obećano stvaranje »Autonomne pokrajine Banat«.

Marton Švarc, Gaborov mlađi brat, kao poručnik u jugoslovenskoj vojsci, zarobljen je i odveden u ratno zarobljeništvo, zajedno sa drugim muškarcima iz Vršca, mobilisanim tokom tog kratkotrajnog rata. Deportovan je u Osnabrik, logor za ratne zarobljenike u Nemačkoj. Isto se desilo sa svakim mobilisanim vojnikom, koga su Nemci zarobili tokom prve nedelje okupacije. Mnogi od njih bili su moji školski drugovi, tek izašli iz srednje škole. Nisu imali više od 18 godina.

BLAGOSLOV MOGA OCA

Svi Jevreji morali su da se prijave u Gradsku kuću, odmah nakon nemačke okupacije. Moj otac, kapetan prve klase jugoslovenske vojske, vratio se iz Bjelovara u Hrvatskoj, gde se nalazio po ratnom rasporedu. Uspeo je da izbegne zarobljavanje. Došao je kući da se stara o svojoj porodici. Nije bio deportovan kao mobilisani jugoslovenski oficir, ali je morao odmah na prisilni rad i bio je dodeljen nemačkim trupama. Terali su ga da im pere vozila i čisti nužnike, uprkos činjenici da je bio poznat lekar u gradu. Morao je da nosi žutu traku oko leve ruke, kao i svi ostali Jevreji. Bio je maltretiran svakoga dana, bez ikakvog razloga, iz čiste zabave nemačkih vojnika.

Bio je vidno razočaran kada sam se vratio nakon prvobitnog pokušaja bekstva iz Beograda. Nadao se da ću dospeti u Zagreb kod naših rođaka, Žige i Bele Nojman. Bela je bila *kuzena* moje mame. Obećala je da će se brinuti o meni ukoliko dođem. Verovali su da će prilike u Hrvatskoj biti bolje nego u Srbiji. Sreća što nisam otišao tamo ! Hrvatska je formirala najgore moguće logore za Jevreje. To su bile preteče logora u Poljskoj, kojima su upravljale isključivo ustaše i nisu bili pod nemačkom komandom.

Otac mi je savetovao da ne idem u Gradsku kuću radi dodele radnog rasporeda, već da se priključim grupi Jevreja, koja je radila za nemačke trupe stacionirane na pijačnom trgu. Znao je da se prema ovim grupama bolje postupalo nego prema ostalima. Očekivao je da će, nakon prvog pritiska, grubosti i svireposti da popuste. Na izvestan način tako je i bilo, jer ipak smo mogli uveče da idemo kućama, a nedeljom smo bili slobodni.

JUGOSLAVIJA

Moj prvi posao bio je pranje kamiona i oklopnih vozila. Iskoristio sam to vreme da upoznam motorna vozila i pitao nemačke vozače za neka objašnjenja. Takođe sam imao obavezu da čistim nužnike sonom kiselinom, krpama i golim rukama. Jednog dana, morao sam da očistim šupu, koja je prethodno bila kokošarnik. Izgledalo je nemoguće, ali na kraju sam uspeo, uz pomoć dvojice mladića Jevreja. Sa nama je bio i jedan Srbin. Bio je to mlađi brat moga druga Ivana Grnčarskog. Sećam ga se, jer je, jednog dana, neki mladi Nemač došao po njega. Pripadao je novoformiranoj policiji i rekao da mora da uhapsi četnike²⁹ za likvidiranje. Cereći se rekao je »Ovaj ovde biće verovatno streljan noćas«. Nikad neću zaboraviti te reči. Zaboga, bio je to mlađi brat mog dobrog druga. Isti taj nemački aktivista terao nas je da marširamo ulicama grada sa žutim trakama oko ruke, sa kofama u ruci i metlama preko ramena. Terao nas je da pevamo. Sećam se da sam ponosno, uzdignute glave, gledao prolaznicima pravo u oči. Moje samopouzdanje zasnivalo se na humanističkom vaspitanju, filozofiji, koja je učila da se većina ljudi, zapravo, ne slaže s onim što se dešava. Prema tome, mislio sam, mora da je većina »na našoj strani«. Žestoko sam pogrešio! Nisam razumeo bit filozofije nacional-socijalizma i fašizma. Nisam imao predstavu koliko je žilava moć nacionalističke i rasne doktrine. Iako nisam sumnjao da

29 **Četnici:** Pripadnici srpske nacionalističke gerilske vojske, formirane još pre balkanskih ratova za borbu protiv Turaka (i Bugara) u Makedoniji. Bili su pod komandom vojvode Koste Pećanca, ubrzo po okupaciji otvorenog kolaboranta sa okupatorom. U početku ustanka 1941, borili su se protiv osvajača i hrvatskih ustaša, a kasnije u građanskom ratu, protiv jugoslovenskih komunista i partizana.

ćemo mi pobediti, načela nacional-socijalista uništila su svet koji sam poznao, uništila su i moju porodicu.

Jednog jutra, taj isti čovek odveo nas je do bombama razrušenih baraka bivše jugoslovenske vojske. Tu smo morali da raščišćavamo gomile razbacanog šuta. Desilo se da je i moj otac bio u grupi sa mnom. Pošto je ovaj posao imao nekakvog smisla, dobro smo ga obavili. Do večeri, sve smo raščistili i taj mladi čovek, verovatno još neiskvaren brutalnošću svoje uloge, odlučio je da ljude treba nagraditi za dobro obavljen posao. Tako je bar obećao, ali je brzo uvideo da je nemoguće bilo šta učiniti u tom nehumanom i rasističkom sistemu.

Nakon toga, odveli su mene i još nekolicinu u nemački štab, koji se nalazio u Vladičanskom dvoru. Trebalo je da uredimo baštu, očistimo staze i zalijemo cvetne leje. Nadgledao nas je podoficir Nemač. Bilo je i žena u našoj grupi. Ovo je bio najlakši posao koji sam obavljao tokom dana provedenih na besplatnom, prisilnom radu. Hranu smo sami obezbeđivali i bili smo srećni kad prođemo bez maltretiranja. Završetak dnevnih radova nije značio i izuzeće od noćnih brutalnosti. Jednog jevrejskog dečka, koji se zvao Đura Rosenberg, Nemci su uzeli da radi za njihovu gradsku policiju. Čak su mu davali i malu platu od 50 dinara nedeljno. Bilo je očigledno da su ga koristili kao doušnika i nekoga ko će, u bilo koje doba dana i noći, moći da nas pronađe i pozove da, bez pogovora, obavimo određeni posao.

Jedne noći on je došao po mene da hitno idem u osnovnu školu. Nisam imao pojma šta se od mene traži. Obukao sam pristojno odelo od čiste vune. Sećam se da sam ga kupio od para koje sam bio zaradio davanjem časova francuskog jezika. Nemački

JUGOSLAVIJA

vojnici gledali su me s čuđenjem, pošto je moj posao te noći bio da nosim po dve kante ljudskog izmeta, u svakoj ruci po jednu, dok je sadržaj prskao po mom dobrom odelu. »Einen so guten Anzug zu ruiniren«³⁰ prokomentarisao je jedan mladi vojnik, dok me je posmatrao. Septička jama školskih nužnika nije bila predviđena za upotrebu tako velike mase nemačkih jedinica. Brzo se napunila i počela da se preliva. Vojnici nisu mogli da koriste nužnike i zahtevali su da se jama isprazni.

Zbog toga su gradske vlasti bile pozvale gospodina Bešlina, varoškog preduzimača, da isprazni fekalije iz septičke jame. Poznavali smo tog čoveka. On je jedanput godišnje organizovao pražnjenje naše septičke jame. Gospodin Bešlin, Srbin, zatražio je radnike za čišćenje školske septičke jame. »Uzmi Jevreje«, viknuo je gospodin Kuditek i naš mali prijatelj Đura Rosenberg, morao je da nas odabere za ovaj užasan posao. I danas pamtim lik tog malog Jevrejina: okruglasta glava, mali nos, kratkovid, sa klasičnim okruglim naočarima. Bio je niskog rasta, dobroćudan, studiozan i veoma poslušan. Pomalo je likom potsećao na Himlera³¹. Radili smo cele noći i do jutra bazen je bio ispražnjen. Nemački vojnici mogli su ponovo da upotrebljavaju klozete, ali smrad se bio duboko uvukao u moje nozdrve i u moje odelo. Morao sam da ga spalim,

30 „Upropastiti tako dobro odelo“

31 **Hajnrh Himler**: nemački nacista, političar, policijski i vojni zapovednik, koji je postao drugi po rangu moćnik u Trećem Rajhu. Nakon Hitlerovog stupanja na vlast (30. januara 1933), Himler je postao načelnik minhenske policije i ubrzo, zapovednik svih nemačkih policijskih jedinica izvan Pruske. Osnovao je prvi koncentracioni logor - Dahau. Nakon Hitlerove odluke 1941. godine da istrebi sve evropske Jevreje, Himler je organizovao logore smrti. On je bio glavni arhitekta Holokausta.

kako bih sprečio da se taj odvratni smrad uvuče u našu kuću. Ujutru sam morao nazad na posao u Vladičanski dvor.

Jednog dana, nemački »Unter-offizier«³² je, sa svojim ljudima, bio odsutan iz vladičanskog Dvora. Kada su se vratili, narednikova leva ruka bila je u zavojima. Gde li su bili ? Rekli su da su se borili protiv odmetnika. Ispostaviće se da će jedan od tih "odmetnika" kasnije postati pukovnik Vazduhoplovstva JNA³³. Krušičanin će, kratko vreme, biti i moj pretpostavljeni oficir tokom 1959. godine³⁴.

Dvojica iz naše grupe, budući da su imali zanat radio-tehničara: Joži Švarc (sin pokojnog kantora) i Imre Geduldig³⁵, odabrani su za rad u improvizovanoj radionici u zadnjem delu Vladičanskog dvora, u prostorijama za poslugu. Nemački oficiri koristili su radionicu za opravku konfiskovanih radio-aparata za svoju ličnu upotrebu. Neke aparate slali su svojim u Nemačku. Za nas je to bio znak poboljšanja našeg statusa i postupanja sa nama. Bila je to prilika da pribavimo sebi jedan radio-aparat, kako bismo mogli da slušamo vesti. Jevrejima je bilo zabranjeno posedovanje radio-aparata. U Jugoslaviji se plaćala godišnja pretplata na radio. Tako su Nemci znali ko ga ima. Prvih dana okupacije, svi Jevreji morali su da predaju svoje radio-aparate. »Ko ne preda, biće streljan«, glasila je nemačka naredba.

32 Narednik

33 Jugoslovenska narodna armija

34 Nedugo zatim umro je i sahranjen je u svom rodnom gradiću Beloj Crkvi, 35 kilometara jugoistočno od Vršca. On je započeo partizanski ustanak 1941. godine u Banatu, na području između Vršca i Bele Crkve.

35 Postojale su dve porodice Geduldig. Pominju se kasnije, u 26. poglavlju.

JUGOSLAVIJA

Od delova koje su sakupili, dvojica mladića sastavili su prilično dobar radio prijemnik, a ja sam pristao da ga potajno odnesem kući. Roditeljima ništa nisam rekao, već sam ga odneo na tavan naše kuće. Provodio sam deo noći slušajući BBC i druge strane vesti, a zatim, na poslu, prepričavao Jožiju i Imreu ono šta sam čuo. Bio je to veliki rizik, ali mi je održavao duh i volju za životom.

Jednog sunčanog letnjeg dana, vraćao sam se nešto ranije sa rada kući i usput čuo zlokobnu galamu iz susedne, Mencerove kuće. Kapija je bila zatvorena, tako da nisam mogao da vidim šta se to unutra događa. No, prepoznao sam glasove grupe Jevreja, koji su radili u dvorištu, pod komandom nemačkih vojnika. Vojnici su vikali i psovali, čulo se prigušeno ječanje i zapomaganje. Razabrao sam neke nemačke reči kao: »jevrejske svinje« i »lišite govna«. Izgledalo mi je da je to trajalo poduže. Prišao sam najbliže što sam mogao baštenskom zidu, koji nas je odvajao od komšije. Sledio sam se od straha, a onda me je spopalo očajanje, pošto sam prepoznao glasove moga oca i mog ujka Gabora. Shvatio sam da ih muče. »Bože, kada će sve ovo da prestane ?«, pitao sam se.

Oko 45 minuta kasnije, otac je stigao, umazan blatom i kokošijim izmetom, krvav po licu. Odjurio je u kupatilo i počeo da se pere. Prasnuo je na mene kada sam hteo da mu pridem i utešim ga. Teško je podneo poniženje. Za njega je to bilo previše. Živo se sećam njegovih reči: »Bog ne postoji, ako dopušta da se ovako nešto dešava. Apsolutno ga nema!« Ostale su mu modrice po celom pretučenom telu i dugo se oporavljao od ovog mučnog iskustva. Ne mogu da zaboravim svoje osećanje bespomoćnosti i očajanja. Šta se

to desilo u kući pored nas? Nekoliko nemačkih siledžija „zabavljalo“ se za svoj račun! Nije bilo nikog ko bi hteo ili mogao da nas zaštititi od ovakvog nasilničkog zlostavljanja.

Pamtim da sam, dok se rat bližio, razgovarao sa ocem o tome šta mislim da treba preduzeti. Smatrao sam kako bi trebalo da napustimo Vršac, da pribavimo pasoše i odemo nekuda. Moj otac i ja nismo mogli da se složimo. »Moramo da ostanemo kod kuće i branimo imovinu«, bio je njegov stav. »Ako odeš, uzeće ti sve i ostaćeš bez ičega«. Ovo je možda bila istina, sudeći po njegovom prethodnom ratnom iskustvu. Ali on nije bio u stanju, niti je hteo da razume poruke svih onih priča koje su stizale iz Nemačke, Austrije i Poljske, pa da svoj stav preispita.

Mnoge priče o užasima i zločinima dospevale su do nas. Na primer, imali smo rođake u Nemačkoj. Jedan od njihovih sinova ubijen je dok je vozio bicikl. Banda nacista uhvatila ga je i ubila. Iz čiste zabave. Moj otac se borio na strani Austrougarske u Prvom svetskom ratu i nije mogao da shvati to što se sada dešavalo. U stvari, Austrijanci su bili zli, baš kao i Nemci. Ponekad su bili i gori.

Sećam se jednog vojnika, Austrijanca, koji se zadesio na straži u Gradskoj kući, gde smo, jedne noći, morali da se okupimo. Bili smo umorni i neispavani. Kada se jedan od nas požalio da je iscrpljen, taj vojnik je izjavio da je on bez prestanka na dužnosti, skoro bez odmora, zadnjih par dana i da će i te noći biti opet na dužnosti. »A ja se ne žalim«, ponosno je rekao. To mi je dalo nekakav uvid u psihologiju tih ljudi, koji su se borili za slavu svoje zemlje. Što se njih ticalo, trebalo je da budemo oduševljeni

JUGOSLAVIJA

doprinosom njihovoj pobedi, bez obzira na to što su nas pretvorili u žrtvenu jagnjad. Neverovatna logika!

Jednoga dana, moga oca su pozvali da se javi službi u Gradskoj kući. Pozivi te vrste nisu nagoveštavali ništa dobro. Ovog puta, Nemci su ga pritisli za porez. Zahtevali su da se sav porez za iduću godinu odmah uplati. Krajnji rok je nedelju dana. Rekli su mu da je kazna za neispunjenje: smrt streljanjem. Bila je to nepojmljiva mora. Tokom te nedelje, otac je preko svojih veza i koristeći sve svoje izvore, pokušavao da nabavi novac, koji su Nemci tražili. Neki mladi Nemač hteo je da otkupi nekoliko naših tepiha. Novac koji je ponudio bio je minimalan, ali, kad je već ušao u kuću, nije hteo da izađe dok nije prigrabio tepihe po smešno niskoj ceni. Očigledno, koristio je situaciju u kojoj smo se nalazili. Bilo je jasno: ne može se pogađati sa ljudima poput njega. Očev komentar je bio da nas Nemci neće ostaviti na miru, sve dok ne budemo na slami i na golom podu spavali. Ispostavilo se da je čak i ovakvo, naizgled pesimističko razmišljanje, bilo naivno u odnosu na ono šta nam se spremalo.

Shvativši da smo bili prepušteni na milost i nemilost drugima, otac je molio za pomoć neke od svojih prijatelja Srba. Dvojica njih su nam pomogli. Jedan je bio Stevo Paunović, a drugi gospodin Ristić. Paunović je kupio skoro nov, veoma kvalitetan kombinovani orman (deo miraza moje sestre) za 4.000 dinara, dok je gospodin Ristić platio 5.000 dinara za pretapaciranu sofau sa foteljama, takođe planiranu da bude deo miraza moje sestre. Sećam se koliko je majka bila tužna kada su te stvari, njoj tako drage, odneli iz kuće. Kasnije, posle rata, saznao sam da su nam, otkupom još nekih stvari, zaista puno pomogli i drugi naši prijatelji. Bili su

to: veterinarski hirurg dr Đula Frank i njegova supruga Elvira. Neke stvari nalazile su se kod njih, pa su mi ih, posle rata, vratili. U svoje vreme nisam znao o sestriinom mirazu, jer je to držano u tajnosti.

Pošto smo bili u situaciji da sada svako može da upadne u našu kuću, valjalo je posakrivati vrednije stvari. Pakovali smo ih u drvene sanduke, koji neće privlačiti pažnju. No, to nam ništa nije pomoglo. Sve što se našlo u kući, na kraju je bilo izgubljeno. Drugom prilikom, poslali su iz opštine lokalne električare da demontiraju i zaplene očev rentgen aparat, najnoviji Simensov model „Meganos“. Zaprega je čekala na ulici. Rentgen, koji je tada vredeo čitavo bogatstvo, jednostavno nam je bio ukraden. Nije nam pomoglo ni to što smo bili kod kuće. Nismo mogli da zaštitimo ni sebe, a ni svoju imovinu. Svako je mogao da nas pokrade. Čak i usred bela dana, i to nekažnjeno.

Na dan 22. juna 1941, Nemačka je napala Rusiju. Uzbuđenje je bilo veliko, a strahovanja još veća. Nemačke trupe brzo su napredovale i zarobljavale celokupne ruske armije. Izgledi su nam bili loši, beznadežni. »Ni tračka nade«, rekao mi je gospodin Salcman, kantor naše sinagoge. Više mu nije bilo dozvoljeno da peva u sinagogi. Jevrejske molitve više nisu mogle da se čuju. Sinagoga je bila opljačkana i u nju više nismo smeli da stupimo.

Pali Vaserman bio je najbogatiji čovek vršačke jevrejske zajednice. Mogao je sebi da priušti brak sa siromašnom Poljakinjom (koja je, u stvari, došla iz Mađarske). Bila je jako lepa. Postavši Palijeva supruga, počela je da se koristi svojim novim društvenim statusom. Zbog njenog, ponekad arogantnog ponašanja,

JUGOSLAVIJA

druge žene je nisu baš volele. Muškarci su, međutim, ovom lepom Poljakinjom bili očarani. Ja takođe. Imala je sina, kome je dala mazno ime, Žorži.

Bez obzira na sve to, morala je da deli sudbinu sa nama. Morala je da obavlja prljave i ponižavajuće poslove. Desilo se jednoga dana da su njoj i meni naložili da očistimo nužnike u Gradskoj kući. Nisam mogao da podnosim njeno ponižavanje, pa sam sve preuzeo na sebe. Bila mi je zahvalna. Prijalo joj je da vidi i oseti kako je neko poštuje.

Jedan od tih dana proveo sam radeći sa grupom Cigana na raščišćavanju ruševina vojnih baraka. Naš posao bio je da vučemo ručna kolica, tovarimo i istovaramo polomljene cigle i da obavljamo i druge teške poslove. Ali, ovaj posao je bar bio čist, bez klozetskog smrada ili nečega sličnog. Cigani su se trudili da što manje rade, a Nemci ih zbog toga nisu kažnjavali. Vojnici su ponavljali, »Ein verfluchtes Volk«³⁶. No, bili su daleko tolerantniji prema Ciganima nego prema Jevrejima. Cigani nisu mogli da shvate zbog čega moraju da rade besplatno. I zašto uopšte moraju da rade. Pokušao sam da im objasnim kako su i oni, baš kao i Jevreji, proglašeni za nepoželjan narod. Nemci su smatrali da su oni izvor zla. Desilo se da je jedan Cigan jednostavno odbio da dođe na posao. Nemačka policija ga je tražila, ali se on bio sakrio. »Hoću da vidim tog junaka«, čuo sam kad je naš nadzornik rekao. Naposletku su ga uhvatili, međutim, nikada nisam saznao šta se sa njim do kraja desilo.

36 „Prokleti narod“.

Naših komšija i „prijatelja“ Nemaca sada više nigde nije bilo, a neki su se pravili da nas i ne poznaju. Moj otac je imao pre rata mnogo stalnih pacijenata Nemaca. Govorio je kako bi nam ti ljudi svakako priskočili u pomoć, u slučaju da nam se nešto loše desi. Nisam mu verovao. Gledajući filmske žurnale, koji su prikazivali sva Hitlerova vojna nadiranja i slušajući njegove govore na radiju, mogao sam da naslutim promene u mišljenjima samih Nemaca. Čak je i blizak očev prijatelj, Imre Sakl, verovao u veličinu i pravednost Hitlerove Nemačke. Odbacivao je sve očeve primedbe u vezi sa novom Nemačkom.

Radeći na teškim i prljavim poslovima, primećivao sam kako moje dobre cipele počinju da se raspadaju. Stoga sam izumeo drvenu obuću. Drveni đon, radi savitljivosti pri hodanju, sastojao se iz dva dela spojena kožom. Sve sam to zatim povezao kaiševima i tako »obuvao«. Nosio sam pantalone od grubog platna i majicu. Bilo je leto i prilično toplo. Polako sam se privikao na svoj novi, grubi život. Nije se znalo koliko će to sve da traje. Možda i više godina. Snalazili smo se i pokušavali da preživimo. Ali dogodilo se drugačije.

Otišao sam na prisilni rad u četvrtak 14. avgusta 1941, ali, posle toga, nisam uspeo da se vratim kući. Radio sam, naime, ceo dan. Očekivao sam da ću se odmoriti i ispravati u svom krevetu. Međutim, kad sam se vratio, našao sam se pred zaključanom i zapečaćenom kućnom kapijom. Pred našom kućom stajao je naoružani civil. Naredio mi je da krenem ispred njega prema Gradskoj kući. Bio sam bled od besa i strašno zabrinut. Gde su mi roditelji? Gde mi je sestra, gde je baka? Šta je sa našom pudlicom?

JUGOSLAVIJA

Na nogama sam imao moje drvene nanule, a na sebi prljave bele pantalone i atletsku majicu. Nije mi bilo dopušteno ni da se presvučem. Dok me je čovek sprovodio prema Gradskoj kući, jedna žena, Srpkinja, u prolazu je rekla, »Danas vas, a sutra će nas«. Dobronameran komentar, ali meni nimalo utešan. Kasnije, u Beogradu, prijatelj, koji je video nešto od toga što se desilo, ispričaće mi da je naš psić bio isteran iz kuće. Bespomoćno je cvileo, sve dok ga šinter nije pokupio. Bilo je to jedino živo biće koje je plakalo za nama.

Zatekao sam celu svoju porodicu u dvorištu Gradske kuće, zajedno sa kompletnom vršačkom jevrejskom zajednicom. Svi su bili tamo, izuzev nekolicine bolesnih i vezanih za postelju. Ostavili su ih kod kuće, da bi ih kasnije pokupili i na nosilima doneli. Sećam se da sam išao po gospođu Molnar. Bila je na samrti, bolesna od raka. Nisu joj dozvolili da umre u svojoj kući. Nijedna duša nije ostavljena, nijedna osoba nije pošteđena. Dve stotine porodica (oko 600 ljudi) sabrano je u dvorište gradske kuće. Kakva je bila svrha ovog strašnog skupa? Mojim roditeljima dato je pola sata da se spakuju, da uzmu ono što će poneti i da, onda, zanavek napuste svoj dom. Mama je ponela moje najlošije odelo, misleći da nas vode na prisilni rad, a najbolju garderobu ostavila kod kuće. Sve što je ponela bile su moje planinarske cipele, gojzerice, nekoliko košulja, donji veš, nekoliko čarapa i džepnih maramica. Moja porodica imala je ukupno četiri kofera. U jednom od njih bilo je nešto hrane. U drugima je, osim mojih stvari, bilo nekoliko predmeta za ličnu higijenu, majčine, sestrine i bakine haljine i nekoliko očevih odela. Sav novac, koji su moji roditelji imali u kući, takođe je bio

spakovan. Jedna metalna kutija bila je puna srebrnog novca u apoenima od 50 dinara. Bila je to, zapravo, posuda u kojoj su držane sterilisane igle. Zvaničnici Kulturbunda užurbano su pretresali sve prtljage i samouvereno se smeškali. Očigledno, znali su kakva nam se sudbina sprema. Načuo sam kada je jedan kulturbundovac, po imenu Kurt Kirhner, rekao svome kolegi: »Das ist die Bagage³⁷... oni su krivi za poraz Nemačke u Prvom svetskom ratu... Najzad smo ih se dočepali i sad ćemo da ih se konačno otarasimo«.

Organizovan je prevoz bolesnih i starih. Još smo izgledali dosta pristojno, budući da smo upravo bili došli iz svojih kuća. A onda, kao stado, u širokoj koloni, terali su nas da idemo kroz Vršac, sve do napuštenih baraka Muzičke škole bivše jugoslovenske vojske. Kada smo stigli, noć je već uveliko bila pala. Bio sam iscrpljen i zaspao sam na gomili slame. No, nisam dugo spavao. Probudila me je košmarna misao: »Šta ako Nemci pretraže našu kuću i pronađu moj radio?« Ostavio sam ga na tavanu, na mestu do kojeg se moglo doći samo puzeći. Struju sam sproveo iz obližnje razvodne kutije. Pozajmio sam i par slušalica od Ivana Vladislavljevića, mog dobrog druga i komšije. Obećao sam da ću slušalice da mu vratim, čim nabavim druge. Dvoumio se, ali mi ih je ipak dao.

Obuzet brigom za tatu, nisam mogao da zaspim. Morao sam da mu priznam šta sam uradio. Danas mi je jasno da je to bilo nepotrebno.

37 „Evo ološa“, u pogrdom nemačkom žargonu.

JUGOSLAVIJA

Svi radio-aparati oduzeti su od Jevreja³⁸. Nismo mogli da slušamo vesti. Mogli smo se osloniti samo na ono što smo čuli od drugih. Zahvaljujući mom skrivenom radiju, mogao sam noću tajno da slušam vesti i sutradan, na radu, da ih prenosim ostalima. Vesti su bile veoma loše. Nemci su napredovali, a Rusi su se svakodnevno povlačili. Bio sam očajan i tužan; bili smo izgubljeni, izgledalo je da za nas nema nade, bar ne u skorije vreme.

Moja briga je bila neizdrživa. Bio sam zabrinut za roditelje. Nemci će njih okriviti za moj prestup. Plačući, poverio sam ocu šta sam uradio. Saslušao me je, bez ljutnje i prekora. Samo je rekao da prestanem da se brinem i da odspavam bar malo. »Moraš da budeš odmoran za sutra. Ko zna šta nosi dan«.

U stvari, otac je imao običaj da kaže kako se Nemci neće zadovoljiti sve dok nas ne nateraju da spavamo na slami. Sada se to ostvarilo. Isterani smo iz svojih domova, lišeni imovine i odvojeni od ostalog stanovništva. Bili smo pretvoreni u nepoželjnu rulju, masu koje se treba otarasiti na bilo koji način, onako kako budu odlučile nemačke birokrate. Nisam, međutim, klonuo duhom. Verovao sam da Nemci neće moći da pobede u ovom ratu i da je slobodni svet na našoj strani. Verovao sam u humanizam i pravdu. Tako su nas u školi učili. Verovao sam da su ljudi, u suštini, dobri i da većina ne odobrava ono što Nemci rade. Čak sam mislio da je jedan deo nemačkog naroda svakako protiv nacizma i fašizma. Na nesreću, pokazaće se suprotno, to jest da se radi o užasno ozbiljnoj stvari, koja će nas koštati života.

38 Bila je to jedna od prvih mera okupacionih vlasti.

Sutradan, u rano jutro, prepoznao sam stražara u crnoj uniformi ispred naših baraka. Bio je to sin gospodina Getmana, sajdžije. Obratio sam mu se i upitao: »Gde bih mogao da mokrim?« Odgovorio je, »Idi uz taj zid tamo. Bolje ti je da se navikavaš, jer ćemo vas uz neki takav zid i streljati, i to uskoro, vrlo skoro«. Nisam mogao da shvatim da on tako misli, s obzirom na svu onu ljubaznost u pokušaju da mi proda sat u prodavnici njegovog oca. Sad sam shvatio šta su naši sugrađani Nemci bili namislili da urade sa nama, i to još od onih dana kada su stupali u Hitler Jugend.

Još uvek potreseni događajima iz prethodnog dana, bilo nam je teško da se snađemo u novoj situaciji. Moj ujak i njegova žena pokušavali su nekako da svog uplakanog četvorogodišnjeg sina umiju. Imali su u ruci parče finog mirišljavog sapuna, ali nisu mogli do vode da dođu. Svi su želeli da se operu. Postojala je, međutim, jedna jedina slavina. »Gabor i njegova žena ne shvataju situaciju u kojoj se nalazimo«, rekao je moj otac. »Uskoro im neće biti važno hoće li se ujutru oprati«. »Pustite to«, rekao im je . »Imate hrane od kuće. Jedite, pre nego što se, na ovoj vrućini, pokvari. Uskoro ćemo svi, ne samo biti gladni, već i znojavi i prljavi. Da, uskoro«. Nisam ni pokušavao da se operem. Bilo mi je dovoljno da dođem do malo vode za piće i da ispraznim bešiku.

Posle doručka, nastao je zlokobni žamor. »Šta je ovo, kuda nas vode? Ako idemo na rad, zašto vuku bolesne i iznemogle?«. Morali smo da ostavimo sve što smo uz sebe imali. »Šta sada ?« pitali su se ljudi u strahu. »Kuda odavde? Hoće li da nas poubijaju?«. Tog prvog dana mog zatočeništva, rešio sam da pobegnem. Samo ako mi se pruži prilika.

JUGOSLAVIJA

Dan se lenjo vukao, sve dok nam nisu rekli da se postrojimo u kolonu, da uzmemo prtljag i krenemo. Nismo mogli da vidimo sebe onako kako su nas videli slobodni Vrščani. Bili smo rulja, koju je nekolicina naoružanih civila gonila prema železničkoj stanici. Bili smo gomila ljudi, žena i dece. Svako sa nekakvim svojim prtljagom. Među nama je bilo puno iscrpljenih staraca, uplakanih starica, teško pokretnih trudnica, pa čak i bolesnih samrtnika na nosilima. Bezoblična masa kretala se prema svome grobu. Čekala su nas tri crvena stočna vagona s oznakom JDŽ³⁹. Dok su se oni s čela kolone peli u prvi stočni vagon, nemački vojnici su vikali i udarali nas kundacima. »Los, los, brže, brže, ulazite!« Dok sam se peo u vagon, dobio sam udarac u rame. Vagon je bio prepun. Žene su teško disale. Sabijali su nas oni koji su još pristizali. Broj sabijenih ljudi neprestano je rastao, sve dok nisu zatvorili vrata i spolja ih zabravili. Nešto vazduha je dopiralo jedino kroz mali ventilacioni otvor iznad naših glava. Bilo je mračno i strahovito tesno. Bez preterivanja, osećali smo se kao sardine u konzervi. Nije moglo ni da se sedne. Svi smo bili poduprti telima drugih oko nas.

Žene su plakale, neke su se molile i svi smo bili zapanjeni tom nemačkom neshvatljivom brutalnošću; za njih smo mi bili "die untermenschen".⁴⁰ Zar je moguće da jedni ljudi mogu ovako nešto da čine drugima? Nalazili smo se u samom paklu, oznojeni i vapeći za malo vazduha. Nije bilo vode, nije bilo nužnika, jedva smo disali. Krov vagona se prosto usijao na suncu, pa je unutra bivalo

39 Jugoslovenske državne železnice

40 Nacistička kovanica koja znači: „neljudi, podljudi“.

sve nesnošljivije. Stariji ljudi i neke mlađe žene, u nemogućnosti da se pomere, gubili su svest, dok je voz grabio prema nepoznatom odredištu. U polusvesti sam već video kako stižemo u nekakav logor u Nemačkoj. O logorima, o kojima su kružile svakojake priče, nisam imao baš jasne predstave.

Ophrvan slutnjama, bio sam uplašen, ali ne bez nade. Mladost je bila na mojoj strani, a mladost je i hrabra i žilava. »Preživieću. Izdržaću.«, govorio sam sebi. Tako je delovao moj unutrašnji odbrambeni mehanizam.

Nakon nekoliko sati, stigli smo u Pančevo, sedamdesetak kilometara od Vršca. Bio je to završetak našeg putovanja. Vrata na vagonima su se otvorila. Najzad, vazduh! Mogli smo da se iskrcamo. Našu kolonu iznurenih ljudi pratilo je nekoliko naoružanih vojnika. Tako smo stigli do odredišta, do pančevačke plinare. Prošli smo kroz tesnu kapiju. Vodila je do velikog dvorišta okruženog zgradama. U nekima od njih već je bilo Jevreja, koji su ovamo, iz drugih krajeva, stigli pre nas. Sretali smo rođake iz drugih banatskih mesta. Sa nekima se nismo dugo videli. Činilo se kao da smo svi tu. Pozdravljali smo se i prepričavali dotadašnja ratna iskustva. Bilo je dosta toga o čemu je moglo da se razgovara. Možda ćemo, ipak, preživeti? Možda nas samo preseljavaju?

Bili smo, dakle, sada u tom ogromnom dvorištu, sa barakama okolo. Pred zaključanom gvozdеноm kapijom plinare bila je postavljena straža. Sa ulične strane okupljali su se radoznalci, željni da vide šta će biti s nama. Pomislio sam da oni saosećaju s našim patnjama, pa sam s nekima pokušao da zapodenem razgovor. Zamolio sam jednog od mladića da mi kupi

JUGOSLAVIJA

brijač. Ponudio sam mu novac. Rekao je da hoće, ali se nije s mesta makao. Samo nas je gledao, kao da smo majmuni u zološkom vrtu.

Oko šest popodne, pojavio se jedan pančevački nacista i počeo na nas da viče tako užasno, da smo svi zanemeli od straha. Naterao nas je da se postrojimo na sred dvorišta, vičući kako smo najobičnija đubrad. Morali smo da predamo sav novac koji smo kod sebe imali. Posle toga su nas još i pretresli. Pretili su da će streljati svakoga, kod koga se nađe i najmanja suma novca. Zatim je pristigla grupa lokalnih Nemaca, zadužena za pretresanje. Svi koji su predali novac, bili su odmah zatim još i pretreseni. Otac mi je pružio onu metalnu kutiju sa srebrnjacima. Ali, ne da je sakrijem, već da je, kad na mene dođe red, predam Nemcima. Kulturbundovci, pripadnici lokalne nemačke »kulturne« organizacije, izdavali su „potvrde“ o oduzetom novcu, koji, naravno, nećemo nikada više videti. Naša komšinica, gospođa Frankl, je na ime životnog osiguranja svog pokojnog supruga, dobila 20.000⁴¹ dinara. Taj novac joj je bio isplaćen nekoliko dana pre početka rata u Jugoslaviji. Imala ga je kod sebe i sada su joj sve oduzeli. Zadivio me je postupak gospodina Vasermana. On je kod sebe imao mnogo novca, ali ništa od toga nije predao. Kada je shvatio šta se dešava, uspeo je da pronade šibice. Spalio je sav svoj novac. Kod njega nisu pronašli ništa.

Ostali smo bez dinara u džepu, sa tim bezvrednim „priznamicama“. Hranu koju smo poneli, već smo bili pojeli. Pretres

41 Pristojna suma u predratnoj Jugoslaviji, jednaka vrednosti od 20.000 australijskih dolara u 2002. godini

je potrajao sve do mraka. Bili smo slomljeni i fizički i psihički. Zaspao sam na podu pored svojih roditelja u jednoj od manjih baraka.

Nije se još bilo razdanilo, kada su nas probudili. Ponovo su nas saterali u sredinu dvorišta. Kuda sada? Polako smo krenuli kroz još mračno Pančevo. Ne sećam se da sam ikoga video na ulicama. Išli smo prema pristaništu na Tamišu⁴². Ukrcali su nas na isto takvu lađu, koja je nekada saobraćala između Pančeva i Beograda. Sećam se te lađe iz vremena kada još nije postojao most preko Dunava. Sada je, međutim, pančevački most postojao, ali je bio neupotrebljiv. Razrušen u sredini ličio je na neki jalov istorijski objekat iz prošlosti. Brodovi su ponovo bili u saobraćaju.

Na lađi je vazduh bio svež i prijatan. Svitalo je u crvenkastim odsjajima. Brod nas je nosio nizvodno do ušća Tamiša, a onda, uzvodno Dunavom prema Beogradu. Iz rodnoga Banata prema glavnom gradu Srbije, a ne u neku daleku nepoznatu zemlju. U stvari, u Beogradu smo bačeni na teret tamošnje, nemačkom okupacijom i prisilnim radom naglo osiromašene Jevrejske zajednice. Njena sudbina već je bila odlučena. Trebalo je da nestane sa lica zemlje, a nas su doveli da stradamo zajedno sa njima.

Svitalo je kad smo shvatili da ćemo da budemo iskrcani na beogradskom teretnom pristaništu. Iscrpljeni, moji roditelji, baka i sestra jedva su se kretali, nisu više ništa mogli da nose. Zato sam povezao dva kofera i prebacio ih sebi preko ramena, tako da mi je jedan bio sprema a drugi sleđa. Imajući slobodne ruke, mogao sam, s vremena na vreme, da pomognem i sa ona druga dva kofera.

42 Pritoka Dunava. Beograd se nalazi uzvodno od ušća Tamiša u Dunav.

JUGOSLAVIJA

Sprovodili su nas prema Tašmajdanu⁴³. Neke žene koje su se od iscrpljenosti srušile, skupljali su na vozila (što ih je za tu svrhu organizovala lokalna specijalna policija) i dovezli ih da nam se priključe na Tašmajdanu.

Tašmajdan je bio početak naših administrativnih mučenja. Podeljeni su nam formulari, koje je svako od nas trebalo da popuni. Upisivani su lični podaci: ime, prezime, zanimanje, pol, mesto i datum rođenja. Umorni i pospani, posedali smo na travu. Tešilo nas je to da ćemo na staranje biti predati beogradskoj Jevrejskoj zajednici. Bolesne i nemoćne prebacili su u Jevrejsku bolnicu, a nas pokretne razmeštali su kod raznih jevrejskih porodica. Imovina nam je opljačkana, bili smo proterani iz naših rodnih mesta, no, postojala je još blaga uteha da se, valjda, najgore slutnje još nisu dogodile. Naslućivali smo da tu još nije kraj našeg puta.

Ubrzo su do nas stigle strahovite vesti da lokalne nemačke vlasti, na licitacijama, rasprodaju kompletnu našu imovinu domaćim Nemicima. Prodavane su kuće, imanja i sve ostalo. Prodavci su bili nemački komesari, ovlašćeni da, umesto vlasnika, potpisuju odgovarajuće ugovore. Očigledno, Nemci nisu imali nameru da ikada išta vrate zakonitim vlasnicima.

Tokom boravka u Beogradu, dok sam još mogao slobodno da se krećem, sreo sam i neke Srbe iz Vršca. Oni su mi pričali o prodaji naših kuća i imanja. Među njima bio je i moj školski drug, Jakšić, koji mi je rekao da je i naša imovina tako prodana. Saosećao

43 **Tašmajdan** - park u Beogradu, na mestu nekadašnjeg kamenoloma, a kasnije, za vreme Turaka, groblje. Tašmajdan su Nemci koristili kao zborno mesto Jevreja i za obavljanje administrativnih poslova u vezi sa njima.

je sa nama, baš kao i drugi Srbi sa kojima sam govorio. To se, međutim, nije moglo reći za Nemce koje sam poznao. Za njih, mi smo već bili mrtvi i pokopani. U tome je nemačka okupaciona vlast bila nemilosrdna i brza.

Na dan 12. decembra, sve žene i deca su odvedeni u improvizovani logor na bivšem sajmištu, blizu Zemuna. Odatle su ih u malim grupama specijalnim kamionom transportovali do nekog nepoznatog mesta. Vozilo je bilo tako konstruisano da se tokom vožnje prostor za putnike mogao spojiti sa cevima od smrtonosnih izduvnih gasova. Putnici su bili ugušeni tokom vožnje, a za mrtva tela odredišta su bile plitke masovne rake.

Do kraja decembra 1941, svi muškarci, uključujući i one iz Banata, streljani su.

Nije bilo potrebno puno vremena da se Zemunski logor isprazni. Do maja 1942, bilo je završeno i to jezivo delo. Glavna uprava Rajha bila je izveštena da je Srbija »oslobođena« Jevreja.

Nisam bio tamo da sve to vidim. Pobegao sam iz Beograda 21. novembra 1941. i uspeo da stignem na teritoriju pod italijanskom okupacijom.

JUGOSLAVIJA

POGLAVLJE 4

U BEOGRADU

U prvo vreme stanovao sam kod gospođe Ciner, Pajine mame. Smestila me je u svom stanu, u ulici Kraljice Marije 41, gde sam ranije, kao student, iznajmljivao garsonjeru. Sada je u njoj stanovala Hedviga, prijateljica gospođe Ciner. Jedna udovica sa dva sina, izbeglica iz Beča⁴⁴, primila je moju majku u svoj stan u blizini Slavije, u centru Beograda. Moj otac je otišao da radi i stanuje u Jevrejskoj bolnici, gde ga je dr Eškenazi, upravnik, rado primio. Moja sestra Ana i moja baka Etel, primljene su kod jedne druge porodice⁴⁵, a ujak, sa ženom i sinom, bio je smešten na nekom drugom mestu. Na taj način su i sve ostale porodice bile razdvojene, našavši se na staranju lokalne Jevrejske zajednice. Kopija spiska, koji je sačinila policija, bila je data starešinama beogradske Jevrejske zajednice, sa zadatkom da u svako doba moraju da znaju mesto boravka i odgovaraju za sve raseljenike iz Banata.

44 Beč: glavni grad Austrije, u to vreme nalazio se pod nemačkom okupacijom.

45 1997. godine jedan moj prijatelj je pronašao u arhivi grada Beograda, prijavnicu u kojoj se navodi da je moju sestru, Anu Singer, 28. avgusta 1941. primila porodica Huber u Balkanskoj br. 14, a 3. septembra 1941. porodica Efraim na Obilićevom vencu br. 10. O njenom daljem kretanju nisam mogao da pronađem ništa. Takođe sam saznao da je poslednja poznata adresa moje majke bila Dalmatinska 9, gde je boravila 20. novembra 1941, dan pre mog bekstva iz Beograda. Poslednja upisana adresa, na kojoj je boravio moj otac, datirana je 30. avgusta 1941. kod porodice Stanković, ulica Koče kapetana br 20.

Mada je naš trenutni položaj bio podnošljiv, bili smo očajni. Nismo imali nikakvu imovinu i bili smo prognanici, bez sredstava za život. Slutio sam da nas Nemci neće ostaviti na miru. Bilo je više nego očigledno da im je ovo, što se nas tiče, tek privremeno rešenje.

Otac je uspeo da me, kao rentgen tehničara, zaposli u Jevrejskoj bolnici. U dve nedelje zatišja koje je sledilo, imao sam prilike da s ocem razgovaram o našoj trenutnoj situaciji. Ubeđivao sam ga da treba da nađemo način da se spasemo iz ovih nedaća. U međuvremenu, lokalna Specijalna policija (srpski agenti preuzeti od bivšeg jugoslovenskog režima) dobila je naređenje da organizuje koncentracioni logor za Jevreje, muškarce iz Banata. Za stražare logora određeni su Srpski dobrovoljci Ljotićeve partije⁴⁶. Za logor su odabrane Topovske šupe⁴⁷. Bilo je tu nekoliko baraka, opasnih visokom ogradom od bodljikave žice. Kod ulaza se nalazila zgrada od cigala za administraciju ovog vojnog objekta. Policija je naredila svim muškarcima Jevrejima iz Banata da dođu u ovaj logor, s objašnjenjem »da je to samo privremeni smeštaj, a da bi se rasteretilo lokalno jevrejsko stanovništvo od brige o deportovanim licima«. Hranu je morala da obezbeđuje Jevrejska dobrotvorna menza za deportovane iz Banata.

46 „**Srpski dobrovoljci**“ bili su simpatizeri Nemačke daleko pre okupacije naše zemlje, a mobilisani su od strane Milana Nedića, koji se nalazio na čelu srpske kvislinške vlade.

47 **Topovske šupe** – pre rata bio je prostor u kome je jugoslovenska vojska držala artiljeriju. Negde 20. avgusta 1941, tu je osnovan logor za muškarce, Jevreje iz Banata, a kasnije i za one, starije od 14 godina, iz Beograda i Srbije. Logor se nalazio u Tabanovačkoj ulici, odmah do Autokomande (komanda vojnih motorizovanih jedinica).

JUGOSLAVIJA

Obaveza Jevrejske zajednice bila je da snabdeva logoraše u Topovskim šupama hranom i da obezbedi da svi Jevreji, muškarci iz Banata, dođu u logor. Uprava Jevrejske bolnice obavestila je uskoro moga oca i mene da treba da odemo u logor, jer, navodno, za nas više u bolnici nema mesta. Otac je odlučio da se povinuje naredbi, te da povede i mene sa sobom. Isprva sam odbijao, ali je on insistirao da poslušamo jevrejsku upravu. Uverili su ga da Topovske šupe služe samo za smeštaj, a da će posao u bolnici moći da zadrži.

Sećam se tog lepog sunčanog popodneva, kada smo se otac i ja prijavili u logor. Idući tamo pešice, učvrstio sam mišljenje da vlastima ne treba verovati ni jednu jedinu reč. Očev odgovor je bio: »Sve je u životu predodređeno. Ne možemo ničim da promenimo sudbinu. Prema tome, nije važno da li nas lažu ili ne. Što mora da bude, biće«. Odlučno sam se protivio takvom očevom mišljenju, no, nisam hteo da budem neposlušan i da mu stvaram probleme.

U prvo vreme, bilo je dosta podnošljivo u Topovskim šupama. Spavali smo na zemlji, ali su nam meštani obezbeđivali slamu i ćebad. Hrana je redovno stizala iz izbegličke kuhinje, koju je bila organizovala Jevrejska zajednica. Imali smo dosta poznanika i mnogo vremena za druženje sa prijateljima i rođacima. Nekoliko preduzimljivih ljudi, kao što su obučari i krojači, počeli su da rade sitne opravke. Bilo je i majstora berbera, kod kojih je čovek mogao da se obrije. Jedan od rabina otvorio je improvizovanu sinagogu i počeo da drži bogoslužjenja. Pokazalo se da nema situacije, u kojoj Jevreji neće pokušati da se snađu što bolje mogu.

Nakon nekoliko dana, u Topovske šupe je stiglo naređenje da se formira unutrašnja policija. Za takvu službu odabirani su „podobni“ logoraši. Zvali su se redari, nosili su oko leve ruke belu traku sa oznakom »P« i bili pod komandom nadzornika koji su bili odabrani iz njihovih redova. Nadzornicima je komandovao »starešina logora«, odabran prema ugledu koji je uživao među Jevrejima. On je odgovarao Specijalnoj policiji i nemačkim vlastima. Svi ti nazovi „redari“ brzo su prigrabili vlast, i tako smo danonoćno bili pod nadzorom sopstvenih ljudi. Još uvek smo dobijali novine i relativno zdravu hranu. Moj otac je jednom prilikom rekao kako Nemci neće rat izgubiti na bojnopolju. Popustiće onda kada im hrane ponestane, kad ih napadne glad. »A kako zamišljaš da ćemo mi da preživimo?«, pitao sam oca. »Siguran sam da ćemo najpre mi početi da gladujemo, a tek onda oni izvan logora«. Nisam mogao da shvatim kako moj otac može da bude tako naivan.

Higijena je bila loša, jer nije bilo dovoljno vode za pranje i kupanje. U nedostatku tople vode, usled nečistoće, ljudi su počeli da dobijaju čireve i kožne infekcije.

Moga oca vratili su na posao. Radio je sa dr Eškenazijem, koji je redovno posećivao Topovske šupe. Bolnica je bila na Doróolu⁴⁸, udaljena dvadesetak kilometara od logora. Prevoz je bio nesiguran i loš, pa su ocu dopustili da spava u bolnici. Logor je dalje funkcionisao uglavnom kao i ranije. Za neke je bilo dopušteno da izlaze i da se u njega vraćaju.

48 **Doróol:** jevrejska četvrt u Beogradu

JUGOSLAVIJA

U to vreme, nemački komesar, Egon Sabukošček, bio je nadležan za kompletan jevrejski život izvan logora. Od njega su Jevreji morali da traže odobrenje za sve što su hteli da rade. Komesar je redovno dolazio na Tašmajdan, gde bi po nekoliko sati radio u kancelariji i primao pojedince koji su imali neku molbu ili potrebu.

Negde krajem septembra 1941, desio se prvi užas u Topovskim šupama. U to vreme, srpske dobrovoljce zamenili su banatski etnički Nemci (Folksdeutscheri). Prozivke su bile redovne. Svi su morali da se postroje u dvorištu dva puta dnevno. Svako ko je bio prozvan, morao je da se odazove i potvrdi svoje prisustvo. Ovoga puta, jevrejska *policija* detaljno je pregledala barake, kako u njima ni bolesni ne bi zaostali. »Svi, napolje, napolje u dvorište, bez izuzetka«, glasilo je naređenje. »Postroj se!«, bila je sledeća naredba. Postrojili su nas u prave redove sa dovoljnim razmakom između redova, kako bi nadzornici mogli tuda da prođu. U toku ove procedure naša policija bila je izuzetno prilježna, uz samovažno ponašanje koje nije slutilo na dobro.

U dvorište su ušla dva kamiona, a onda i jedna limuzina. Visoki nemački oficir, po činu major ili pukovnik, izašao je iz limuzine, a naš jevrejski starešina logora raportirao mu je: »Svi su postrojani spremni za inspekciju«. Stajali smo zanemeli dok je oficir prolazio između redova. Gledajući nas u oči, nasumice je odabirao pojedince da izađu i da se postroje ispred kamiona. Neko je prošaputao: »Vode ih na rad«. Ja, međutim, nisam bio tako naivan. Naslućivao sam da odabrane logoraše čeka smrt. Sledio sam se od straha. Oficir me je prošao i ušao u red iza mene. Dok je

prolazio, ponovo sam se bio sledio. Izabrao je stotinu ljudi, uglavnom nasumice. Neke je uzeo na osnovu prijave jevrejskog starešine. Među takvima bio je i jedan od nas, koji se, prethodnog dana, prepirao sa starešinom. Morao je da se postroji ispred kamiona. Kad se inspekcija završila, izdvojenim ljudima podeljene su cigarete. Zatim su ih utovarili u kamione i odvezli kroz kapiju logora.

Narednog dana, na prvoj strani lista »Novo vreme«, pojavilo se sledeće, crno uokvireno saopštenje:

**Juče je streljano 100 komunista i Jevreja, kao
odmazda za smrt jednog nemačkog vojnika,
poginulog u borbi sa komunistima i buntovnicima.**

To saznanje odmah sam povezo sa jučerašnjim događajima. U logoru je, međutim, vladalo opšte mišljenje da streljanje nema veze sa odvođenjem naših ljudi. Utešno se govorilo da su oni negde na radu. No, uskoro se proneo glas da je na nekom izgužvanom papiriću otkrivena poruka jednog od odvedenih. On je uspeo da napiše kako ih voze u obližnje selo Jajince. Danas je dobro poznato da je Nemačka armija koristila Jajince kao mesto za streljanje.

Otac u vreme prozivke nije više bio u logoru, nalazio se na poslu, u Jevrejskoj bolnici. Glasovi o strašnom događaju brzo su se prneli. Tako je moj otac konačno shvatio da nije trebalo da me prisili da dolazim u Topovske šume. Sada je bio rešen da me na

JUGOSLAVIJA

svaki način i to što pre iz njega izvuče. Zatražio je pomoć dr Eškenazija, koji je redovno dolazio u logor i još uvek imao ovlašćenje da prebacuje bolesnike iz Topovskih šupa u Jevrejsku bolnicu. Već sledećeg dana prebačen sam u bolnicu, sa nalazom da sam ozbiljno bolestan. Rečeno mi je da se ne mičem iz kreveta. Meni nije bilo ništa pa mi je teško padalo da se pravim bolestan. Sledeći problem bio je kako ubediti ostale bolničke doktore da se saglase sa *dijagnozom*. Otac se svojski trudio da ih ubedi. Pregledala me je i posebna „komisija“, u kojoj su dvojica lekara imala ozbiljne primedbe.

Naposletku, nekako su se složili da me ne šalju nazad u logor, već da me puste na „oporavak“ kod neke porodice izvan bolnice, ukoliko se takvo mesto nađe. Ponovo je od pomoći bio dr Eškenazi. Primila me je njegova porodica. Ona je još uvek bila zaštićena, imajući u vidu njegov položaj u beogradskoj Jevrejskoj zajednici. Prebačen sam u njegovu kuću. I tako sam, pod njegovom brigom i zaštitom, proveo nekoliko nedelja u uslovima punog komfora.

Dok sam boravio kod dr Eškenazija, saznao sam za prethodnu nemačku grozotu. Priču su kazivali očevici, među kojima je bio i Paja. Naime, nakon bombardovanja i okupacije Beograda, Jevreji su morali da rade na raščišćavanju ruševina, na iskopavanju leševa i na spaljivanju neidentifikovanih i netraženih žrtava. Svakoga jutra, Jevreji, sa žutim trakama oko leve ruke i sa Davidovom zvezdom, dovođeni su na mesta iskopavanja.

U subotu uveče, 26. jula 1941, posle rada, bilo je Jevrejima izdato naređenje da se obavezno jave sutra ujutru na Tašmajdan,

tačno u 8 časova. Svi su se poslušno povinivali nemačkoj naredbi. Razvrstani su odmah u grupe po profesiji ili zanatu: lekari, studenti, stolari itd. Zatim su Nemci iz svake grupe odbrojali svakog petog za taoča. Bilo im je potrebno njih 100, rekli su. Paja se našao u studentskoj grupi, iz koje je Nemicima trebalo pet osoba. Odbrojali su šestoricu. Među njima se našao i Paja. »Imamo jednog previše«, rekao je jedan od oficira na nemačkom. Paja je to razumeo. Hitro, pre bilo koga drugog, povukao se nazad u grupu. Spasila ga je brzina reagovanja. Nemci su imali svoju stotinu i odabiranje je bilo okončano.

Odabrana stotina ljudi bila je streljana narednog jutra (28. jula 1941. g)⁴⁹. Bila je to prva nemačka odmazda povodom pokušaja sabotaže⁵⁰. Uprkos zvaničnom saopštenju rodbini streljanih, pročitano ispred Jevrejske bolnice, neki Jevreji održavali su kasnije mit da je ovih sto ljudi bilo odvedeno na rad u Nemačku. Egon Sabukošček, nemački komesar za jevrejska pitanja, lično je prisustvovao njihovom streljanju.

Ipak, mit je prenošen i prepričavan. Supruge i majke verovala su da su njihovi voljeni negde na radu i da će se vratiti, ali se nikada niko od njih vratio nije. Majke je teško razuveriti. Verovala su lažima i nadale se do kraja da će videti svoje

49 Prema zvaničnom saopštenju, 28. jula ujutru, streljano je ukupno 122 Jevrejina i komunista, njih 100 sa Tašmajdana i dvadesetdvoje iz zatvora (Nemci su uvek u svojim saopštenjima o zločinima nad Jevrejima prišivali oznaku „I KOMUNISTI“).

50 Nemci su zahtevali da im se preda **Hajim Almuzlino**, 16-godišnjak, koji je pokušao da zapali jedan nemački kamion na Kosančićevom Vencu, i uspeo da pobegne. Almuzlino nije bio na Tašmajdanu, pa su umesto njega Nemci uzeli taoce.

JUGOSLAVIJA

najmilije⁵¹. Čuvši ovu priču iz prve ruke, od Paje, odlučio sam da nikada ne poverujem nemačkim okupacionim vlastima, niti njihovim saradnicima, pa čak i ako su Jevreji.

I drugima sam savetovao da usvoje takav stav, ali sa vrlo malo uspeha. Dok sam boravio kod dr Eškenazija, to je bila česta tema naših razgovora. Međutim, čak i uz dokaz da su svi ti ljudi bili pogubljeni, bilo je nekako lakše živeti u uverenju da im se nikakvo zlo nije dogodilo i da se nalaze negde na radu u Nemačkoj.

51 Na dan 12. decembra 1941. žene su pozvane da se zajedno sa decom jave službi Specijalne policije, u ulici Džordža Vašingtona 21 u Beogradu. Više od 5.000 jevrejskih žena i dece moralo je da pešači odatle do logora „Sajmište“ blizu Zemuna. Nekoliko dana ranije, na osnovu pojedinačnih poziva odvođenje žena i dece već je bilo počelo.

POGLAVLJE 5

U KUĆI DR EŠKENAZIJA

Čudno, ali, doista, da se sve to nije događalo u ratu, vreme kod porodice Eškenazi pamtio bih samo po izobilju i komforu, na kakav nisam bio navikao, čak ni u našoj dobrostojećoj kući srednjeg građanskog staleža. Eškenazijevi su živeli u stanu petospratne zgrade, koja je pripadala porodici Almuli. Zgrada je bila stavljena pod nadzor nemačkog komesara. Tri generacije porodice Eškenazi živele su pod istim krovom: dr Isak Eškenazi sa suprugom Elom, njena sestra Lea, njena majka Reina Almuli i njihova ćerka Vera. U stanu su takođe živele Reli Almuli (snaja Reine Almuli⁵²) i njene dve ćerke: četvorogodišnja Ena i petogodišnja Alisa. Stan se nalazio na trećem spratu, a odmah do njega, u susednom stanu, živela je žena koja je rukovođila poslovima porodice Almuli.

Nisam znao kakvo je njihovo imovno stanje, ali video sam da su Eškenazijevi imućni i da sigurno još uvek imaju značajna sredstva na raspolaganju. Nisu ni pokušavali da bilo šta sačuvaju. Naprotiv, uživali su u raskoši, imali su kućnu pomoćnicu, dobro su se hranili i svakodnevno primali posete. U stvari, bili su svesni da sve to može iznenada da nestane, (a to se na kraju i dogodilo), ali, dok je trajalo i dok se još moglo, živeli su u izobilju. Svojim

52 Njen sin, **Ivo Almuli**, bio je na Tašmajdanu onog fatalnog dana i našao se među onom stotinom, koja je „odvedena na rad“ (koja je u stvari bila streljana).

JUGOSLAVIJA

prisustvom postao sam i ja uživatelj njihove darežljivosti. Sa devetnaest godina, čoveku se čini da je sve moguće, čak i u tim teškim prilikama.

Njihova ćerka, Vera, radila je kao medicinska sestra u Jevrejskoj bolnici i svakodnevno je s posla donosila vesti. Imala je osamnaest godina. Između nas dvoje razvila su se romantična osećanja. Često smo razgovarali o tome šta bi trebalo da uradimo. Bili smo saglasni da se nešto mora preduzeti, pre nego što bude kasno. Uporno smo pokušavali da nagovorimo dr Eškenazija da se ilegalno preseli u Split⁵³. Jer, pričalo se da je život Jevrejima pod italijanskom okupacijom bar podnošljiv. U to vreme, u Beogradu, gde su bili sabrani i svi banatski Jevreji, naslućivalo se nešto strašno. Nije bilo logično misliti da su Nemci koncentrisali sve Jevreje u glavni grad, da bi ih pustili da tu na miru žive. Bilo je verovatnije očekivati da Nemci planiraju mnogo veći zločin.

Vera i ja smo znali i osećali da je sve samo pitanje vremena i da vrlo brzo može da nastupi trenutak kada će biti kasno za bilo kakvu akciju.

Moje vreme „oporavka“ izvan bolnice bližilo se završetku. Bližio se dan kada sam morao da se prijavim komesaru Egonu Sabukoščeku na Tašmajdan. Od njega je zavisilo da li će da me vrata u Topovske šupe. Međutim, moj otac i dr Eškenazi još uvek su mogli da odlučuju o mojoj sudbini. Kazali su mi da molim za produžetak boravka u bolnici. Pošto je bilo očigledno da mi ništa ne fali, morali su da učine nešto kako bih izgledao bolestan kad se

53 Split je u to vreme bio pod italijanskom okupacijom.

pojavit će za proveru. Na predlog dr Eškenazija, ubrizgali su mi, dan pre pregleda, vakcinu protiv tifusa.

Lukavstvo je uspelo. Kada sam stigao na Tašmajdan, bio sam baš bolestan i pod visokom temperaturom. Dok sam čekao u redu, razmišljao sam da li je bilo pametno da na ovakav način ugrožavam sebi život. Egon Sabukošček uopšte nije bio zainteresovan za zdravlje bilo kog Jevrejina. Njegov zadatak i krajnji cilj bili su da sve Jevreje zatvori u Topovske šupe. Stoga je bilo pravo čudo što je odlučio da mi produži boravak van logora na još tri nedelje. Prošao sam dobro ovoga puta, ali sam se zarekao da se ubuduće nikada više neću prepustiti ovakvom ili sličnom riziku.

Čim sam se ponovo našao u stanu Eškenazijevih, počeo sam da prebiram sve moguće načine da odem iz Beograda. U slučaju da otac na tako nešto ne pristane, otići ću sam.

Tri dana sam bio stvarno bolestan. Bilo je to zbog intravenozne vakcine protiv tifusa. U to vreme, pojavila se kod Eškenazijevih neka žena koja je, za 5.000 dinara, nudila propusnice do Splita. Zamolio sam Veru da razgovara sa mojim ocem i zamoli ga da mi pomogne, i odobri putovanje. On se nije složio, ali je uskoro došao i rekao mi da je kod nemačkih vlasti podneo molbu da mu dozvole legalni odlazak. Navodno, neki Jevreji su mogli da budu oslobođeni rasističkog tretmana, ako su, u Prvom svetskom ratu, bili odlikovani nemačkim Gvozdenim krstom. Otac je nastojao da me ubedi da on ima takvo odlikovanje. Pominjao je i najviše odlikovanje Crvenog krsta, koje je dobio za hrabrost prilikom spasavanja ljudi od poplave u nemačkom selu Karavukovu. Tamo je on svojevremeno službovao kao opštinski lekar. I zaista, uspeo

JUGOSLAVIJA

je da od glavne uprave Crvenog krsta u Beogradu dobije pismeni dokaz o tom odlikovanju. Onda je, otišao kod nemačkih vlasti da pokrene zahtev, i dobio podršku da nastavi u tom pravcu. Bila je to njegova najveća greška. Nije se držao pravila, koje sam ja usvojio, prema kojem čovek nikada i ni u čemu, ne sme da veruje nemačkim vlastima i onima koji im služe.

Vesti iz Hrvatske bile su zastrašujuće, jer se tamo sprovodio genocid nad Srbima i Jevrejima. Izbegli, koji su stizali svakodnevno, donosili su užasne priče. U isto vreme, nemačka armija je u Srbiji bila vrhovna vlast. Sarađivala je sa četnicima, Ljotićevcima (srpskim dobrovoljcima), kao i sa Nedićem, generalom poražene jugoslovenske vojske. Nedić je prihvatio da, pod nemačkom okupacijom, bude na čelu srpske, kvislinške vlade. U takvim okolnostima, Jevreji su sa svih strana bili okruženi neprijateljima i klopka. U Srbiji je počeo partizanski ustanak, a i Draža Mihajlović⁵⁴, lojalan kralju Petru⁵⁵, borio se u početku po

54 **Dragoljub Mihajlović (Draža):** vođa pokreta otpora (rođen 27. marta 1893, pogubljen od strane komunističkog režima 17. jula 1946.) predvodio je monarhističku vojsku, poznatu pod imenom „četnici“. Jugoslovenska vlada u izbeglištvu imenovala ga je za ministra vojske i promovisala u čin generala. On i Josip Broz (Tito) su kasnije došli u sukob zbog političkih razlika između monarhista i narastajuće komunistički orijentisane narodno-oslobodilačke vojske.

55 **Kralj Petar Karadordjević** (rodjen 6. septembra 1923. u Beogradu, umro 3. novembra 1970. u Los Anđelesu), poslednji jugoslovenski kralj. Petar je dobio kraljevsku titulu kada je imao 11 godina, ali je stvarna vlast bila u rukama njegovog strica, princa Pavla. Pavle je svrgnut državnim udarom, koji je 27. marta 1941, izvela grupa oficira predvođena generalom Dušanom Simovićem. Petar je vladao do napada sila Osovine (Nemačka i Italija) na Jugoslaviju (6. aprila 1941) nakon čega je pobjegao u London.

planinama Srbije protiv nemačke vojske. Povrh svega toga, tu je bila i Komunistička partija, koja nas je pozivala da se pridružujemo partizanima. Komunisti su voleli da kažu kako »Jevreji nemaju drugog izbora«.

Šta da radim? Kome da se pridružim? I kako to da izvedem? Trenutno sam imao zvanično odobrenje da budem tri nedelje izvan bolnice i Topovskih šupa. Posle toga, morao bih da se vratim na Tašmajdan. Vremena je bilo malo, a ja sam bio bez novaca i sredstava. Na moje iznenadjenje jednoga dana, posetio me je kod Eškenazijevih moj prijatelj Ivan Grnčarski. Bio je pilot amater u vršačkoj jedriličarskoj školi. Ponudio mi je svoju pomoć. Predložio mi je plan da on ukrade avion iz škole i da me na dogovorenom mestu pokupi, a zatim prebaci u Grčku. Bio je to jako smeo, ali potpuno nerealan plan. U stvari, on je bio zainteresovan da spase moju sestru, Anciku, pa je pokušao da to organizuje preko mene. Nisam video ni najmanje izgleda na uspeh takvog plana i nisam ga uzeo za ozbiljno.

No, uskoro su se pojavile nove mogućnosti. Izvesna gospođa Sukdolak, Srpkinja, udata za Hrvata, posećivala je porodicu Eškenazi i tako se sprijateljila sa mnom. Imala je sina mojih godina, Borisa. Svojevremeno, razvela se od prvog muža, koji se prezivao Sojka. Katolička crkva nije priznavala razvode, tako da je njen drugi brak bio samo građanski. Boris, koga je rodila sa drugim mužem, imao je crkvenu krštenicu, u kojoj je stajalo da je on sin g. Sojke. U građanskoj krštenici pisalo je, međutim, da je on Sukdolakov sin. Dakle, posedovao je dve krštenice, na dva različita imena: jednu, katoličke crkve, na ime Boris Sojka i drugu,

JUGOSLAVIJA

civilnih vlasti, na ime Boris Sukdolak. Boris je odlučio da ne koristi svoje katoličko ime. Kad je razumela moj položaj, gospođa Sukdolak je rešila da mi ustupi sinovljevu katoličku krštenicu. Bio je to zračak nade za moje spasenje. Bilo je na meni da pronadjem kako mogu na najbolji način da koristim ovakvu priliku.

Prva moja pomisao bila je da nabavim radničku knjižicu od Berze rada⁵⁶. Svakodnevno su pristizali ljudi iz Hrvatske i, kao izbeglice, tražili zaposlenje. Na taj način ne bih bio sumnjiv. Jedino pitanje bilo je kako da objasnim zašto sam izbegao iz Hrvatske, kada je, prema krštenici, moj otac Hrvat i katolik. Proveo sam gotovo čitav dan na Berzi rada, ali bez uspeha. Razgovarao sam sa dvojicom službenika. Nijedan ni drugi nije hteo da mi izda radničku knjižicu. Jedan od njih čak mi je rekao kako ne želi da zbog mene završi u zatvoru i da je siguran da nešto samnom nije u redu. Na kraju, u strahu da ne zapadnem u veće neprilike, odlučio sam da odustanem od ovog pokušaja.

Kod Eškenazijevih su se pojavile i neke nove, prilično sumnjive mogućnosti. Njihova prva komšinica predstavila im je nekog mladića iz Splita. On je tvrdio da može da nabavi falsifikovane italijanske pasoše za 10.000 dinara po jednom pasošu. Eškenazi je ovu ponudu prihvatio, mada je ranije, onu ženu iz

56 **Berza rada:** Ustanova za zapošljavanje, koja je izdavala tzv. „radničke knjižice“. U njih je poslodavac upisivao podatke o zaposlenju radnika. Knjižica je imala fotografiju radnika overenu pečatom na unutrašnjoj strani korica. Podaci su bili overeni pečatom i potpisom ovlašćenog službenika. Istovremeno, knjižica je služila i kao legitimacija. Izdavana je na osnovu uvida u original krštenice i drugih dokumenata, iz kojih se videlo da je lice državljanin Srbije, te da ima pravo na zaposlenje.

Splita⁵⁷ koja je nudila propusnice za 5000 dinara po glavi odbio. Očigledno, ovom mladiću je poverovao, verovatno zbog toga što ga je dovela susedka koju je dobro poznavao. Za svaki pasoš mladić je tražio dve fotografije, lične podatke i, što je najvažnije, zahtevao je plaćanje unapred. Doktor je pristao i platio mu unapred 80.000 dinara, za osam pasoša.

Mladić se posle toga više nije pojavio. Ja sam mu samo polovično poverovao, međutim, ipak sam ostao bez dragocenih fotografija, kako mojih i sestrih, tako i roditeljskih, koje sam mu dao za svaki slučaj s nadom da će da mi donese pasoše iz Splita. Obećao sam mu da ću u međuvremenu dok se vrati iz Splita uspeti da nabavim dogovorenu sumu. Istini za volju nisam imao pojma kako mogu da dodjem do novca, ali bar sam osećao da radim nešto pozitivno. Eškenazi je u početku osetio olakšanje, nakon svoje odluke za bekstvo, ali je uskoro shvatio šta je, zapravo, uradio: bacio je u nepovrat sumu u vrednosti jednog skromnog stana.

A onda je dobio još jednu ponudu, sada od neke mlade žene, koja je predstavljala grupu jednog beogradskog mahinatora. Za 15. 000 dinara po osobi, ona je obećavala organizovanje celog puta od beogradske stanice do splitske luke. Objasnila je da, pored dokumenata⁵⁸ koje će obezbediti njena organizacija, svako mora da

57 U diskusijama tokom naših obeda, govorio je da su Nemci ušli u trag toj ženi i da je opasno sa njom razgovarati. Moj utisak je bio da je dr Eškenazi hteo da izbegne razgovor o begstvu, uglavnom zato što je bio neodlučan i nije znao šta da radi.

58 Ovi dokumenti bili su italijanski „lasciapassare“ za svakog ponaosob, koji je njen šef znao da falsifikuje, plus lična dokumenta, koja su bila potrebna da bi se stiglo do granice.

JUGOSLAVIJA

ima i legitimaciju za prolaz kroz Srbiju. Prednost ove ponude bila je u tome što su neki uspeli da pobegnu i da potvrde svoj dolazak u Split. Pošto sam bio bez para, nisam mogao ni da razmišljam o takvoj varijanti. Eškenazijevi su, ovu ponudu uzeli ozbiljno. Put kroz Srbiju izgledao je bezbedniji nego onaj kroz Hrvatsku pošto su čitav svoj život proveli u Srbiji. Svi članovi porodice Eškenazi govorili su srpski besprekorno. Taj put bi za moju porodicu bio izuzetno opasan, jer osim moje sestre i mene, niko nije umeo ispravno srpski da govori. Nema sumnje da bi bili sumnjivi čim progovore. Čak i ja i moja sestra imali smo neznatnu nijansu mađarskog naglaska.

Paja je morao redovno da se javlja na prisilni rad. Nisam imao vesti o njemu, sve dok se jednog poslepodneva nije pojavio kod Eškenazijevih. Bio je uspaničen. Nemač, narednik, zadužen za njihovu grupu, rekao im je pre sat vremena, da idu kući i ponesu ćebad, odeću i najnužnije lične stvari, a zatim da se vrate na rad, pošto će uveče biti odvedeni u Topovske šupe. Bio je to dobronameran gest, koji je Paji dao vremena da nešto preduzme. Nije nameravao da se vrati na rad. Pokušavao je da pronade moga oca i da od njega zatraži pomoć. Vera se upravo bila vratila s posla, pa smo, zahvaljujući njoj, stupili i u vezu sa mojim ocem. On i Eškenazi su se sporazumeli da pomognu Paji. Proglasili su ga bolesnim i nesposobnim za rad. Svaki dan na slobodi išao je u prilog pokušaju spasavanja života. Paja je shvatio da bi povratak na rad, bio isto što i ići u sopstvenu smrt. Zahvaljujući pomoći moga oca, oboje smo izbegli sigurnu smrt. Video sam mnoge tragedije tokom mog kratkog boravka kod Eškenazijevih. Uprkos očiglednim

opasnostima, Eškenazi je uvek bio voljan da pomogne i učini sve što je bilo u njegovoj moći.

Jednog dana u stan je banuo neki nemački pukovnik. Prenerazio se ugledavši luksuz i komfor. Za njega je to bilo potpuno neprihvatljivo. Odlučio je da nas odmah istera iz stana i da konfiskuje nameštaj (odličnog kvaliteta). Ubrzo, otpremio ga je svojim u Nemačku.

Morali smo da se preselimo u obližnji, ruinirani stan, u kojem su se do tada nalazili nemački vojnici. Pukovnik je naredio da se vojnici presele u Eškenazijev stan. Sada smo spavali na podu, a stvari su nam, razbacane, ležale u neredu. Dobra strana svega toga bila je da nismo bili otpremljeni u Topovske šupe i da smo i dalje imali vezu sa spoljnim svetom. Gospođa Eškenazi mi je ponudila da uzmem šta god mi odgovara iz garderobe njenog brata Ive Almulija i poklonila mi je novčanicu od 1.000 dinara. Takođe sam uspeo da spasem, bar privremeno, nekoliko knjiga iz Almulijeve biblioteke.

Za nadzor nad imanjem Almulijevih bio je određen, kao komesar, jedan domaći Nemač. On se nadao da će sve to, na kraju, postati njegovo vlasništvo. Bio je šokiran kada je video da je, što se tiče nameštaja, ostao kratkih rukava, a sve zbog onog oficira, koji se bio pojavio niotkuda. Razljućen i očajan zgrabio je iz Almulijeve garderobe večernja odela, frak i smoking pre nego što je nameštaj odnesen. Komesar je bio šokiran novonastalom situacijom. On je bio kelner po profesiji a vršio je svoju dužnost »časno i marljivo« očekujući da će sve ići po njegovom planu. Sestra gospođe Eškenazi, Lea, posmatrala je s podsmehom i prezirom kako komesar lišen plena kome se nadao grabi i pljačka

JUGOSLAVIJA

što god stigne. Što se pa nas tiče, bilo nam je dopušteno da uzmemo to što je preostalo.

U tim novim okolnostima, Eškenazijevi su postali još odlučniji u nameri da pobjegnu. Žena, koja je nudila varijantu prebacivanja do Splita preko Srbije i Albanije, pojavila se nanovo. Uzela je nove fotografije od sviju osim od mene. Nisam imao novaca, pa je nisam ni zanimao.

Umesto toga, odlučio sam da potražim Žarka Petrovića, advokata iz Vršca. On je bio poznat po svojim nekonvencijalnim metodama u advokatskom radu. Nekada je sa porodicom stanovao na Trgu Princa Đordja 4 u Vršcu, u istoj kući u kojoj smo i mi stanovali, pre nego što smo iznajmili kuću gospođe Ciner u ulici Kralja Aleksandra. Njegova ćerka, Fedu, išla je u istu školu sa mojom sestrom i samnom. Dobro smo se poznavali. Znao sam da su se preselili u Beograd i uspeo sam da im saznam adresu. Zatekao sam gospođu Petrović kod kuće i pitao za Žarka. On nije bio kod kuće. Rekao sam joj šta bih hteo da ga zamolim. Da li bi on, znao način, i mogao da mi pomogne? Odgovor je bio odlučno: „ne“. Shvatio sam da želi da me se što pre otarasi. Bilo je to moje drugo veliko razočarenje u traženju načina da odem iz Beograda.

Vera je bila moj izvor informacija iz bolnice i veza sa mojim ocem. Pričala mi je o pacijentima, kao, na primer o doktorki Bondi iz Beča, koja je imala prijatelja po imenu Nasenštajn u beogradskom Gestapou. Doktorka Bondi je sa sigurnošću znala da je 100 ljudi, odabranih na Tašmajdanu, streljano. Takođe je znala da su naši dani u Beogradu odbrojani i da će nas Nemci uskoro uništiti. Jednoga dana, pojavila se kod Eškenazijevih i razgovarala

sa starom gospodom, Verinom bakom, o pogubljenim taocima. Stara gospođa nije želela da u to poveruje. Bila je potresena. »Ne, ne. Ja znam, njih su odveli na rad...«, ponavljala je uplakana. (Njen sin Ivo je bio među streljanima).

Očajnički sam pokušavao da pronađem način kuda i kako da odem iz Beograda. Bilo je noći kada sam zamišljao kako preplivavam Dunav da bih stigao u Bačku, koju su držali Mađari. Pošto sam tečno govorio mađarski, mislio sam da bih tamo mogao da nađem neki posao i da preživim. Možda bih mogao da nađem nekakav čamac na obali Dunava i da njime pobegnem? Dok sam tako maštao, do svesti mi je odnekud dopiralo ponavljanje melodične muzike. Možda iz susednog stana, u kojem su živeli Nemci? Bila je to melodija pesme „Lili Marlen“, koju je za nemačke vojnike neprestano emitovala beogradska okupaciona radio-stanica. Bila je to jednostavna, lako pamtljiva, melodija, dok su se sladunjavi stihovi odnosili na devojkicu, koja čeka vojnika ispod stare ulične gasne lampe. „Na tom mestu ćemo se ponovo videti. Lili Marlen će tu da čeka svog vojnika“. Nemačka armija zaljubila se u ovu pesmu, koja je postala toliko popularna, da su je čak i saveznički vojnici voleli i pevali kasnije u toku rata. U to vreme ja sam je mrzeo. Jer, upravo s tom pesmom na usnama, ti isti nemački vojnici su nas ubijali.

S druge strane, Paja je bio odlučio da se priključi partizanima i komunističkom ustanku u Srbiji. Od SKOJ-a⁵⁹ je dobio službenu činovničku radnu knjižicu, u kojoj je on identifikovan kao Srbin. Njegova brižna majka, tek posle dugog,

59 Savez komunističke omladine Jugoslavije

JUGOSLAVIJA

očajničkog premišljanja, odlučila je da ga pusti. Međutim, Paja se zadržao samo jedan dan. Vratio se kući nakon dugog i uzaludnog čekanja u kafani, u obližnjem selu, da se pojavi dogovorena veza. Uspelo mu je jedino to da, zajedno sa još dvojicom dobrovoljaca, u pomenutoj kafani pobudi sumnju. Nakon toga Paja me je kontaktirao i pitao da li znam bilo šta drugo što bi nam moglo pomoći da se spasemo. U to vreme nisam imao stvarnih mogućnosti, ali sam istovremeno smatrao da je Paja u daleko boljem položaju od mene. Njegova majka je imala para i bila je voljna da sav taj novac uloži u spas svoga sina. Nadala se da će njen *prijatelj* (u to vreme, zapravo, njen defakto muž), Tihomir Mirković, ukoliko dođe do najgoreg, sigurno hteti i uspjeti nju da spase. Živela je, u zabludi. Taj čovek, kada je bilo potrebno, nije ništa učinio da spase Pajinu majku.

U stanu gospođe Ciner sreo sam jednog Vrščanina, Lajoša Glikmana⁶⁰ i njegovu suprugu. Ono što je ispričao, zvučalo je neverovatno. Njemu je bio dodeljen nemački Gvozdeni krst za hrabrost u Prvom svetskom ratu. Imao je svu dokumentaciju da to dokaže nemačkom komandantu grada Vršca, tako da je bio oslobođen tretmana »kao Jevrejin«. Proglašen je počasnim Arijevcem⁶¹, što je bila još jedna nemačka izmišljotina. Koliko sam

60 **Glikman** je bio brat vlasnika Hotela „Srbija“ u Vršcu.

61 **Počasni Arijevac**: Hitler je nejednakost među rasama i pojedincima smatrao za neprikosnoveni poredak prirode. Veličao je arijevsku rasu kao jedini kreativni elemenat čovečanstva. Prirodna osnova čovečanstva bio je FOLK. Nemački folk, međutim, bio je najviši. Pripadnici „inferiornih rasa“ mogli su da postanu „Počasni Arijevci“, ali samo ako su imali posebne zasluge za Nemačku.

znao: ništa nije moglo da pruži spas Jevrejину od uništenja pod nemačkom vlašću. Lajoš je koristio svoju privilegiju da često putuje između Vršca i Beograda.

Kako sam iz njegovog razgovora s Pajinom majkom shvatio, trebalo je da iz Vršca u Beograd donese dva kofera puna vrednih stvari, vlasništvo gospodina i gospođe Brif. Taj bračni par je bio deportovan zajedno sa ostalim Jevrejima. Pre toga, uspeali su da sklone bunde i druge skupocene stvari kod svojih prijatelja. Glikman je ispričao gospođi Ciner kako se bio uplašio od nemačke pogranične kontrole prilikoma pretresa voza na graničnom prelazu kod Pančeva. Pitali su: ko je vlasnik tih kofera ? Glikman navodno nije smeo da kaže da su njegovi, pa su ih Nemci zaplenili. Nisam verovao u tu Glikmanovu priču. Smatrao sam da je on lopov. Uzgred rečeno, taj čovek je i loše uticao na druge, jer je njegov slučaj ostalima ulivao lažne nade kako, zapravo, i nije sve tako rđavo kako izgleda i da neki Jevreji, mogu da izbegnu sudbinu ostalih, ako mogu da dokažu svoj patriotski heroizam iz prošlosti.

Moj otac se, kao austrougarski oficir, borio na strani Nemaca u Prvom svetskom ratu, pa je mislio kako i on ima šansu da se spase. Govorio mi je da je nosilac Gvozdenog krsta, mada nije imao dokumentaciju kojom bi to mogao da dokaže. Zaokupljen lažnim nadama, moj otac je propustio sve druge mogućnosti da se spase. Iz arhive Crvenog krsta u Beogradu pribavio je dokaz svog odlikovanja i predao nemačkoj vojnoj komandi u Beogradu. Pomenuo je i svoj Gvozdeni krst, dobijen u Prvom svetskom ratu. »Ako je tako«, rekao mu je nemački oficir, »to se možete dokazati, i vi biste mogli da budete izuzeti. Prepustite to nama, i mi ćemo

JUGOSLAVIJA

pokušati da rešimo vaš slučaj. Ako sve bude u redu, porodica će biti pošteđena«.

Ja sam bio odlučno protiv toga da se ide tim pravcem. »U velikoj si zabludi«, usprotivio sam se. »Ne držiš se najvažnijeg pravila: da ne veruješ ništa od onoga što ti Nemci kažu. Koštaće nas života. Jedini spas za nas je da bežimo odavde što je moguće pre.«

To pitanje smo pretresali mnogo puta, ali nisam mogao da ga ubedim da ne uzima za ozbiljno to što mu je nemački oficir rekao. Očev argument bio je da ne treba da se odvajamo od sredine koja nas poznaje; govorio je da, čim čovek napusti svoju sredinu i udalji se od ljudi koji ga znaju, niko mu neće priteći u pomoć. »I stoga, molim te«, rekao je »poslušaj me: ne čini ništa na svoju ruku, a ja ću te blagosloviti i pomoći ti da ove strahote preživiš«. Bio sam poslušan sin i neizmerno voleo svog oca. Dao mi je svoj blagoslov na hebrejskom jeziku na svečan način, uz tradicionalnu molitvu. Položio je desnu ruku na moju glavu i izgovorio:

»Neka te Bog blagoslovi i zaštititi...«

Bilo je to u dnevnoj sobi gospođe Ciner. Moja majka i baka bile su tu prvi put od kako smo bili proterani iz našeg doma i deportovani u Beograd. Ne sećam se svih njegovih reči, ali bilo mi je jasno da zahteva da ga slušam i da, od tog trenutka pa ubuduće, poštujem sve njegove želje. Tako sam i uradio.

Najveća očeva greška bila je u tome da nije shvatio da Nemci, zapravo, od početka nisu imali nameru da nam dozvole da ostanemo u Beogradu, u blizini zavičaja i naših domova. Stoga je trebalo iskoristiti taj kratak period između naše deportacije u Beograd i prisilne internacije u koncentracione logore u Beogradu i Zemunu.

Deportovanje Jevreja u Beograd bila je ad-hok, operacija nemačke vojne komande, izvedena bez odgovarajućeg plana, sa ciljem da se što pre udovolji domaćem nemačkom stanovništvu u Banatu, da im se da autonomna teritorija, koju im je Hitler obećao. Deportacija je pružila domaćim Nemcima unosnu priliku za pljačkanje jevrejske imovine. To je izvedeno tako što je jevrejska pokretna i nepokretna imovina stavljena na licitaciju. Neki domaći Nemci, kao dr Volf na primer, prigrabili su nakit iz jevrejskih kuća i njime okitili svoju božićnu jelku 1941. godine.

Lajoš Glikman nije preživeo rat. Nemci su ga pogubili uprkos njegovom takozvanom „izuzeću“.

Jedna Verina prijateljica, koja nam je nekoliko puta dolazila u posetu, mora da je bila aktivista Komunističke partije. Rekla nam je da, »bez obzira na to koliko Nemci napredovali u Rusiji, oni neće uspeti, jer „narod“ to neće dozvoliti. Volja naroda jača je od nemačke sile. Pa, čak ako bi Nemci pobedili u ratu, ruski narod se nikada neće pokoriti«. Za mene to nije imalo nikakvog smisla, ali ona je možda želela da nam ulije nadu uprkos porazima ruske armije. Crvena Armija se svakodnevno povlačila. Vesti sa fronta bile su loše, u stvari stanje se, iz sata u sat, pogoršavalo. Ona je odlučno predlagala da se priključimo partizanima, jer, kako je nekoliko puta naglasila: »Vi drugog izbora nemate«. Ta njena tvrdnja prosto me je vređala. Činila mi se neprimerenim načinom za pridobijanje novih pristalica pokreta. Odlazak u partizane ne bi bio naš dobrovoljni patriotski gest, nego, mi bi bili u to gurnuti samo zato što smo Jevreji. Uopšte, ta osoba mi se nije sviđala, nisam hteo ni da je slušam, niti da učestvujem u takvoj ideologiji.

JUGOSLAVIJA

Još uvek su mnogi posećivali Eškenazijeve. Među njima je bila i Lusi, ćerka ruskih emigranata⁶². Dobro je bilo razgovarati sa ljudima, koji nisu bili Jevreji, jer je tako mogla da se stekne jasnija slika o svemu što se događalo u gradu i okolini. Jednoga dana, pojavila se gospođa Sukdolak. Pitala me je kako napredujem sa korišćenjem krštenice njenog sina. Objasnio sam joj poteškoće na koje sam naišao. U želji da mi pomogne uputila me je na jednog advokata, za koga je verovala da zna gde mogu da se nabave lažne isprave. Odmah sam otišao i otkrio da taj advokat zaista zna, ali po ceni od 20.000 dinara! Bila je to za takve poslove najviša cena, za koju sam do tada čuo. Ja para nisam imao pa sam i dalje bio jako daleko od lažnih isprava, međutim, doznao sam gde mogu da ih kupim ako uspem da nabavim novac. Onda sam otišao kod fotografa da mi napravi slike za pasoš, da bi bile pri ruci ako zatrebaju.

Ispostavilo se da je taj „neko“, koga je advokat znao, u stvari bivši student medicine Kozincer. Govorio je srpski, ali moguće je da je bio nemačkog porekla. Iznajmljivao je četvorospratnu kuću, u koju je smestio svoju kancelariju, stan i poslovni prostor. Tu je razgovarao sa ljudima, a zatim organizovao njihovo bekstvo. Verovatno je saradivao sa službenicima, koji su mu davali originalna dokumenta za kopiranje. Najvažniji detalji u dokumentima bili su pečati nemačkih vojnih vlasti, italijanske ambasade i beogradske policije. Za izradu **lasciapassare**, morao je da obezbedi sve neophodne gumene pečate i potpise u

62 Izbeglice koje su pobile iz Rusije tokom komunističke revolucije 1917. godine.

odgovarajućoj kombinaciji. Svaki pečat je morao da ima svoj identifikacioni broj, shodno mestu izdavanja dokumenta. Ovi brojevi su se nalazili u tekstu pečata i služili su da se otkrije mesto izdavanja odnosno utvrdi falsifikat, u slučaju da je nosilac dokumenata bio pod sumnjom. Malo je bilo verovatno da bi Kozincerovi dokumenti prošli detaljniju proveru. Ako bi bila stručno pregledana, ovakva dokumenta bi probudila sumnju, jer se broj nemačkog vojnog odseka nije mogao pročitati, izgledao je umrljano i nečitko. Međutim, ovakva lažna dokumenta dobro su služila za prelaz preko granice kod običnih graničara, koji nisu bili dovoljno stručni da uoče falsifikate.

Još jedna od usluga koju je nudila Kozincerova organizacija bila je tobožnja pratnja begunaca i obezbeđenje prenočišta na „bezbednim“ mestima, sve do granice između nemačke i italijanske vojne zone. On je savetovao svoje „klijente“ kako da se ponašaju, i kako da izbegnu greške, koje su drugi činili. Na taj način obezbedio bi najbolje uslove za uspešno bekstvo. Za one koji su imali novaca, a nisu poznavali kanale za bekstvo, ovo je bila dragocena usluga. Mora da su Kozincer i njegovi pomoćnici imali tajni dogovor sa nekim od nemačkih oficira da ih zaštiti, u slučaju da neki Jevrejin bude uhvaćen i oda izvor ovih dokumenata. Uhvaćena žrtva nestala bi u logoru smrti a sa njom i dokazi. Ma koliko bio mračan i izrabljivački poduhvat, Kozincer je stvorio bar neki izlaz za Jevreje koji su imali novaca da izbegnu sigurnu smrt.

Drugi izvor lažnih dokumenata bio je izvesni gospodin Angelo u italijanskoj ambasadi. Moj otac je znao za tog čoveka,

JUGOSLAVIJA

koji je u Ambasadi radio kao domar⁶³. Angelo je mogao da obezbedi originalni lasciapassare, sa originalnim pečatima, imenom i fotografijom dotične osobe, po ceni od 10.000 dinara. Za razliku od Kozincera, Angelo nije obezbeđivao dalju „pomoć“; nakon isplate i predaje dokumenta, čovek je morao sam da se snalazi.

Izvesni Eugen Jermović iz Vršca, bio je zadužen da vodi evidenciju svih deportovanih Jevreja iz Banata i ažurira informacije o adresama, na kojima se nalaze oni koji su još bili van Topovskih šupa. Zahvaljujući toj evidenciji, on je znao adresu na kojoj se nalazim, kao i datum kada mi ističe rok. Pozvao me je da se javim na Tašmajdan radi povratka u logor. Rešio sam da njegov poziv ignorišem, i da se krijem zajedno sa ocem ako bude potrebno. Otac je, međutim, i dalje bio za to da se ne čini ništa što nije *legalno*. Molio sam ga da, poput mnogih drugih Jevreja, usredsredi pažnju na bekstvo, dok je ono još moguće. Da me je poslušao, mislim da bi uspeo. Verujem da bi moja sestra i ja takođe preživeli, jer smo dobro govorili srpski. Probili bi se do albanske teritorije, koja je bila pod Italijom.

Bio sam i zbunjen i očajan, ali, istovremeno, bio sam i mlad i pun nade. Osećao sam se snažnim, kako telesno, tako i duševno. Još uvek sam verovao u pravdu i mogućnost spasenja od neizbežne katastrofe. A onda se desilo nešto za mene nezamislivo.

63 Otac je ovu informaciju dobio od gospodina Akonsa. Akons se oženio Fridom, jednom od sestara Vajs, i sa njom imao troje dece. Najmlađa od sestara Vajs, Trude, bila je udata za mog ujaka Gabora Švarca. Imali su četvorogodišnjeg dečaka, koji se zvao Julijus, po mom dedi Julijusu Švarcu. Akons je izbegao sa suprugom i troje dece. Svi su preživeli rat i 1950. godine se iselili iz Jugoslavije u Izrael.

Vera mi je javila da je moj otac otišao na Tašmajdan da pokuša da produži moj boravak izvan logora, pa je tako upao u zamku. Nije mi rekao da će ići tamo⁶⁴. Da sam se ja pitao, nikada mu ne bih dozvolio da ide. Svetlost u mom životu se ugasila. Bio sam slomljen nadmoćnim bolom u celom telu i u mom srcu. Izgubio sam kontrolu nad sobom i plakao očajnički i neutešno. Bolelo me je u grudima, osećao sam se mlitav i bespomoćan. Nisam mogao da verujem da je moj otac u Topovskim šupama, tamo gde mu više pomoći nema. Znao sam duboko u sebi da sam ga izgubio, da nema leka, i da mu nema nikakve pomoći. Kao da je pao u ambis iz koga ga ne mogu spasti. Instiktivno sam znao da ga više nikada neću videti, jer znao sam da neću da odem tamo da budem zajedno sa njim pod bilo kojim okolnostima. Bio sam svestan da moja porodica zavisi samo od mene i da nam otac više ne može pomoći. Znao sam da je on propustio priliku da spase sebe a time i mogućnost da bilo kome pomogne. Bio je to kraj nade, kraj svetlosti i do dana današnjega neizlečiv bol.

Moje najgore slutnje ubrzo su se potvrdile. Čuo sam, ponovo preko Vere, koja je održavala veze sa spoljnim svetom, da

64 Negde krajem oktobra 1941, Nemci su odlučili da ubrzaju likvidaciju jevrejskog stanovništva Srbije i Beograda. Koristeći razne metode, od običnih naređenja ljudima da se sami jave, do odvođenja ljudi pravo sa prisilnog rada. Neki su bili i nasumice privođeni. Takav je bio slučaj sa mojim ocem, koji je upao u jednu takvu zamku. U to vreme, međutim, žene i decu još nisu dirali, pa su muškarci imali utisak da će moći da se vrate svojim porodicama. Za to vreme, ljude su iz logora odvodili u grupama od po stotinu ili dve stotine, a žene su dobijale obaveštenja da su njihovi muževi odvedeni na rad.

JUGOSLAVIJA

je Šimon Špicer⁶⁵ uhvaćen, zajedno sa svojom porodicom, na putu od Beograda prema Nišu. Imao je lažne isprave i prilikom legitimisanja, policijski agent je posumnjao da je Jevrejin i skinuo ga sa voza. Sproveden je u Beograd, u Topovske šupe gde su i ostali Jevreji bili zatvoreni. Za mene je to bio dokaz više da svim Jevrejima sledi isto: Topovske Šupe, predvorje smrti, pripremna faza za uništenje. Da bi obezbedili mesta za priliv novih zatvorenika, Nemci su iz Topovskih šupa odvodili po 200 ljudi dnevno. Ta procedura je bila redovna, pa je vremenom postajala i manje traumatična za zatvorenike. Ljudi mogu da se priviknu skoro na svaku situaciju. Mnogi su verovali, ili su želeli da veruju, da ih odvođe na rad, a ne u smrt, kako je u stvari bilo.

Jednog dana, tri čoveka su javno obešena u Topovskim šupama. Objašnjenje je bilo da je jedan od njih pokušao da pobjegne. Zatim su logorske vlasti objavile da će, svako ko pokuša bekstvo, takođe da bude obešen. Ovo se dogodilo nakon što je moj otac uhvaćen i odveden u logor. Vera mi je ispričala kako se to desilo na Tašmajdanu. Uхватili su sve koji su se toga dana našli na Tašmajdanu i utrpali ih u kamion, koji je čekao u zasedi. Zatim su ih odvezli do bolnice, gde su nemački vojnici nasumice vadili ljude iz bolesničkih postelja i tovarili ih u isti kamion. Moj otac je očajnički pokušavao da stupi u vezu sa doktorkom Bondi, dozivao ju je, ali ona se nije odazvala. Kasnije se pravdala Veri, rekavši da nije bila u mogućnosti bilo kome da pomogne. Rekla je da bi za

65 Poznavao sam **Šimona Špicera** od pre rata, budući da je bio značajan cionistički aktivista. Često je držao javna predavanja i čuo sam ga kako govori.

sebe mogla da se obrati svome prijatelju Nasenštajnu, koji je radio u Gestapou, ali da se ne bi usudila da pomoć traži za nekoga drugog. Zabrinula se da ju je moj otac kompromitovao, izvikujući njeno ime. Otac se, po mom mišljenju, videvši šta ga je zadesilo, u očajanju hvatao za slamku.

Nekoliko dana pre svog bekstva, Eškenazijevi su mi savetovali da odem i nađem neko sklonište ili da postupim kako mislim da je najbolje. Bilo je to pošteno sa njihove strane, jer bi njihov iznenadni nestanak imao ozbiljne posledice za mene. Specijalna policija bi me pokupila, saslušavala i na kraju bih završio u Topovskim šupama. Napustio sam stan nekoliko dana pre njihovog odlaska. Koliko se sećam, otišao sam u stan gde je moja majka bila privremeno smeštena, negde u blizini Slavije. Pre odlaska, uzeo sam iz stana Eškenazijevih neke knjige Ive Almulija i električarski pribor (žice, utikače, sijalice) i ostavio sve to kod domara na čuvanje, uz dogovor da ću po te stvari kasnije da dođem.

Majka je često plakala. Mogla je da posećuje oca samo u određene sate u toku dana. Preko nje sam mogao da održim vezu sa njim. Na taj način, zatražio sam od njega dopuštenje da pobeegnem iz Beograda. Predložio sam mu da idem za Mađarsku. Majka mu je ispričala sve o mogućnosti dobijanja lažnih isprava za bekstvo u Split i kolika je cena za to. Odlučio je da je došlo vreme kada me treba pustiti da se sam o sebi brinem i da se više neće mešati u ono što ja odlučim.

Rekao je da će da mi obezbedi neophodnih 20.000 dinara, čim organizuje da te pare naš prijatelj, Kosta Jorgović, vršački voskar donese. Reč je o novcu, koji je moj otac, posle nemačke

JUGOSLAVIJA

okupacije ostavio kod Koste Jorgovića na čuvanje. Bio je zlatna rezerva za slučaj krajnje nužde. Da bi se sačuvala vrednost novca, Kosta ga je uložio u vosak i parafin (materijal od koga se prave sveće). Kao dečak, često sam posmatrao Kostu u njegovoj radionici kako topi vosak, i kako satima umače fitilje u vrući vosak dok ne postanu sveće. Bilo je potrebno da majka pošalje poruku Kosti i zamoli ga da robu povrati u gotov novac i donese ga u Beograd, što je moguće pre. Ma koliko nam naši prijatelji bili odani, to nije bio lak zadatak, ali Kosta nas nije izneverio. Uspeo je da nam donese novac. Bila je to poslednja suma novca do koje je moj otac mogao da dođe.

Otac me je, preko majke, upozorio da i ne pokušavam da idem u Mađarsku, jer ako me tamo uhvate verovatno ću biti ubijen. Njegov savet bio je da idem u Italiju. Bio je u pravu i zahvaljujući tom savetu, uspeo sam da preživim rat.

Činjenica da je moj otac sagledao budućnost, i da je u moje spasenje uložio poslednje što je imao, bila je za mene velika inspiracija. Polagao je nadu u mene u želji da obezbedi nastavak porodice, ili, bolje reći, da omogući njeno ponovno rađanje nakon katastrofe genocida. Danas mi je sasvim jasno da je otac shvatio da u tim okolnostima nije bilo moguće učiniti bilo šta drugo osim pokušaja da spase moj život. U to vreme, žene su još uvek bile pošteđene logora. Nemci su znali da se one neće odvajati od svojih muževa, koji su se nalazili u Topovskim šupama. Unutar logora situacija se, iz dana u dan, pogoršavala. Jedan od akutnih problema bio je nedostatak prostora. Ljudi su morali da spavaju u smenama.

Ubijanja su se svakodnevno nastavljala oslobađajući oskudan prostor dok su mnogi i dalje verovali da će biti priključeni tamo nekim *radnim brigadama*. Čuo sam od majke da je njen brat Gabor gorko plakao, u strahu od odvođenja, strepeći i predosećajući smrt. Ubrzo se to i desilo, moj ujak je odveden u nepovrat.

Eškenazijevi su imali vozne karte za 6 sati ujutru 8. novembra 1941. Sećam se da sam, dan pre toga, ostao u stanu sam. Majka je bila u poseti kod oca, kada je neko na vratima zazvonio. Vlasnica stana, Bečlijka koja nas je primila, nije bila kod kuće, pa sam ja otvorio. Na moje veliko iznenađenje, bila je to Vera Eškenazi. Došla je da se pozdravi sa mnom, pošto će sutradan njena porodica da krene u potpunu neizvesnost, a, ko zna, možda i u smrt? Obećala je da će da mi se javi dopisnicom čim stignu na bezbedno mesto. Za naše buduće dopisivanje, pomoću otvorenih razglednica utvrdili smo *šifre za dobre ili loše vesti*.

Bili smo, obuzeti osećanjima i zaljubljeni. Verovatno se nećemo više videti, pa je to mogla da bude i naša prva bračna noć. Bili smo obuzeti željom da se to ostvari. Međutim, odlučili smo drugačije jer smo znali koliko bi tako nešto bilo traumatično za nas oboje. Ukoliko bi Vera i njeni uspeli da pobegnu, ona bi osećala obavezu prema meni i zbog toga bila nesrećna. Ne bi bila slobodna. Odlučili smo, da je bolje da savladamo svoja osećanja. Kasnije, ako njihovo bekstvo uspe, mogao bih i ja da krenem za njima. Tek onda, ako se ponovo sretnemo, biće to pravo vreme za našu ljubav. Sa koje god strane gledali shvatili smo da ovo nije pravi trenutak za dublje vezivanje.

JUGOSLAVIJA

Ostalo nam je nekoliko trenutaka nežnosti, a onda je moja majka stigla. Bila je vrlo podozriva i upitno nas je gledala. Siguran sam da je verovala da je između nas svakako nečega bilo.

Vera je uspjela da pobegne u Italiju. Pre toga, iz Prištine mi je poslala dopisnicu, na osnovu koje sam znao da su se Eškenazijevi spasili. Vera, koju kasnije više nikada nisam video, docnije se u Italiji udala. Posle rata, sreo sam njenog oca u Beogradu. Ispratio sam njega i druge prijatelje na železničku stanicu kad su se iseljavali u Izrael. Verina majka je umrla od raka dojke. To je poslednje što sam čuo o porodici Eškenazi.

Kada su Eškenazijevi otišli i kada se pokazalo da im je bekstvo uspelo, rešio sam da odem po stvari, koje sam bio ostavio kod domara. Ta nepromišljenost umalo me je stajala života. Domar me je, za svaki slučaj, upozorio da ne idem gore, u stan, jer je tamo agent Specijalne policije i čeka da uhapsi svakog ko pozvoni na vrata. Mogao sam da budem uhapšen da domar nije bio pošten i dobronameran Srbin. Umesto da me upozori mogao je da obavesti agenta o mom prisustvu. Ja sam tek tada shvatio svoju nepromišljenost u nastojanju da uzmem stvarčice, što su ostale od Vere i njene porodice.

Napustio sam tu opasnu zgradu što sam brže mogao. U njoj je beogradska policija tražila tragove begunaca. Nisam imao visoko mišljenje o beogradskoj policiji. Oni su mogli da budu mnogo veća pretnja za nas i ja sam imao utisak da im nije bilo stalo da bilo koga uhvate, osim ako to zaista moraju kada im žrtva uđe u zamku. U jednu takvu, umalo nisam i sam uleteo.

Ne sećam se gde sam se posle toga skrivao. Moguće da je to bilo kod Paje u stanu, gde je Kosta Jorgović bio došao i isporučio novac mojoj majci. U taj stan Kozincer je lično doneo lažne pasoše. Uzeo je 40.000 dinara: po 20.000 od Pajine i moje majke i saopštio nam kada da se nađemo u njegovoj kancelariji, radi ostalih detalja. Bila mi je neophodna lična karta ili bar radnička knjižica. Obećao je da će i to da mi obezbedi.

Vreme našeg odlaska bilo je određeno za 21. novembar u 6 sati ujutro sa beogradske železničke stanice. Dogovorili smo se sa našim školskim drugom Borisom Magulcem, studentom arhitekture, da odnese naš prtljag u staničnu garderobu kako ne bi u ranim jutarnjim časovima sa koferima u ruci izazvali sumnju dok idemo ulicama. On je rado pristao da to učini i doneo nam je potvrde kako bi ujutru mogli uzeti prtljag. Znao je sve o našem planu za odlazak u Split i pozeleo nam je sreću. U svakom slučaju njegova je sudbina izgledala povoljnija od naše. Otac mu je bio Srbin a majka Hrvatica i imao je za razliku od nas sve izgleda da preživi rat, ali nije. Nikad ga više nismo videli; poginuo je na sremskom frontu⁶⁶, mesec dana pre kraja rata, tek što je bio regrutovan u Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije.

Dan pre našeg planiranog odlaska, oprostio sam se od moje majke u Kozincerovoj kancelariji. Donela mi je jedan kaput i jedno ćebe da ponesem sa sobom, i dugo je plakala. Obećao sam da ću joj

66 U predelu između Save i Dunava, jugoslovenska vojska, formirana od novopridošlih regruta, po prvi put se našla u frontalnoj borbi. Boris i njegov brat bili su ranjeni i prebačeni u bolnicu. Nemci su prešli u napad, pomerili liniju fronta, zauzeli bolnicu i pobili sve ranjenike.

JUGOSLAVIJA

pisati čim stignem na prvo bezbedno mesto, što je značilo kada pređem granicu. Obećala je da neće čekati da i žene odvedu u logor već da će pokušati da pobjegne, zajedno sa mojom sestrom, čim bude imala mogućnosti. Znao sam da mi je to rekla samo zato da meni bude lakše. Jer, realno govoreći, nisam mogao zamisliti da bi ona ikada mogla da napusti oca i prepusti ga samog njegovoj sudbini. Takođe sam znao da majka više nema novaca do kojih bi mogla doći i da su svi koji ostaju osuđeni na propast. Bio sam svestan da je otac odabrao mene da preživim. Verovao sam da ću preživeti, ali s bolnim osećanjem krivice pošto napuštam svoju porodicu.

Kozincer nam je takođe objasnio da, ako bi moj otac uspeo da pobjegne iz Topovskih šupa i sakrije se na nekoliko dana, on bi mogao da organizuje da otac pođe za mnom. Ni pod kojim uslovima on ne bi mogao da bilo koga izvadi iz logora. Bilo je bitno imati hrabrosti da se to izvede i, naravno, pre svega bio je potreban novac. Saznao sam da je jednom pre toga, ocu bilo dopušteno da poseti moju majku u pratnji jednog nemačkog vojnika, koji ih je ostavio nasamo dva sata. Otac mu je dao časnu reč da neće pokušati da pobjegne i da će sačekati da ga vrati nazad u logor. Da sam znao za to i da sam bio prisutan, navalio bih svim silama da ubedim oca da prekrši datu reč i pobjegne, iako sam uveren da on na to ne bi pristao. Razmišljao sam da, ako se jednom desilo, moguće je bilo da se isto ponovi. To mi je ostavilo tračak nade da moja porodica još nije sasvim izgubljena. Nepobitna je činjenica da je najgora alternativa ne preduzimati ništa. U slučaju da si uhvaćen ne bi bio u gorem položaju nego što jesi. Ljudi nisu shvatali da je biti u bekstvu

bolje nego biti poslušan zatvorenik u Topovskim šupama. Jer ne preduzimati ništa, značilo je biti osuđen na smrt, dok je bekstvo moglo da uspe i da te spase.

A onda, kada su i žene sakupili i odveli u logor na Sajmištu, zatvorile su se sve mogućnosti bekstva. Muškarci su ostali bez ikakvog kontakta sa spoljnim svetom i to je zaista bio kraj svega.

Kozincer mi je predao radničku knjižicu s mojim novim identitetom i fotografijom, koja je na uglu bila overena pečatom. U mom prisustvu je falsifikovao potpise službenih lica, ali nije imao gumeni pečat, koji bi trebalo da dođe pored potpisa. »To je sve što mogu da učinim« rekao je, »bolje išta nego ništa. Želim ti sreću«. Zatim je Paju i mene upoznao sa jednim mladićem. Zvao se Branko. Trebalo je da nam bude vodič i da nas prati do pograničnog grada Kuršumlije. Dogovorili smo se da nas sačeka idućeg jutra u pola šest, kod uličnog sata, ispred improvizovane železničke stanice. Trebalo je da, pre nego što se ukrcamo na voz, izvadi naš prtljag iz garderobe. U samoj stanici trebalo je da provedemo što manje vremena. Kozincer je predložio da tu poslednju noć, pre napuštanja Beograda, provedemo na nekom skrovitom mestu gde bi izbegli mogućnost hapšenja na adresi, za koju se znalo da je jevrejska.

Po odlasku iz Kozincerove kancelarije, nismo otišli da se ponovo vidimo sa Pajinom majkom. Bilo je dogovoreno da nas ona sačeka u kući rođaka sestre Tihomira Mirkovića. Prezime im je bilo Levićanin. Kada smo stigli, videli smo da nismo dobrodošli, ali više, nismo imali kud. Posle šest uveče, svako kretanje ulicama

JUGOSLAVIJA

bilo je zabranjeno. Na ulicu se od vojnih i policijskih patrola više nije moglo, pa smo dobrodošli ili ne morali da prenoćimo tu. Oko četiri popodne bila je stigla Pajina majka da se oprostí sa sinom. Od tada je nikada više videli nismo.

Proveli smo tu noć kod Levićaninovih krajnje neugodno. Morali smo da slušamo njihove neprestane žalbe, i objašnjenja koliko su uznemireni zbog našeg prisustva. Šta ako neka patrola proverí njihovu kuću ili ako Nemci banu i zateknu nas tu? Podilazila ih je jeza od svakog šušnja koji je dolazio spolja. Bili su bleđi od straha. Gotovo da nismo oka sklopili sve do svanuća. Bila nam je oduzeta mogućnost da se odmorimo pred put. Ipak, ma koliko neprijatni bili, naši domaćini nas nisu isterali.

POGLAVLJE 6

BEKSTVO

Napolju je bilo hladno, kada smo Paja i ja, u pola šest, izašli iz kuće Levićaninovih i krenuli prema stanici. Drhtali smo od zime. Policijski čas je prestajao u pet. Branko još nije bio stigao na stanicu. Strepeli smo i čekali. Drugog izbora nismo imali. Stajali smo na uglu ulice, gde smo mogli lako da pobudimo pažnju neke policijske ili vojne patrole. Nikada neću zaboraviti koliko su ti minuti izgledali dugi dok smo sa nestrpljenjem i strepnjom gledali u skazaljke uličnog sata čekajući Branka. Šta ako Branko ne dođe? Da se vratimo? Kuda da krenemo? Kroz glavu su mi prolazile svakojake misli, mislio sam na najgore. Bilo je već četvrt do šest, a Branka nema. Jesmo li prevareni? Deset do šest, od Branka ni traga. A onda, u osam do šest, upravo kad sam pomislio da smo doživeli neuspeh na prvom koraku, Branko se pojavio. Trčeći, prema nama doviknuo nam je: »Za mnom!«. Uzeo je naše ceduljice od garderobe i odjurio do šaltera. Dobio je naš prtljag. Trčao je na peron, očigledno znajući kuda treba da ide, dok smo Paja i ja vukli svaki svoj kofer i jedva uspevali da ga stignemo. Čula se pištaljka i voz je već bio u pokretu kada se Branko u zaletu popeo na zadnje stepenice prepunog poslednjeg vagona, pokušavajući da odgurne putnike i napravi mesta za nas. Paja je pre mene uspeo da se uhvati i popne na stepenik, a onda sam se i ja, ostavši bez daha, zakačio jednom rukom dok sam sa drugom držao kofer. Mi smo se još gurali kroz otvorena vrata dok je voz ubrzavao i izlazio iz stanice.

JUGOSLAVIJA

Najzad smo bili na putu u neizvesnost: u spas ili pakao! Brankovo jedino objašnjenje bilo je da se neko iz njegove porodice razboleo i da se on uspavao. Nije stigao da kupi karte na stanici kako je trebalo. Morao je da kupi pisane karte od konduktera uz odgovarajuću administraciju i da plati kaznu.

Vagon je bio više nego pun, bili smo sabijeni kao sardine. Smirili smo se u saznanju da smo uspeli da krenemo. Bilo nam je toplo i prijatno. Branko se držao na odstojanju od nas. Paja i ja smo ćutali. Nismo se micali.

Ukazala su se prva sela. Voz je stajao na svakoj stanici. Ljudi su silazili. Većina su bili meštani koji su dolazili u Beograd radi prodavanja svojih proizvoda ili su bili ljudi iz grada koji su odlazili da kupuju hranu od lokalnih seljaka. Dok se voz praznio postalo nam je jasno da što smo dalje od Beograda, sve će manje ljudi ostati u vozu. Uskoro smo Branko i nas dvojica ostali jedini putnici u vagonu. Tada je Branko odlučio da i on treba da siđe. Video sam ga kako razgovara sa kondukerom i čuo kad je, pokazujući na nas, rekao da smo sinovi njegovog poslovnog prijatelja. Konduker je bacio pogled i klimnuo glavom. Na sledećoj stanici Branko je nestao. Voz je išao samo do Niša⁶⁷, gde je trebalo da se svi iskrcaju. Znao sam da nam je Kozincer bio rekao da će u Nišu neko da nas odvede na bezbedno mesto, da prenoćimo, i da narednog jutra na stanici kupimo karte i ukrcamo se na voz za

67 **Niš:** grad na jugu Srbije, na reci Nišavi. Važan zbog položaja, u smislu kontrole koridora Morava – Vardar. Tu se železnička pruga odvaja za Solun i Sofiju. U antičko doba, Naissus bio je mesto ukrštanja nekoliko glavnih puteva.

Kuršumliju. Zatim da produžimo do Kuršumlijske Banje, koja se nalazi na granici Srbije i italijanske okupacione zone Albanije.

Putovanje putničkim vozom trajalo je ceo dan. U vozu je ostalo veoma malo putnika kad smo stigli u Niš. Do tada nas nije kontrolisala ni policija ni bilo ko drugi. Išli smo kroz stanicu prema izlazu kada nas je zaustavio običan železničar. Skupljao je karte od putnika koji su stigli i išli ka izlazu. Nismo imali karte. Branko nam ih nije dao; nesmotreno ih je poneo sa sobom zajedno sa potvrdom o plaćenju kazni. Železničar je uporno tvrdio da smo putovali bez karata jer bi ih u protivnom imali. »Pogledajte u džepove«, zahtevao je. Nismo mogli da mu kažemo za Branka. Preostala je mogućnost da nam ponovo naplati karte. To bi značilo i dodatnu proceduru, plaćanje kazne, beleženje naših imena i zadržavanje u kancelariji administracije. Nešto bi moglo da krene naopako i bili bismo uhvaćeni. Paja je, na svoj užas, napipao u levom džepu okrugli predmet na koga je zaboravio: žutu Davidovu zvezdu. Jevreji su u Beogradu morali da je nose na prednjoj i zadnjoj strani svoje odeće. Da smo bili pretresani, to bi bio apsolutni i sasvim dovoljan dokaz da smo Jevreji.

Paja je prebledeo, pogledao je u mene kao očekujući pomoć, nije smeo da zaboravljenu značku izvadi iz džepa. Kako je glupo bilo ostaviti tako očigledno kompromitujući dokaz u svom džepu! Da smo pali u ruke policije, bili bi otkriveni, i vraćeni u Beograd, u logor, odakle nam ne bi bilo povratka; ali, desilo se nešto neočekivano kao neko čudo. Prišao nam je konduker iz voza i zauzeo se za nas kod železničkog službenika: . »Ovi momci su u redu«, rekao je, »lično sam im naplatio karte, evo, uveri se,

JUGOSLAVIJA

pogledaj u moju knjigu. Tu je dokaz«. Službenik je i dalje bio sumnjičav nije lako odustajao. Tek nakon dužeg ubeđivanja od strane konduktera pristao je da nas pusti. Bio je ubeđen da smo putovali bez karata uz dopuštenje konduktera za mito u novcu ili slično. Kada smo se našli na ulici kondukter nam se poverio i objasnio da je on zadužen da nas odvede na mesto za prenoćište. Krenuli smo za njim sa velikim olakšanjem.

Stigli smo u neku trećerazrednu gostionicu, nešto slično kafani, gde se nisu postavljala nikakva pitanja. Dobili smo potrebne formulare da popunimo i pokazali su nam našu sobu. Račun smo morali unapred da platimo i predamo popunjene formulare. Hrana nam je doneta u sobu, kako bismo izbegli kontakte s drugim gostima. Paja je izvadio svoju žutu Davidovu zvezdu i dao mi je. Bacio sam je u otvor poljskog WC-a, koji se nalazio u dvorištu. O ovom događaju nismo više ni reči progovorili, mada nas je epizoda duboko potresla.

Jutro smo dočekali bez daljih nevolja, mogli smo nesmetano da krenemo na železničku stanicu. Sada smo bili bez ičije pratnje ili pomoći. Čekali smo da se voz sastavi da se spoje svi vagoni i da se krene iz stanice. Nije bilo gužve, tek nekoliko putnika i grupica naoružanih srpskih četnika. Oni su sada mogli javno da operišu, pošto je njihov vođa, Kosta Pećanac, bio sklopio sporazum sa nemačkom vojnom komandom. Krenuli smo dublje u Srbiju, prema Kosovu⁶⁸, zaustavljajući se s vremena na vreme da bi

68 **Kosovo:** Italija je anektirala Albaniju aprila 1939. Kada je nacistička Nemačka porazila Grčku i Jugoslaviju u aprilu 1941, Kosovo (južna Srbija, na severozapadu se graniči sa Albanijom) je prisajedinjeno italijanskoj Albaniji. Glavni gradovi su Priština i Kosovska Mitrovica.

se proverilo ima li partizana u blizini. Tokom jednog od tih zaustavljanja bilo je nekog puškaranja i komešanja, a onda, kada se sve smirilo, voz je nastavio put. U Kuršumliju smo stigli posle podne i najmili kočiju da nas preveze do obližnje banje. U tom banjskom mestu, sačekali smo da se prelaz preko granice ponovo dozvoli, i na kraju smo prešli na albansku teritoriju pod italijanskom okupacijom.

Postojao je razlog zbog koga je granica neko vreme bila zatvorena. Saznali smo da je to bilo po nalogu nemačkog komandanta iz Niša. Naredio je srpskim lokalnim vlastima da provere sve strance (goste koji su se nalazili u banjskom hotelu ili u selu), da se pronadju i uhapse svi Jevreji, da ih sprovedu u Niš i predaju nemačkim vlastima.

Jedne noći, naime, probudili su nas oko ponoći i naredili da odemo u žandarmerijsku stanicu. Kad smo stigli tamo, videli smo da su svi prisutni Jevreji, izuzev možda, Solejeve „supruge“. Uplašili smo se da nam je došao kraj. Dvojica žandara prozivali su nas u kancelariju, jednog po jednog, i tražili naše isprave. Čim smo videli da su oni pre nas bili pušteni, laknulo nam je. Srpski žandari uzimali su zdravo za gotovo sve što je pisalo u pokazanim dokumentima. Onaj koji je pregledao moje isprave, nije ni primetio da nedostaje pečat pored potpisa u mojoj radnoj knjižici. Naposletku su svi bili pušteni, osim jedne osobe po imenu Maks. Maks je radio u jednoj od kafana a svima u selu bilo je poznato da je Maks Jevrejin. On to nije krio. Nije posedovao dokumenta, koja bi pokazivala suprotno, a nije ni pokušavao da kaže da nije Jevrejin.

JUGOSLAVIJA

Žandari su ga stavili u pritvor i sutradan sproveli u Niš. Moguće je da Maks nije ni slutio šta mu se sprema, a možda su ga žandari usput i pustili.

Ubrzo nakon te provere, granica je otvorena. Rano ujutru, jedan od kočijaša ponudio se da nas preveze. Paja, ja i još jedna, nama nepoznata osoba, popeli smo se na kola i krenuli prema albanskoj granici.

POGLAVLJE 7

PODUJEVO

Stigli smo u Podujevo, gradić na putu od Kuršumlijske Banje do Prištine. Granica teritorije pod italijanskom okupacijom bila je negde između Podujeva i Prištine. Kosovo je bilo pod italijanskom okupacijom. Podujevo, grad sa pretežno albanskim stanovništvom, pripadao je nemačkom okupacionom području. Lokalna milicija bila je sastavljena od Albanaca, koje su Nemci mobilisali i stavili pod svoju komandu. Naš kočijaš zaustavio je kola ispred hotela "Podujevo" da se malo osvežimo.

Prvo što me je pogodilo, nakon što smo ušli, bilo je nekoliko nemačkih vojnika. Sedeli su za stolom i pili. Za drugim stolovima video sam da je bilo i nemačkih oficira u uniformama.

Kočijaš nam je rekao da bi trebalo da rezervišemo sobu za prenoćište, a da će on ujutru doći po nas. Nisam hteo da popunjavam formulare u hotelu u kome ima Nemaca, pa sam upitao kočijaša da li bi on mogao negde da nam nađe jeftiniji privatni smeštaj. »Kako da ne, ima takvih mesta u Podujevu, koriste ih uglavnom albanski policajci, vrlo su jeftini.« Opredelili smo se za ovu drugu varijantu. Bićemo manje sumnjivi ako boravimo u kući u kojoj su i policajci. »Idemo tamo« rekao sam.

Vlasnica prostorija bila je meštanka koja se izdržavala izdavajući prenoćište lokalnim policajcima. Smatrao sam da nećemo biti sumnjivi ako budemo u društvu policije i da nam verovatno niko neće proveravati dokumenta. Platili smo joj svaki

JUGOSLAVIJA

po 10 dinara. Ispostavilo se da nas niko nije legitimisao ni ispitivao. Jedan mladi policajac postavio nam je brojna pitanja, kao »Kuda idete« i »Zašto odlazite iz Beograda?« Ali, bilo je to više iz ljudske radoznalosti, sasvim neslužbeno. Znao sam da ako se sprijateljimo sa ovim Albancima i zadobijemo njihovu naklonost, mogli bi da nam budu čak i od pomoći. Ako ti Albanac da svoju časnu reč⁶⁹ možeš se osloniti na njega, neće te izneveriti. Zato smo dali sve od sebe da pridobijemo njihovu naklonost. Rekli smo im da smo studenti Splićani i da smo u Beogradu studirali, ali pošto je izbio rat, ponestalo nam je para pa smo morali da pronadjemo način da se vratimo kući kod svojih roditelja koji, kako smo rekli, žive u Splitu.

»Nije bilo boljeg puta da se stigne na bivšu jugoslovensku teritoriju, sada pod italijanskom okupacijom, nego preko Drača⁷⁰. Računali smo da odatle otplovimo brodom za Split.« Nadao sam se da bi ovi ljudi mogli da nam pomognu i da nam, ukoliko zatreba, pomognu da odemo iz Podujeva. Večerali smo zajedno. Gazdarica je spremila kačamak s mlekom i šećerom, moje omiljeno jelo, tradicionalno za ovaj kraj.

Došla je noć i dobro smo spavali. Ujutru je kočijaš došao po nas kao što je obećao. Trojica nas se vozilo zaprežnim kolima do italijanske granice. Odmah smo shvatili da je treći putnik takodje Jevrejin. Sigurno je stigao u Kuršumlijsku Banju dan pre otvaranja

69 Na albanskom se časna reč kaže „besa“ i tradicionalno predstavlja svetinju za njih. Ako vam Albanac da besu možete se osloniti na njega. Neće vas izneveriti bez obzira na okolnosti.

70 **Durres - Drač** (Durazzo, na italijanskom): nalazi se na Jadranskoj obali. Drač je bio glavni kanal za uvoz namirnica u Albaniju. Železnica je povezivala ovu luku sa Tiranom i drugim mestima u unutrašnjosti.

granice ili je možda stigao pravo iz Kuršumlije i imao sreću da nadje prevoz kočijom do Prištine. Bio je dobro raspoložen i pravio se da zna italijanski. To se pokazalo kada smo stigli na granicu gde sam naučio prvu reč na italijanskom: „freddo“, što znači „hladno“, a i bilo je hladno. Sneg je bio svuda oko nas. Bilo je vetrovito u tim ranim jutarnjim časovima. Naš saputnik je pozdravio italijanske vojnike rečima »Bon giorno, fa caldo« („Dobro jutro, toplo je“), što im je zvučalo jako smešno. »Freddo, freddo«, vikali su. I tako se ceo postupak obavio u opštem dobrom raspoloženju. Pregledali su naša dokumenta i propustili nas na italijansku teritoriju. Rano toga popodneva stigli smo u Prištinu. Solejevi su stigli drugim prevoznim sredstvom, ali čim su doznali da smo i mi u Prištini pozvali su nas da ih posetimo kod njihovih rođaka.

Dok smo još bili u Kuršumlijskoj Banji, upoznali smo jednog momka i sprijateljili se, a njegov otac nam je dao adresu svog prijatelja u Prištini da ga kontaktiramo za pomoć i savet, ako ureba. On nam je pronašao smeštaj za nekoliko dana. Od njega smo dobili i informacije o gradu i daljem putovanju. Glavni naš problem bio je nedostatak novaca, svaki besplatan obrok puno nam je značio. Čuvši da idemo za Split, jedna devojka nas je pozvala na ručak i zamolila da poneseimo pismo za njenog dečka. Poštanska služba nije dobro radila u tim mutnim vremenima. Od nje smo saznali i jednu korisnu stvar, a to je bila adresa trgovca polovnom odećom. Otišli smo na tu adresu jer sam hteo da prodam proletnji kaput koji mi je na rastanku dala mama. Na toj hladnoći nije mi bio od koristi i nisam hteo da ga vučem sa sobom. Nosio sam zimski kaput koji sam dobio od porodice Almuli kada smo bili svi zajedno izbačeni iz njihovog stana. Čovek je pogledao u kaput, a zatim u

JUGOSLAVIJA

svoju ženu. Pokazala mu je dva prsta i rekla »dos«. Odmah sam razumeo da to znači dvesto na „ladino“, jeziku španskih Jevreja. Bilo mi je drago da još ima Jevreja koji smeju da se bave svojim poslom. Ova ponuda značila je 200 lira u džep. Odmah smo pristali, dali im kaput i otišli. Nismo im rekli da smo i mi Jevreji.

U Prištini smo sreli i neke zanimljive ljude. Jedan od njih bio je neki Francuz koji je tu živeo od pre rata. Bio je samac i nezaposlen, zvali su ga „Francuz“. Pretpostavljali smo da je došao u Prištinu da bi se iz nekog razloga sakrio od francuske policije. Lepo smo se ispričali. Bilo mi je drago da vežbam svoj francuski. Nije nam otkrio zašto se doselio u ovaj mali grad na Balkanu, daleko od svoje kuće i na tako dugo vreme.

Što se Solejevih tiče, nisu uspeli da obezbede pomoć na koju su računali. Bili smo prisutni kada im je gospođa kod koje su ih bili uputili odbila da pomogne na bilo koji način. Bilo je poznato da je njena moć poticala od ljubavne afere sa jednim uticajnim lokalnim funkcionerom. Nakon njenog odbijanja, komentar je bio da je ona „kurva“. Posle toga izgubili smo svaki kontakt sa Solejevima.

Ispostavilo se, na naše iznenađenje i veliku radost, da porodica Akons živi u Prištini, sasvim legalno. Otišli smo da ih posetimo. Žena gospodina Akonsa, Frida, bila je sestra moje ujne Trude, supruge mog ujaka Gabora. Imali su troje dece, tri dečaka. Svi su bili na okupu. Očigledno, išlo im je dobro. Akons je pre rata bio imućan veletrgovac. Na vreme je predvideo još pre rata da dolaze loša vremena. Rasprodao je veći deo svoje robe i pretvorio novac u zlato i američke dolare.

Veći deo imetka sklonio je kod svog dobrog prijatelja u Beogradu. Početkom septembra sa celom porodicom izbegao je u Prištinu. Imao je originalne »lasciapassare« izdate u italijanskoj ambasadi u Beogradu. Domar ambasade po imenu Angelo, napravio ih je po ceni od 50 000 dinara za njih petoro. Odgovaralo im je da budu blizu granice sa Srbijom nedaleko od Beograda, kad se novac što su ga poneli potroši i kad ga bude trebalo nabaviti iz Beograda. Pozvali su Paju i mene na ručak. Razgovarali smo o trenutnim okolnostima. Akons se složio da je za nas najbolje da idemo u Split. U to vreme Akons je smatrao da je područje Albanije i južne Srbije pod italijanskom okupacijom bezbedno za Jevreje. Dokumenti Akonsovih glasili su za Prištinu na osnovu čega su mogli da se prijave kod lokalnih vlasti i žive u Prištini. Ako bi Akons kasnije odlučio da ide u Split morao bi da preradi dokumente tako da glase za Split ili da nabavi nove isprave. Poželeli su nam srećan put, ali nisu pokazali nikakvu nameru da nas pomognu sa nešto para. Verovatno su to mogli sebi da dozvole, međutim, mi nismo ništa tražili. Pre svega, Akons je morao da se brine za ženu i troje dece, dok smo mi bili mladi i sposobni. Budući da smo bili van neposredne opasnosti, mogli smo sami sebi da pomognemo.

Spakovali smo svoje stvari i rano u zoru sačekali na mestu odakle su, kako nam je bilo rečeno, italijanski vozači kretali za Skutari (Skadar), grad na Skadarskom jezeru⁷¹. Nekoliko velikih

71 Skutari na italijanskom (ili Scodra na latinskom, odnosno Skadar na srpskom): grad u severozapadnoj Albaniji. Leži uz jugoistočni deo Skadarskog jezera. Nalazi se na rubu velike ravnice okružene planinama. Skadar je jedan od istorijski najznačajnijih gradova u Albaniji. Njegov bazar je nekada bio važan zbog svog položaja jer su tuda prolazili trgovački putevi koji su vodili od Dunava do Egejskog mora.

JUGOSLAVIJA

kamiona bilo je spremno za put. Prišli smo vozačima i zamolili da nas povezu. Jedan od vozača, zgodan mladić, prihvatio je da Paju i mene preveze za po 30 lira. Uslov je bio da sedimo na otvorenom iznad robe pokrivena ceradom i da se ne mičemo odatle tokom celog puta. Bilo nam je i hladno i neudobno na vetru. Ali, bili smo presrećni jer nastavljamo put. Dok je kamion vijugao serpentinama dah nam se zaustavljao. Prekrasan prizor širio se svuda oko nas. Visoke planine obrasle zelenkasto plavičastim šumama, i vedro plavo nebo iznad njih. Magičan prizor! Bili smo dobro raspoloženi jer smo stigli u fazu, u kojoj smo mogli da razmišljamo o nekoj vrsti slobode. Činjenica da smo bili mladi i dobrog zdravlja ulivala nam je nadu i optimizam. U popodnevnom časovima stigli smo na naše odredište, grad Skutari (Skadar). Bili smo na granici sa Crnom Gorom koja je takođe bila pod italijanskom okupacijom. Ovde smo se osećali bezbednije nego na granici sa Srbijom.

Našli smo jeftino prenoćište, a sutradan sam odlučio da potražim neki posao. To, međutim, nije bila dobra ideja. Ugledao sam mlin i ljude kako nose džakove brašna. Nekada sam rado obavljao takve poslove na našoj farmi u Dobričevu⁷². Bio sam snažan i nadao se da ću zaraditi koju paru. Prišao sam vlasniku mlina da pitam za posao, ali umesto odgovora, preda mnom se pojavio oficir u crnoj uniformi. Počeo je da nas ispituje na italijanskom »Vaša dokumenta, molim«, i »Ko ste vi?«. Morali smo da mu pokažemo isprave, a zatim je, na moj užas, odlučio da nas sprovede u policijsku stanicu. Obuzela nas je panika. Nismo

72 **Dobričevo**, selo sa mađarskim stanovništvom uz rumunsku granicu, nekih 14 kilometara od Vršca.

molgi s oficirom da se sporazumevamo. Nismo znali italijanski. Uspu, sam pokušao da zaustavim neke italijanske vojnikke koji su nailazili ulicom i da ih zamolim za pomoć. Nijedan nije hteo ni da zastane niti da nam obrati pažnju, jer, mi smo bili u rukama Specijalne italijanske policije, Kvesture⁷³.

Najzad smo stigli u zgradu Kvesture. Očekivao sam da će da nas strpaju u zatvor, ali odveli su nas pravo u Kvestorovu kancelariju. Kvestor je bio prijatan i simpatičan gospodin u civilnom odelu. Još jedan čovek je bio tu. Sedeo je odmah do njegovog stola. Pitali su nas kojim jezikom bismo mogli da se sporazumemo. Predložio sam francuski. Kvestor je tečno govorio francuski i činilo mi se da rado razgovora sa nama. Objasnio nam je da nemamo albansku vizu i da smo u Albaniju ušli ilegalno. Rekao sam da nemamo novaca i da smo pokušali da nešto zaradimo, kako bismo mogli da se vratimo u Split. Kvestora je interesovalo da čuje naše mišljenje o nemačkoj okupaciji i o Nemcima. Shvatio sam šta je hteo da čuje, pa sam počeo da hvalim italijansku armiju i italijansku kulturu.

Rekao sam mu kako smo rešili da se vratimo u Split. Prekinuli smo studije u Beogradu i možda bismo ih, kada se rat završi, nastavili u Rimu. Tokom razgovora, njih dvojica pregledali su naše lažne isprave, srećom jednu po jednu. Dok je jedan gledao moju, onaj drugi se udubio u Pajinu. Zatim su ih razmenili medju sobom. Nisu ih upoređivali, a da jesu, otkrili bi da su brojevi

73 **Kvestura** je predstavljala lokalnu administrativnu upravu italijanske centralne vlasti. „**Kvestore**“ je bio oblasni šef državne policije i službenik italijanske vlade.

JUGOSLAVIJA

nejasni i nečitki upravo na istim mestima, u oba dokumenta. Na sreću, kvestor je bio dobro raspoložen. Odlučio je da nam obojici, na licu mesta, izda albanske vize. Izvadio je pečat i udario vizu na poledini naših *lasciapassare*. Rekao nam je da smo sada legalno u Albaniji i da možemo slobodno da se krećemo kuda god želimo. Savetovao nam je da, kada budemo u Draču, odemo do Tirane, u italijansku ambasadu. Tamo bismo mogli da dobijemo novčanu pomoć za povratak u Split.

Laž u nekim situacijama može da vredi celo bogatstvo, ali laž mora da bude bliska istini da bi se u nju moglo verovati. Još važnije: pošto čovek ne može uvek da se seti svih detalja izrečenih ranije u određenim, različitim situacijama, laž mora da se svede na apsolutni minimum. To je nešto što smo naučili iz ove epizode; bila je to lekcija koja će nam biti od koristi u budućim putovanjima.

Našavši se ponovo na slobodi, rešili smo da što pre nastavimo put za Drač. Odustali smo od traženja posla i od nepotrebnog gubljenja vremena. Raspitali smo se gde parkiraju vozači italijanskih kamiona i pogodili se sa jednim od njih da nas odveze do Drača. Opet smo se vozili na otvorenom na ceradi kojom se pokriva teret.

U Drač smo stigli kasno uveče i odseli u hotelu „Korča“, za svega 10 lira za noć. Taj „hotel“ se sastojao od jedne velike prostorije sa krevetima, koji su imali samo žičane madrace. Trebalo je imati svoju posteljinu i spavati u istoj prostoriji sa svim ostalim gostima. Ali bio je to krov nad glavom i bilo je toplo. Umesto posteljine, prstrli smo naš prtljag i kapute. Bili smo izmoreni pa smo se dobro ispavali.

Ujutru smo istražili okolinu i našli bolji smeštaj nedaleko, u pravom hotelu. Bilo je nešto skuplje, ali podnošljivo. Sobu smo delili sa italijanskim vojnicima. Zakupili smo samo jedan krevet, za Paju i mene, po ceni od 20 lira na noć. U hotelu je bilo dosta italijanskih vojnika. Čekali su na konvoj italijanske mornarice da ih preveze kući, na odmor u Italiju. Sprijateljili smo se s njima. Odlazili smo zajedno na duge šetnje po Draču. Čak su nas odveli i u javnu kuću, u koju su oni često navraćali. Meni je to bio prvi put da kročim u takvu *ustanovu* i nije mi se dopalo. »Da li je tako i u Italiji?« pitao sam. »Da, bordeli u Italiji su mesta gde se muškarci sastaju radi razgovora, pića i seksa«. Naši novi italijanski prijatelji su rado i često pevali, ponekad se žustro prepirali, ali su uvek bili dobro raspoloženi.

Jedan od njih, s nadimkom Barba (imao je bradu), bio je prema nama sumnjičav. »Šta ako su ova dvojica špijuni? Šta ako prenose partizanima sve što o nama saznaju?« Čuli smo ga kako upozorava svoje drugove, ali izgleda da su ostali bili sasvim sigurni da smo dobronamerni i nastavili da prijateljuju sa nama. Čak su nas pozivali da ih, posetimo u Italiji kada se rat završi. Dali su nam svoje vizit karte i svoje fotografije sa posvetama. Jedne večeri, pozvali su nas da jedemo zajedno. Spremili su salatu od pomorandži, čiji ukus nikada neću zaboraviti. Napravljena je bila od oljuštenih pomorandži, isečenih na tanke kriške, začinjene biberom i solju, a zatim natopljene maslinovim uljem. Uz svež hleb i vino, salata je bila izuzetno ukusna. Bila je to za nas prava gozba, a naročito nakon našeg dugog gladovanja na hlebu i vodi.

JUGOSLAVIJA

Bili smo mladi. Naša želja da učimo italijanski, pomogla nam je da se istinski prijateljimo s italijanskim vojnicima. Ponavljali su da čekaju konvoj, da ih preveze na odsustvo kući u Italiju. Brodovi nikako nisu stizali. Vojnici su postajali svakim danom sve razočaraniji i nestrpljiviji. Paja i ja smo otišli u brodsku agenciju da se raspitamo kada bismo mogli da se ukrcamo na neki brod za Split. Odgovor je glasio: »Sledeće nedelje«. Bilo je to dve sedmice nakon što su Japanci napali Singapur⁷⁴ i potopili dva britanska bojna broda⁷⁵. Svi ulični zvučnici u Draču, veličali su Japance. O tome se trubilo po ceo dan. Italijani su se radovali i sa velikim uzbuđenjem komentarisali japanske pobede. Nas su vesti uznemiravale, ali to nismo smeli ničim da pokažemo. Svaka pobeda sila Osovine⁷⁶ odlagala je toliko željeni kraj rata. Razmišljao sam brižno čak i o tome šta ću da radim ukoliko Nemačka uništi i

74 U trećem tomu svog monumentalnog dela „Drugi svetski rat“, Čerčil kaže da, kada je čuo vesti o japanskom napadu 7. decembra 1941. (8. XII u Londonu) pisao je japanskom ambasadoru i rekao mu da su Japanci bombardovali Singapur i Hong Kong... a da prethodno nisu objavili rat ili uputili ultimatum, uz uslovnu pretnju ratom: „Time ste prekršili međunarodne zakone, a posebno prvi paragraf treće haške konvencije, koji se odnosi na početak neprijateljstava. Budući da su Japan i Velika Britanija njeni potpisnici konvencije, proizilazi da je nastalo ratno stanje između Japana i Velike Britanije“.

Istoga dana, Japanci su napali i Perl Harbur na Havajima.

75 U noći između 10. i 11. decembra, Japanci su napali i potopili dva značajna britanska bojna broda: *Princ od Velsa* (36.000 t) i bojnu krstaricu *Repulse*, na putu za Singapur. Poginulo je 1000 članova posade, i komandant admiral Ser Tomas Filips.

76 **Osovina:** termin izveden iz „Osovina Tokio-Berlin“ – naziv dat po sporazumu sklopljenom između Hitlerove Nemačke, Musolinijeve Italije i japanskih militarista.

demokratske sisteme. U to vreme, Rusija je bila jedina zemlja koja se zaista borila protiv Nemaca. Iako su se njene armije povlačile pred nemačkim nadiranjem, verovali smo da će ogromno prostranstvo Rusije na kraju iscrpiti nemačku vojsku.

Pošto je trebalo da čekamo još oko nedelju dana, odlučili smo da odemo u Tiranu i zatražimo novčanu pomoć od italijanske ambasade. Zbog originalne albanske vize, koju smo dobili, stekli smo uverenje da na to imamo puno pravo. Uputili smo se pravo u Italijansku ambasadu u Tirani. Bili smo nesmotreni i luckasti u toj svojoj samouverenosti, ali sreća nam se ponovo nasmešila. Osoba zadužena za takve zahteve, nije bila u kancelariji, tako da smo morali da razgovaramo sa jednim nižim službenikom. Rekao je da ostavimo dokumenta, a on će da ih preda zaduženom službeniku. »Dodjite kroz jedan sat.« rekao je. Uzeo je naše *lasciapassare*, i uredno stavio u jednu fasciklu na svom stolu. Potom smo otišli da se prošetamo sa namerom da se kasnije vratimo. Čim smo izašli iz zgrade shvatio sam koliko smo glupo postupili. Italijanska ambasada je bila pravo mesto gde se moglo otkriti da su naša dokumenta falsifikat, mogli su to lako utvrditi proverom brojeva i kontaktiranjem Beograda. Naša dokumenta nisu bila ispisana na odgovarajućim formularima niti valjano registrovana u Beogradu. Uхватила me panika, odlučili smo da se smesta vratimo i kažemo činovniku da moramo odmah sledećim autobusom da se vratimo u Drač i da nažalost nismo u mogućnosti da čekamo. Laknulo nam je kad smo uspeli da razgovaramo sa istim činovnikom. Bio je nezainteresovan i jednostavno nam je vratio naša dokumenta. Zgrabili smo ih i izašli iz ambasade što smo brže mogli.

JUGOSLAVIJA

Još u Draču nam je neko rekao da je gradonačelnik Tirane Srbin i da je voljan da pomogne svojim zemljacima. Odlučio sam da okušamo sreću i posetimo ga. Uspeli smo da nas primi, objasnili smo mu da putujemo za Split i zamolili ga za pomoć. Pažljivo nas je saslušao, a zatim nam je dao po 50 lira iz gradskog humanitarnog fonda. Morali smo da potpišemo zahvalnicu, a onda smo, s nešto malo više para u džepu, izašli iz kancelarije. Bolje išta nego ništa. U hotel smo se vratili srećni, željno iščekujući toplo jelo i razgovor sa našim prijateljima Italijanima.

Za ručkom nam se pridružio jedan Italijan, poslovan čovek sa kojim smo razgovarali na italijanskom. Svako ko je govorio italijanski, nama je, zbog našeg nastojanja da naučimo jezik, bio više nego dobrodošao. Razgovarali smo tako što smo naš italijanski dopunjavali francuskim. Konobar je za susedni sto bio smestio grupu mladih Albanaca, s kojima je bila i jedna devojka, Italijanka. Načuli smo njihov razgovor. Devojka je bila gladna i mladići su je čašćavali obilnom hranom. Naš poznanik, Italijan, razumeo je da je devojka iz njegovog rodnog grada i da se sada ovde prostituiše sa albanskim momcima. Bio je jako zainteresovan. Predložio je da se nas trojica držimo zajedno i pokušamo nešto u smislu korišćenja njenih *usluga*.

Devojka se pojavila i narednog dana. Naš poznanik ju je pozvao da nam se pridruži u hotelskoj sobi koju će, kako reče, on da iznajmi. Pristala je i izabrala mene za prvu mušteriju. Tada sam prvi put bio sa prostitutkom. Kad smo se našli sami u sobi, prvo je tražila da vidi moj novčanik. Izvukla je novčanicu od 20 lira. Mislio sam da je to cena za sve nas, međutim, nije bilo tako. Paja je za

BLAGOSLOV MOGA OCA

sebe morao posebno da plati. Što se, međutim, Italijana tiče, ni po koju cenu nije htela da bude sa njim. Glatko ga je, bez mnogo reči, odbila. Naš poznanik bio je van sebe. Nije prestajao da se žali, pa smo ga, na kraju, otpratili do javne kuće, da se tamo uteši.

JUGOSLAVIJA

POGLAVLJE 8

SPLIT

Konačno je došao dan našeg polaska za Split. U utorak, 25. decembra 1941. godine uspeli smo da se ukrcamo na dalmatinski kabotažni brod (brod koji saobraća duž obale i pristaje u svakoj luci duž celog puta). Naše finansijsko stanje još uvek je bilo dobro, bar u toj etapi putovanja.

Prva luka u kojoj smo pristali bila je Kotor. Znao sam da je Boka Kotorska čuvena po svojoj vanrednoj lepoti; smatra se da je to jedno od najlepših mesta na zemljinoj kugli. Svi smo posmatrali sa palube dok je brod uplovljavao u zaliv i plovio prema Kotoru. Lepota ovog dela naše zemlje, koji nisam imao prilike pre toga da vidim, ostavila je na mene dubok utisak. U Kotoru je brod ostao usidren preko noći a u zoru smo krenuli dalje. Bilo nam je dozvoljeno da izađemo na obalu i razgledamo okolinu. Italijani su okupirali grad sa namerom da zauvek tu ostanu. Jelena, ćerka crnogorskog kralja Nikole I⁷⁷, udala se za kralja Italije, Emanuela Savojskog i postala kraljica Italije. Svojevremeno do izbora crnogorske princeze nije došlo iz političkih ili novčanih razloga, već da bi se genetski poboljšali budući naslednici italijanskog prestola. (Kralj Emanuel, iz savojske dinastije, bio je mali rastom). Na osnovu tog braka Italijani su polagali pravo na Crnu Goru.

77 Kralj Nikola Petrović vladao je Crnom Gorom od 1860. do 1918. godine. Kada je uklonjen sa vlasti, otišao je u izgnanstvo u Italiju. Pripadao je dinastiji Petrović koja je vladala Crnom Gorom od 1782. godine i kojoj je pripadao i Petar Petrović Njegoš.

Ostatak puta bio je prilično monoton. Međutim, Paja nas je, u neko doba puta, doveo u nezgodnu situaciju. Predstavio se kao Paja Šicarević nekom putniku, koga je upoznao na brodu. Od tog trenutka nikako nije mogao da ga se otrese. Čovek je uporno pokušavao da ustanovi u kakvom je Paja srodstvu sa porodicom Šicarević koja je živela na ostrvu Brač. Toliko je u tome bio napadan, da smo se doslovno uplašili šta bi iz svega toga moglo da se izrodi. Pokušali smo da ga izbegnemo kako smo god znali i umeli, jer nas ni najmanje nije interesovalo da ma šta saznamo o "Pajinim rođacima". Nastavio je da nas zapitkuje, ma koliko se mi trudili da ga uverimo da Paja nema nikakve rođjake na Braču. Pošto smo mi navodno bili iz Splita a ta druga porodica sa Brača, mogla se ustanoviti neka veza, što bi bilo krajnje nepoželjno. Bili smo veoma srećni da se oprostimo od njega kad se iskrao na ostrvu Vis. Laknulo nam je kad je otišao i ostavio nas na miru.

Bilo je 4 sata po podne kada smo se približili splitskoj luci. Kapetan nam je saopštio da u Splitu od 6 sati po podne počinje „coprifuoco“, policijski čas. Od 6 uveče pa do 6 ujutru niko nije smeo da se kreće ulicama. Morali smo da stignemo do nekog prenoćišta pre nego što počne copri fuoco, jer bi inače završili u nekoj policijskoj stanici. To bi bila poslednja stvar koju smo želeli. Naše isprave više nisu vredele. Ne bismo mogli reći da smo iz Splita. Prema tome, ne bismo mogli da opravdamo naše prisustvo niti nameru da tu ostanemo. Susret sa policijom morali smo izbeći po svaku cenu.

Na početku našeg puta, smislio sam plan koji sam želeo da primenim kad stignemo u Split. Još dok sam pohađao srednju školu

JUGOSLAVIJA

u Vršcu, poznao sam porodicu po imenu Dvoržak. Gospodin Dvoržak bio je muzičar major jugoslovenske vojske . U stvari, bio je „kapelnik“, dirigent vojnog orkestra. Imao je šestoro dece, četiri devojke i dva dečaka. Gospodinu Dvoržaku nije bilo lako da namiri troškove lečenja svoje brojne porodice, i u većini slučajeva moj otac im nije naplaćivao. Osećao je naklonost prema njima, a i oni prema nama. Između nas se razvilo prijateljstvo. Vlasta, najmladja ćerka bila je moja vršnjakinja. Bila je na istoj godini i u istoj školi kao i ja, ali u čisto ženskom razredu (Ja sam pohađao mešoviti razred). Kada se Dvoržak penzionisao, izabrao je da živi na dalmatinskoj obali, u gradu Splitu. Kada sam imao 14 godina pozvali su me da provedem letnji raspust kod njih. Dobro smo se poznavali. Sada sam želeo da ih pronađem u nadi da će nam pružiti smeštaj dok ne nađemo trajno rešenje.

U pola pet, brod se usidrio i mi smo se iskrcali. Ostavio sam Paju da me s prtljagom čeka u jednoj kafani na obali. Pošao sam da pronađem Dvoržakove. Morao sam čitavim putem da trčim, jer su oni stanovali daleko od luke, u drugom kraju grada, u ulici Marka Hranilovića 8. Bila je to trka s vremenom. Nadao sam se da su još uvek na istoj adresi, inače bismo se našli u nevolji. Na sreću, našao sam ih kod kuće. Bili su prijatno iznenađeni. G. Dvoržak je odmah shvatio moju situaciju. Rekao je “Ovde si uvek dobrodošao. Dovedi druga, odmorite se, a onda ćemo da vidimo šta može da se uradi. Sredićemo se nekako”. Našavši stare prijatelje koji su bili spremni da nas srdačno prihvate, osetio sam veliko olakšanje. Trčao sam kao na krilima. Uzeli smo prtljag i uspeali da stignemo do Dvoržakovih na vreme, pre početka policijskog časa.

Bilo mi je kao da sam došao svojoj kući. Čuli smo i dobre vesti. Bio je 26. decembar 1941. godine. Rusi su zaustavili nemačko napredovanje pred Moskvom. Gospodin Dvoržak nam je ispričao da su Rusi prešli u protivnapad pred Moskvom dok su Nemci pokušavali da je opkole, i da su u toku presecanja oba “krila” nemačke armije. Proricao je da će Nemci biti primorani na povlačenje i da će rat brzo da se završi. Bila je to veoma ružičasta slika, prosto neverovatna nakon svih dotadašnjih poraza Crvene Armije.

Bez prestanka smo razgovarali. Pričao sam sa hvalisanjem o svojim avanturama i bekstvu od sigurne smrti. Sve je sada izgledalo tako lako, kao u nekom filmu. Dali su nam udoban smeštaj. Prve noći bio sam sam u sobi. Nisam još imao pojma u čijem sam krevetu spavao.

Ujutru kada sam se probudio ugledao sam Vlastu u sobi. Nije gubila vreme, legla je pored mene i počela da me zadirkuje. Smesta me je uzбудila, ali majka je počela da je doziva po kući. Vlasta je skočila i otrčala. Tokom celog daljeg vremena koje sam proveo kod Dvoržakovih nisam više imao ni jednu priliku da ostanem nasamo sa Vlastom. Soba je pripadala izvesnom »tenente Sandro«, italijanskom poručniku na dužnosti u Splitu. Zakupio je sobu, imao intimne odnose sa Vlastom i svakodnevno donosio po dve vekne vojničkog hleba (od 200 grama svaki) za Dvoržakove. Tada još nisam znao kakvo blago je taj hleb bio, ali uskoro sam saznao. Sledećeg dana Sandro se vratio tako da sam morao da delim otoman sa Pajom. Dvoržakov mlađi sin, Miša, spavao je u istoj sobi

JUGOSLAVIJA

sa nama. Jedna od ćerki, Marija, živela je u istoj kući, dok je druga kći, Eliz, bila udata i živela sa mužem nedaleko od njih u Splitu.

Naš glavni prioritet je bio da legalizujemo boravak u Splitu, da bi mogli da radimo. Marija je u tome mogla da nam pomogne. Imala je prijatelja u policiji koji se zvao Friganović. Zamolila ga je da Paji i meni obezbedi lokalne legitimacije. Takve isprave mogle su da budu izdate samo onima koji su kod splitske policije bili registrovani duže od šest meseci. Pod normalnim okolnostima mi nikada ne bi mogli da dođemo do takvih dokumenata. Italijanske vlasti mogle su da nas posle saslušanja deportuju. Nismo imali uverljivo objašnjenje za naše prisustvo u Splitu, sem ako bismo otkrili da smo izbeglice Jevreji. Šta bi uradili sa nama ako bismo priznali tu činjenicu, nije se moglo predvideti. Većina Jevreja koji su izbegli u Split nakon izbijanja rata u Jugoslaviji, bilo je internirano na ostrvu Korčula⁷⁸.

Da bismo dobili isprave, morali smo da popunimo formulare. U tu svrhu koristili smo naša lažna imena i lažni identitet. Paja se izjasnio kao Srbin pravoslavac, a ja kao Hrvat katoličke vere. Friganović je naše molbe zaveo u registar pod 26. junom 1941, kao datumom našeg dolaska u Split. Bilo je velikog rizika u davanju lažnih izjava. Friganović je naše dokumente podneo šefu policije na potpis zajedno sa drugim papirima, očekujući da ovaj neće proveriti. Ništa ne sumnjajući, šef ih je potpisao, bez proveravanja datih podataka. Na ispravama su se nalazile naše fotografije, tako da smo sada imali originalna

78 Kada su Italijani okupirali Split, svi Jevreji koji nisu bili stanovnici Splita morali su da žive pod nadzorom na ostrvu Korčula.

dokumenta. Pokazalo se da su nam bila od neprocenjive vrednosti. Friganović ih je isporučio nadajući se nekakvoj nagradi. Mi smo mu platili samo redovnu cenu, koja ide uz molbe za izdavanje legitimacija. Iako nije bio zadovoljan, prihvatio je da to bude usluga Mariji. A ona mu je, sa svoje strane, objasnila da smo mi prijatelji njene porodice, i da smo trenutno u nevolji. Nije mu otkrila da smo Jevreji.

Sada smo, dakle, imali realne izgleda da preživimo u Splitu pod italijanskom okupacijom. Mogli smo da se legalno zaposlimo. Dvoržakovi su nam, učinili još jednu uslugu, ovog puta preko svoga zeta Arsena. Predstavio nas je svojim prijateljima Marčiću i Krstuloviću, koji su se bavili prodajom tekstila i imali prodavnicu u blizini luke. Arsen je lično za nas garantovao. Marčić i Krstulović su hteli da prošire posao i povećaju promet. Ponudili su nam da prodajemo tekstil po kućama, od vrata do vrata. Po tadašnjem italijanskom zakonu pojedinac je mogao kupiti samo ograničenu količinu tekstila po sledovanju i sa numerisanim kuponima. Italijanske vlasti su izdavale kupone jednom godišnje svakom građaninu u kontrolisanoj količini. Prodavac je prilikom svake prodaje uzimao od kupca propisani broj kupona i nije smeo prodati više robe nego što je bilo dozvoljeno po broju raspoloživih kupona. Pri nabavci robe iz Italije prodavac bi morao uz narudžbu da priloži odgovarajući broj kupona sakupljenih od mušterija. Upotrebom kupona vršen je u stvari racioniran sistem snabdevanja kojim se u značajnoj meri smanjila mogućnost kupovine tekstila. Postojali su i razni načini da se zaobiđe sistem kupovinom i prodajom na crnoj berzi. Upravo time su se Marčić i Krstulović bavili.

JUGOSLAVIJA

Rešili smo da najpre ja pokušam posao trgovanja, a Paja da pomaže Dvoržakovima u spremanju i čišćenju kuće. Počeo sam sa ženskim čarapama. Prvog dana zaradio sam 20 lira. Bio je to dobar početak i ubrzo sam stekao iskustvo. Upoznao sam Paju sa detaljima posla i uskoro smo dobro zarađivali. Bilo je dana kada bismo zaradili 100 lira, pa i više. Nosili smo uzorke tkanina i pokazivali ih ženama, koje bismo zatekli kod kuće. Kada bi im se nešto svidelo, naručivale bi željeni broj metara izabranog materijala. Mi bismo u toku dana otišli u prodavnicu, uzeli narudžbinu i vratili se kod mušterije da predamo robu i uzmemo novac. Robu smo plaćali kada bi sledeći put otišli u prodavnicu. Cene su bile fiksirane, a dogovor je bio da nama pripadne razlika, koju ostvarimo iznad fiksnih cena. Ja sam dodavao maržu od 10 lira po metru za skuplje, a manje od toga za jeftinije materijale.

Već u februaru 1942, mogao sam sebi da naručim pristojno odelo po meri, kod krojača i da kupim nekoliko kvalitetnih košulja, cipele i donji veš. Dvoržakove smo novčano pomagali, iako oni nikada od nas ništa nisu tražili. Pokušavao sam da pružim svoj doprinos u nabavci hrane, bar onoliko koliko sam smatrao da naš smeštaj vredi. Mislio sam da je porodica cenila naš napor, ali sam kasnije video da nije. Nijedno dete Dvoržakovih nije radilo, niti je pokušavalo da radi. Svi su živeli od očeve penzije, a to je bio mizeran prihod, nedovoljan da podmiri potrebe tako velike porodice. U prodavnicama je malo toga moglo da se kupi, a dozvoljena dnevna sledovanja bila su prilično oskudna. Sve je bilo racionirano, naročito hleb i šećer. Dnevno sledovanje hleba po osobi iznosilo je 150 grama, a ulja ili masti 9 grama. Predratne zalihe odavno su bile iscrpljene. Svi su gladovali, trudeći se da na

tako oskudnim sledovanjima nekako prežive. Ponekad se moglo kupiti nešto ribe, ali meso, koje je bilo strogo racionirano, predstavljalo je pravu retkost. Isto je važno za kukuruzno brašno (polenta) i za rezance, (u Splitu je narod rezance zvao »pašta«) najvažniji deo narodne ishrane.

Jednoga dana, u Split je stigla porodica Akons. Gospodin Akons je od policije nabavio dozvolu boravka. Njegovi dokumenti su bili *u redu*. Nisam nikada saznao kako je to postigao, ali pretpostavljam sam da je njegovo bogatstvo odigralo presudnu ulogu. On nam nikada nije otkrio način na koji je uspeo. Doneo je užasne vesti iz Beograda. Nemci su internirali sve žene i decu u logor na Sajmištu, u blizini Zemuna. Nekadašnji sajamski prostor bio je pretvoren u koncentracioni logor za žene. Instinktivno sam znao da su moja majka, sestra, baka i Pajina majka među njima. Pomislio sam i na druge vršачke žene iz porodica koje sam poznao. Verovatno su tamo odveli: Balogove, Geduldigove, Fruhterove, Holenderove, Molnarove i mnoge druge. »Šta li se sa njima dešava?« pitao sam se.

S prijateljili smo se sa dr Hercogom, mladim lekarem iz Beograda. On nam je rekao kako je primio pismo od prijatelja. U tom pismu bio je sadržan opis masovnog umiranja žena. »Nemci u kamionima odvoze njihove leševe sa Sajmišta.« Bio sam duboko uznemiren. Nisam mogao da spavam i očajnički sam pokušavao da ne verujem u sve što sam čuo, ali duboko u duši sam znao da je sve istina. Stizale su potvrde i iz drugih izvora. Nemačka mašina smrti bila je u punom pogonu. Za naše najdraže, dani su bili strašni i odbrojani. Paja i ja smo na vreme izbegli.

JUGOSLAVIJA

Čuo sam da se može kupiti originalni italijanski pasoš. Ljudi su ih koristili za putovanja u Italiju. Pitao sam se da li bi takav pasoš mogao da se koristi i za odlazak u Beograd. Čak sam uspeo da pronađem i osobu, koja je, navodno, mogla da mi nabavi jedan takav pasoš. Cena je bila visoka, 5.000 lira. Pošto sam, u međuvremenu, sebi dokazao da umem i da radim i da zaradim, ta mi prepreka nije izgledala nesavladivom. Najpre je trebalo da obezbedim odgovarajuće fotografije, pa sam otišao u grad, kod fotografa. Bio sam iznenađen kada sam u izlogu video svoj uveličani portret. Moja ranija, januarska fotografija za ličnu kartu bila je toliko uspela da ju je vlasnik radnje uveličao i stavio u izlog. Ušao sam i otkupio sliku, da bih je uklonio iz izloga. Nisam želeo da se izlažem nepotrebnom publicitetu. Bez obzira na dobre legitimacije koje smo bili nabavili nisam zaboravio da smo u Splitu ilegalno!

Jednom prilikom jedna od mojih mušterija me je direktno upitala da li sam ja Ivan Singer iz Vršca. »Ne, nisam«, odgovorio sam, »Zašto me to pitate?« »Zato«, odgovorila je ona, »jer sasvim ličite na brata moje drugarice Ane Singer«. Pokušao sam da je uverim da je pogrešila. Da li mi je verovala? Nisam bio siguran, ali znam da sam je zbunio. Hvala Bogu, nije nastavila sa pitanjima. Čovek nikad ne zna s kim razgovara, a ponekad susret može da bude fatalan.

Gospodin Akons me je pitao da li bih mogao da mu nađem pouzdanu osobu koja bi mu mogla doneti 1000 američkih dolara iz Beograda. Rekao sam da ću pokušati da mu nađem nekoga, mada sam odmah pomislio na sebe. Za to mi je bio potreban samo

italijanski pasoš. Odlučio sam da se usredsredim na zarađivanje novaca da bih mogao da nabavim takav dokument. Mislio sam da bih u Beogradu sa 1000 dolara u rukama, verovatno mogao da spasem svoju sestru ili nekog od porodice ko bi još bio u životu. Morao sam brzo da zaradim mnogo novca da bi uopšte bilo neke šanse. Jedan od prodavaca zaposlenih kod Marčića i Krstulovića često mi je govorio da može da zaradi pun džep para u jednoj jedinoj transakciji kad nadje odgovarajuću mušteriju (obično nekog od otočana). Rekao bi mi, »Danas sam imao sreće, upravo sam zaradio 500 lira!« I tako sam i ja krenuo u potragu za „krupnom“ mušterijom.

Ponekad bismo večeravali u jednoj od krčmi blizu luke. Nakon izvesnog vremena, sprijateljili smo se sa gazdinom ćerkom i s nekoliko mladića, koji su, po svemu sudeći, dobro zarađivali. Zamolio sam je da nas upozna sa žiteljima obližnjih ostrva, kad dođu poslom u Split. Rekla je da dobro poznaje jednog, izuzetno poštenog čoveka, koji bi mogao da nas upozna sa puno takvih ljudi. Znala je od ranije da se Paja i ja bavimo tekstilom. I tako smo, upoznali tog takozvanog »*vrlo poštenog*« čoveka. Lako sam progutao udicu. Nisam bio svestan da upadam u pregovore sa prevarantima.

Dogovorili smo se da se nađemo u poslastičarnici. Čovek koji mi je predstavljen bio je, navodno, sa ostrva Paga⁷⁹. Bez cenjkanja, naručio je nekoliko bala materijala za ženske haljine i muške pantalone. Dao mi je adresu isporuke i 1500 lira kapare, kao

79 Ostvro **Pag** je jedno od mnogobrojnih ostrva u Jadranskom moru. Nalazi se južno od Splita.

JUGOSLAVIJA

dokaz da je posao ozbiljan i da je zaključen. Učinilo mi se da ću, u tom jednom jedinom poslu, da zaradim nekoliko hiljada lira, pa sam sa zadovoljstvom pristao. Organizovao sam ceo posao sa gospodinom Marčićem, najmio uličnog nosača da prenese robu i zamolio Paju da ide s njim. Pošto se radilo o velikoj količini, nosač je morao da ide dva puta. Ja sam išao sa prvom količinom robe. Pozvonio sam na adresi koja mi je data. Omanji čovek je otvorio vrata i pozvao me da uđem. Pošto sam se uverio da sam na pravom mestu, rekao sam nosaču da istovari robu. Zatim sam ga poslao po ostatak porudžbine, u prodavnicu, gde je Paja čekao. Čovek je počeo da pregledava robu, zatim je zatražio da proveri metražu jedne od bala. To je potrajalo dugo. Onda mi je rekao da mora da ode po novac, i otišao.

Kuća je imala dva sprata. Ja sam čekao na prvom spratu gde su prozori gledali na ulicu. Pogledao sam kroz prozor i video čoveka u crnoj uniformi italijanskih fašista. Odmah sam posumnjao i pokušao da sakrijem robu. Međutim, za tren oka, uniformisani se našao u sobi i bez teškoća pronašao robu. Pogledao me je zlurado se osmehnuvši. »Jevrejska krijumčarena roba?« pitao me je. »Koliko to vredi za tebe? Neću da te predam policiji. Daj mi novac i slobodan si«. Odmah sam shvatio da imam posla sa organizovanim prevarantima. Morao sam brzo da razmišljam. Dao sam mu 1500 lira koje sam imao kod sebe, bio je to u stvari novac koji sam dobio kao takozvanu „kaparu“. »To je sve što imam«, rekao sam, »ali ako me pustiš da se vratim kod mog gazde, doneću ti ostatak«.

»Idi«, rekao je, »i donesi! Sačekaću te ovde, pored tvoje robe«. U tom trenutku začulo se zvono na ulaznim vratima. Bio je

to Paja. Veseo i raspoložen, došao je sa ostatkom robe. Zaustavio sam ga na vratima i gurnuo napolje. Rekao sam nosaču da odmah sve to što nosi, vrati u prodavnicu. Paja me je gledao sa nevericom ali je shvatio da je nešto krenulo naopako i uradio kako sam mu rekao. Koliko god da su stvari u tom opasnom poduhvatu ispale loše po nas, ispale su loše i za prevarante. U stvari, oni su bili naivčine koji nisu na odgovarajući način uskladili svoje akcije. Pošto nisu imali nikoga pri ruci da nas zaustavi, ostali su bez druge polovine plena, a ono što su imali u rukama, još uvek nije bilo plaćeno.

Marčić je u prodavnici odmah počeo da organizuje svoj protivnapad. On nije bio čovek bez veza. Pozvao je svog prijatelja, koji je takođe bio italijanski fašista. Nakon sat vremena, Marčić, ja, i njegov prijatelj Italijan stigli smo na istu adresu da iznenadimo *lopova*. Po svim merilima, mi smo bili poštenu poslovni ljudi. Pobedili smo i ucenjivač fašista morao je da se povuče. Nije uspeo da izvuče više novaca, iako je pokušao, ali ga je naš funkcioner ubrzo saterao u ćošak, pošto je imao dobre veze sa italijanskim vlastima. Uzeli smo našu robu i otišli, ali sam ja izgubio ugled kod Marčića, jer u takvim poslovima greške nisu bile dozvoljene. Prevaranti su verovali da radim za jevrejske trgovce, nemoćne da se brane. Očekivali su da će lako da nas opljačkaju. Nekoliko dana kasnije, prišli su mi i tražili da im vratim 1500 lira kapare. Nisam ih se plašio i ponudio sam da im isporučim robu, ali samo jednu po jednu balu, uz plaćanje svake isporuke pri preuzimanju. Rekao sam im da novac koji su mi oni dali, nije kod mene. Uzeo ga je italijanski fašista što su ga najmili. Nisu mi više prilazili, ostavili su

JUGOSLAVIJA

me na miru. Postao sam mnogo mudriji, naučio sam novu životnu lekciju, ali mi je srce bilo slomljeno. Nisam žudeo za parama. Jednostavno sam želeo da pomognem mojima. Planovi su mi se raspali. Nije bilo načina da za kratko vreme zaradim dovoljno para, da odem u Beograd. Noću sam imao teške more i nisam dozvoljavao Paji da spava. Morao je da mi pravi društvo. Njegova reakcija bila je drugačija. Zbijao je šale. Nazvao je događaj danom *velikih krijumčara*, danom *finansijskog napretka za jevrejsku stvar*. Zbivao je i druge slične šale, a mene je nazivao *velikim kombinatorom* i *velikim preduzimačem*.

Paja je napravio plan maksimalne štednje, uzevši u obzir gotovinu koja nam je ostala u rukama, i vrednost svega što bi mogli prodati. Uračunavši sve troškove, uključiv cenu supe u „cucina economica“⁸⁰ za nas dvoje, mogli bismo preživeti naredna tri meseca. Bilo nam je jasno da se za to vreme rat neće završiti.

Odnosi sa Dvoržakovima su se u to vreme osetno pogoršali. Stari Dvoržak postao je sarkastičan, a njegova deca, naročito Miša, postala su zavidljiva. Počeo je da mi deli lekcije o ponašanju, mada sam bio veoma učtiv prema njemu i cenio pomoć koju nam je pružio. On je bio zabavan čovek, govorio nam je o veličini ideala jevrejske vere, bio je odličan poznavalac muzike i filozof na svoj način. Mogao je ljude da zainteresuje za svoje teme, da ih prosto hipnotiše svojom pričom i da održi njihovu pažnju. Ali što se nas tiče, zasitio nas se. Miša je spavao u istoj sobi sa nama. Slušao je razgovore koje smo vodili Paja i ja dok smo ležali u krevetu, a

80 Cucina economica: italijanska neprofitna ustanova u kojoj su siromašni meštani mogli dobiti jednu supu dnevno po veoma niskoj ceni.

zatim bi ih na svoj način prepričavao ocu. Odlučio sam da je vreme da se odselimo, iako gospodin Dvoržak to nikada nije zahtevao. Osećali smo atmosferu napetosti. Rat će još potrajati. Valjalo je naći bolje rešenje. Bilo je vreme da se ide.

Smeštaj smo pronašli, nekoliko blokova dalje u pravcu grada u istoj ulici. To je bila spavaća soba, koju su izdavali Paško Mrduljaš i njegova žena Franica. Stanarina je iznosila 400 lira mesečno. Imali su dva dečaka, od sedam i od pet godina. Obroke smo donosili iz „cucina economica“. Supu smo plaćali tri lire i nije bila loša. Sastojala se uglavnom od rezanaca i začina. Bila je dovoljno izdašna da se čovek zasiti za pola dana. Kukuruzno brašno se moglo kupiti samo potajno i vrlo skupo. Kad ga je bilo, uveče bi skuvali *polentu*. Ostatak hrane dobijali smo preko sledovanja, na koje smo imali pravo. Kondenzovano mleko mogli smo da kupimo u redovnim radnjama, nije bilo racionirano i uvezilo se iz Italije. Mesa nije bilo, niti se moglo kupiti putem sledovanja.

Čuo sam da se meso može kupiti u Kaštel Starom, obližnjem selu blizu granice, gde su ljudi iz Zagore⁸¹ donosili meso za prodaju na otvorenom prostoru po višim cenama i to samo veoma rano ujutru. Ako bi stigao tamo pred zoru (motornim čamcem) mogao bi kupiti mesa koliko mogu poneti. Planirao sam da kupim meso, izdelim ga na komade od po jedan kilogram i da ga po višoj ceni prodam po kućama. Pokušali smo sa ovim planom ali nije bio uspešan. Ništa nismo zaradili.

81 Zagora: planinski kraj koji se prostire duž uskog priobalnog pojasa i u to vreme sastavni deo Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Zagora se graničila sa selima i gradovima uskog priobalnog pojasa koji su bili pod italijanskom okupacijom.

JUGOSLAVIJA

Sledeće što smo pokušali bilo je pravljenje sapuna od životinjskog loja. Taj smo proces znali iz hemije, što smo je učili u gimnaziji. Goveđi loj mogao je da se nabavi na istom mestu gde i meso u Kaštel Starom, takođe po visokoj ceni. Uspeo sam da kupim masnu sodu, koja je bila neophodna za pravljenje sapuna. Sapun je bio dobar, ali i u ovom poduhvatu bili smo na gubitku. Očigledno, planovi da zaradimo novac slabo su nam polazili za rukom.

A onda sam u izlogu radnje „Kod Pereire“ zapazio par ženskih cipela, napravljenih od platna i užeta (espadrile). Pogledao sam cipele malo pažljivije. Iako nisu bile od kože, izgledale su sasvim pristojno i dopadljivo. Prodavnica se nalazila blizu luke. U njoj su se prodavale potrepštine za brodove i jedrilice. Shvatio sam da zbog nestašice kože, mnoge žene nose upravo ovakvu obuću. Bile su u modi i što je najvažnije, materijal za izradu lako se mogao nabavljati. Kod Pereire je bilo užadi i jakog platna za jedra u izobilju. Veštim i napornim radom, od ovih materijala mogli smo da napravimo cipele kao što su bile one u izlogu. Bio bi to izvor zarade. Ušao sam u radnju da se raspitam za cenu. Gospodin Pereira mi je rekao da je cena jednog para 80 lira. »Ko vam ih pravi?«, upitao sam. Započeli smo razgovor i ubrzo sam shvatio da je Pereira Jevrejin, ali mu nisam otkrio da sam i ja. Na kraju razgovora pristao je da i ja pokušam da pravim ovakvu vrstu obuće za njega. Kupio sam materijal za prvi probni par. Dao mi je adresu obućara koji je radio za njega i rekao mi da mu za ruke po jednom paru plaća 25 lira. Ako bih uspeo da mu pravim proizvod prihvatljivog kvaliteta, on bi bio voljan da mi plati 20 lira po paru.

Paja i ja smo odmah posle toga otišli do obućara. Predstavili smo se i zamoli da nam pokaže kako se prave takve cipele. Bio je voljan da nam pokaže, ali samo jedanput i pod uslovom da mu platimo za rad. Dali smo mu materijal koji smo bili kupili od Pereire i pristali da platimo 25 lira. Posmatrali smo kako on i njegova žena prave đon i sastavljaju ga sa gornjim delom cipela, koji je za njih krojio i šio zanatlija druge specijalnosti (»herihter«). Gornji deo cipela bio je pravljen od jakog platna za jedra, koji se isto mogao nabaviti kod Pereire. Koristili su drvene kalupe za cipele i specijalne eksere, sa kojima su privremeno formirali đon: čvrsto ispleten gajtan od užeta, ekserima se privremeno pričvršćivao na drveni kalup odgovarajuće veličine i oblika. Išlo se spolja ka sredini kalupa dok se ne dobije potpun đon. Ekserima formirani đon trebalo je sašiti pomoću tankog užeta specijalnim alatom, tako da od gajtana postane čvrst i kompaktni đon. Nije izgledalo lako, ali bila je to veština koja se može naučiti. Izgleda da je obućar pristao da nam pokaže svoj način rada smatrajući da zasigurno nećemo moći u toku samo jedne demonstracije zapamtiti sve detalje. Ali mi smo to uspeli. Zahvalio sam se obućaru i odneo Pereiri cipele koje nam je on napravio.

Dobili smo 50 lira za taj par, što je uključivalo izradu i materijal. Obućar je za izradu naplatio 25, dok smo za materijal platili 30 lira. Na ovom poduhvatu izgubili smo samo 5 lira. Odmah smo kupili još materijala za đonove. Bili su nam potrebni: alat i drveni kalupi odgovarajuće veličine i oblika prema brojevima cipela, koje smo nameravali da pravimo. Gazda kod koga smo stanovali bio je radnik mehaničar i pomogao nam je da napravimo

JUGOSLAVIJA

alat. Nakon svega toga bilo nam je ostalo još samo poslednjih 50 lira. »Idemo sada u restoran na ručak«, predložio sam Paji. »Ovih 50 lira imali ili nemali, sve nam je jedno«. Potrošili smo ih u restoranu. Ručali smo, meso i palentu. Naučili smo zanat i nadali se da ćemo naći mušterije.

Saznali smo takođe i da je naš stanodavac bio dobrovoljac u španskom građanskom ratu i da se borio na strani Republike, koja je na kraju bila poražena i prestala da postoji. Pobedili su Franko⁸² i njegove „falange“⁸³. Za „španske dobrovoljce“⁸⁴ prvi put sam čuo tokom mojih studentskih dana, pre rata. Tada smo za njih davali priloge u studentskoj menzi. Organizatori prikupljanja priloga bili su jugoslovenski komunisti dok su dobrovoljci najčešće bili članovi Komunističke partije Jugoslavije. Komunistička patrija Jugoslavije

-
- 82 **Francisko Franko** ili „El Caudillo“: general i vođa nacionalističkih snaga, koje su zbacile špansku demokratsku republiku tokom građanskog rata u Španiji (1936-1939). Od tada, pa sve do smrti (1975) nalazio se na čelu vlade u Španiji.
- 83 **Falange**: Ekstremne nacionalističke političke grupacije, koje je 1933. u Španiji osnovao Hoze Antonio Primo di Rivera, sin bivšeg diktatora Miguela Primo di Riverre. Izdao je manifest od 27 tačaka, u kojima je tražio ukidanje republikanskog uređenja, političkih partija, kapitalizma, marksizma, klerikalizma. Proklamovao je neophodnost nacionalno-sindikalne države, s jakim režimom i vojskom, zalažući se za španski imperijalni ekspanzionizam.
- 84 **Internacionalne Brigade**: strani dobrovoljci, koji su se, u španskom građanskom ratu (1936-1939) borili na strani Republike, a protiv nacionalističkih snaga. Ime su dobili po tome što su pripadnici ovih brigada pristizali (naročito u početku) iz oko 50 zemalja. Kominterna (komunistička internacionala) je organizovala regrutovanje, a zatim i rukovodila brigadama. Činila je to iz glavnog štaba u Parizu. Iz Jugoslavije je u Španiju otišao priličan broj dobrovoljaca, uglavnom mladih komunista, poznatih pod imenom „španski dobrovoljci“.

delovala je tada u okrilju Kominterne. Pobedom Frankovih falangi komunisti su doživeli poraz pa su se povlačili iz Španije u Francusku. Tamo su bili internirani, a nakon izvesnog vremena puštani su kućama.

Nakon što nam je naš stanodavac, Paško Mrduljaš otvorio dušu, postali smo bliskiji. On nije bio vlasnik već kiradžija stana u kome su živeli. Nama je iznajmljivao sobu kao podstanarima. Njegova žena Franica pitala nas je kakvog smo političkog opredeljenja, na šta je Paja otkrio svoje simpatije prema komunizmu. Našim stanodavcima ovo otkriće je bilo dobrodošlo, ali za nas je značilo veliku opasnost. U tadašnjim okolnostima, trebalo je, zapravo, da potražimo drugi, za nas sigurniji smeštaj, ali mi to nismo uradili. Bila je isključivo moja greška, da dozvolim Paji da me uvuče u takvu situaciju.

Uspešno smo započeli novi posao s cipelama. Od koristi nam je bilo i prethodno iskustvo, stečeno prodajom po kućama. Jedna žena, supruga nekog zidarskog preduzmača, pozvala me je u kuću, nakon što sam joj pokazao uzorak. Naručila je pet pari: jedan za sebe, po jedan za obe ćerke i po jedan za sina i muža. Htela je model istovetan onom koji je videla u nekoj prodavnici. Nisam se setio da joj zatražim da mi bar deo plati unapred, tako da smo morali najpre da nađemo novaca za materijal. Nasmešila nam se sreća. U luci, kod Pereirine radnje, sreo sam čoveka, svima nama u Vršcu dobro poznatog. Bio je to otac Ervina Geduldiga, momka godinu dana mlađeg od mene. Obradovao se našem susretu. Njegova žena Mađarica, koja je prešla u judaizam (jevrejsku veru)

JUGOSLAVIJA

bila je pre rata aktivna članica organizacije WIZO⁸⁵. Ervinov otac, Imre, bio je veoma sposoban i vešt u poslu. Među Vrščanima znalo se da je imućan čovek. Na vreme je iščezao i napustio Vršac jer je znao da ima neprijatelje, za razliku od onih koji su mislili da su okruženi prijateljima i naivno čekali na razumevanje, pomoć i zaštitu.

Imreova žena smislila je lukavstvo i njime spasla sina. Iskoristila je odredbe nemačkih rasnih zakona. Na bazi svoje izjave, dobila je službeni dokument u kojem je pisalo da Ervin nije Imreov sin. Navodno, ona ga je rodila u vanbračnoj vezi s nekim „Mađarem“. Prema tome, »Ervin nije bio Jevrejin«. Imre je, inače, u Split došao tokom prve dve nedelje ratnog meteža. Italijanske okupacione vlasti internirale su ga na ostrvo Korčulu. Imao je novaca i bio je van opasnosti. Njegovu ženu i sina, koji su ostali u Vršcu, Nemci nisu dirali. Po rasnim zakonima vera nije bila bitna, važno je bilo da su arijevske rase. Oboje su proglašeni za „Mađare“.

Imre Geduldig je bio voljan da nam pomogne. I pomogao nam je. Naručio je tri para cipela i odmah platio na licu mesta. Dobio sam 60 lira po paru, što nam je bilo dovoljno da kupimo materijal. Nakon tri dana, isporučio sam mu sva tri para, tako da je mogao da ih odnese na Korčulu. Tamo ih je sigurno prodao i verovatno na tome nešto i zaradio. Zatim smo Paja i ja napravili još pet pari cipela za preduzimačevu ženu. Nadali smo se dobroj zaradi. No, ubrzo smo saznali da ona nema čime da nam plati. Rekla je kako treba da čekamo najmanje mesec dana. To nam nije

85 **WIZO** (World International Zionist Organisation): Svetska ženska cionistička organizacija.

odgovaralo, pa sam ponovo krenuo od vrata do vrata. Nudio sam cipele i uspeo da prodam svih pet pari, ali mnogo jeftinije, tek toliko da pokrijem naše dnevnice i kupim nov materijal.

Nije bilo moguće da posao oko pravljenja cipela obavljamo u našoj iznajmljenoj sobi jer je to zahtevalo mnogo kucanja čekićem, što bi pravilo nedozvoljenu buku. Umesto toga, dobili smo prostoriju u kući Paškove majke. Na Paškov zahtev nije nam ništa naplaćivala. U prostoriju se ulazilo direktno sa ulice, tako da je izgledala kao radnja, i mada nismo istakli nikakvu firmu, počeli smo da privlačimo pažnju prolaznika. To je bilo dobro rešenje za naš posao. Kovali smo sebi napolju u dvorištu iza kuće. Pamtim sardine na žaru jer mi je to bilo najomiljenije jelo u tom teškom periodu. Da bi se nabavile sardine trebalo je stići na riblju pijacu rano ujutru, čim prestane policijski čas, jer je već u 6.30 sve bilo prodato, ukoliko bi lokalni ribari uopšte imali nešto na prodaju.

Imali smo dovoljno posla. Finansije su nam se brzo popravile, solidno smo stajali. Sa našim stanodavcima Paškom i Franicom bili smo u dobrim i prijateljskim odnosima, pa i sa Dvoržakovima krenulo je nabolje. U prvo vreme, gospođa Dvoržak se pretvarala da je uvređena zbog našeg odlaska. Kasnije je počela da zastajkuje ispred našeg stana. Kucnula bi na prozor i zamolila da im „pozajmimo“ malo kukuruznog brašna. Uvek smo joj davali, i to sa zadovoljstvom, jer smo znali da im je pomoć potrebna. »Oduvek sam znala da su Jevreji dobri kao trgovci i divila sam se tom njihovom talentu, ali sad vidim da su podjednako dobri i vredni kao fizički radnici«, komentarisala je.

JUGOSLAVIJA

Najmlađa ćerka Dvoržakovih, Vlasta, bila je nimfomanka. Imala je seksualne odnose i sa mojim drugom Pajom, još u početku, u vreme dok sam ja bio van kuće u nastojanju da nešto zaradim. Paja mi je kasnije priznao kako je ostajao kod kuće, navodno, da bi pomagao u spremanju stana. Noću je spavala sa Sandrom, a preko dana je nastojala da nađe koga god stigne. Nije to radila za novac, već iz čiste zabave i uživanja. Njen brat Miša bio je mornar u bivšoj Jugoslovenskoj ratnoj mornarici. Nakon poraza Jugoslavije kad mornarice više nije bilo, nije ništa preduzeo da pomogne roditeljima. »To bi bilo ispod mog dostojanstva«, govorio je. Umesto toga, provodio je svo svoje vreme u švalerisanju, a zatim se brinuo kako da pomogne svojim ženama da se reše neželjene trudnoće.

Paja nije zaboravio da je u Beogradu bio primljen u SKOJ. Jednog dana objavio mi je da namerava da obnovi svoje učešće i da će da se poveže sa SKOJ-em u Splitu. To je, naravno, bilo krajnje opasno čak i za rođene Splicićane. Paškova žena Franica ga je upitala da li bi mogli da krijemo jednog funkcionera SKOJ-a u svojoj sobi dok se ne prebaci u partizane. Smeštaj kod nas bio je pogodan jer se iz naše sobe u slučaju opasnosti moglo lako izaći u svetlarnik i pobeći kroz prozor susedne zgrade. Paja je insistirao da je odluka na meni pošto je on već pristao. Nisam odbio, ali sam ukazao na opasnost kojoj se izlažemo nakon svih žrtava naših roditelja da se spasemo sigurne smrti u Beogradu. Paja nije odustao da me ubeđuje sve dok nisam popustio. Trebalo je to da bude samo na nekoliko dana, bar su mi tako rekli.

Ispostavilo se da je u pitanju sekretar splitskog komiteta SKOJ-a. Konspirativno ime mu je bilo »Stanko«. Bio je to naočit mladić simpatičnog izgleda. Doneo je sa sobom i knjigu „Istorija SKPB“ (Istorija Sovjetske Komunističke partije boljševika) koju je napisao Staljin. Objasnio nam je da je ta knjiga „biblija za komuniste“.

Stanko je bio prijatna osoba. Svideo nam se i delili smo sa njim sobu i hranu. Spavao je na našim spojenim krevetima, između Paje i mene. Dok smo mi radili, on je pripremao letke za Partiju i dobijao važne informacije od rukovodstva komunističkog pokreta u Splitu. Nadao sam se da takva situacija neće dugo potrajati. Znao sam da smo se izložili najvećoj mogućoj katastrofi. Najzad je Stanko dobio dugo očekivani signal i nestao, ponevši sa sobom svoju Istoriju boljševika. Ali, ostavio je kod nas niz drugih, zabranjenih knjiga na čuvanje. Rešili smo da te knjige prenesemo u kuću Paškove majke i da ih sakrijemo na tavanu. Tako smo našu sobu oslobodili kompromitujućeg materijala. Mislio sam mogu da odahnem.

Uz moga druga Paju to nije bilo moguće. Postarao se da mi nervi budu napeti kao strune rekavši mi da mu je na poslednjem sastanku osnovne organizacije SKOJ-a dodeljen zadatak da zamaže farbom nove ulične table na Italijanskom jeziku koje su Italijanske vlasti postavile. Kategorično sam mu zabranio da u tome učestvuje. »Ti si idiot ako misliš da to uradiš«, rekao sam mu. »Kakva je svrha, i šta ćeš time dokazati?« Kasnije, kada smo se našli u zatvoru, pokazalo se koliko sam bio u pravu. Za takav prestup italijanski sudovi su izricali kaznu od 20 godina zatvora. Policija je

JUGOSLAVIJA

uspevala da batinanjem i mučenjem prisili ljude da progovore i kad bi žrtve bile slomljene, priznavale bi i govorele sve što im padne na pamet. Pokret od toga ne bi imao nikakve koristi. Na taj način samo su se stvarali novi mučenici i nove žrtve. Ne bih imao ništa protiv da je Paja odlučio da se priključi partizanima. Ja bih na to pristao, ali nikad mu ne bih odobrio da čini ovakve gradske besmislice. Paja je bio kritikovan na narednom sastanku njegove osnovne skojevske jedinice. »Tako ti dokazuješ svoju odanost! Ti nisi dorastao zadatku«, rekli su mu.

Naš posao je cvetao. Primili smo i jednog ortaka, izbeglicu iz Beograda, koji je hteo da izučni zanat. Očajnički je pokušavao da nešto zaradi, pa smo ga primili. Postao je koristan pomoćnik, a naposljetku je i *nasledio* tu našu „radnju“.

Bio je 13. juni 1942. godine kada nas je negde u svitanje probudila buka sa ulice. Naša soba se nalazila do ulice i bila je niža u odnosu na nivo prizemlja tako da smo kroz prozor mogli da vidimo samo noge prolaznika. Kroz polumrak svanuća mogli smo videti puno nogu ispred našeg prozora. U početku nismo shvatili da se radi o italijanskoj policiji. Nadao sam se da možda idu u neki drugi stan, ali ne, bili su tu, lupali su na Paškova vrata i ušli u njegov stan. Kada su se uverili da je Paško taj koga traže, rekli su mu da se obuče. Dok se on oblačio, jedan od agenata upao je u našu sobu držeći u ruci pištolj uperen u Paju i povikao na italijanskom, »Vaše legitimacije«. Obojica smo bili u krevetu, osetio sam kako mi jeza prolazi kičmom. Posegnuli smo za novčanike a onda sam mu ja prvi pružio svoju legitimaciju. »Zagabria«, rekao je, »sei di Zagabria. Quando arrivato a Spalato?« (»Ti si iz Zagreba. Kada si stigao u Split?«).

Gotovo u stanju šoka odgovorio sam, »26-og decembra 1941«, i istog trenutka sam shvatio kakvu sam grešku napravio. Prema Friganoviću, odgovor je trebalo da glasi: 26. juna 1941. Ali bilo je kasno. Pogledao je zatim u Pajinu legitimaciju i rekao: »Belgrado?«

»Si«, odgovarao je Paja, »Siamo insieme. Arrivati insieme« (»Da, mi smo zajedno. Stigli smo zajedno«) i tako ponovio moju grešku. Policajac je otišao do prozora i doviknuo nekome, koga nismo mogli da vidimo: »Due giovanotti, uno da Belgrado, l'altro da Zagabria« (Dva mladića, jedan iz Beograda, drugi iz Zagreba). »Prende li!« (Vodi ih), čuo sam kako je neko spolja naredio. U međuvremenu, drugi agent već je pretresao naše fioke i uzimao sve papire koje je mogao da nađe. Video sam kada je zgrabio i fotografije naših poznanika, Italijanskih vojnika, iz Drača, zajedno sa njihovim adresama. U sobi, nije više bilo ničega, što bi moglo da nas kompromituje. Imali smo samo priznanice od kirije, račune za materijal i druge nebitne stvari. Morali smo brzo da se obučemo, a onda su nas povelili ulicom. Ruke su nam bile vezane iza leđa, kao da smo kriminalci. U koloni je bilo više sapatnika u istom položaju kao i mi. Paško je već bio među njima. Dvojica „karabinjera“ (žandarma) naoružana puškama sprovodila su nas u zatvor u blizini luke i Pereirine radnje. Mora da je bilo 4 sata ujutru, nikog nije bilo na ulicama. Grozno sam se osećao. Dok smo išli ka zatvoru agent koji nas je uhapsio nastavio je da nas ispituje: »Ko vam je dao ove legitimacije? Koliko ste platili za njih?«

Imao sam osećaj da treba da kažem istinu, to jest onako kako je bilo. I zato sam rekao: »Friganović, i nismo ništa platili. Legitimacije smo dobili preko prijatelja, koji je želeo da nam

JUGOSLAVIJA

pomogne«. Čuvši Friganovićevo ime, agentovo lice razvuklo se u zlokoban osmeh: »Videćete Friganovića u zatvoru. On je već tamo. Izdavao je lažne legitimacije na tuce. Mora da ste mu nešto platili«, rekao je. Jasno mi je bilo da sam doneo ispravnu odluku da govorim istinu. Jer, policija je već proveravala Friganovića i upoređice naše izjave. Friganović je, na neki način, bio patriota. Pokušavao je da pomogne ljudima, ali ne i komunistima. Dvoržakovi ne bi mogli da budu okrivljeni za to što su nam pomogli, a isto tako ni Marija, koja se već bila vratila u Zagreb. Najgore što je u svemu tome moglo da se dogodi, bila je mogućnost da policija otkrije naša prava imena i naš jevrejski identitet.

Morali smo da nosimo teret svog jevrejstva, ma gde se našli. To je, konačno, bila naša sudbina. U Italiji je ipak postojala mogućnost da se preživi kao Jevrejin, ali ne i kao komunista. Upravo sam se ovog poslednjeg najviše bojao. Paja je bio komunista, a moja najveća strepnja bila je da italijanske vlasti to ne otkriju.

POGLAVLJE 9

U ZATVORU

Po prvi put u životu našao sam se u pravom zatvoru. Tridesetak građana bilo je tog jutra pokupljeno iz kuća i dovedeno ovamo, u nekadašnje skladište splitskog zatvora. Nalazili smo se u velikoj prostoriji s prozorima, na kojima su bile gvozdene rešetke. Ispod nogu je bio goli beton. U jednom uglu stajala je velika bačva, koja je očigledno služila za nužnik. Tokom noći, u prostotriji su gorele samo dve slabašne sijalice. Dopustili su članovima porodica da privedenima donesu ćebad i hranu. Noću, na betonskom podu, bilo je vrlo hladno. Bez ćebadi, teško da bi moglo da se preživi. Dnevna hrana sastojala se od pola kilograma hleba i pola litre supe. Franica je Pašku, Paji i meni donela ćebad, kašike i polalitarске šolje za vodu i supu. Supa je, zapravo, bila vruća voda, s nešto malo makarona koji su plivali po njoj. Hleb je, međutim, bio dobar, a količinski ga je ovde bilo više nego što su ga civili dobijali napolju. Tamo je sledovanje bilo 150 grama. Ovakva zatvorska sledovanja hleba bila su propisana u Italiji još odavno; iako mala, na njima se moglo, preživeti godinama.

Svi građani koji su toga dana sakupljeni, smešteni su zajedno u tom skladištu.

U „racijama“, poput ove jutrošnje, građani su zatvarani bez ikakvih razloga, ili često samo zato što se na njih sumnjalo. Svi smo se pitali zbog čega smo ovde i pod kakvim optužbama. Nije bilo nikakvog saslušavanja niti istrage. Sedeli smo i čekali. Niko

JUGOSLAVIJA

nije mogao da pogodi šta će da mu se pripíše kao krivica. U odnosu na italijanasku vlast, svako je imao po nešto »sumnjivo« u svojoj biografiji. Na primer, naš stanodavac Paško bio je dobrovoljac u španskom građanskom ratu. Neki zatvorenici bili su poznati kao simpatizeri komunista, na osnovu dosijea koje su Italijani nasledili od jugoslovenske policije. Da Paja i ja nismo stanovali kod Paška Mrduljaša, verovatno ne bismo toga dana bili odvedeni u zatvor. Jednostavno, našli smo se na pogrešnom mestu u pogrešno vreme.

U zatvoru se razgovaralo o komunizmu, partizanskom pokretu, ali i o tome kako da se čovek izvuče iz ovog zatvora. Što se našeg obučarskog posla tiče, s time je očigledno bilo gotovo. Nije bilo nade da ćemo ga ikad više nastaviti. Dani su se odužili. Prolazili su u dosadi i beznadežnosti. Na vratima su uvek stajala dva stražara. Puštali su nas jedanput dnevno do zatvorskog nužnka. Nije bilo ničega što bi remetilo zatvorsku monotoniju. Neki su vreme prekraćivali razgovorima, dok su drugi igrali karte. Počeli smo da pevamo pesme i da izmišljamo kojekakve igre. Neki su nagađali da će da nas prebace u koncentracione logore. Ali, pre nego što se to stvatno i obistinilo, neki su bili pušteni.

Jednoga dana, stigao je policijski agent i pozvao Paju i mene u dvorište. »Hoćete li da ostanete ovde zauvek ili želite da izadete iz zatvora?« upitao nas je. Hteo je da sazna naša prava imena i zašto smo došli u Split. U tom trenutku odlučio sam da saradujem, jer u Italiji je bilo manje opasno biti Jevrej in nego komunista. Kasnije sam saznao da su oni tada već bili znali naša prava imena. Rekli su im Dvoržakovi prilikom njihovog ispitivanja. Na našu sreću, gospodin Dvoržak im je objasnio kako i zašto nas je

primio u kuću; rekao im je da je on bio dobar prijatelj sa mojim ocem i da je to bila njegova ljudska dužnost da nam pomogne. (To mi je ispričao kada sam ga posetio posle rata). U stvari, bilo mi je drago da se vratim na svoj pravi identitet i da budem ono što jesam. I tako, rekli smo im svoja prava imena, datume rođenja i sve o našem putu kroz Albaniju. To se slagalo sa podacima koje su već bili izveli na osnovu fotografija, uzetih iz naših fioka prilikom hapšenja. Italijanski vojnici, sa kojima smo se u Draču sprijateljili, ispisali su adrese na poleđini svojih fotografija, zajedno sa posvetom, označivši mesto i datum.

Pet dana kasnije, prozvali su nas petoricu stavili u policijska kola i odvezli u policiju blizu centra grada. Jedan zatvorenik usput mi je rekao: »Blago tebi, bićeš pušten«. Odveli su nas kod šefa policije, kod kojeg smo pozivani jedan po jedan. Tražio je da se potpiše nekakav dokument. Bila je to izjava lojalnosti italijanskim vlastima i kralju Italije. Svi ispred mene potpisali su, nakon čega su pušteni. Mislio sam da ću i ja da budem pušten kad na mene dođe red, međutim, kad su mene prozvali doživio sam nešto poražavajuće. Rekli su mi da postoje „dobri“ i „loši“ Jevreji, te da sam ja jedan od rđavih. Bio sam sproveden u jednu ćeliju za zatvorenike, koje još saslušavaju. Bio sam zapanjen kad sam video da su u toj ćeliji sve sami mladići, srednjoškolci, starosti od 16 do 17 godina. Saznao sam da su svi iz istog razreda gimnazije. Ćelija je bila dva sa tri metra. Bio je kraj jula meseca, sredina leta. Dvadesetak mladih ljudi nalazilo se u tom malom prostoru. Samo je polovina njih mogla da leži na daskama, dok su ostali morali da spavaju na podu i ispod drvenih ležaja. Vrata su

JUGOSLAVIJA

bila metalna, masivna, a prozor je bio mali i visoko, s rešetkama, kroz koje je dopiralo oskudno svetlo.

Dočekali su me s podozrenjem, ali su me uskoro prihvatili. Bio je to sedmi razred muške gimnazije. Jedan đak izveo je neki nestašluk s policijom, što je bilo ocenjeno kao delo komunista. Ispitivali su ga, tukli i mučili (držali ga satima obešenog naglavce) sve dok nije „priznao“. Zapravo, počeo je da izmišlja priču, uvlačeći i svoje drugove iz razreda, pa se sve više upetljavao. Policija nije bila zadovoljna dok nije iz njega izvukla i ime jednog od profesora. Iako sasvim nevin, profesor Gamulin je bio okrivljen i odmah uhapšen. Tokom ispitivanja, jedan od detektiva ga je udario gvozdеном šipkom. Nesrećni profesor je umro na licu mesta. Tragedija je postajala sve veća. Mladiće su mučili, i tukli, pa su neki, u nastojanju da se spasu, počeli da okrivljuju jedni druge. Slučaj je postajao sve jeziviji i komplikovaniji. Mnogi od tih dečaka imali su po telu tragove batina. Bili su izbezumljeni od straha, tako da nisu hteli da razgovaraju. Ipak, našao sam prijatelja. Činilo mi se da je Jevrejin, ali ga za to nisam pitao. Ispričao sam mu sve o sebi. Ispoljio je dobrotu i tako što je sa mnom delio hranu, koju je dobijao od kuće. Pristao je da pošalje moju poruku jednoj jevrejskoj porodici u Splitu, sa kojom sam se bio sprijateljio. Zamolio sam ih da mi, ukoliko mogu, pošalju nešto hrane. Poslali su, pa sam mogao da uzvratim dobrotu onima koji su delili samnom.

Peti dan u toj nesnošljivo prenatrpanoj ćeliji bio je 1. avgust 1942, moj dvadeseti rođendan. Ranije nisam mogao ni da zamislim da ću u ovakvim okolnostima da *slavim* svoje

punoletstvo. Sažalio sam se nad sopstvenom sudbinom, a povrh toga, osećao sam se rđavo, bolesno i umorno. Tokom dana, počeo sam da drhtim i da se strašno znojim. Moj drug mi je opipao puls i čelo. Zaključio je da imam groznicu s visokom temperaturom. Telo mi se treslo. Dečaci su počeli da lupaju na metalna vrata. Tražili su pomoć. »Ovde je jedan veoma bolestan. Molimo, pustite ga napolje...!« Stvarno, bio sam bolestan. Oko ponoći, stražar je otvorio vrata i dopustio mi da legnem na nosila u hodniku. Tako sam proveo poslednje minute svog rođendana. U hodniku sam mogao lakše da dišem, ali i dalje sam se osećao jako bolestan. Nakon pola sata stigla su ambulantna kola da me prebace u bolnicu.

U bolnici nije bilo mesta za zatvorenike. Sve je bilo prenatrpano. Smestili su me na pod, davši mi madrac, čaršave, jastuk i ćebad da se ugrejem. Dali su mi vode za piće. Lekar me je pregledao i dao mi aspirin. Italijanski agent na dužnosti ispitivao me je i popunjavao neke formulare. Nekoliko puta je tražio da mu kažem datum svog dolaska u Split. Kasnije sam shvatio značaj tog datuma. Iz Italije je okupacionim vlastima naredno da svaku osobu, koja je na italijansku teritoriju stigla posle ponoći 31.decembra 1941, vrata u Hrvatsku. Bio je to datum, posle kojeg nikome nije bilo dozvoljeno da ostane na italijanskoj teritoriji, izuzev onima koji su se tu rodili. Paja i ja smo uspeli da stignemo na vreme. Da smo stigli kasnije, bili bismo vraćeni na neku drugu okupiranu teritoriju bivše Jugoslavije.

Narednog dana, na osnovu analize krvi, lekar je zaključio da bolujem od trbušnog tifusa. Odlučio je da me prebaci u bolnicu

JUGOSLAVIJA

za zarazne bolesti, zvanu *osamnica*. Odvezli su me u osamnicu, bolnicu daleko izvan grada. Bolnica je bila izgrađena nedavno i nije bila pretrpana. Dobio sam krevet u sobi sa još dva bolesnika, od kojih je jedan bio zatvorenik. Postojala su dva bolnička krila, jedno za tifus i drugo za difteriju. Svi pacijenti zatvorenci imali su lance na nogama, a u hodniku su stražarili italijanski karabinjeri. Bili su uvek dvoje na straži, po jedan u svakom krilu bolnice.

Bolnicu su vodile katoličke časne sestre. Mene je negovala jedna lepa devojka u crnoj redovničkoj odori. Bila je požrtvovna, tešila me i nastojala je da mi ugodni. Stavljala mi je hladne obloge kako bi mi spala temperatura. Davala mi je prepisane lekove, uz dosta limunade i vode. Temperatura, mi nije spadala. I dalje je bila visoka 40 do 41 stepeni Celzijusa. Osećao sam se slab i teško bolestan, ali bilo mi je drago što sam živ i što se neko o meni brine. Nisam osećao glad, ali nisam ni smeo da jedem. Onda je časna sestra naredila da me ošišaju do glave, jer je otkrila da imam vaši. Nakon silne zatvorske prljavštine bio sam ponovo čist. Vaške i stenice bile su naši redovni pratioci u zatvoru. Mučio sam se još nedelju dana, a onda je temperatura počela da opada. Počeo sam da osećam glad, ali smeo sam da uzimam samo tečnosti, uključujući mleko. Doktor mi je rekao da sam najgore pregurao.

Za tifusnu groznicu nije bilo lekova, pa su pacijentima davali aspirin za znojenje i sredstva za jačanje srca. U vreme kada su tifusne bakterije bile jako virulentne, nije se moglo preživeti. Bilo je, međutim, perioda u kojima su se svi pacijenti oporavljali, a bilo je i takvih kada bi svi podlegli. Ja sam imao sreću da preživim, ali sam video umiranje drugih pacijenata. Jedan od takvih

bio je neki italijanski činovnik. On je bio primljen s vrlo jakom glavoboljom. Lekar je izvadio uzorak tečnosti iz njegove kičme i ustanovio da se radi o tuberkulozi mozga. Čovek je umro u roku od dve nedelje. Jedan mladić, Jevrejin mojih godina, izbeglica kao i ja, uspeo je da preživi. Ali, druga dva pacijenta, koji su stigli nedelju dana kasnije, jednostavno su se istopili. Tužna okolnost u vezi njih bila je da su braća. Njihovu majku ništa nije moglo da uteši. Sve što joj je iz bolnice vraćeno, bila su mrtva tela njenih sinova.

Kada mi se stanje poboljšalo, počeo sam da pomažem drugima. Do mene je ležao upravo onaj mladić, koji je izazvao nesreću sa srednjoškolicima u zatvoru. Smestili su ga pored mene kad je stigao u bolnicu, pa sam tako doznao sve o njegovom zločinu. To je bila osoba bez savesti. Svoje postupke nije smatrao zločinom. Zbijao je šale na račun svega toga i smejavao se. Bilo je tu još ljudi iz zatvora, većinom starijih od mene. Jednog dana, organizovali su štrajk glađu, tako da su svi zatvorenici morali da odbiju hranu iz solidarnosti sa njima. Režim pod kojim su zatvorenici čuvani, iako vrlo rigorozan, još se više pooštrio kao odgovor na naš štrajk glađu. Jedan zatvorenik uspeo je da pobegne sa odeljenja za difteriju. Bilo je to nešto pre mog dolaska u bolnicu. Bio je funkcioner komunističkog pokreta. Ključ za otvaranje katanca na lancu bio mu je doturen spolja, u paketu. Tražio je da ide u nužnik i dok ga je karabinjer čekao ispred vrata, otključao je lance na nogama, otvorio prozor nužnika i spustio se niz oluk u dvorište, dva sprata niže. Tamo su ga čekali drugovi komunisti i pomogli mu da pobegne. Karabinjera koji je bio na dužnosti okrivili su za bekstvo zatvorenika i, kako smo čuli, bio je strogo kažnjen.

JUGOSLAVIJA

Kao rezultat tog događaja mere obezbeđenja bile su pooštrene. Karabinjeri su pažljivo motrili na najmanje nepravilnosti u našem ponašanju. U stvari, ja nisam imao primedbi u vezi karabinjera. Meni su oni delovali pristojno i nisam zapazio nikakvu okrutnost sa njihove strane.

U bolnici, u kojoj sam boravio već duže od šest nedelja, čitali smo novine i razgovarali o politici. Strepeo sam, jer su u svakom trenutku mogli da me vrata u zatvor. I zaista, jednog dana, došao je policijski agent i odveo me do gradske bolnice na rentgenski pregled. Potom me je odveo u zatvor blizu pristaništa. Očekivao sam da sretnem Paju i ostale, ali ih tamo nije bilo. Kasnije sam saznao da je 25. septembra 1942, Paja, zajedno sa ostalim zatvorenici, prebačen u Italiju i interniran u koncentracioni logor. Bio sam smešten u zgradu, koja je ličila na stovarište, a koja se nalazila do zgrade u kojoj smo prvobitno bili zatočeni. Bila je pretrpana osumnjičenim građanima iz Kaštel Starog.

Nije čoveku lako u zatvoru, naročito ako ne zna koliko će u njemu ostati. Vreme prolazi sporo i bolno. Hvala Bogu da su italijanski zatvori bili podnošljivi i da više nismo bili izloženi policijskom ispitivanju. U toj prostoriji zatvora bili su smešteni zatvorenici koji čekaju suđenje i, nad kojima je istražna procedura bila završena.

POGLAVLJE 10

MOJE „PROSVEĆIVANJE“

Bilo je među nama takvih koji su otvoreno govorili da su komunisti ili da su simpatizeri komunista. Biti komunista značilo je biti član Partije, odnosno biti organizovan po njenoj internoj hijerarhiji i komandnoj strukturi. Na čelu takozvane „ćelije“ (osnovne organizacione jedinice Komunističke partije) bio je sekretar biran većinom glasova. Sekretar osnovne organizacije imao je viši položaj od običnog člana Komunističke partije. Na čelu ćelije koju su formirali članovi partije zatvoreni zajedno sa nama u istoj prostoriji bio je Šiškov Angel. On je bio doveden iz Kaštel Šućurca, obližnjeg sela. Svi zatvorenici su morali da se ponašaju u skladu sa njegovim zahtevima i da slušaju njegova naređenja. Svako loše vladanje predstavljalo je prestup koji se kažnjavalo. Sva hrana koja je stizala izvana (od porodica zatvorenika), morala je da bude sakupljena na gomilu, a zatim podeljena na jednake delove svim zatvorenim. Svi smo dobijali zaduženja i radni raspored. Živeli smo pod improvizovanim komunizmom. Ja sam bio zadužen da držim predavanja. Teme su bile u skladu sa ideologijom komunista. Jedna od tema bila je “Darvinova teorija”. Temeljno sam poznavao prirodne nauke, pa su me svi pažljivo slušali i veoma cenili.

Među nama se nalazio još jedan svršeni srednjoškolac, jedan od onih koji su učestvovali u akciji zamazivanja novopostavljenih tabli sa italijanskim nazivima ulica. Ne pamtim

JUGOSLAVIJA

mu ime, ali se sećam da je bio srednjeg rasta, naočit i srdačan. Sprijateljili smo se dok smo jedan drugom pomagali u pripremanju naših predavanja. Izdržao je policijska ispitivanja i sada je čekao da mu sudi specijalni italijanski fašistički sud. Tokom ponovnih ispitivanja, tukli⁸⁶ su ga nemilosrdno da bi odao imena drugih članova organizacije. Imao je dovoljno snage da ne progovori i nikoga ne oda.

Zamazivanje uličnih tabli trebalo je da bude izraz nacionalnih osećanja, u borbi protiv italijanske okupacije. Ovu svoju akciju Komunistička partija je počela nakon napada Nemačke na SSSR. Trebalo je privući pokretu i sve one Hrvate koji su se svojevremeno protivili politici jugoslovenstva što ju je uveo kralj Aleksandar. Nakon okupacije, Hrvati su se podelili na komuniste i na one koji su podržavali nacističku Hrvatsku (NDH). Komunistima je bilo lakše da pridobiju simpatizere za svoj pokret, apelujući na nacionalna osećanja neopredeljenih Hrvata.

Metodi koje je primenjivala italijanska policija bili su sasvim uspešni. Kad bi nekog naterali da prizna, sistematski bi ga obrađivali, dok ne bi izvukli više informacija. Postepeno, žrtva bi otkrila sve što zna, što bi dovelo do daljeg hapšenja i ispitivanja osumnjičenih. Tako bi se krug širio obuhvatajući sve veći broj građana, od kojih su mnogi bili sasvim nevini. Nakon što bi pokupila dovoljno inkriminišućih dokaza, policija bi izvodila svoje žrtve na suđenje pred specijalne italijanske sudove. Mnogi su bili osuđeni na smrt i pogubljeni. Komunisti koji su bili prokazani,

86 Omiljen način na koji je policija tukla osumnjičene bilo je batinanje po tabanima.

nastojali su pred sudom da budu kažnjeni zatvorom, bez obzira na broj godina, očekujući pobjedu Saveznika i slobodu posle rata. Malo je bilo izgleda da se preživi na drugi način. Ispitivanja su obavljena noću. Zatvorenike bi obuzimao grdan strah. Posle ispitivanja, jedva su mogli da hodaju ili da leže, jer su im tela bila u nateklinama od batina. Bilo im je naređeno da ćute. Islednici bi ih zaplašili strašnim posledicama, u slučaju da nešto o isleđivanju progovore.

Stariji komunisti su nas učili o heroizmu istaknutih ličnosti pokreta. Tu sam prvi put čuo i za druga Tita. Većina pristalica pokreta nije mogla da objasni zbog čega su postali komunisti. Rekli bi da su „za Tita i Staljina“. Neki su umeli da citiraju ideje Lenjina ili Marksa, ili čak i Engelsa. Dijalektički materijalizam⁸⁷ je bio jedna od omiljenih tema. Pevali smo pesme koje se lako pamte o „kapitalistima sa milionima“, koji ugnjetavaju radnike. Pevali smo „Internacionalu“⁸⁸ i pogrebne marševe sa socijalističkom sadržinom, kao na primer: „Mrtvoga drugara, Husinjskog rudara, sahranjuje četa partizana“. Ponekad su se pravile grube šale na račun novodošlih i zaplašanih zatvorenika. Razgovarali bi sa novajlijom o strahotama ispitivanja koje su uostalom bile istinite. Kad padne večer, neočekivano bi pogasili svetla. Tada bi jedan od veterana, prurušenim glasom govoreći u svoju cipelu, prozvao

87 **Dijalektički materijalizam:** način razmišljanja i pristup stvarnosti, koji su usvojili Karl Marks i Fridrih Engels. Taj filozofski pravac vidi i tumači sve stvari kroz njihovo stalno kretanje i menjanje, međuzavisnost i interakciju. Sve je podložno promenama i smenjivanju.

88 Zvanična himna socijalista i komunista.

JUGOSLAVIJA

novajliju, koji bi se odazvao. Predstava je počinjala izmišljenim optužbama tobožnjeg „islednika“. Novajlija bi uvek naseo na ovakvu podvalu i pokorno učestvovao u „isledjivanju“. Posle izvesnog vremena, „islednik“ bi ga naterao da se svuče i da masturbira, dok bi se publika oko novajlije smejala. Smatrao sam da su takve šale okrutne i ponižavajuće, ali sam bio bespomoćan da bilo šta učinim. Retko se dešavalo da pridošlica shvati u čemu je, zapravo, stvar, a neki su igru shvatali tek kada im je bila naknadno objašnjena. Narednog dana, žrtva bi se osećala postidena i uvređena. Shvatio sam da su ljudi, u stvari, veoma krhka stvorenja, koja se lako mogu zaplašiti i manipulirati. Retki su bili takvi, koji su, u zatvorskim okolnostima, ostali postojani i hrabri.

Moja najgora muka u zatvoru bila je glad, naročito kada nam hrana nije stizala spolja i kada smo bili svedeni na zatvorska sledovanja. Istina, moglo se preživeti i na toj oskudnoj hrani, ali samo nakon dugotrajnog privikavanja i značajnog gubitka telesne težine. Kada se organizam privikne, može da se preživi i sa pola kilograma hleba dnevno. Problem je bio u tome da smo često dobijali dodatnu hranu spolja. Kad je nije bilo, patili smo osećajući veliku glad. Svoje sledovanje hleba pojeo bih odmah, a onda bi trepo glad, čekajući da sledećeg dana stigne nova supa i hleb.

U decembru 1942. veći deo nas bio je vakcinisan protiv velikih boginja. To je izazvalo uzbuđenje, jer smo mislili da će nas nekuda premestiti. Posle vakcinacije, sa prvim znacima reakcije, naređeno nam je da se spremimo za transport u Italiju. Rečeno nam je da sve suvišne lične stvari vratimo porodicama, a da od njih uzmemo ruksake ili omanje kofere, potrebne za put. Što se mene

BLAGOSLOV MOGA OCA

tiče, sredio sam sa Franicom, našom stanodavkom, da mi donese sve moje lične stvari. Sve je stalo u moj ruksak. Sva moja nadanja u zatvoru bila su da budem poslat u Italiju, jer sam znao da je tamo mnogim Jevrejima bilo dopušteno da žive u selima, pod policijskom kontrolom, bez većeg mešanja u njihov život. Nadao sam se da ću se, ako budem „interniran“⁸⁹, naći u istom logoru, u kome je i Paja. Čuo sam od nekih zatvorenika, koji su održavali vezu sa prethodno deportovanom grupom u Italiju, da je Paja bio zajedno sa njima.

89 Lepši izraz za zatvaranje u koncentracioni logor.

Moja majka, Ilonka,
32 god.

Moj otac, Josif,
38 god.

Moji roditelji igraju karte sa prijateljima, 1933.

Moja sestra Ana, 13 god, sa mojim bratom od
ujaka, Julijusom.

Moja majka, Ilonka, 14 god,
sa mojom bakom.

Moj drug Paja, 14god.

Moji školski drugovi (ja sam prvi desno), 1940.

Moja sestra Ana, 14 god, u prvom redu,
sa drugaricama iz razreda.

Deo mog razreda iz gimnazije u Vršcu.
Ja sam drugi levo u srednjem redu.

Vršac, gradski park, čuven po svojoj lepoti, mesto gde sam proveo mnoge srećne trenutke tokom gimnazijskih dana.

Vladikin dvor, Vršac. Prvih dana nemačke okupacije, vladika je zajedno sa svojim osobljem morao da napusti dvor.

Juni 1940, velika matura.

Vršacka gimnazija, koju sam
pohađao od 1932. do 1940.

Magda Kadelburg (rođena Balog), moja profesorka u šk.1939. godini.

Ženska učiteljska škola u Vršcu.

ВРШАЦ, Градска кућа

VRŠAC, Stadthaus

Градска куца у Вршцу. На дан 14. августа 1941. сви Јевреји из града присилно су сабрани у двориште ове зграде.

Београд, августа 1941. Последња фотографија моје сестре Ане, 16 год (прва десно у првом реду) и моје сестре од стрица Алисе, 17 год (прва лево у првом реду).

Moj otac, Josif, 39 god.

Fotografija sa moje lažne legitimacije, Split, 1942.

Koncentracioni logor Scipione u Italiji, maj 1943.
Ja stojim u sredini drugog reda.

Levo na desno: Kapetan Braun, narednik Džejms Ferguson i ja,
Specijalna Služba za Balkan, Bari, Italija, decembar 1943.

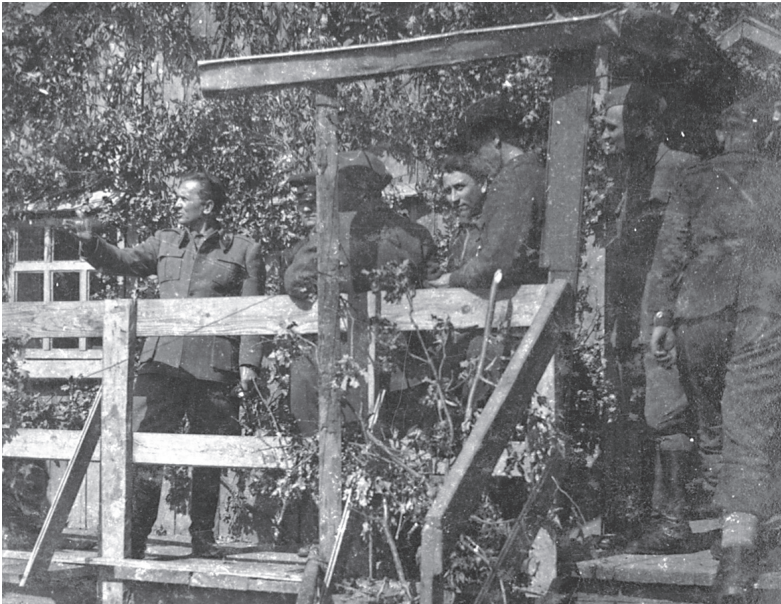
Sa narednikom Džejmсом Fergusonom i podoficirima Britanske misije u Drvaru, 1944. Ja sam drugi levo u prvom redu.

Sa podoficirima Britanske misije, u sedištu Britanske misije u Drvaru, 1944. Ja sam prvi levo u prvom redu.

Za vreme napada iz vazduha, Drvar 1944.
Ja se nalazim u sredini rova.

Titov Vrhovni štab u Drvaru, april 1944. Tito je
sasvim levo.

Kapetan Sesil Dru i narednik Džozef Konati na radu u američkoj meteorološkoj stanici u Drvaru, 1944.

Tito sa svojim generalima i svojim psom Tigrom, u Drvaru, 1944.

Tito (desno) sa načelnikom štaba, Arsom Jovanovićem (levo), u Drvaru, april 1944.

Tranzitni kamp 36 za pilote, između Sueckog kanala i Port Saida, Egipat, 1944, na našem putu za Rusiju. Ja stojim prvi desno.

U pilotskoj školi KVASP, Krasnodar,
Rusija, 1945.

U Armavirskoj pilotskoj školi,
Korenovska, Rusija 1946.

Paja Ciner i ja. Naš prvi susret posle rata,
u Mostaru 1947.

Odlazak Dr Isaka Eškenazija za Izrael posle rata, 1949.

Dr. Јосиф Сингер Dr. Josif Singer
 леџник arzt
 ВРШАЦ VRŠAC
 Принцип Ђорџа трг 4. Prinz Georg platz 4.
 8-10 2-5 8-10 2-5

Rp. 15/II 1932

162
 310 kof. in univ. al
 330 g. ka 0.005
 420
 320
 300 Guben kof. in
 420 g. ka 0.01

21.00
 theol. nat. valr
 g. ka 0.50

lyp. D. 2-3 pr. a. e. na
 D. 2-3 pr. a. e. na
 D. 2-3 pr. a. e. na

Dr. Josif Singer
 1932

Med. univ.
Dr. Josif Singer
 Lečnik — Arzt
 Princ Đorđe trg VRŠAC Promenade 4/1.
 Ord. 8-10, 2-4.

Vršac, 15/II 1932

Rp. Crejica g. ka 0.01
 390 kof. in univ. al
 145 g. ka 0.005
 10
 25
 120 Pulv. pot. digitalis
 420 g. ka 0.02 (na)
 300
 330 Coff. nat. valr
 420 g. ka 0.025

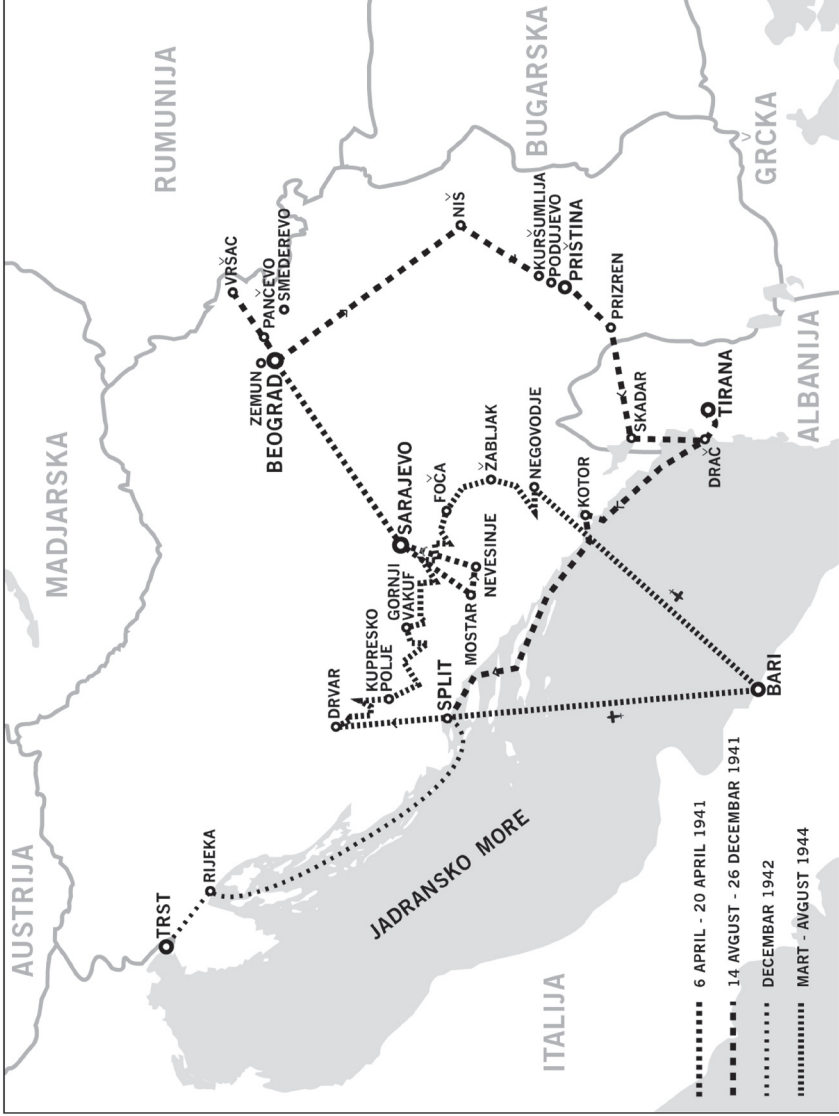
21.20 de. ac. valr
 1.40-0.50 g. ka 0.50

19.80
 lyp. D. 2-3 pr. a. e. na
 D. 2-3 pr. a. e. na
 D. 2-3 pr. a. e. na

Dom. Crejica 6

Röntgen, Quarz, Diathermie,
 Pneumothorax.

Dva recepta koje je napisao moj otac, nađeni 1953. na farmaceutskom fakultetu Univerziteta u Beogradu.

MOJE KRETANJE KROZ JUGOSLAVIJU I ALBANIJU 1941 - 1944

II DEO
ITALIJA

POGLAVLJE 11

PUTOVANJE

Luka nije bila daleko, bila je sasvim blizu zatvora. Na brod su nas ukrcali tokom noći⁹⁰. Sprovela nas je grupa karabinjera i natrpala u unutrašnjost broda. Kad je svanulo, već smo bili dobro odmakli. Plovili smo na sever, prema Trstu. Brod se preko noći usidrio u Zadru⁹¹, nekadašnjoj bazi Italije, na geografskoj sredini obale bivše Jugoslavije. Začudilo me je uljudno ponašanje karabinjera prema nama. Ponudili su se da, onima koji mogu da plate, donesu hranu i osveženja iz luke. Ni pod kojim okolnostima nije im bilo dozvoljeno da tako nešto rade, ali su oni to činili na svoju ruku i iz čiste dobre volje. Znalo se da se karabinjeri regrutuju iz redova građana primernog vladanja, odanih italijanskoj monarhiji. Mnogi karabinjeri nisu voleli Musolinijev fašistički režim, a neki su bili i protiv rata. Jednom rečju, to nije bila

90 Svi transferi zatvorenika obavljali su se noću.

91 **Zadar** (Zara): luka smeštena na kraju nisko položenog poluostrva na sredini Dalmatinske obale. Po sporazumu iz Rapala (1920) pripao je Italiji. Na časovima nacionalne geografije, u srednjoj školi u Vršcu, učili smo da je Zadar „neoslobođeni“ deo naše domovine, dok su italijanski fašisti celu Dalmatinsku obalu smatrali za „neoslobođeni“ deo Italije (Italia irredenta). U toku II svetskog rata Musolini je okupirao celu Dalmaciju i proglasio je italijanskom provincijom. Ovo se baziralo na ideji „mare nostro“ (naše more), što je podrazumevalo Jadransko more, okruženo italijanskom teritorijom, uključujući Crnu Goru i Albaniju. Opravdanje za ovakve teorije i njihovo ostvarivanje zasnilo se na istorijskim granicama Rimske imperije, koju su fašisti smatrali kolevkom Italije.

ITALIJA

Nemačka, gde su ljudi znali samo za disciplinu i poslušnost. Nemač bi, bez pogovora ili razmišljanja, izvršavao sve što mu je naređeno. Tipično za Nemce bilo je njihovo automatsko, bezosećajno i okrutno ponašanje. Moj otac je bio u pravu: Italija je mesto gde se može preživeti rat.

Naredne noći, većina nas je bila bolesna. Bila je to reakcija na vakcinu, koju su nam dali pred put. Imao sam visoku temperaturu. Šćućurio sam se na jednu od klupa neznajući koliko će to da se pogorša. Neki od nas su istovremeno dobili i morsku bolest. Budući da smo bili zatvorenici, nisu nas puštali da izađemo na palubu. Nismo imali dovoljno vazduha. Jedan od komunističkih organizatora predložio je da pošaljemo delegaciju zapovedniku karabinjera i pokušamo da ga ubedimo da nas pusti da se popnemo na palubu. Njih trojica su odlučili da pođu, pa su tako, zajedno, i krenuli uz stepenice.

Kod izlaza na palubu stražario je jedan karabinjer. Pogrešno je shvatio ovaj naš pokret, pomislivši da se radi o pobuni. Nisam mogao da mu zamerim, jer, s njegovog stanovišta, to je ličilo na pobunu. Bio je to glup i neprikladan potez u situaciji u kojoj smo bili. Da se prema njemu kretao samo jedan čovek, karabinjer verovatno ne bi bio tako nasilan. Odgurnuo je delegaciju svom snagom. Jedan od njih pao je niz stepenice pravo na leđa. Bio je ozbiljno povređen. Očigledno, slanje delegacije nije bio pametan potez. Grupa je uplašila italijanskog stražara, jer je pomislio da je u pitanju pokušaj napada. Tim povodom, među nama se razvila prepirka. Komunista organizator okrivio je za neuspeh upravo čoveka koji se povredio. Tvrдио je da on ne pripada radničkoj klasi i

da nije jedan od „nas“. Čovek je (ne sećam se njegovog imena) bio vlasnik male gostionice. Imao je dobre namere, međutim, nije bio komunista. Izrazio je svoje ogorčenje, optuživši komuniste da su licemerni i neiskreni. Mnogi su se, uključiv i mene, složili sa njim.

Sledećeg dana, temperatura mi je spala i osećao sam se bolje. Stigli smo u luku Trst⁹². Iskrcavali su nas u malim grupama. Predali su nas novim stražarima. Ja sam bio u grupi sa još dvojicom, određen za koncentracioni logor Scipione. Ta dvojica iz moje grupe bili su braća: Ante Tadin, star 29 i Ivan, star 24 godine, iz Kaštel Kambelovca, sela u blizini Splita. Ukrcali su nas na voz. Bio je lep osećaj naći se u normalnom svetu, posmatrati ljude oko sebe i posmatrati putnike kako na usputnim stanicama ulaze u voz ili s njega silaze. Ponovo smo se osećali kao ljudska bića, a naši stražari, primetivši naše raspoloženje, postali su tolerantniji i dozvolili nam da se krećemo po kupeu. Tada sam prvi put video Italiju. Kroz prozor sam posmatrao uredno obrađena i bujna polja. Italija je izgledala bogata. Putovali smo ceo dan, a onda smo se približili odredištu - Scipione di Salso Maggiore, u pokrajini Parma⁹³. Kad smo se iskrcali, svima je bilo jasno da smo

92 **Trst** (Trieste): leži uz obalu Tršćanskog zaliva, u severoistočnom uglu Jadranskog mora, 145 kilometara istočno od Venecije. Kao rezultat italijanske nadmoći, tajnim sporazumom sklopljenim u Londonu 26. aprila 1915, Velika Britanija, Francuska i Rusija složile su se da po završetku Prvog svetskog rata, grad ustupe Italiji, kao deo teritorijalnih konsenzija kojima je Italija nagradjena za pristupanje Trojnoj antanti. Ovim dogovorom bio je ispunjen dugo željeni cilj italijanske iredente, pokreta za pripajanje Italiji svih teritorija na kojima se govori italijanskim jezikom.

93 **Pokrajina Parma**, nalazi se u regiji Emilia-Romanja u severnoj Italiji, na reci Parme, severozapadno od Bolonje. Parma, glavni grad pokrajine Parme, predstavlja važno mesto ukrštanja glavnih železničkih i putnih saobraćajnica između Milana i Bolonje. Poljoprivreda je glavna privredna delatnost.

ITALIJA

zatvorenici. Imali smo vezane ruke i bili povezani jedan za drugog. Dok smo čekali autobus, prišao mi je jedan Italijan i upitao: »Šta mislite, kada će ovo da se završi? Dolazim sa ruskog fronta i ne želim da se tamo vratim. Hladno je i užasno. Mi nismo želeli ovaj rat«.

Italijansko stanovništvo je očigledno bilo razočarano u fašizam. Činilo mi se da taj čovek nije naš neprijatelj, nego saveznik. Bio je to dobar znak, osećali smo se dobro, jer smo videli da smo među prijateljima. Posle kraće vožnje autobusom, stigli smo u koncentracioni logor Scipione. Nalazio se na vrhu brda i, da bi ironija bila veća, izgledao je kao mali zamak. U stvari, nekada davno, to je zaista bio zamak, sve dok ga vlasnik nije zaveštao za dečiji dom. Kada je započeo rat, pretvoren je u logor za ratne zarobljenike. Kasnije, vojni zarobljenici su premešteni, a zgrade su pretvorene u koncentracioni logor za civile.

Moj zvanični status je glasio »internato civile di guerra«⁹⁴. Sećam se da je veći broj stepenica vodio do glavnog ulaza. Kapija je bila od kovanog gvožđa, izrađena u kitnjastom stilu. Odvedeni smo u kancelariju, gde su nas registrovali, a zatim pustili u zatvorski prostor. Oko 140 zatvorenika bilo je smešteno u ovom objektu, i na moju veliku radost, tu je bio i moj drug Paja. Bio bi to radostan susret, da nisam bio iznenađen njegovim izgledom. Bio je bled, mršav i očigledno iscrpljen glađu. Čuo sam da se prethodnog dana onesvestio od slabosti. Imali smo, mnogo toga da ispričamo jedan drugom, nakon što smo bili razdvojeni tako dugo. Ostali u

94 Civil interniran u ratu.

BLAGOSLOV MOGA OCA

Pajinoj sobi napravili su mesto i za mene. Dobio sam dva ćebeta, stolicu, jastuk, dušek i nazovi *krevet*, koji se sastojao od tri daske i para nogara. Dobio sam još i čistu posteljinu, dva čaršava i jastučnicu. Sobe su bile čiste, visokih tavanica i dovoljno velike za šest zatvorenika. Bio je to podnošljiv ambijent.

Uveče sam dobio svoj prvi obrok: čorbu od zelja, koja nije bila loša, ali ju je bilo nedovoljno da se čovek zasiti.

ITALIJA

POGLAVLJE 12

LOGOR

Prvo što sam uočio bilo je da je samo mali broj zatvorenika bio naklonjen komunističkim idejama. Primetio sam da je pretežna orijentacija bila »svako za sebe«. Sledovanja za zatvorenike u logoru bila su nedovoljna kao i sledovanja civilnog stanovništva Italije. Civilno stanovništvo van logora moglo je da dopunjava svoja sledovanja, dok smo mi u logoru bili ograničeni samo na propisana. Mnogi zatvorenici su dobijali novac i pakete od kuće. Dobrostojeći zatvorenici nikom ništa nisu davali, bili su siti i dobrog zdravlja. Mnogi su dobijali malo toga ili ništa od svojih porodica pa su gladovali. Neki su bili izabrani da rade u kuhinji, i snalazili su se na taj način. Nekolicina nije imala nikakve dopunske hrane i živeli su samo od sledovanja koja je obezbedjivao logor. Paja je bio jedan od te nesrećne nekolicine i gladovao je.

Ispričao sam mu sve o režimu, koji su komunisti sprovodili u splitskom zatvoru i o tome kako su mene tretirali jednako sa svim ostalima. »Ovde nije tako«, objasnio mi je Paja, »dok jedni gladuju, drugi piruju«. Moj predlog je bio da pokušamo da unesemo duh kolektivizma. Paju je to iznenadilo i rekao mi je: »Oduvek sam mislio da ti ne veruješ u komunizam. Šta se to u međuvremenu desilo?« »Obrazovao sam se«, odgovorio sam, »Ili, ako hoćeš, postao sam komunista«. »Kod ovih ovde to neće uspeti. Svi su samoživi«, rekao je Paja. »Ali, zašto ne pokušati. Hajde da napišemo nekoliko brošura«.

Nakon izvesnog Pajinog protivljenja, počeli smo sa radom. Upotrebio sam znanje stečeno u zatvoru. Rezultat je ličio na otvoren apel za komunizam. »Znaš da među nama ima mnogo doušnika, to će brzo biti javljeno upravi logora i bićemo obeleženi kao komunisti. Mogu čak i da nam sude i stave nas u zatvor«. Složio sam se s Pajom da je to što smo naumili opasno i da bi trebalo da se posavetujemo s ljudima za koje znamo da su komunisti. Jedan od njih bio je brat Paška Mrduljaša, Rade Mrduljaš, čiji je krevet bio nasuprot mom. U stvari, Paško je bio pušten iz zatvora, dok sam ja bio u bolnici. Njegov brat Rade je u međuvremenu uhapšen i sada je bio ovde, sa nama. Zatvorenici iz Splita znali su ga kao bivšeg komunistu. »Ne«, odgovorio je, »ovi to neće prihvatiti. Pomisliće da to radite iz ličnog interesa, jer vi ste u nevolji«. Rade je takođe dobijao pakete od kuće. Njemu je bilo dobro, međutim, nikada nas ničim nije ponudio. »Jedva da je i meni dovoljno«, govorio je. Delio je samo sa svojim bliskim prijateljem, Petrom Tomićem, takođe iz Splita.

Bilo je i drugih manjih grupa, po dvojica, najviše trojica, koji su među sobom delili hranu. Shvatio sam da je svako nalazio ortaka sličnog sebi. Valjalo je preduzeti nešto i to brzo. U protivnom, teško da ćemo da preživimo. »Znam da imaš rođake u Mađarskoj. Dopušteno nam je da šaljemo po dva pisma nedeljno. Hajde da stupimo u vezu sa njima«, predložio sam Paji. »Nemam njihovu adresu«, požalio se Paja, »a ne mogu ni da je se setim«. Shvativši da od Paje neće biti mnogo pomoći, rešio sam da nešto prodam od svoje odeće. »Neka to najpre bude moje novo odelo, koje sam kupio u Splitu.« Pošao sam po logoru i nudio ga na prodaju.

ITALIJA

U početku ga niko nije hteo. A onda je komandant logora, koji je stanovao unutar logorskog kruga, čuo o tome i pozvao me u svoj stan. Ponudio mi je za odelo nekoliko sitnica: malu salamu („salamino“, kako ju je on zvao) od oko 250 grama, pola kilograma brašna i pola kilograma šećera. Odbio sam ponudu, rekavši da ću da razmislim i otišao sam. Pravilno sam postupio, jer bila je to vrlo bedna ponuda. Narednog dana, zatvorenik po imenu Lasan Anton iz sela Vodice u Dalmaciji, odlučio je da kupi moje odelo po pristojnoj ceni od 1500 lira. Bio je imućan čovek, trgovac, pa je odelo poslao kući da se tamo proda skuplje nego što ga je od mene kupio.

Od trenutka našeg hapšenja, tih 1500 lira predstavljali su našu prvu značajniju sumu koju smo posedovali. Za te pare mogli smo za Paju i mene da kupimo dosta hrane. Najpre smo od logorskog snabdevača nabavili dosta pitomog kestenja i kestenovog brašna. Uspeo sam da sa lokalne tržnice kupim i debelu gusku. Pošto je bila zima, januar mesec, obesili smo je na spoljnoj strani prozora i odsecali komadić po komadić, kako bismo dopunili našu logorsku ishranu. Nakon nekoliko nedelja, Pajina boja se popravila, a dobio je malo i na težini. Spasli smo se gladi.

Sledeće što smo prodali bile su moje gojzerice, cipele za skijanje koje je moja mama u žurbi dograbila kad su nas deportovali iz Vršca. Ispostavilo se da su takve cipele bile od neprocenjive vrednosti u Italiji. Za njih smo dobili četiri kilograma kukuruznog brašna, tri kilograma sušenog kestenja, dva kilograma pšeničnog brašna i jedan kilogram šećera. Nakon izvesnog vremena, Paja se setio adrese svoje tetke Ili u Mađarskoj. Pismo je stiglo do njegovih rođaka i oni su nam poslali jabuke i novac. U pismu su objasnili da

se iz Mađarske ne može poslati ništa drugo osim jabuka. Dok su stigle, jabuke su se pokvarile. Međutim, pare (oko 200 lira) došle su nam dobro i pomogle mnogo. Paja ih je molio za više novaca, ako mogu, ali u Mađarskoj je zbog rata postojalo ograničenje za slanje novaca u inostranstvo.

Dok smo još bili u Splitu, sreli smo mog rođaka Đuru Engla. Njegova sestra Kata bila je udata za moga ujaka Eugena Švarca. Svi su oni nekada živeli u Zagrebu. Od Đure sam čuo da su Eugen i Kata sa ćerkicom Tamarom, od 12 meseci, pobjegli iz Zagreba u Italijanski grad Rijeku⁹⁵. Bili su internirani u Italiji i živeli su u nekom seocetu, pod policijskim nadzorom.

Setio sam se imena tog sela, pa sam napisao pismo. Adresirao sam ga jednostavno: »Eugen Švarc« i dopisao ime sela. Na moje iznenađenje, stigao je odgovor, a ubrzo i paket: komad slanine i kilogram kukuruznog brašna. Ujak mi je pisao da on i Kata vode jedan mali restoran i da zarađuju dovoljno za život. Takođe, napisao mi je da zna adresu Nojmanovih. Oni su bili internirani u nekom drugom selu. Pre rata su bili imućni. Bela Nojman (rođena Švarc), rođaka moje majke, udala se za Žigu Nojmana, poznatog zagrebačkog advokata. Imali su dvoje dece, Maju, staru 22 godine i Buba, 18 godina. Uspeli su da se domognu dalmatinske obale⁹⁶, a odatle su internirani u Italiju, u neko selo, pod policijskim nadzorom. I oni su mi poslali komadić slanine i kukuruzno brašno, najdragocenije što se moglo poželeti u to vreme opšteg gladovanja.

95 **Rijeka** je bila poznata pod italijanskim imenom **Fiume**

96 Italijanska okupaciona teritorija

ITALIJA

U sobi do naše nalazili su se zatvorenici iz Slovenije, među kojima su bili učitelj Blažić i lekar dr Šerko. Komunistička partija Slovenije uspela je da uključi i hrišćanske demokrate u borbu za oslobođenje Slovenije. Mnogi Slovenci postali su simpatizeri komunizma, što je prerاسlo u nacionalni pokret, na čelu sa komunistima. Dr Šerko i Blažić aktivno su nastojali da nas, Paju i mene, uključe u organizovani otpor zatvorskim vlastima. Obojica su držali predavanja o Sovjetskom Savezu, opisujući idealizovane slike života u „radničkom raju“.

Šerko je koristio svoje znanje iz medicine i nastojao da dokaže kako nas italijanske vlasti izgladnjuju. Prema zakonu, mi smo bili »internirani civili«. Vlada je plaćala 8 lira dnevno za svakog internirca. Imali smo, po zakonu, pravo na isto sledovanje hrane kao i civili u Italiji. Ako se dobro sećam, to sledovanje se sastojalo od 9 grama masti, 12 grama rezanaca i 150 grama hleba dnevno po osobi, plus pola kilograma šećera mesečno. Pošto je prethodno, pre našeg dolaska, ovo bio logor za ratne zarobljenike, dobijali smo još i 100 grama mesa po osobi, tri puta nedeljno⁹⁷. Uzevši u obzir sva ova sledovanja, dr Šerko je izračunao da je, u celini, sve to manje od količine koja je potrebna za održavanje bazalnog metabolizma. Osoba koja se tako hrani, vremenom gubi težinu, to jest gladuje do smrti. Stvarna situacija je bila još i gora, jer je deo našeg sledovanja, pre nego što bi stigao do nas, nestajao u krađama. Tako je naša ishrana bila daleko ispod granice gladovanja.

97 Ovo dodatno pravo na meso nije imalo nikakve veze sa sledovanjima. To je bilo utvrđeno međunarodnom konvencijom o ratnim zarobljenicima, čiji je Italija bila potpisnik. Činjenica da je to pravo i dalje primenjivano u našem logoru, uprkos odsustvu ratnih zarobljenika, bio je čist birokratski propust.

Shodno zakonu, uprava logora morala je da imenuje osobu koja će zastupati zatvorenike. Imenovano lice trebalo je da proverava količinu hrane, koja se doprema u kuhinju. Takav čovek je postojao, ali zatvorenici mu nisu verovali. Kružile su razne priče da se on slizao sa vlastima, te da ga one manipulišu.

Upravljanje logorom bilo je u rukama policije. Postojao je komandant, koji je, sa porodicom, živeo u odvojenim stambenim prostorijama unutar logora. U logoru su takođe radila trojica policijskih agenata. Oni su nadgledali zatvorenike i vršili jutarnje i večernje prozivke. Nisu živeli u logoru, već u obližnjem selu Scipione. Nekoliko karabinjera stražarilo je u logoru radi sprečavanja bekstava. Bili su naoružani puškama i pištoljima.

Snabdevanje logora hranom obavljao je Marino. Bio je neka vrsta preduzimača, živeo je, s porodicom, u kući izvan logora, ali vrlo blizu. Imao je prodavnicu, u kojoj se, s vremena na vreme, moglo kupiti ono što nije bilo racionirano, kao: luk, šargarepa, kesten, vino, jabuke, smokve i mleko. Prodavao je i pribor za pisanje, papir, koverta, poštanske marke itd. U poslu su mu pomagale njegova žena, Olga i mlada pomoćnica, Lena. Pošto nismo mogli da izlazimo iz logora, s njegovom prodavnicom komunicirali smo samo kroz žičanu ogradu. Lena je donosila robu i uzimala novac, sve kroz ogradu. Bili smo na taj način zarobljeno tržište njegove prodavnice i Marinovo preduzeće je cvetalo. Ispravna je stara izreka: »Rat je nekome brat, a nekom pakao«. Dobivši ugovor da bude snabdevač logora, Marino se obogatio. Sasvim je moguće da je on zakidao i na količinama hrane, koju je dopremao. Tako je uvećavao svoju zaradu i ubrzavao bogaćenje.

ITALIJA

Pored toga, roba u njegovoj prodavnici bila je skuplja nego na slobodnom tržištu. Povremeno, pojedinci su mogli da dobiju dozvolu od komandanta logora i da odu u selo radi kupovine, ali samo u pratnji karabinjera. Kada bi neko dobio dozvolu za odlazak u pazar, davali smo mu novac i poručivali namirnice, obično živinu i voće.

Dr Šerko, Rade Mrduljaš i drugi komunisti, uspeali su konačno da organizuju štrajk glađu. Ceo logor je odbio da uzme hranu (čorbu od povrća, serviranu u prostoriji za ručavanje, u suterenu logora). Proceduru raspodele hrane obavljali su kuvarski pomoćnici. Čorbu su delili u čančićima i stavljali ih na stolove, gde je svako znao svoje mesto. Čekali bismo ispred prostorije dok se pripreme završe, a onda bi se, na dati znak, stuštili u prostoriju i svako bi zauzeo svoje mesto. Ovoga puta, posle datog znaka, niko se od nas mrdnuo nije, odbili smo hranu, a za upravo logora bio je to čin pobune. Vlasti nisu dozvoljavale štrajkove bilo koje vrste, a ponajmanje štrajk glađu, kome se pribegavalo u krajnjem očajanju. Reakcija je usledila odmah. Jedan policajac visokog čina bio je poslat da utvrdi na šta se žalimo. Rekli smo kako nam se čini da fali hrana od sledovanja. Kao rezultat, dopušteno nam je da izaberemo novog predstavnika, zvanog „fiduciario“⁹⁸. On će biti zadužen da upravi podnosi izveštaj i biće ovlašćen da proverava količine namirnica, koje se kuhinji isporučuju. Kuvar i dvojica njegovih pomoćnika bili su Slovenci. Druga dva pomoćnika bila su Italijani, internirani zbog toga što su bili simpatizeri komunizma.

98 Poverenik.

Na moje iznenađenje, izabran sam da budem »fiduciario« logora. Na neki način, bila je to čast, iskaz poverenja ostalih zatvorenika, međutim, istovremeno, to je značilo navući na sebe mržnju uprave. Dužnost je iziskivala mnogo napora, pod uslovom da se obavlja kako treba. Pokušao sam da odbijem, ali nije uspelo. I tako, postao sam zvanična ličnost, kojoj je 140 zatvorenika poverilo da, pred upravom logora, štiti njihova prava. Narednog dana, preuzeo sam svoju novu ulogu. Sastao sam se sa Radetom i Šerkom da napravimo plan akcije. Odlučili smo da to, u početku, bude uzdržana operacija, pri čemu bih ja prikupljao što je moguće više podataka. Počeo sam da vodim knjigu. Beležio sam količinu svih namirnica koje su stizale u kuhinju. Zahtevao sam da se Marino i kuvar potpišu za svaku pojedinu stavku. Nisam se nikada prepirao i prihvatao sam sve što nam je davano, ali sam insistirao da se tačno izmeri sve što je stizalo u kuhinju. Posle mesec dana, analizirao sam brojke, uporedivši ono na šta smo imali pravo sa onim što smo u stvari primili. Kada sam manjak u gramima po osobi pomnožio sa 140 zatvorenika, dobio sam znatnu količinu nedostajuće masti, mesa i rezanaca.

Pored toga, pre svakog služenja ručka i večere, kuvar je, u mom prisustvu, odvajao oko dve litre guste mešavine rezanaca i povrća iz gotove hrane i davao jednom od kuhinjskih pomoćnika da nekuda odnese. Pretpostavljao sam da to ide agentima, ali ništa nisam pitao. Znao sam da niko nema prava da nas lišava naših sledovanja. Procenio sam količinu, koja je na taj način bila odvajana i dodao namirnicama, koje su falile. Na kraju sam došao do manjka sledovanja od oko 60 kilograma rezanaca i oko 30

ITALIJA

kilograma ulja, samo za taj jedan mesec. Na crnoj berzi, vredelo bi to čitavo malo bogatstvo. Održali smo sastanak i odlučili da napišem izveštaj komandantu logora. Sastavio sam ga i potpisao. Izveštaj smo predali i čekali na reakciju.

Prošao je ceo dan pre nego što se išta dogodilo, a onda, narednog dana, oko devet uveče, jedan od agenata je došao i naredio mi da idem u komandantovu kancelariju. Dr Šerko mi je pozeleo sreću. Nisam se plašio. Svoju beležnicu ostavio sam kod dr Šerka i pošao sa agentom. Marino je već bio tamo, zbunjen i ljut. Gledao me je s prezrenjem. Očekivao je da ću da popustim. Ostao sam pri svojoj pismenoj izjavi. Marino je ponavljao: »Roba nije kod mene. Dao sam im sva sledovanja, koja im pripadaju«. »Da li si ti ovo potpisao?« nastavio je da ispituje komandant. Činilo mi se da je na mojoj strani. U protivnom, bilo bi loše po mene. Moja procena je bila ispravna. Italija je gubila rat, pa je morao da bude oprezan. Okolnosti su se menjale. Činilo mu se razložnijim da, u slučaju pada fašizma, bude na strani zatvorenika. Bio je, očigledno, realista, a, inače, pričalo se da njegova žena iskazuje saosećanje prema zatvorenicima. Pozvao je i kuvara, da ga pita kuda se odnosi hrana iz kuhinje. Kuvar je rekao da ne zna. Onda su pozvani kuhinjski pomoćnici. U početku su poricali da išta znaju o odnošenju hrane, ali je, na kraju, jedan od njih priznao da je hrana nošena agentima. To je bilo kao grom iz vedra neba. Agenti su protestovali. Ali komandant ih nije pustio da se izvuku iz neugodne situacije. Sećam se da su dvojica njih, Minoti i Manganjelo, stajali sa moje leve strane, a treći agent, čijeg se imena ne sećam, stajao je iza kuvara. »Pogani Jevrejine«, rekao je on, »kako se usuđuješ da nas optužiš.

Završičeš na vešalima. Ja ti to obećavam«. (Kao i uvek, kada ne mogu da te optuže za nešto konkretno, hvatali su se za antisemitske parole i napade). Čutao sam. Govorio sam samo kada bi me nešto pitali. Sve je zavisilo od komandantove volje. U početku, zapravo, nisam ni znao u kakvu se opasnu igru upuštam. Ali, odstupanja više nije bilo. Vesti sa afričkog fronta, bile su loše po Italiju, kao i one koje su stizale iz Rusije. Nadao sam se da će razum nadvladati. Najzad, video sam da će komandant da mi oprostí moju preteranu hrabrost, da će da me pusti da se vratim u svoju sobu i da neće da me pošalje u zatvor. Ako se sve dobro završi, osvete neće biti.

Bilo je već 11 sati uveče, kada sam se vratio u svoju sobu. Tamo su s nestrpljenjem očekivali moj povratak. Svi su želeli da čuju svaku moju reč. Bio sam heroj dana. Konačno su imali svog pravog predstavnika, pravog „fiducijarija“. Hrana se više nije odnosila agentima, a Marino je namirnice za zatvorenike merio ispravno. Povrh toga, ponudio mi je da snabdeva logor sa 50 litara obranog mleka dnevno, pod uslovom da ja prihvatim odgovornost za raspodelu mleka. Dogovorili smo se da on doprema dve kante mleka svakoga jutra, a ja da ga prodajem zatvorenicima i da mu svakoga dana predajem novac. Predstavljalo je to dodatni napor za mene, ali bilo je od opšte koristi. Ljudi su, s parama u ruci, stajali u redu. Primao sam novac i sipao im mleko. Po pola litre svakome ko je želeo i mogao da plati. Marino je tako, bez truda, zarađivao više, a zatvorenici su stekli mogućnost da svakoga dana kupe ovu retku i skupocenu robu, mleko.

U početku, ljudi su cenili moj rad, ali kasnije su ga smatrali rutinom, što je i razumljivo. Posle otprilike mesec dana,

ITALIJA

čuo sam prve pritužbe, koje su se vremenom pretvorile u skrivene insinucije. Počela je da se plete priča kako smo se Paja i ja, lepo podgojili, otkako sam stigao u ovaj logor i da ja sigurno koristim svoj položaj za sopstvenu korist i da ko zna koliko zarađujem na mleku. Izveden je zaključak kako sam, sigurno, sklopio i nekakav poseban dogovor sa Marinom. Pored toga, pričalo se da je mleko razvodnjeno (bilo je to obrano mleko), a da ko zna koliko vode dodajem upravo ja. Sto četrdeset ljudi je veliki broj. Podeljeni po grupama od 6 do 16, koliko ih je bilo po sobama i ne radeći ništa, imali su dosta vremena za ogovaranje i izmišljanje krivaca za sve i svašta.

Takve priče nisu dolazile od ljudi iz nama susednih soba. Oni su znali šta radimo i često su razgovarali sa nama. U drugim sobama, bilo je više uslova za izmišljanje raznih priča. Kad ljudi sude o drugima, obično unose svoja stanovišta. Ponašanje drugih ocenjuju po onome kako misle da bi se oni sami ponašali u sličnim ili istim okolnostima.

Smatrao sam da ne treba da ulazim u bilo kakvo polemisanje i dokazivanje. Bilo je najjednostavnije podneti ostavku. Upravo sam tako i postupio. Rekao sam kako hoću da počnem da pišem o ratu i svojim iskustvima. Želeo sam da, dok sam „vremenski milioner“, što više pročitam, ali i da neke stvari stavim na papir. Znao sam da nikada više neću imati ovoliko slobodnog vremena koliko ga imam sada, tu, u koncentracionom logoru. I da ću se večito kajati ukoliko to obilje vremena ne iskoristim.

Prva knjiga koju sam počeo da čitam, bila je Hitlerov „Mein Kampf“ na italijanskom. Zatim sam pročitao knjigu o Rusiji,

čiji je autor bio neki pisac antikomunista. Knjiga je opisivala život u SSSR, u prvim godinama posle revolucije. Potom sam počeo da zapisujem svoja iskustva iz prve dve nedelje rata u Jugoslaviji. Opisao sam i slom Jugoslovenske vojske. Čitajući na italijanskom i služeći se njime, brzo sam ovladao jezikom. Počeo sam da razgovaram o politici sa dvojicom zatvorenika, Italijana. Jedan od njih bio je komunista. U sobi smo svakodnevno imali po neki primerak lokalnih novina. Redovno sam ih čitao.

Jednoga dana, Paja i ja smo imali važnu posetu. Rabin iz Milana hteo je da se vidi sa nama. Primljen je u sobu za posete, a zatim su uveli nas dvojicu. Nije bilo stražara, niti je bilo ko drugi bio prisutan. Rabin je objasnio da Jevrejska zajednica Italije želi da pomogne jevrejskim internircima u Italiji. Želeo je da vidi kako smo, da li se žalimo na nešto i da li bi on mogao nečim da nam pomogne. Ne novcem, jer njega nije imao. Pitao nas je da li bismo mogli nešto da proizvodimo, što bi moglo da se proda. Odmah sam se setio naše uspešne proizvodnje espadrila u Splitu. Sačinili smo spisak alata i materijala. Obećao je da će sve to da nam obezbedi kako bi mogli da izdržavamo sami sebe. Održao je obećanje.

Prva dva para obuće napravili smo za sebe. Napravili smo ih sedeći i radeći na svojim krevetima. Nije bilo žurbe, tako da smo posao perfektno obavili. Pojedini zatvorenici su poželeli iste takve espadrile za sebe. Posao je odlično krenuo i uskoro smo nekolicini zatvorenika napravili cipele od materijala, koji su dobili u paketima od kuće.

U Italiji je bio prestup zaklati tele. Stoka za hranu je morala da bude starija od dve godine. Kazna za prekršioce bila je stroga:

ITALIJA

koncentracioni logor. To je bio razlog da se jedan italijanski aristokrata, grof, obreo među nama. Bio je posramljen što dve godine mora da provede sa nama u logoru, a samo zato što je naredio da se zakolje jedno njegovo tele. Međutim, za Paju i mene dolazak tog čoveka predstavljao je osvežavajuću promenu. Bio je to veoma obrazovan čovek i pravi gospodin. Provodili smo s njim dosta vremena. Raspravljali smo o komunizmu, rasizmu i religiji. Dao mi je nekoliko knjiga na čitanje. Naručio je da mu napravimo par espadrila.

Među zatvorenicima se nalazio i jedan sredovečan čovek, advokat. Pasija mu je bila zubarstvo, pa je posedovao obimnu literaturu na tu temu. Uspeo je da svoju sobu snabde svakojakom zubarskom opremom, uključujući i zubarsku stolicu. Imao je i bušilicu na nožni pogon, a bio je i sam svoj tehničar. Sam je pravio proteze i mostove. Važio je za logorskog „zubnog lekara“. Razvio je uspešnu praksu, pa su počeli da mu se javljaju i pacijenti iz obližnjeg sela. Za nas zatvorenike on je bio i jeftin i uvek pri ruci. Pominjem ga, jer sam, jednom prilikom, imao problema sa dva zuba. Pošto me je pregledao, odlučio je da jedan zub izvadi, a potom da u drugi stavi plombu. Odlučio sam se za vađenje zuba bez anestezije. Pokušao je da ga izvadi, ali nakon prilično bolne procedure, slomio mi je zub. Tada je odlučio da moram da odem kod pravog zubara, koji bi dovršio vađenje jer on nije dovoljno stručan. Za odlazak kod lekara van logora bilo je potrebno odobrenje komandanta. Obično su se ovakva odobrenja dobijala nekoliko dana posle predaje molbe. Odveli su me, u pratnji jednog karabinjera, u grad. Pošto se s vađenjem zubnog korena ozbiljno

kasnilo, gotovo da sam se nalazio u agoniji. Zubar je, bez velikih teškoća, izvadio polomljeni zub i odmah plombirao onaj drugi koji me je boleo. Ubrzo posle završene intervencije bolovi su prestali. Na povratku u logor, predložio sam karabinjeru da zastanemo i popijemo po čašu vina. Pristao je. Otišli smo u restoran i naručili bocu slatkog, penušavog vina (Spumante). I danas se sećam odličnog ukusa tog kvalitetnog vina.

Jednom drugom prilikom, neka bolest zadesila je Paju. Dr Šerko nije mogao da utvrdi uzrok njegovoj visokoj temperaturi. Pozvali su zvaničnog logorskog lekara. Ni on nije znao šta je u pitanju. Na kraju, odlučio je da Paju pošalju u bolnicu, gde je utvrđeno da ima male boginje. U njegovim godinama, bilo je to sasvim neuobičajeno. Kao mali, nije preležao ni jednu dečju bolest, jer su ga roditelji preterano čuvali od bilo kakve infekcije. Jednom preležane u detinjstvu, male boginje ostavljaju trajan imunitet. Dobiti boginje u 21. godini, bio je jako redak slučaj.

Verovatno je to bio 9. jul 1943, kada su nam vlasti, dve nedelje po Pajinom povratku iz bolnice, saopštile da ćemo biti premešteni u drugi logor. Nisu svi bili planirani za odlazak. Dvadesetak ljudi je ostalo, uključujući: dr Šerka, Blažića i grofa. Izdali su nam logorske legitimacije i naredili da se spakujemo i postrojimo u dvorištu. Došla je grupa karabinjera i vezala nas lancima. Stajali smo u parovima. Moja desna ruka je bila lisicama vezana za Pajinu levu. Lanac je prolazio kroz alke na svim lisicama i sa oba kraja bio osiguran katancem. Tako da smo svi bili povezani u jednu dugačku, dvojnu kolonu. Leva ruka mi je bila slobodna i njom sam nosio svoje koferče. Paja je svoj prtljag nosio u desnoj

ITALIJA

ruci. Noge nam nisu bile sputane. Pešačili smo do železničke stanice. Tamo su nas ukrcali u „pulman“ putničke vagone drugog razreda. Ruke su nam ostale i dalje međusobno svezane. Samo je lanac između parova bio uklonjen. Nismo znali koliko dugo ćemo da putujemo. U vozu je bilo udobno, ali problem je bio da su nam ruke bile vezane, pa su uskoro počele jako da nas bole. Nismo mogli ni da spavamo ni da sedimo kako treba, jer smo stalno jedan drugom cimali lisice. Karabinjeri su nam rekli da tako mora da bude i da je to po propisu za transportovanje zatvorenika. Morali smo da trpimo.

U Rimu su naše vagone manevrisali celoga dana, napred-nazad-napred u beskraj. A onda je voz, konačno, krenuo prema jugu, tako da smo, kroz dva dana, stigli u Bari. Gledajući kroz prozor, uočio sam da se južnjaci razlikuju od stanovnika severne Italije. Rastom su bili niži, a u političkom smislu bili su privrženi fašizmu. I danas se jasno sećam dvojice mladića, koji su stajali ispred našeg vagona i posmatrali nas. Podigao sam ruke vezane lancima tako da mogu da ih vide kroz prozor, očekujući da ću izazvati njihove simpatije. Međutim, ništa od toga: ovi ljudi su bili drugačiji, pokazali su prema nama svoj prezir, okrenuli se i otišli. Kasnije sam saznao da je južna Italija bila lojalna Musolinijevom režimu. Odatle se regrutovala većina policajaca. U tom delu zemlje još uvek je vladao feudalni sistem. Plemstvo i veleposednici ovde su još uvek u potpunosti gospodarili nad seljaštvom.

Vodili su nas u Feramonti, močvarni kraj, kojim je pustošila malarija, i gde je bilo malo komunikacija sa ostalim svetom. Najbliže selo bilo je Tarsia, u pokrajini Kozenca. Voz je

morao da obiđe planine na krajnjem jugu italijanskog poluostrva, da bi došao do željezničkog ogranka koji je vodio u logor Feramonti.

Stigli smo 12. jula 1943. Iskricali su nas iz voza na mestu gde se pruga završavala, nekih 200 metara od ulaza u logor. Komandant, čovek niskog rasta, u sivoj uniformi, izašao je da nas dočeka. Odmah je naredio da nam se skinu okovi, zatim je nastavio sa prozivkom, nakon čega su nas odveli do naših baraka. Bio je to ogroman logor sa oko 4.000 zatvorenika. Naša grupa (123 zatvorenika) popunila je jednu od tih baraka. Unutra je bilo zagušljivo i toplo.

Kreveti su bili od grubog platna zategnutog preko drvenog rama, sa dušekom, ćebadima i jastukom. Ako si imao sreće, dobio bi i stolicu. Voda iz slavine uvek je bila topla, bez obzira koliko je dugo puštena da teče. Dobijali smo „Atebrin“ tablete, jednom dnevno, radi zaštite od malarije. Kinin je bio samo za one koji su već bili bolesni. Logor je bio ogroman, a njegovi stanovnici raznovrsni. Većina su bili Jevreji iz raznih delova Evrope. Nizovi baraka u kojima su bili smešteni zatvorenici iz Poljske, Jugoslavije, Grčke, Nemačke, Austrije, Libije, čak i iz Kine (posada kineskog broda koju je zarobila italijanska ratna mornarica) pokrivale su celu unutrašnjost logora. Govorilo se na mnogim jezicima, uključujući nemački i francuski. Bilo je oko 140 Jevreja iz raznih italijanskih gradova. Ukupno stanovništvo logora bilo je raspoređeno u 46 povećih baraka. Logor je bio okružen bodljikavom žicom i sa otprilike 25 stražarskih mesta sa stražarskim kućicama. Logorom je upravljao komandant, funkcioner specijalne policije, sa osobljem od deset agenata. Bilo je tu i 75 vojnika dobrovoljačke milicije, kojima je komandovao jedan kapetan. Oni su patrolirali duž ograde od

ITALIJA

bodljikave žice i stražarili u stražarskim kućicama. Većina zatvorenika bili su muškarci, ali u logoru je bio i izvestan broj žena, od kojih su neke bile sa decom.

Vlasti su nam dozvolile da sami spremamo hranu. Mogli smo, ako smo hteli, da se udružimo u pripremanju obroka, u jednoj od više malih kuhinja, koje su nam bile na raspolaganju. Na hranu smo mogli da potrošimo do šest i po lira dnevno. To je bio deo od osam lira, koliko je, po osobi, država dnevno plaćala. Sledovanja smo mogli da dopunjavamo kupovinom hrane za sopstvene lire, u količinama za koje smo imali sredstava. Naša grupa se dogovorila s jednom ženom da nam kuva, uz određenu platu. Sledovanja su dopremali preduzimači iz Tarsije. Neracioniranu hranu za logor su nabavljali zatvorenici, pazareći od seljaka, koji su svoje proizvode prodavali na slobodnom tržištu. U nekim jevrejskim barakama postojale su prodavnice s mešovitom robom. Tu se moglo kupiti šećera, jaja, luka, šargarepe, voća i slično. Pošto je snabdevanje bilo nedovoljno, a potražnja velika, sve je bilo skupo.

Među nama je bilo i nekoliko zanatlija, limara, na primer. Oni su umeli da iskoriste svaku praznu konzervu, od njih su pravili razne predmete za svakodnevnu upotrebu. Svi smo bili svesni da moramo da se snalazimo kako najbolje umemo. Logorske vlasti se nisu mešale u osetljiva pitanja, kao što je ishrana, ali su se pre svega brinule da spreče bekstva. U logoru sa ovako velikim brojem ljudi, bilo je i sklapanja brakova, razvoda, rađanja i umiranja. Postojala je znatna politička aktivnost, u kojoj su prednjačili komunisti. Svi su polagali nade u slom fašizma u Italiji i očekivali ga s izvesnošću i sa nestrpljenjem.

Brzo smo se prilagodili uslovima u Feramontiju. Bio je to logor, planski sagrađen za smeštaj zatvorenika interniraca. Odmah nakon izgradnje, brzo je popunjen zatvorenicima sa područja pod italijanskom okupacijom. Najvećim delom, bili su to Jevreji i antifašisti, koji, ničim nisu prekršili zakonske norme.

Sekretar naše partijske ćelije bio je Šiškov Angel, onaj isti koji je rukovodio zatvorskom komunom u Splitu. Drugi važan član Komunističke partije bio je jedan visok, sredovečan čovek iz Splita, Frane Božić. Komunisti su radili na organizovanju grupa simpatizera, koje bi mogli da motivišu da se priključe partizanskom pokretu u Jugoslaviji, čim budu oslobođeni i u mogućnosti da odlučuju sami o sebi. Najvažnije je bilo da se omladina podstakne na dobrovoljno pristupanje POJ-u (Partizanskim odredima Jugoslavije) i NOV (Narodnooslobodilačkoj vojsci).

Kada je 25. jula 1943, general Badoljo⁹⁹ preuzeo vlast u Italiji, saveznička invazija na Siciliju bila je već dve nedelje u toku. Trinaest dana nakon našeg dolaska u Feramonti, usledio je pad Musolinija. Na dan 25. jula, ceo logor je bio obuzet uzbuđenjem i žagorom dok smo slušali vesti zvaničnog radija iz Rima. Musolini je bio svrgnut sa vlasti i uhapšen. Nismo mogli da verujemo sopstvenim ušima. Sledećih dana, u logoru je nastao antiklimaks jer

99 General **Pietro Badoljo** (Badoglio): Italijanski general i državnik u vreme diktature Benita Musolinija (1922-1943). Nakon Musolinijevog pada, 25. jula 1943, Badoljo postaje predsednik vlade. On je 3. septembra sklopio primirje sa saveznicima. Na dan 8. septembra, proglašena je bezuslovna predaja Italije saveznicima. Badoljo je raspustio fašističku partiju, a 13. oktobra 1943, Italija je objavila rat nacističkoj Nemačkoj. U junu 1944, podneo je ostavku, kako bi omogućio obrazovanje novog kabineta u oslobođenom Rimu.

ITALIJA

se ništa nije promenilo. Stražari su i dalje bili na dužnosti. Nije bilo nikakvih vesti, koje bi nagoveštavale šta će biti s nama. Život se jednostavno rutinski nastavio.

Morao sam i dalje da obezbeđujem hranu za mene i Paju. Naše veze s Mađarskom, kao i sa mojim rođacima, bile su prekinute. Presušile su i sve mogućnosti da se nešto zaradi. Poslednji novac koji nam je preostao, poticao je još od grofa iz Scipiona. On je, neposredno pre našeg odlaska, naručio da mu izradimo espadrile za suprugu. Platilo je 300 lira unapred i dao lepo, cvetno dezenirano platno da ga upotrebimo za espadrile. Boraveći, u ovom logoru, završili smo te cipele. Neki zatvorenici divili su se lepoti tih espadrila kada su bile gotove i pripremljene za slanje u Scipione. Ali bilo je problem kako ih poslati. U poštu nismo bili sigurni. Tada mi je u logoru za te espadrile ponuđeno 250 lira. Ako bih ih poslao i ako to ne bi uspelo, gubitak bi bio obostran, kako za nas tako i za grofa. Ako bismo ih prodali, grof bi bio na gubitku, ali mi bismo dobili toliko potreban novac da preživimo naredni mesec. Bio sam suočen sa dilemom, da li da ih prodam ili ne. Konačno, odlučio sam da grofu nije bilo toliko važno da li će njegova žena imati još jedan par cipela ili neće, dok je za nas to bilo pitanje opstanka. Tretirao sam tih 300 lira kao pozajmicu od grofa, koju sam nameravao da mu vratim kad se ukaže prilika, pa makar i posle rata. I tako, prodao sam cipele, a grofu sam napisao pismo u kome sam ga obavestio o našoj odluci i molio ga da nam pošalje svoj odgovor. Odgovor nisam dobio, i tako nikad neću saznati da li je uopšte dobio pismo. Umesto rizikovanja sa pošiljkom paketa, rizikovao sam samo slanje pisma, što je uz sav taj metež unutar

Italije, najverovatnije bila ispravna odluka. Kupili smo šećer, kukuruzno brašno i chechi (čeči)¹⁰⁰ za kuvanje.

Priključio sam se jednoj grupi omladinaca. Nju je predvodio mladi aktivista, Vitomir Plosnić iz Štobreca, u Jugoslaviji. Među članovima moje grupe, uz ostale, bili su: Sultana Salamon i Anri Mešulam iz Beograda, i Anton Bavčević iz Splita. Imena ostalih se ne sećam. Pohađali smo predavanja i sastanke. Na njima je do neba hvaljeno društveno uređenje, koje ćemo stvoriti kada oslobodimo našu domovinu od nemačke okupacije.

Žena u logoru bilo je malo. Zbog toga su privlačile veliku pažnju. Postao je običaj da se govori o procentima „ljubavi“, koje bi neko imao sa nekom od devojaka. Prisustvovao sam i jednom jevrejskom venčanju u logoru. Čovek je imao sreće. Dobio je sto posto ljubavi od svoje verenice. Zbog budnih pogleda zatvorenika, na svim mogućim mestima u logoru, vanbračni seksualni odnosi nisu bili mogući. Sultanu smo, skraćeno, zvali „Sulti“. Bila je prijatna, ali ne i lepa. Bila je zaljubljena u Srečka, rodom iz Osijeka. Sultikin mlađi brat, Nelo Salamon, bio je jedan od onih koji nije pristajao na komunističku omladinsku indoktrinaciju. Protivio se svim našim idejama, ismevajući naša proricanja o budućem idealnom društvenom uređenju.

Kako su se savezničke operacije na Siciliji privodile kraju, tako je sve više i više njihovih aviona nadletalo logor. Ličili su na blistave iglice na nebu dok su preletali u formaciji za formacijom. Uživali smo da ih pobedonosno posmatramo. Evo ih, idu naši

100 Lokalna vrsta graška koji nije bio ukusan ali je bio vrlo zasitan.

ITALIJA

oslobodioci, naši spasioci. Osećali smo snagu i moć slobodnog sveta, koji nam se približavao. A onda, jednoga dana, dok smo ih tako posmatrali, jedan lovački avion se spustio jako nisko i počeo da kruži nad našim logorom. Mahali smo mu, kad nas je iznenada zasuo rafal metaka i, pre nego što smo se osvestili, imali smo četvoro mrtvih i petnaestoro ranjenih. Moguće je da je bio izviđački avion, u pokušaju da utvrdi da li smo vojni logor ili je to bila pilotova šala u pipkanju obarača. Bilo šta bilo, za nas je bio veliki šok. Sahranili smo poginule i negovali ranjenike. Sećam se jednog mladića, Slovenca, koji je bio ranjen u koleno. Kasnije, prilikom napuštanja logora, nije mogao da pođe s nama. Počeli smo grozničavo da kopamo rovove, kako bismo se zaštitili od eventualnih novih napada. Više nismo posmatrali avione, stojeći na otvorenom prostoru. Logor se pretvorio u opasno ratno područje, u kojem smo bili nezaštićeni, kao puževi posle kiše.

Postalo nam je jasno da moramo da pripremimo plan akcije, u slučaju da stražari pobegnu ili da se uprava logora raspadne. Da bi sprečili anarhiju, znali smo da moramo da pripremimo organizaciju koja bi, ako bude potrebno, preuzela rukovođenje logorom i kontaktirala odgovarajuće vlasti za mirnu i organizovanu repatrijaciju zatvorenika. Mnogo je različitih mišljenja kružilo logorom o tome šta da se radi kada se nađemo na slobodi. Starija generacija se aktivno uključila u zajedničke sastanke za razmatranje problema. Komunistička grupa je odlučila da mene imenuje u komitet uprave logora koji bi se osnovao po oslobođenju, ali se meni ta ideja nije dopala. Za vreme glasanja, pobrinuo sam se da ne budem izabran. Nosio sam se mišlju da

napustim logor čim se ukaže prva prilika bez ikakvog osvrtnja. Razgovarao sam nadugačko o tome sa Franom Božićem i predložio da organizujemo grupu koja bi, čim se ukaže prva prilika, izašla iz logora. Računali smo da ćemo imati četrdesetak sledbenika, koji će prihvatiti režim vojne discipline i akcije. Planirali smo da organizujemo partizanski odred, s ciljem da se što pre vratimo u Jugoslaviju, radi borbe protiv nemačkih okupacionih snaga. Znao sam da Frane Božić, pod mojim uticajem, ozbiljno razmišlja o takvoj ideji. Bilo je i drugačijih mišljenja i gledišta u logoru. Pristalice starog jugoslovenskog režima, bivši oficiri poražene Jugoslovenske vojske, imali su sasvim suprotne ideje. Pamtim trojicu njih, ali sam im imena zaboravio. Bio je u logoru i jedan aktivista, zvao se Kon, koji je govorio da će on, kad Englezi stignu, imati nevereovatno značajnu ulogu. »Čekajte samo da vidite ko je Kon. Bićete zapanjeni«.

Na jugu Italije leta su vrlo topla, tako da smo svi u logoru bili iscrpljeni od vrućine. Avgust je prošao bez značajnih događanja, a onda je iznenada, 3. septembra 1943, žestoko bombardovana Kozenca. Saveznici su se iskrcali kod Regio Kalabrije, na samoj „peti“ Italije. Britanska Osmu armiju nije naišla ni na kakav otpor i, koliko smo mogli da zaključimo po ponašanju naših stražara, nijedan Italijan nije nameravao da se bori. Naši stražari, koji su bili vojnici dobrovoljačke milicije, smesta su pobjegli. Čuvši za iskrcavanje kod Regia, jednostavno su napustili svoja mesta oko logora i nestali.

Tako smo 3. septembra praktično bili slobodni. Istog dana popodne, logor je bio u haosu. Mnogi zatvorenici koristili su

ITALIJA

situaciju i izlazili van logora da trguju s okolnim stanovništvom. Prodavali su ćebad i stolice, rastavljali krevete, cepali upotrebljivo krevetsko platno i nudili na prodaju. Pokradene stvari prodavane su na improvizovanim pijacama oko logora. Čuo sam nekog zatvorenika da kaže: »Hajde, grabi sve što možeš. Ovakva prilika ukazuje se samo jednom u životu.« Grupu od nas četrdesetak pljačke nisu interesovale. Okupili smo se, spakovali svoje stvari, poneli koliko smo mogli, naročito ćebadi i čaršava i disciplinovano napustili logor u tri popodne. Penjali smo se preko planina prema zapadu. Uskoro smo, dole, iza nas, mogli da vidimo logor Feramonti kako iščezava u sutonu.

Odlučili smo da logorujemo u planini, daleko od drumova i pruga, gde smo mogli da se sklonimo i zaštitimo. Tako smo stigli do nekog imanja, gde nam je seljak dozvolio da prenoćimo. Za uzvrat, dali smo mu nešto od stvari, koje smo poneli iz logora. Za vreme rata, bila je oskudica stvari kao što su čaršavi i ćebad. Bila je to dragocena roba za trampu.

Sulti i Srećko bili su sa nama, još uvek jako zaljubljeni. Sada su bili slobodni da postupaju kako hoće, bez roditeljskog nadzora. Sulti je imala vreću za spavanje, veoma pogodnu da se i Srećko u nju smesti. Posle dva dana, Srećko je počeo da se šali kako ga Sulti siluje. Uzviknuo bi iz vreće »U pomoć, Sulti me napastvuje !« Blagonaklono smo gledali na njihove ljubavne igre. Trećeg dana, pojavio se Sultikin brat da je traži i vrati sestru roditeljima u logor.

U međuvremenu, podelili smo zaduženja među sobom. Jedni su bili kuvari, a drugi su nabavljali hranu, trgujući sa

lokalnim stanovništvom. Neki su dobili zaduženje da idu u logor i potraže oružje, čebad ili bilo šta drugo, pogodno za trgovinu. Šanji Abinum je uspeo da pronade i donese kutiju ručnih granata. Sada smo bar donekle bili naoružani, za slučaj samoodbrane.

Sakupili smo između sebe novac i kupili od seljaka jedno tele. Jedan iz naše grupe rekao je da je mesar. Uzeo je da zakolje tele, međutim, i danas se, s grozom, sećam kako je on to nestručno uradio. Nikako ne mogu da mu oprostim taj zločin nad jednom životinjom. Mesa je bilo previše za jedan dan. Pošto nije bilo načina da ga, na letnjoj vrućini, sačuvamo, poslali smo jednu grupu u logor da proda višak mesa. Bilo je zanimljivih komentara o ideološkoj pozadini tog postupka, jer, sebe smo takoreći smatrali komunistima. A ipak smo, kao grupa, činili sve ono što bi i pojedinac radio, radi koristi. Kakva je razlika kada se to čini u ime grupe? Bilo je to izazovno ideološko pitanje, naročito zbog toga što je našom grupom rukovodio komitet trojice iskusnih komunista.

Čulo se u daljini kako se vode borbe. Britanska Osmu armija je napredovala, a Nemci su se povlačili. Italijanska vojska nije učestvovala u borbama. Kapitulirala je 8. septembra 1943, u 6,30 popodne. Vest smo čuli preko radija. Naši domaćini bili su ushićeni i počeli su da viču: »Pače! Pače! Pače!«¹⁰¹. Istovremeno, u daljini, čula se paljba teške artiljerije. Opominjala je i nas i Italijane da mira još nije bilo.

U stvari, Italiju su istovremeno okupirali i Nemci i saveznici. Na dan 9. septembra, američka Peta armija iskrcala se

101 "Mir! Mir! Mir!"

ITALIJA

kod Salerna, a Osmu britansku armiju kod Taranta. Od tog trenutka, Kozenca je postala ratna pozadina. Bila je u rukama Engleza, koji su tu osnovali regionalnu vojnu komandu za civilna pitanja.

Pošto su borbe brzo prošle mimo nas, ostala su nam samo dva izbora. Mogli smo da se vratimo u logor i sačekamo da se savezničke vlasti pozabave našim problemima, dok je druga mogućnost bila da sami nešto preduzmemo. Ali šta? Sazvali smo opšti sastanak naše grupe. Tako je svako od nas učestvovao u odlučivanju šta dalje da preduzmemo.

Novost iz logora bila je da je Kon otišao u susret britanskim trupama negde kod Katanzara (Catanzaro), 30 km južno od Kozence i da se vratio u uniformi, s činom engleskog majora. Od tog trenutka, on je predstavljao Britance, a logoraši su ga smatrali za najvišu vlast u logoru. Mi smo mislili da je to bila prilično sumnjiva priča. Možda je Kon bio špijun koji je radio za Britance. Možda je bio mason sa vezama unutar britanske vojske i dobio pomoć od te moćne organizacije. Ali kako su mu tek tako dali čin? Nešto nije bilo ispravno. I tako, odlučili smo da pošaljemo delegaciju britanskim vojnim vlastima u Kozenci da bi saznali kakve mogućnosti imamo, i da li možemo da dobijemo pomoć da se uključimo u Jugoslovenski narodno oslobodilački pokret.

Izabrani članovi delegacije bili su: Vlado Baum, Ante Tadin i ja. Dobili smo zadatak da odemo u logor, razgovaramo sa Konom i zamolimo ga da nam pomogne da stupimo u vezu s Englezima. Potom je trebalo da odemo u Kozencu, ili još južnije, ako je potrebno, i pronađemo prave ljude koji bi mogli da nam pomognu.

U logor smo stigli narednog dana u 10 sati pre podne. Vlado Baum je razgovarao sa Konom. Nije mogao da sazna ništa više od onog što smo već znali. Kon je bio tajnovit, ali nas je hrabrio da idemo i razgovaramo sa Englezima. Rekao je da su oficiri, s kojima je on kontaktirao, otišli dalje na sever i da je, uzgred rečeno, sve što je on preduzeo, bilo potpuno lične prirode, dakle, njegova lična stvar. On je pripadnik britanske armije i to je sve. Učinio nam je uslugu tako što je zaustavio jedan italijanski vojni kamion, koji je išao za Kozencu. Naredio je vozaču da nas poveze. Začudilo me je kako su Italijani pokorno poslušali, mada su, na kraju krajeva, oni bili naoružani dok je Kon imao samo uniformu. Za njih, je britanski oficir bio dugo očekivani saveznik, i autoritet. Italijanska armija nalazila se sada pod britanskom komandom.

U Kozencu smo stigli posle podne. Grad je bio u ruševinama. Saveznici su ga prethodno žestoko bombardovali. Zaudaralo je na leševe u raspadanju i na spaljena tela. Mnoge zgrade bile su još u plamenu. Sreli smo nekolicinu bivših zatočenika iz našeg logora. Neki od njih bili su jugoslovenski monarhisti. Rekli su nam kako možemo besplatno da prenoćimo u luksuznom hotelu „Cosenza“, jer su vlasnici pobjegli. »Nema ni kontrole, ni posluge, ni plaćanja«. Poslušali smo ih i otišli tamo. Govorili su istinu. Hotel je bio napušten i u neredu. Kreveti su bili udobni, a sobe prijatne. Zgrada nije bila pogođena, samo su je vlasnici napustili. Bio je to najbolji hotel koji sam do tada video. Našli smo čiste čaršave, ćebad i jastuke, a i nešto hrane. Prenoćili smo, dobro smo se odmorili i ujutru bili spremni da započnemo našu istraživačku misiju.

ITALIJA

U Kozenci nije bilo britanske vojne komande. Bilo je tu nekih oficira, međutim, njih ni najmanje nije interesovao naš slučaj. Uputili su nas da se obratimo novoformiranoj lokalnoj vlasti. Pamtim samo da smo jako dugo čekali ispred kancelarije nekog *Doktora*, čijeg se imena ne sećam. Bio je predstavnik novog italijanskog antifašističkog pokreta. Dugo smo sa njim razgovarali o čitavom nizu tema. Bio je ozlojeđen na Engleze. Savetovao nam je da odemo u Katanzaro. Bio je ubeđen da tamo već postoje okupacione vlasti, te da će one najverovatnije hteti da nas saslušaju. Dan se odužio bez ikakvih vidljivih rezultata. Posle izvesnog vremena, Tadin je počeo da se žali na jaku glavobolju i muku. Imao je visoku temperaturu i videlo se na njemu da je bolestan. Vlado Baum je odlučio da ga mora otpratiti nazad do naše grupe i da ga ne može pustiti da ide sam. I tako, ostao sam samo ja da pokušam da ostvarim naš zadatak.

Rešili smo da produžim do Katanzara, dok se njih dvojica vraćaju u Feramonti. Problemi su mi bili hrana i prevoz, ali sam bio rešen da nastavim i da uspem. Stao sam pored glavnog puta i pokušao da zaustavim neko vojno vozilo. Primio me je jedan britanski vojni vozač, koji je išao za Katanzaro. Proveli smo vreme ugodno ćaskajući o svemu i svačemu. Vozača su interesovala moja dotadašnja ratna iskustva, a meni je to bila dobra prilika da u razgovoru poboljšam svoje znanje engleskog.

Bilo je već palo veče, kada smo stigli u Katanzaro. Morao sam naći prenoćište. Morao sam da se smestim u jeftin hotel jer su moja novčana sredstva bila vrlo ograničena. Izgledalo je čisto, ali kada sam legao u krevet, stenice mi nisu dale da spavam mileći

svuda po meni. U tim okolnostima spavanje je bilo nemoguće. Upalio sam svetlo da bi stenice bile manje aktivne. Kad sam se potpuno razbudio, počeo sam da raspoznajem glasove koji su dolazili iz susedne sobe. Primetio sam kroz pukotine na vratima izmedju naših soba da su i u susednoj sobi svetla upaljena. Provirio sam kroz ključaonicu i video da glasovi dolaze od bračnog para u aktu seksa. To mi je probudilo strast pa sam odlučio da sledećeg dana pre svega posetim javnu kuću. U Italiji javne kuće su bile legalne i pod državnom zdravstvenom kontrolom. U boljim javnim kućama muškarci su se nalazili i družili, kao u klubovima. Sedeli bi i razgovarali sa prijateljima dok čekaju svoj red. Mesto u koje sam ušao bilo je puno italijanskih vojnika. Tu sam sreo i jednog od zatvorenika iz logora Feramonti. Od njega i od italijanskih vojnika saznao sam najnovije vesti o ratu.

Posle javne kuće, počeo sam da ispitujem grad tražeći britansku komandu. Sledeći natpise i pitajući italijanske vojnike, saznao sam da je jedan britanski kapetan stacioniran u gradu. Upoznao sam se sa Mariom, italijanskim vojnikom koji je radio kao kapetanov posilni. Uspeo sam da preko njega ostvarim sastanak sa kapetanom. Na engleskom jeziku objasnio sam kapetanu o mom zadatku, o mojim drugovima iz logora i o mogućnosti da se priključimo vojsci i borimo na strani saveznika. »Potrebna nam je pomoć«, rekao sam.

Kapetan je pažljivo slušao i najzad rekao: »Samo providenje te je poslalo meni. Radim u jedinici za propagandu i potreban mi je neko kao što si ti, neko ko dobro govori engleski i italijanski i ko je dovoljno obrazovan za takvu vrstu posla. Ja mogu

ITALIJA

da uradim i više nego da te uključim u borbu, mogu da ti ponudim zaposlenje u britanskoj vojsci da radiš kao civilno lice za pristojnu platu. Da li bi želeo da podješ sa mnom u Bari?¹⁰² Što se tvoje grupe tiče, za njih je najbolje da se vrate u Feramonti i čekaju da ih vlasti repatriraju«. »Ali«, protestovao sam, »ja sam došao sa zadatkom koji su mi poverili moji drugovi iz logora. Tražim pomoć za njih, ne mogu da ih izneverim«.

Kapetan me je pozvao da provedem sa njim ceo dan. Ručali smo zajedno, a Mario je služio. Imali smo ukusnu supu i povrće sa govedinom iz konzerve. Kapetanu se nije dopalo povrće. »Previše vode« rekao je, »ovo je drugi tanjir supe. Ne želim duplu supu od istog povrća Mario, treba da naučiš da kuvaš«. Zatim je predložio da pošaljem poruku svojim prijateljima i da ih obavestim o mom kontaktu sa britanskim vlastima. Predložio je da ih zamolim da mi dopuste da idem sa njim, a on bi ih za uzvrat snabdeo hranom. »Ima li tamo u vašoj grupi još logoraša koji govore engleski, tako da se ne osećaju izgubljenim kada ti odeš?«. Njega je očigledno zanimalo samo to da mene uključi u rad svoje grupe.

Nisam želeo da napustim Paju, niti sam hteo da ostale prepustim da se sami snalaze. Zatražio sam papir kako bih napisao pismo Frane Božiću. Kapetan mi je dao blok za službenu prepisku sa zaglavljem „U službi Njegovog Veličanstva“ i kovertu sa istom rečenicom u levom gornjem uglu. Zatim sam otišao da nađem kurira. Jedino moguće mesto da se neko pronađe bilo je na ulici. Sreo sam poznanika iz logora. Pristao je da bude kurir. Bio je to

102 Englezi su zauzeli Brindizi 11. septembra a jedanaest dana kasnije i Bari.

jedan mladić, Jevrejin iz logora. Imao je oko osamnaest godina i bio je voljan da mi pomogne, naročito da nosi pismo s takvom oznakom na koverti. Kapetan me je pozvao da, dok čekam odgovor, ostanem kod njega.

Nekoliko dana kasnije, kapetan me je obavestio da će oni uskoro morati da krenu za Bari. Rekao je da ima mesta i za mene, ako hoću da pođem sa njim. Nisam više mogao da čekam odgovor od Frane Božića, pa sam rešio da lično odem do njega i da, ako je moguće, povedem i Paju sa sobom.

Kapetan je pristao da se zaustavi na putu između Kozence i Feramontija na mestu gde se put koji vodi u brda odvaja od glavnog drumu. Dogovor je bio da se sastanemo na tom mestu kroz tri dana u 10 sati pre podne. Električna pruga već je bila popravljena i funkcionisala na relaciji Katanzaro-Kozenca. Nadao sam se da će, iz Kozence, da me poveze neki od kamiona koji ide ka Feramontiju.

Ukrcao sam se na voz verujući da će putovanje biti kratko. Nažalost, voz se zaustavio ispred tunela na pola puta pošto je jedna od kompozicija ispred nas kliznula iz šina i zapalila se. Trebalo je čekati. Nismo mogli dalje dok se tunel ne raščisti. Većina povređenih je već bila u bolnici, ali nisam imao pojma koliko ćemo čekati. Otići do drumu koji ide u Kozencu bilo je daleko; odlučio sam da čekam.

Naš voz su vratili istim putem na prethodnu stanicu. Bila je već noć kada je stigao, čekaonica je bila u mrklom mraku i puna ljudi. Ništa se nije videlo, mogao sam samo da tumaram. Noć je bila tamna, bilo je oblačno i bez mesečine. Nije bilo ni struje. Bio

ITALIJA

sam svestan prisustva gomile ljudi, uglavnom Italijana; postavljali su jedan drugom pitanja o nesreći u tunelu, o ratu, o Englezima, Rusiji, Americi. Italijani su po prirodi veoma pričljivi. Razgovor se vodio o svemu i svačemu.

Našao sam se tu, nasamo okružen masom ljudi. Doživeo sam mnogo toga tokom svog logorskog života i sada sam želeo da o svemu tome pričam, makar i sa potpunim strancima. Posle izvesnog vremena, neko čije lice nisam mogao da vidim u mraku, postavio mi je sledeće pitanje, »Reci mi, šta je komunizam? Toliko toga slušam o komunizmu a ja ništa ne znam o tome«. Nije prošlo mnogo a ja sam zadobio pažnju sviju. Svi su ćutali i slušali. Evo mene u ulozi agitatora za novi društveni poredak, dajući detaljne odgovore na postavljena pitanja o društvu za koje sam zamišljao da postoji: humano, idealno i pravedno. Planska ekonomija, koja brine za svakoga. Besklasno društvo u kome svi doprinose prema svojim sposobnostima, a nagrađeni su u skladu sa svojim potrebama. Zar nije tako govorio Karl Marks? Možda, ali ja sam bio ubedjen u takav ideal i zalagao se za njega. Moje „prosvećivanje“ u zatvoru uspelo je. Govorio sam kao pravi komunista. Zadivio me moj sopstveni nastup. Kada sam završio, čovek koji je sve to počeo sa svojim pitanjem rekao je, “Ne dopada mi se, više volim Ameriku”. “Slažem se”, odgovorio sam mu.

Do jutra je tunel bio raščišćen i mi smo se ukrcali u voz za Kozencu. Gledao sam kroz prozor vagona, dok je drugi voz na putu za Katanzaro ulazio u stanicu. Taman se zaustavio kad sam ugledao Paju na prozoru toga voza! Fantastična slučajnost sresti se baš ovde. Usred gužve, kad me je video, Paja je iskočio kroz prozor

svog vagona a ja sam ga uvukao kroz moj prozor dok je naš voz već polazio. „Gde si bio tako dugo?“, upitao me je zagrlivši me. „Vraćam se u naš planinski logor gde smo se rastali. Ima li nekih poruka za mene?“. Predao mi je istu onu kovertu „U službi Njegovog Veličanstva“ koju sam dao onom jevrejskom mladiću i rekao, „Ovo je u današnje vreme najbolja propusnica u Italiji. Otvara sva vrata a i sva putovanja vozom su besplatna“. Frane Božić i drugovi rešili su da pošalju Paju da me pronade i smesta vrati u našu grupu u planini.

Bilo je kasno popodne kada je voz ušao u Kozencu. Morali smo da pojedemo nešto pa da odmah nastavimo put da bi stigli u planinu i da se na vreme vratimo na dogovoreno mesto susreta sa kapetanom. Imao sam nešto usoljene govedine i nekoliko tvrdih biskvita. Da ne bi gubili vreme, krenuli smo pešice iz Kozence, nadajući se da će neko usput da nas poveze. Pešačili smo i pešačili daleko u noć ali niko se nije zaustavio. Sećam se da smo seli da prezalogajimo u jednom neosvetljenom ambaru. Bio je potpuni mrak. Paji se dopao naš obrok, posle sve te gladi koju je pretrpeo, ovo mu je bilo veoma ukusno. Stalno je ponavljao kako mu je to najbolje jelo koje je ikada jeo. Nastavili smo da hodamo gotovo celog puta do planine. Još uvek se sećam bolnih plikova na stopalima. Najzad smo uspeli da zaustavimo jedan vojni kamion. Vozač nam je dopustio da se popnemo na papuču kabine. Držali smo se za vrata vozila, što je bilo veoma nezgodno, ali, ipak, bolje od pešačenja. Tek kasnije smo shvatili koliko je za vozača bilo opasno da, usred noći, primi na kamion dvojicu nepoznatih mladića.

ITALIJA

Do naše grupe smo stigli kasno po podne narednog dana. “Dobrodošli, ima jela u kazanu”. Bio je to pasulj, koji inače volim. Toliko je bio dobar da ni do danas nisam zaboravio taj obrok. Još se i sad sećam kako je ukusno bio spremljen sa dosta belog luka i paprike. Sećam se kada je Veršić, jedan od logoraša, rekao: “Da se bolan lečiš”.

Moj izveštaj grupi stavljen je na glasanje. Doneta je odluka da mogu da idem sa kapetanom, ali da Paja mora ostati sa grupom. Njemu se ovakav ishod nije svideo. Hteo je da ide sa mnom, a i ja sam hteo da on bude uz mene. Imali smo dugu raspravu sa ostalima. Bilo je potrebno da Paja ostane jer je znao engleski. „Ako Paja ne može da ide sa mnom, onda ni ja neću da idem“, odlučio sam. Nisam hteo da se odvajam od njega.

Većina je prihvatila moju odluku mada je bilo očigledno da je moja odluka protest. Na sastanku je odlučeno da Paja, Šiškov, Rade Mrduljaš i ja, odemo kao delegacija na moj susret sa kapetanom i saopštimo mu da ja neću da idem sa njim u Bari. Odlučeno je da cela grupa produži u Bari na bilo koji mogući način. Bari je bio najbliža luka prema Jugoslaviji i dobro mesto da organizujemo naš povratak u domovinu. Na mesto sastanka smo stigli nešto pre kapetana. Malo smo počekali. Kada se kapetan pojavio sa Mariom, saopštili smo mu novosti. Nije mu bilo pravo. Poželeo mi je svako dobro i nastavio put.

Ujutru smo krenuli, cela grupa, samo bez Sultike, Srećka i nekolicine drugih koji su se vratili u logor Feramonti. Prvi zadatak bio je da pronađemo železničku stanicu na pruzi koja vodi na sever. Krenuli smo, prvo pešice, a onda nas je povezao jedan britanski

kamion koji je tuda prolazio. Na moje iznenađenje moji drugovi su napravili improvizovanu zastavu od crvenog platna i na njoj našili srp i čekić od žute pantljike. Pitali su Franu Božića za dozvolu da istaknu zastavu. On se složio. U sledećem gradu stanovništvo nas je smatralo za gomilu nasrtljivih komunista. Međutim, iako to nismo očekivali, dobili smo besplatan smeštaj. Neki su i voleli našu zastavu, „la bandiera rossa“¹⁰³ bila je poznati simbol u Italiji. Italijani su nam tokom celog puta davali besplatan smeštaj kada smo im rekli da dolazimo iz koncentracionog logora Feramonti. Rado su nas upućivali kojim vozom možemo da stignemo u Bari. Što se pak hrane tiče, za to smo morali da se obratimo Englezima. Bili su darežljivi, davali su nam velike konzerve sa usoljenom govedinom ili konzerve pasulja sa paprikom. Sećam se da su te velike konzerve hrane bile prilično neukusne, očigledno bilo im je drago da ih se reše. Ali nije bilo dovoljno naše najvažnije hrane: hleba.

Naše putovanje vozom trajalo je tri dana. U Bariju nam je rečeno da idemo u novoosnovani logor Karbonara (Carbonara), u jednom od sela blizu grada, gde su Englezi okupljali bivše zatvorenike i internirce. Tu će nam saveznici dati smeštaj i hranu. Grupa je odlučila da ide. Što se mene tiče, komitet je odlučio da bi bilo korisno da se ja zaposlim kod Engleza, te da bi trebalo da idem i da nadjem „mog“ kapetana. Nakon dugog traženja i čekanja uspeo sam da se sretnem sa njim, ali stvari više nisu bile iste. Objasnio mi je da se njegov pretpostavljeni nije složio sa predloženim planovima, i da mu moje usluge više nisu potrebne. Ja sam imao

103 Doslovno: 'crvena zastava'

ITALIJA

drugačije objašnjenje u vezi promene stava. Mora da je čuo za našu crvenu zastavu. Ja više nisam bio osoba sa kojom bi želeo da ima posla. Jeste, Rusi su bili saveznici, ali ne i njihov komunizam. Ionako je već bilo previše „crvenih“ razgovora u Italiji. Bilo je bolje da se takvi kao ja drže na odstojanju.

POGLAVLJE 13

KARBONARA

Nakon što su zauzeli Bari 22. septembra 1943. saveznici su nekadašnje italijanske vojne barake u Karbonari pretvorili u svoju bazu. Tu su skupljali na hiljade oslobođenih zatvorenika logora i zatvora širom Italije. Karbonarom je rukovodio jedan kapetan u britanskoj uniformi sa oznakom „Yugoslavia“ na levoj naramenici. Zvao se Dakić. Bio je najverovatnije jedan od oficira bivše Jugoslovenske vojske stacionirane u Kairu nakon bekstva kralja Petra II, iz Jugoslavije, neposredno posle bombardovanja Beograda. Njegovo lice mi je izgledao poznato, ali nisam znao odakle.

Naša grupa se smestila u jednu od baraka s ležajima na sprat. Dali su nam američku vojnu ćebad i vojničke porcije za jelo. U barakama smo imali slavine i tuševe sa hladnom tekućom vodom. Naše porcije, nakon upotrebe, morali smo da peremo sapunom jer hladna voda nije rastvarala masnoću. Hrana je uglavnom bila iz konzervi i nije bila ukusna. Ali smo je bar imali dovoljno, tako da više nismo gladovali. Većina u našoj baraci bili su Jugosloveni, iz svih krajeva Jugoslavije. U jednoj od baraka bilo je mnogo Slovenki.

U ovom logoru intenzivno se vodila politika. Većina je u ovu bazu stizala sa namerom da se priključi partizanskoj borbi za oslobođenje Jugoslavije, to jest Narodno oslobodilačkom pokretu pod rukovodstvom komunista.

ITALIJA

Političko rukovodstvo brzo se formiralo i većina nas se dobrovoljno prijavila da bude raspoređena u vodove i čete za formiranje jedne nove brigade. Dali smo joj ime: „Prva prekomorska brigada“. Mnogi oficiri bivše Jugoslovenske vojske aktivno su se prihvatili da nas obučavaju: da naučimo da se brzo postrojimo, da ispravno marširamo i da adekvatno reagujemo na vojničke komande. Željni da učimo, brzo smo savladali obuku. U kratkom roku uvežbali smo se do savršenstva.

Naši rukovodioci hteli su da nam saveznici što pre uruče uniforme i oružje, pa da krenemo u Jugoslaviju i da se tamo borimo. Britanci su se tome opirali. Hteli su da nas stave pod vlast komandanta logora, u redove poražene vojske kralja Petra II. No, malo ih je pristajalo na to. Zvanično, imali smo pravo da izlazimo i ulazimo u logor, kad god smo to hteli, međutim, morali smo da tražimo dozvole. Bez dozvole nije bilo lako izaći. Na kapiji su stajali stražari, jer, nismo bili sasvim slobodni. Morao sam često da izlazim, između ostalog, da bih odneo veš na pranje ili da idem kod zubnog lekara.

Ubrzo sam shvatio da mogu da se prijavim za sledovanja hrane kod lokalnih vlasti. Pola kilograma hleba na dan predstavljalo je veliku vrednost, bilo za poboljšanje ishrane ili da se proda i tako dođe do nešto para. Šećer je bio drugi po važnosti i vrednosti. Prodao sam u međuvremenu svu svoju trenutno nepotrebnu¹⁰⁴ odeću. Nadali smo se skorim uniformama, a pošto novca nismo imali, prodavali smo sve što smo mogli. Opstanak nam je zavisio od baze i od saveznika.

104 Još uvek sam imao zimski kaput, poklon gospodje Eškenazi.

U jednoj od baraka nalazili su se ruski ratni zarobljenici, njih oko tridesetak zajedno sa oficirom koga su zvali „Polit – Ruk“. Ovi Rusi su privlačili našu pažnju. Želeli smo da saznamo sve o njima i o životu u Rusiji. Međutim, nisu nam mnogo toga rekli. Plašili su se da govore. Trebalo je da se vrate u Rusiju, zajedno sa svojim oficirom, koji ih je držao pod čvrstom komandom. Čudio ih je naš prokomunistički stav. Mudro su izbegavali da odgovore na naša direktna pitanja. Učestvovali su u predstavama i zabavama, koje su organizovali naši komiteti. Da bi nas razveselili, igrali su i pevali zajedno sa devojkama iz Slovenije. Bili su to dobri ljudi, međutim, u njima nije bilo ni životne radosti niti oduševljenja. Jedan od Rusa se ozbiljno razboleo, bio prebačen u bolnicu i umro. Ceo logor je bio na njegovoj sahrani. Bila je to ogromna procesija, događaj o kome su pisali i levičarski i desničarski listovi Barija. Za mene je bilo neshvatljivo da Rusi ne pokazuju nikakvo oduševljenje da se vrate u Rusiju, niti žele da nam govore o svojoj zemlji. Frane Božić mi je objasnio, »Biti ruski državljanin ne znači biti i komunista. Partiju u Rusiji čini odabrana manjina, koja vodi ostali narod. Neki od Rusa mogu biti i protivnici režima. Oni se plaše da govore pa zbog toga izbegavaju razgovor. Međutim, komunizam je idealno dostignuće društva kome težimo, iako to još nije ostvareno, čak ni u Rusiji. Prema tome, mislim da je Polit-Ruk osoba sa kojom treba razgovarati. On je komunista. On govori u njihovo ime«. Pravo je čudo da sam ovo objašnjenje *progutao* kao istinito i prihvatljivo: »Sovjetski narod prolazi kroz program vaspitanja i razvoja, koji je ovim ratom prekinut. Mi ćemo preurediti našu zemlju i predvoditi taj veliki društveni pokret«. U stvarnosti, bio

ITALIJA

sam ubeden samo u jedno: da se Crvena armija zaista bori protiv Nemaca i da je Nemačka moj neprijatelj, protiv kojeg želim i ja da se borim. Prema tome, nisam na pogrešnoj strani.

U Bari je, jednoga dana, stigla Jugoslovenska misija. Predvodio ju je dr Sergije Makiedo. On je u Bariju otvorio poslanstvo Jugoslovenske narodne armije. Uspostavljena je veza između rukovodstva našeg logora i poslanstva, koje je radilo po direktivama Titovog Vrhovnog štaba. Zadatak je bio da se saveznici ubede da su partizani jedini legitimni borci za oslobođenje zemlje. Bilo je neophodno dobiti i vojnu pomoć: hranu, lekove, odeću i oružje. Jedan od primarnih zadataka misije bio je da ubedi saveznike da nas prizna za partizanske borce, te da nas naoružaju i pošalju preko Jadranskog mora, u Jugoslaviju, kao pojačanje partizanskim snagama u borbi protiv Nemaca.

Ubrzo posle otvaranja poslanstva u Bariju, jedna saveznička delegacija došla je da se upozna sa situacijom u našem logoru. Čuli smo da se radi o zajedničkoj američko-britanskoj delegaciji. Znali smo da se Englezi ne slažu sa takvom zamisli, ali ubeđivali smo sebe da su Amerikanci liberalni i demokrate i da će da budu na našoj strani. Marširali smo dobro i ponašali se vojnički kao da smo obučavani mesecima. Delovalo je ubedljivo. Sećam se kako sam oštro koračao i udarao nogama u skladu sa ostalom „brigadom“. Naše ritmičko marširanje i odzvanjanje naših skladnih koraka izražavalo je bujicu naše želje i našeg oduševljenja. Naša poruka bila je nedvosmislena. Bili smo rodoljubi, željni da se borimo za svoju zemlju. Uveren sam da britanski i američki oficiri i političari do tada nisu videli grupu ljudi tako željnu da krene u

borbu. Siguran sam da je izveštaj bio povoljan, jer smo ostavili dobar utisak. Bilo je nečega u vazduhu, nečega što se direktno ticalo jugoslovenskog nacionalnog osećanja i otpora neprijatelju, pod Titovim rukovodstvom i njegovim jedinstvenim načinom vođenja „ustanka“. Znao sam da, u slučaju građanskog rata, kralj i monarhisti nemaju šanse. Nacionalizam je bio vešto korišten za obrazovanje i masovno stvaranje komunističkih kadrova.

Jednom drugom prilikom, dok sam sedeo u baraci i razgovarao sa Pajom, došao je neko i upitao: »Da li je tu Ivan Singer?« »Da«, odgovorio sam i pogledao sa mog kreveta. Bio je to kapetan Dakić, komandant logora. »Sigurno me poznaješ«, rekao je. »Sećaš se Straže? Ti si sin dr Singera. Imali ste imanje u Dobričevu«. Bio sam šokiran. Ovaj čovek me kompromituje. Poslednja stvar koju sam želeo bila je da mojim drugovima otkrijem svoje buržoasko poreklo. »Straža« je rumunsko selo na pola puta između Vršca i Bele Crkve. Moj otac je, kad god sam odlazio na imanje, insistirao da kupim voznu kartu do Straže, i da stavim svoj bicikl u voz. U Straži bih uzeo bicikl i odande vozio 8 kilometara do našeg imanja, umesto 14 od Vršca do Dobričeva. Često sam odlazio da nadzirem setvu, žetvu i mlevenje brašna ili da nosim naše proizvode na prodaju. Imanje je bilo investicija mojih roditelja, kupljeno na kredit 1930. godine, koji je trebalo otplaćivati godinama. Bilo je to lepo malo kapitalističko preduzeće. Kako sam tom „proletarijatu“¹⁰⁵ oko mene mogao da objasnim da potičem iz druge i različite klase, ali da istinski verujem u pokret?

105 Proletarijat: najniže, ili jedno od ekonomski i socijalno najnižih klasa u kapitalističkom društvu.

ITALIJA

Taj čovek, Dakić, očigledno je hteo da me kompromituje i da me privuče u svoj „tabor“. U tren oka, odlučio sam da se ne upecam. »Ne poznajem vas«, rekao sam, »sigurno ste me pomešali sa nekim drugim. Molim vas da me ostavite na miru!«. Dakić je sigurno shvatio da ne želim da imam nikakve veze sa njim. Nasmešio se, okrenuo i otišao bez žurbe. Bio je naučio da ga komunisti odbiju, međutim, tako nešto nije očekivao od mene.

Drugi uzbudljiv događaj u ovom logoru oslobođenih zatvorenika, bio je, kada su otkrili nekog italijanskog fašistu iz Splita. Ispostavilo se da je to bio isti fašista koji mi je podmetnuo igru prilikom one moje isporuke tekstilne robe sa namerom da me uceni. Mora da je slične trikove izvodio i sa drugima u Splitu, jer su svi iz naše barake ustali protiv njega. Paja i ja digli smo glas učestvujući u masovnoj optužbi. Bilo je mnogo galame, mnogo uzbuđenja ali nasilja nije bilo. Bio je proteran iz barake i iz logora. Žigosan je za ono što je bio, fašista koji je pokušao da se krije među patriotama i da se tako kamuflira. Slične stvari dešavale su se po celoj Italiji: bivši fašisti tražili su načine da se ubace u politički povoljnije situacije. Bilo je to vreme kada su se menjale strane.

Negde u to vreme pojavila se i zdravstvena opasnost. U logoru se pojavio tifus. Britanske vlasti smesta su preduzele masovnu vakcinaciju. Baraku po baraku redom su odvodili u ambulantu, gde je vršeno masovno vakcinisanje. Dovoljno sam znao iz higijene da bi mi bilo sumnjivo to što Britanci rade. Dva lekara svaki sa velikim špricom u ruci sa istom iglom ubrizgavali su vakcinu svakom po redu dok su se ljudi pomerali u dve kolone. U

svakom špricu se nalazilo 300cc¹⁰⁶ vakcine, a svaki internirac je dobijao oko pola cc u ruku iznad lakta. Iglu nisu sterilizovali, već pravo iz jednog tela u drugo. To je nečuveno, pomislio sam, tako se lako mogao preneti sifilis ili neka druga krvna bolest. Ja sam bio preležao trbušni tifus u Splitu; smatrao sam da još uvek imam imunitet. Odlučio sam da neću da me vakcinišu na takav način. Sakrio sam se od ostalih i izbegao vakcinaciju. Nije bilo jasno zašto Englezi tako rade kad je to medicinski neispravno.

Nakon mnogo vremena dobio sam objašnjenje. Epidemija tifusa toliko je opasna da se mora zaustaviti po bilo koju cenu. U to vreme nije bilo dovoljno medicinskog osoblja, pa je to rađeno na najbrži mogući način. Lekari nisu marili ako se neko u toj proceduri zarazi sifilisom. To nije bila masovna bolest. Jedan sifilitičar manje ili više nije bitno, ali ako se tifus raširi to bi bila katastrofa. Razumljiva logika za ratna vremena, nastala je iz potrebe, ali šta ako si baš ti žrtva? Za vreme rata lekarima se nije moglo verovati. Njihovi skraćeni postupci mogli su da naškode pojedincu. U ratu, pojedinac je samo nebitan deo mnoštva, samo brojka. Nikome se nije moglo posebno udovoljiti.

106 cc: znači 'kubnih centimetara' – metrička mera za zapreminu.

ITALIJA

POGLAVLJE 14

SPECIJALNA SLUŽBA ZA BALKAN

Zvao se Arnoldi. Bio je major. Sedeo je u jednoj od logorskih kancelarija gde sam bio doveden na razgovor sa njim. Marjan Barešić, jedan od glavnih rukovodilaca našeg pokreta u logoru Karbonara, došao je kod nas u baraku i pozvao me da pođem sa njim. Ušli smo u majorovu kancelariju i bio sam mu predstavljen. Nenametljivo i prijateljski, major je nastojao da sazna sve o meni: ko su mi roditelji, odakle sam, moje obrazovanje, i sve što me je snašlo za vreme rata. Tokom celog razgovora pravio je beleške. Shvatio sam da se nešto važno događa. Marjan nas je posmatrao zadovoljno što mu se videlo na licu. Pronašao je dobrog kandidata za neki zadatak o kome ja nisam ništa znao. »Da li si voljan da služiš pod zastavom S.A.D.?« upitao me je major. »Da li si spreman da izvršavaš naše zadatke?« Bez oklevanja, odgovorio sam »da«. »Sudeći po svemu ti nam odgovaraš; siguran sam da nećeš nikad biti na strani Nemaca«, reče Arnoldi.

Marjan me je pogledao i rekao: »Ne zaboravi da si pripadnik partizanske jugoslovenske vojske, u kojoj smo svi bez ikakve plate. Ako ti u bilo kom trenutku bude ponuđena plata, moraćeš da je odbiješ i da kažeš da u Narodnooslobodilačkoj vojsci niko nema platu«. Zatim se pojavio neki vojnik u američkoj uniformi. Rekli su mi da pođem s njim. Izveo me je iz kancelarije i uputio da se popnem u zadnji deo kamiona, koji je bio pokriven zelenom ceradom. Tamo su već sedela dvojica. Kamion je uskoro

krenuo, ali budući da smo bili ispod cerade nismo mogli da vidimo kuda idemo.

Posle izvesnog vremena, stigli smo do neke vile, okružene divnom baštom. Izgledalo je raskošno. Tu je bilo više osoba u američkim uniformama. Razgovarali su slovenački, ne engleski.

»Kakvo je ovo mesto?« pitali smo, »gde se nalazimo?«

»Videćete. Za sada, ne možemo da vam kažemo«, odgovorili su.

Ubrzo se pojavio major Arnoldi. Rekao je da se, od tog trenutka, svaka naša veza sa logorom prekida, te da ni sa kim odande više ne smemo da kontaktiramo. Jer, sada smo u službi vojske SAD. Narednog dana, dobili smo američke uniforme. Obučili su nas osnovnom vojnom ponašanju a zatim smo krenuli na obuku u jednoj od vila nedaleko od naše. U početku su nas prevozili automobilom kojim je upravljao šofer Italijan. Majora je prevezio isti šofer u istoj limuzini. U ovoj grupi bili smo nas četvorica: jedan visoki Splicićanin, dvojica mladih Slovenaca i ja. Učili su nas kako da rukujemo sa malom ručnom primo-predajnom radio-stanicom, Morzeovu azbuku i kako da šifrujemo i dešifrujemo poruke. Kasnije nam je bilo dozvoljeno da idemo peške do tamo i natrag

Vila u kojoj smo stanovali sastojala se od dve zgrade. Mi smo stanovali u većoj zgradi. Major Arnoldi je stanovao u manjoj. Sve poslove u vili obavljali su Jugosloveni, muškarci i devojke; major je regrutovao i njih na isti način. Za vođenje domaćinstva bila je zadužena jedna mlada Slovenka, Nada. Druge dve devojke Slovenke bile su zadužene za pranje rublja, nabavku hrane, kuvanje i tako dalje. Kuvar se zvao Grga. Još jedna od devojaka bila je

ITALIJA

Petrica. Ona je bila iz grada Kotor u Crnoj Gori. Bila je tu i jedna starija devojka koju su zvali Mimi. Dužnost svih tih ljudi bila je da se staraju o nama i o našim potrebama. Oni nisu bili obuhvaćeni obukom.

Američki vodnik po imenu Hanko učio nas je vojničkoj disciplini i uvežbavao nas: »Postroj se, nalevo, nadesno, napred marš, itd.« Bilo je zabavno. Hranili su nas dobro, a obučavali još bolje. U prvoj fazi našeg boravka u vili, pridružilo nam se još regruta. Ukupno je nas osmoro bilo uključeno u obuku. Svakog dana naučili bi po nešto korisno za našu buduću ulogu. Još ni tada nismo znali šta će biti naš zadatak. Mogli smo samo da nagađamo.

Posle otprilike mesec dana, major me je pozvao u svoju kancelariju. Saopštio mi je da dobro napredujem i da on sada namerava da sa mnom sklopi ugovor koji se po američkom zakonu sklapa sa strancima regrutovanim u ovu organizaciju. Moja plata, tokom obuke, iznosila bi 24 dolara mesečno, a kada stupim u aktivnu službu na terenu, bila bi povećana na 150 dolara mesečno. Rekao sam mu da, pošto sam vojnik partizanske vojske ne mogu da primam platu. Odmah je odbacio ovu primedbu. Na red je zatim došlo osetljivo pitanje nadležnosti Marjana Barešića nadamnom. Arnoldi se naljutio i rekao, »Barešić ovde nema nikakvu ulogu. Vi ste sada u američkoj vojsci i pod ugovorom sa ovom organizacijom, sa SBS¹⁰⁷.

»Po zakonu mi moramo da preciziramo sporazum sa vama. U slučaju da pogineš ja sam obavezan da sav novac koji ti pripada isplatim tvojoj porodici ili bilo kome koga ti imenuješ. Za svo

107 Specijalna služba za Balkan.

vreme koje provedeš na zadacima SBS, tvoja plata će biti deponovana u američkoj banci na tvoje ime«.

Bio sam, u stvari, sasvim zadovoljan što nije prihvatio moju službu bez plate i odlučio sam da, za slučaj moje smrti, imenujem roditelje, kao nosioce prava na moja primanja. U slučaju da moji roditelji više nisu živi, imenovao sam Martona Švarca, mlađeg brata moje majke. (Znao sam da je Marton u ratnom zarobljeništvu i da ima šanse da preživi rat).

Arnoldi je bio zadovoljan. Uspeo je da me regrutuje po propisima američke vojske, međutim ja sam bio zbunjen i nisam bio načisto sam sa sobom. Kako će ostali da postupе? Da li će podleći iskušenju? Moram da priznam da sam ja podlegao. U to vreme to je bilo mnogo para, a ja nisam imao nameru da umrem! Do kraja rata bila bi to lepa suma. Za mene bi bilo idealno da započnem novi život. Mogao sam da isplivam iz mog siromaštva. Mogao bih kao Amerikanci, da imam novaca u džepu. Onaj Splitsanin i ja spavali smo u istoj sobi. »Jesi li potpisao ugovor?« upitao me je nakon nekoliko dana. Rekao sam da jesam, ali da nisam prihvatio novac. Moj odgovor bio mu je jako sumnjiv.

Do kraja meseca, video sam da su svi imali para. Znači da su svi prihvatili da budu plaćeni. Nisam ih ispitivao, znao sam da ne žele o tome da razgovaraju. I devojke su imale novaca. Postali smo najbogatiji Jugosloveni u Bariju!

Jednog dana stigla su šestorica Jugoslovena iz S.A.D. Bili su dobrovoljci, jugoslovenski državljani koji su regrutovani u Americi za SBS. Obuku su završili u Americi. Rečeno nam je da će oni biti naši instruktori. Ubrzo nakon toga, stigao nam je jedan

ITALIJA

američki poručnik koji je govorio srpski. On je bio državljanin S.A.D. Postavljen je za našeg komandujućeg oficira i bio podređen majoru Arnoldiju. Konačno smo shvatili šta smo. „Agenti“, tako su nas zvali. Trebalo je da budemo obaveštajci ubačeni u razne delove Jugoslavije da šaljemo podatke od vojne vrednosti za američku armiju. U toku naše obuke naučili smo osnove obaveštajnog rada, na šta da obratimo pažnju, kako da se ponašamo u raznim situacijama, šifrovanje, dešifrovanje, principe borbe pištoljem, ručnim mitraljezom, nožem ili goloruki, bilo u napadu ili u odbrani.

Pošto smo završili obuku, dali su nam američke vojničke identifikacione pločice, koje se nose oko vrata. Bile su to dve identične metalne tablice, na kojima je bilo ispisano ime, datum rođenja, broj jedinice i krvna grupa dotičnog vojnika. U slučaju da vojnik pogine, jedna pločica bi otišla s njim u grob (radi identifikacije tela), a druga bi služila za obaveštavanje rodbine i za armijsku statistiku. Na mojim tablicama bilo je moje pravo ime, međutim, krvna grupa je bila izmišljena. Imena većine ostalih bila su promenjena. Na primer, umesto Blaž Stele, na pločici je pisalo „Bil Sterling“. Do tada nas je već bilo dvadesetak, regrutovanih u SBS. Većinom su bili iz Karbonare, ali neke su Amerikanci regrutovali direktno iz logora Feramonti i iz drugih mesta. Dobio sam i ličnu ispravu sa svojom fotografijom i Arnoldijevim potpisom. Vodio sam se kao američki redov prve klase. Arnoldi me je voleo i po završetku obuke, unapredio me da radim s njim, u njegovom uredu, u Bariju. Imao je dve prostorije u zgradi vojne komande: jednu za sebe, a drugu za njemu podređenog narednika. Imao sam zaduženje da čitam izveštaje sa Balkana koje su pisala

britanska i američka vojna lica, a ponekad i piloti koji su bili oboreni nad neprijateljskom teritorijom. Ažurirao sam mapu sa zastavicama, koje su označavale partizanske položaje, oslobođene teritorije, neprijateljska utvrđenja i garnizone. Svakodnevno je pristizala gomila materijala, koja je iziskivala mnogo rada da bi se ispravno prikazale informacije. Moj engleski se usavršavao, tečno sam govorio, ali nisam bio dobar u pravopisu. Nosio sam revolver, sličan onome koji je imao »Tom Miks« u holivudskim filmovima.

Sa složenošću mog psihološkog stanja i svoje buduće perspektive suočio sam se tokom nekoliko dana koje sam proveo u bolnici oporavljajući se od operacije na desnom kolenu. Udario me je jedan kamion dok sam prelazio ulicu u Bariju. Pao sam i povredio koleno. Tokom noći koleno mi je oteklo i nisam mogao da stanem na nogu. Ujutru sam morao da odem do lekara u američku vojnu bolnicu. Kada mi se tokom dana koleno pogoršalo, odlučili su da me operišu. Posle operacije otok je splasnuo ali sam morao da provedem nedelju dana u bolnici dok mi koleno ne prizdravi. U sobi su ležali i drugi američki vojnici, i razgovarali o raznoraznim stvarima. Najčešća tema bio je seks. U stvari najviše mi je u sećanju ostala jedna medicinska sestra, lepa mlada Amerikanka koja nam je delila obroke. Nadao sam se da ću da je vidim i van ta tri dnevna obroka. Međutim, ona se držala na odstojanju od sviju nas.

Jedan od lekara koji su me lečili ubrzo je shvatio da sam Jevrej in i počeo da vodi razgovore sa mnom, očigledno sa ličnim interesovanjem. Tema naših razgovora bili su Jevreji i jevrejski identitet. Moje tadašnje stanovište bilo je obojeno komunističkom dogmom. Smatrao sam da za komunizam ne postoje nacionalne

ITALIJA

granice, već samo klasne razlike. Pošto sam bio ubeđen da je tako, to je rešavalo i problem Jevreja, obezbeđujući njihovu ravnopravnost. »Nije tako«, protivio se doktor. On je bio Cionista i smatrao je da bi mi trebalo da težimo stvaranju sopstvene države. »Palestina je mesto kome treba da težimo. Šta ako se jednog dana povrati antisemitizam u Rusiji? To je moguće, zar ne?« Morao sam da se zapitam da li je on u pravu. Da li je bilo ispravno da se toliki broj Jevreja iz logora Feramonti ne priključi borbi protiv Nemačke, nego da, kako su mnogi radili, nastoje da idu što pre u Palestinu? Odlučio sam da nije vreme da se Cionizam stavi iznad svega ostalog. Ja moram da se prvo priključim ostalom svetu u borbi protiv Nemačke. I ja sam imao izvesno cionističko obrazovanje. Bio sam član Hašomer Hacaira tokom svojih srednjoškolskih dana. Gde su sada moji školski drugovi? Likvidirani su u logorima u Beogradu, dečaci i devojčice, svi. Je li ispravno sedeti u Karbonari i čekati na transport za Palestinu, ili se treba priključiti komunističkom pokretu Jugoslavije kao što sam učinio ja i drugih 35 jevrejskih omladinaca iz logora Feramonti? Kada sam stupio u partizansku vojsku u Karbonari, osuđivao sam sve one Jevreje koji to nisu učinili, već su umesto toga zahtevali da idu u Palestinu. Ko treba da se bori ako ne ja?

Broj jugoslovenskih predstavnika u Bariju se povećavao. Počeli su da nas posećuju u našoj skrovitoj vili. Major Arnoldi bi nam ih predstavljao. Razni partizanski predstavnici hteli su da se sretnu sa nama, da vide kako smo. Posete su bile formalne prirode, tokom kojih su se Amerikanci držali na distanci. Bilo je jasno da smo mi pod njihovom komandom, bez obzira kolike bile naše

simpatije prema rađanju nove Jugoslavije. Jedan od posetilaca bio je pukovnik Vlatko Velebit, pravnik po struci, a u svojstvu izaslanika Titovog Vrhovnog štaba. Pominjem njega, jer sam mu bio lično predstavljen. On je posećivao i Arnoldija u njegovom uredu u Bariju. Po svemu sudeći, Arnoldi je bio osoba kojoj je američka obaveštajna služba poverila održavanje kontakata sa jugoslovenskim partizanskim pokretom. Istovremeno, bilo je američkih obaveštajaca koji su bili zaduženi za rad sa desničarskim elementima, zastupnicima kralja i monarhije.

U američkom štabu u Bariju, Arnoldi, nije vodio glavnu reč. Komandant štaba bio je kapetan Kon, koji nije imao simpatija prema komunistima sa Balkana. Možda je tolerisao trenutni tok stvari, ali nije bilo sumnje da je prava američka pozicija bila drugačija od one u koju nas je uverevao Arnoldi. Pre svega, Amerikanci nisu verovali u sve što su Britanci obaveštavali. Hteli su da ispitaju stvari nezavisno i da preko svojih sopstvenih izvora saznaju šta se zaista dešava na Balkanu. Opšti utisak koji sam stekao bio je da Amerikanci nisu mnogo marili za politiku. Većina njih ne bi znala da odgovori na prosto pitanje: zbog čega se ratuje? Narednik Hanko me je više puta pitao da li bih želeo da posle rata živim u S.A.D. On je bio češkog porekla. Posmatrao je svet sa materijalističkog stanovišta. Iz njegove perspektive, jedino mesto gde treba živeti bile su Sjedinjene Države Amerike. Sećam se razgovora sa nekim američkim pilotima. Za njih je rat bio posao koji se sastojao od 50 borbenih letova po izvršenju kojih bi ih vratili u Ameriku. »Što se mene tiče rat je završen«, govorili bi nakon što bi svršili svojih 50 borbenih letova.

ITALIJA

Jedne večeri, u januaru 1944, Arnoldi me je pozvao u svoj stan (mala vila u bazi) i predstavio me kapetanu Braunu. »Ovo je mladić, koga želim da pošaljem s vama«, rekao mu je. Pitali su me da li bih hteo da jednu američku misiju povedem u Jajce, u Titov Vrhovni štab u Bosni ? Odgovorio sam potvrdno. »U redu, ući ćemo u Bosnu zajedno, ti i ja«, rekao je Braun. Pričao mi je zatim kako je on bio među prvima koji je stupio na tlo severne Afrike, pre savezničke invazije¹⁰⁸. Još jedna osoba je bila predviđena da ide sa nama: narednik Džejms Ferguson, vrsni stručnjak za elektroniku i radio komunikacije.

Sledećeg dana nas trojica smo se sastali da odlučimo šta ćemo poneti od opreme. Dali su mi ručni sat, naliv-pero i penkalo, specijalne čizme za pešačenje koje su se šnirale do kolena i ruksak. Od naoružanja sam dobio mašinku (ručni mitraljez), revolver i bajonet sa futrolom o pojasu (borbeni nož). Od jugoslovenske misije dobio sam pismo koje je potpisao dr Sergije Makiedo: »Svim pripadnicima partizanskih odreda Jugoslavije i svim komandantima Narodnooslobodilačke vojske«. Tražio je da mi svako od njih pomogne ukoliko mi bilo šta zatreba. Da bismo dospeli do Titovog Vrhovnog štaba, morali smo preploviti Jadransko more, a zatim ići pešice od mesta do mesta sa partizanskim vodičima.

108 Američko iskrcavanje na severnu afričku obalu francuskog Maroka, Alžira i Tunisa počelo je 8. novembra 1942, pod komandom generala Džordža S. Patona. Cilj iskrcavanja bio je da se Romelov afrički korpus napadne s leđa. Nemačke snage vodile su tada borbe sa britanskom 8. armijom. Cilj je bio da se stvore baze za napad na oružane snage Osovine u Evropi.

Iduće večeri, usledilo je naše ukrcavanje na partizanski brod u Brindiziju¹⁰⁹. Tamo smo stigli u sumrak, džipom. Na moju radost prepoznao sam mnoge svoje drugove iz Karbonare. Svi su bili u britanskim borbenim uniformama, neki od njih bili su unapređeni u oficirske činove, ali još nisu nosili oznake čina. Ferguson je hteo da zna po čemu raspoznajem ko je od njih oficir. Morao sam da izmislim priču kako moraš lično da ih poznaješ da bi znao ko su oficiri. U stvari ja sam znao ko je imao položaj unutar komunističke partije na osnovu kojeg se dobijao komesarski čin u Narodno oslobodilačkoj vojsci. Nakon što bi im činovi bili zvanično potvrđeni, mogli su da nose oznake „političkih oficira“¹¹⁰.

Moji drugovi bili su zauzeti oko utovara materijala za partizane. Jedan moj dobar drug, Jozo Veršić, odveo me je do moje kabine. Dao mi je najnoviji materijal sa Drugog zasedanja AVNOJ-a¹¹¹. Odmah sam pročitao celu knjžicu. Bio je to program nove jugoslovenske vlade¹¹². Obuzelo me je uzbuđenje i uznemirenost. U razgovoru sa Veršićem, pitao sam ga kako bi on gledao na nekoga ko je dodeljen u službu Amerikancima ako bi prihvatio da prima platu od njih. »Bez sumnje smatrao bih ga izdajnikom« odgovorio

109 **Brindizi**: odlično izgrađena luka na nekoliko sati vožnje istočno od Barija.

110 Posle rata, čin „politički komesar“ bio je ukinut, ali su ti oficiri zadržali svoje činove kao redovni oficiri u jugoslovenskoj armiji, mornarici i vazduhoplovstvu.

111 Antifašističko veće narodnog oslobodjenja Jugoslavije.

112 Nemci su bili započeli krajem novembra 1943. još jednu ofanzivu protiv partizana, šestu. Titov Vrhovni štab se u to vreme nalazio u Jajcu, gradu u bosanskim brdima. Uprkos ofanzivi, delegati iz cele Jugoslavije došli su na Drugo zasedanje AVNOJ-a. Pamflet koji mi je Veršić dao je u kratkim crtama izveštavao o formiranju ustavotvornog tela, Nacionalnog komiteta oslobođenja, koji je trebalo da zameni kraljevsku vladu u inostranstvu.

ITALIJA

je Veršić. Sada sam znao kako bi me ostali moji drugovi gledali kada bi saznali da nisam poslušao izričite instrukcije. Bio sam zabrinut. Ali nisam dugo morao da živim sa tim. Naš put je iste večeri bio obustavljen. Nismo otputovali tim brodom. Braun je dobio naredbu da nas odmah vrati u Bari. Iskricali smo se i vratili se istim džipom kojim smo došli. Sledećeg dana bili smo ponovo u vili i na našem terenu za obuku.

Verovatno je razlog za otkazivanje našeg puta bio da su Nemci otpočeli novu ofanzivu protiv partizana i zauzeli Jajce¹¹³. Komanda SBS-a je odlučila da pošalje Brauna, Fergusona i mene u Brindizi na padobranski kurs. Školu su vodili Britanci i bila je namenjena obučavanju padobranaca novoformirane italijanske vojske. Tu smo sreli mnoge italijanske oficire. Kao svi Italijani, bili su veoma glasni. Obučavani su da vrše sabotaže iza neprijateljskih linija i organizuju otpor nemačkoj okupaciji.

Bila su to tri dana puna intenzivnih aktivnosti. Tokom naše obuke trebalo je skočiti četiri puta. Prvi dan je bio posvećen teoretskoj obuci i demonstraciji, plus praktičnoj vežbi skakanja u pesak sa visine od tri metra. Udar o tle bio bi sličan pravom skoku padobranom. Posle podne nam je pokazano kako se pakuje padobran, a potom smo morali da učestvujemo u pakovanju svojih padobrana na kojima su se nalazila naša imena. Sledećeg jutra sam se prvi put u životu ukrcao u avion. Svako od nas prikačio je gajtan svog padobrana za sajlu koja je prolazila sredinom aviona i

113 Tokom decembra u tom kraju su se vodile žestoke borbe. Nemci su bili zauzeli Jajce i Banja Luku pa je Tito morao da premesti svoj štab. SBS je dobio obaveštenje o ovom premeštanju i verovatno odlučio da sačeka dok se ne uspostavi Vrhovni štab na drugom mestu.

osigurao svoju kuku specijalnim osiguračem. Na taj način vreće naših padobrana bile su prikačene svojim gajtanom za avion. Prilikom skoka, gajtan vreće bi ostajao zakačen za sajlu u avionu. Drugi kraj gajtana povukao bi vreću sa padobrana na određenoj daljini ispod aviona nakon iskakanja.

Nesrećna okolnost za mene bila je da sam morao da iskočim iz aviona već petnaest minuta nakon poletanja. Pošto je to bio moj prvi let, sve je za mene bilo novo. Bio sam preplavljen utiscima. Teoretski je sve bilo u redu. Imao sam želju da izvršim skok, ali kada je došlo vreme da se stvarno skoči odlučio sam da ne idem. Britanski narednik je stajao kod otvorenih vrata aviona a onda sam pogledao dole i dobio osećaj kao da treba da izvršim samoubistvo. Nisam hteo da skočim i pokušao sam da kažem naredniku. Moje reči su se izgubile u buci aviona i vetra ispod nas. Nisam ni osetio a već sam se obreo u vazduhu i padao. Najverovatnije me je narednik gurnuo. Osetio sam trzaj, pogledao gore i video široko otvorenu kupolu padobrana. U savršenoj tišini lebdeo sam ispod svog padobrana. Dan je bio lep, zelene livade su se polako približavale. U početku nisam shvatao da sam najverovatnije bio gurnut, ali kasnije sam saznao da mnogi kod prvog skoka imaju sličan problem. Potpuno sam smetnuo s uma da treba držati sastavljene noge pre nego što dotaknu zemlju. Moja leva noga udarila je prva. Povredio sam je. Nisam mogao da ustanem.

Kada sam se vratio u školu morao sam da legnem, a moja noga se pogoršala. Za mene je skakanje bilo završeno. Braun i Ferguson su izveli još tri skoka, jedan posle podne i dva sledećeg

ITALIJA

dana. Braun se iskreno bio zabrinuo za mene. Pogledao mi je nogu, pitao me kako se osećam i doneo mi vode za piće. Organizovao je da budem prebačen u britansku bolnicu u Brindiziju na rentgenski pregled. Ništa nije bilo slomljeno, samo su ligamenti bili istegnuti. Uz malo odmaranja sve je trebalo da bude dobro.

Kao i sve ostale pacijente osoblje bolnice me je ispitivalo i popunjavalo razne formulare. Zbog mog akcenta i pošto sam odbio da otkrijem identitet svoje jedinice, jedan od osoblja je posumnjao i zahtevao da budem zadržan u pritvoru. »Možda si došao s neba«, rekao mi je, aludirajući da sam možda špijun koji se padobranom spustio na neprijateljsku teritoriju. Pojavio se i čovek iz kontraobaveštajne službe i nastavio da me ispituje. Zatim je stupio u vezu sa padobranskom školom i kapetanom Braunom. Pošto mu je Braun potvrdio da pripadam njegovoj grupi, organizovao je da po mene dođu džipom iz Barija i da me prevezu nazad u Bari u našu vilu. Do večeri sledećeg dana bio sam ponovo u vili. Bio je dobar osećaj biti tako važna ličnost kojoj se dodeljuje lični vozač. Sve više mi se dopadao kapetan Braun.

Uprkos tome što sam obavio samo jedan skok, izdato mi je svedočanstvo da sam sposoban za borbu kao padobranac. Moja vrednost u očima ostalih u vili znatno je porasla. Tražili su da im jednim predavanjem, u tančine ispričam sve o mojoj obuci i doživljaju prilikom skoka. Ubrzo posle toga, svi su oni prošli padobransku obuku u Brindiziju. Moja prednost bila je u tome što sam bio prvi.

Dok sam boravio u padobranskoj školi Braun je bio veoma dobar prema meni. Zabrinuo se kada sam se povredio i postarao se

da dobijem adekvatnu negu. Kao da smo se poznavali godinama. Dao mi je do znanja da mu se ne sviđa zadatak koji mu je bio dodeljen, jer se radilo o operaciji obaveštajnog karaktera, što je na izvestan način predstavljalo obmanjivanje partizana. Hteo je »fer plej«(poštenu igru), i na kraju ga je njegov komandant skinuo sa te dužnosti. Mesto njega imenovan je major Vajl. Bio sam veoma razočaran. Više sam voleo da je ostao Braun.

Zatražio sam da razgovaram sa majorom Arnoldijem i insistirao na izmeni mog ugovora. Nije mu se svidelo ali je pristao na kompromisno rešenje: dobijaću 24 dolara mesečno dok sam u Bariju, da bi imao dovoljno novca da se ponašam kao i ostali američki vojnici. Novac koji zaradim dok budem na aktivnoj službi na terenu tj. 150 dolara mesečno redovno će se isplaćivati dr Sergiju Makijedo, šefu jugoslovenske misije u Bariju. Time bih se držao instrukcija koje sam dobio od Marjana Barešića. Ovo me je činilo bitno različitim od ostalih koji nisu bili regrutovani preko predstavnika jugoslovenskog oslobodilačkog pokreta. Rešivši taj problem, moja savest je bila mirna. Mogao sam smatrati da sam jednak sa svim drugim pripadnicima partizanskog pokreta. Sa ono malo novca koji sam primao dok sam bio u Bariju pružila mi se sloboda delovanja, mogućnosti da budem darežljiv, i da i sebi dozvolim neka zadovoljstva.

Jednoga dana, sreo sam na ulici svog bivšeg stanodavca, Paška Mrduljaša. Za njega je naš susret bio prava sreća. Uspeo je iz Splita da izvuče porodicu i da je smesti u izbeglički logor u Bariju, ali su trenutno bili bez prebijene pare. Zamolio me je da mu, zbog dece, pomognem. Dao sam mu sve što sam imao kod sebe: oko 10

ITALIJA

dolara, što je u to vreme predstavljalo solidnu svotu, 1000 okupacionih lira. Nikada ga više nisam video. Mislim da je stupio u vojsku, ali nisam siguran. Čuo sam da je njegova žena, Franica, sa decom dospela do Amerike, gde se trajno nastanila. Mislim da su se Paško i Franica, naposljetku, razveli.

Odnos između nas i devojaka u vili bio je veoma uzdržan. Držali smo se na odstojanju. Te devojke bile su u komunističkoj partiji ili SKOJ-u i nisu imale nameru da se upuste u bilo kakav odnos sem onog koji vodi u brak. Kad se jedna od njih ogrešila o pravila, bila je uklonjena iz vile. Isto tako, nije nam bilo dozvoljeno da se upuštamo u odnose sa italijanskim devojkaama iz okoline zbog moguće špijunaže. Aktivnosti unutar vile bile su strogo poverljive. Kada su dva Slovenca prekršili pravila vratili su ih partizanskim vlastima. Jednog dana trebalo je da odem u neku vilu gde je kod jedne druge američke jedinice radilo pet jugoslovenskih, meni poznatih, devojaka. Bio sam primljen sa oduševljenjem. Vodio sam računa da se ne upetljam jer nisam želeo da me uvuku u obaveze koje je diktirala komunistička partija. Devojke su pričale sa mnom sa velikim uzbuđenjem i shvatio sam da sam pobudio veliko interesovanje. Kada je trebalo da krenem, jedna od njih, Seka iz Splita, insistirala je da me isprati do ulaza u zgradu i poljubila me pravo u usta pre nego što sam stigao da izađem; bio je to očigledan poziv koji sam ja ignorisao. Ona je bila dobar komunista i ja nisam želeo da stvaram romantičnu vezu koja neizbežno vodi u brak. Želeo sam jednostavno rečeno isključivo seks, ali sa ovim devojkaama to je bilo nemoguće. Na primer, Marjan Barešić se upustio sa jednom. Bila je rođena sa deformisanim stopalom i

hramala je na jednu nogu. Međutim, pošto se upustio u igru, morao je da je oženi i to smesta. Uskoro je ona i zatrudnela i do kraja rata imali su dvoje dece¹¹⁴.

U SBS su postojale dve vrste Jugoslovena, regrutovanih u SAD. Jedni su bili jugoslovenski državljani, koji su se tamo zadesili kada je rat počeo. Drugi su rođeni u SAD i bili su američki državljani. Arnoldi nije voleo ove prve. Čak smo mu bili draži mi, koji nikada nismo ni videli SAD. Jugoslovenski državljani iz Amerike nisu pokazivali nikakvo oduševljenje prema službi. Glavni motiv bio im je novac. Stalno su se žalili na hranu, koju smo dobijali. Nazivali su je „ljut- pasulj“ (chilly beans). Kritikovali su sve i svakoga. Osnovno kod njih je bilo da nisu mogli da odluče: da li su za kralja ili nisu ?

Sećam se da sam naćuo kako Arnoldi diktira izveštaj o jednom od njih koji se zvao Ante Antić. Antić je morao da „ide“ na zadatak koji je bio dosta dugo pripreman. U zadnjem trenutku, ranio je sebe pištoljem u levu ruku. Arnoldi je bio mišljenja da je to uradio namerno. Bio je ubedjen da je Antić hteo da izbegne zadatak i da ga treba dati na vojni sud. Imao sam osećaj da je major bio u pravu. Znam samo da je Antić nestao iz naše sredine. Šta se dalje desilo sa njim i ko je bio u pravu nikad nisam saznao.

114 Marjan i njegova supruga postali su pripadnici UDB-e (nova jugoslovenska tajna policijska služba) i vremenom se zaposlili u diplomatskoj službi posle rata. On je proveo godinu i po dana u S.A.D. tokom 1952-53 godine kada sam ja mogao samo da sanjam o tome. Naše granice bile su zatvorene za obićne smrtnike, samo su ljudi iz užeg povlašćenog kruga Komunistićke partije bili slani na prekookeansku službu. Ovde je ključna reć „slani“, jer se na drugi naćin nije moglo otići. Pasoši nisu davani nikom sem službenim licima na dućnosti.

III DEO
PARTIZANI

POGLAVLJE 15

BOSNA, »UŠLI SMO«

Bilo nas je troje, za skok padobranom kod Titovog Vrhovnog štaba: major Vajl, vezista Romeo, i ja. Dva meteorologa, kapetan Sesil Dru i narednik Džozef Konati, bili su predviđeni da krenu istim avionom. Sa njima je išlo i mnogo meteorološke opreme. Pored toga, trebalo je da ide i ruska misija od tri viša oficira, i konačno, nekoliko političara iz jugoslovenske partizanske misije u Bariju. Među njima je bio i pukovnik Velebit. Sećam se da nas je bilo oko šesnaest. Nažalost, ne sećam se imena sviiju njih. Odlučeno je da ćemo biti transportovani sa dva DC-3¹¹⁵ pod pratnjom četiri lovačka aviona, i da će operacija biti izvedena noću. Zona iskrcavanja bila je Prekaja, gde se u to vreme nalazio štab Prvog korpusa Narodnooslobodilačke vojske. Prekaja je udaljena pola dana hoda od Drvara, gde se bio smestio Titov Vrhovni štab.

Prvi put sam se sreo sa Druom i Konatijem u vojnom magacinu kada smo otišli da primimo padobrane. Trebalo je da obeležimo padobrane i podesimo ih za sebe. Mogli smo, ako smo to hteli, da zahtevamo da se padobrani pred nama raspakuju i ponovo spakuju, da bi se uverili da je sve ispravno pripremljeno. Toj meri predostrožnosti učili su nas prvog dana teorijske obuke u školi za padobrance u Brindiziju.

115 DC-3, Duglas transportni avion.

PARTIZANI

Kapetan Dru je bio naočit, inteligentan i druželjubiv čovek. »Odakle si, Ivane?«, upitao me je. »Iz Jugoslavije«, odgovorio sam. »Sigurno si jako uzbuđen što se vraćaš u svoju zemlju«, rekao je. Bio je u pravu. » Da, uzbuđen sam. Jedva čekam...«, odgovorio sam.

»Izgleda da više nećemo morati dugo da čekamo. Partizani su svoj Vrhovni štab smestili u Drvar, tamo ćemo da postavimo meteorološku stanicu. Siguran sam da će skokovi da budu uspešni, mada nosimo puno opreme«, rekao je Dru optimistički.

»Svaki skok može i naopako da krene«, prokomentarisao je Konati. »Upoznaj se sa narednikom Konatijem«, rekao je Dru, predstavivši mi svog pomoćnika. »On će mi pomagati u radu da uspostavimo meteorološku stanicu. Zadatak je da stanica bude što bliže Nemačkoj, da bismo mogli da šaljemo izveštaje o vremenskim prilikama za naše bombardere«.

»Vi ste meteorolog?«, upitao sam Drua. »Da, naravno, studirao sam na Oregonskom Univerzitetu u Judžinu«. »Gde je to?« upitao sam. »U okrugu Lejn, zapadni Oregon. Moj prvi posao u vojsci bio je da predajem, što je manje više isto što sam radio i u civilu. Ovakav život je, međutim, mnogo uzbudljiviji i neposredniji. Čujem da idemo u šumovite planinske predele. Takav je i moj kraj u Oregonu«.

»Ovo je Romeo«, rekao sam, »naš vezista. Mi smo deo grupe majora Vajla«. Romeo je bio srednjeg rasta, zdepast, nonšalantan, zapravo, previše nonšalantan. Dobro se provodio u Bariju i nije mario za rat. »Uopšte me nije briga«, imao je običaj da kaže. »Više bih voleo da su me ostavili u Italiji. Ovde ima dosta

dobrih ženskih. Svaki dan mogu da povalim neku. A tamo, sreću samo neke seljanke«. Nije imao pojma kako da popravi radio telegraf, u slučaju potrebe. Umeo je samo da njime rukuje. Bio je sasvim nepouzdan. Sumnjao sam da će njegovo prisustvo biti od neke koristi našem zadatku. Bio sam u pravu.

Vajl je bio prisutan dok se ovaj razgovor vodio, ali nije ništa rekao. Držao se po strani i reklo bi se da je bio rezervisan. U tehničkom smislu, on je bio na čelu cele grupe, odnosno „američke misije“, kako su nas partizani zvali. Moj posao bio je da budem Vajlov prevodilac i šifrant.

Dan našeg »ulaska« (na teren) zavisio je od vremenskih prilika. Sva naša oprema bila je nagomilana u vili. Bili smo spremni da pođemo čim se izda naredba. Pre polaska, uspeo sam da razgovaram sa pukovnikom Velebitom. Rekao sam mu da želim da se vratim u svoju staru jedinicu. Nije mi se dopadala moja uloga u Vajlovoj misiji. U osnovi mi smo trebali da obavimo obaveštajni rad, i bojao sam se da će nas gledati sa podozrenjem. Hteo sam da u potpunosti učestvujem u borbi za oslobođenje i da postanem neko u tom pokretu. Nije mi se dopao položaj u koji sam bio stavljen, jer me je razdvajao od glavnog toka pokreta. Velebit mi je objasnio da to što je urađeno ne može da bude opovrgnuto, sem ukoliko ja sam ne zatražim od Arnoldija da budem oslobođen dužnosti na kojoj sam bio. To je na izvestan način imalo smisla, razumeo sam, da pošto su nas partizani već bili dodelili saveznicima kao pomoć, nisu sada mogli da povuku reč. Ali ako moram ja sam da „vadim kestenje iz vatre“, zašto sam podvrgnut ograničenjima kao da sam pod partizanskom komandom? Tada nisam razumeo, ali sada, posle

PARTIZANI

toliko godina mogu da razumem. To je bilo u prirodi komunističke ideologije. »Partija ne može da pogreši, Partija je uvek u pravu«; ako se nađeš u neprilici zbog partijske odluke, ostavljen si na cedilu, zato što Partija mora biti u pravu.

Padobransko prebacivanje u Prekaju samo je delimično bilo uspešno. Pilot i navigator jednog od DC-3 aviona zapazili su vatre i signalizaciju. Tim avionom je putovala naša grupa i mi smo skočili. Međutim, Rusi i pukovnik Velebit nisu skočili, jer pilot i navigator njihovog aviona nisu uspeli da identifikuju signale, pa se s ljudima i opremom, koja je bila namenjena partizanima, vratio u Bari. Već je svitalo, kada sam skočio. Ovog puta, nije mi bilo potrebno nikakakvo hrabrenje. Bio sam odlučan ali i jako uzbuđen. Osetio sam da mi se padobran pravilno otvorio. Pogledao sam gore i video kupolu. Onda sam pogledao dole i video kako mi se zemlja polako približava. Bila je prekrivena snegom, koji se blistao u praskozorju. Ovoga puta nisam zaboravio da držim sastavljene noge i u tom mom drugom skoku, dočeka sam se bez greške. Spustio sam se na blagu padinu.

Čovek u britanskoj uniformi, radosno uzvikujući, trčao je prema meni. Iz aviona je tu sem nas istovareno i mnogo drugih stvari: neke sa padobranima a neke bez, kao na primer uniforme i ćebad. Pošto je padalo sa velike visine moglo je da pogodi kao projektil. Pokupio sam moj padobran, pa sam se čoveku obratio na srpskom jeziku, »Odvedi me do štaba Prvog korpusa«, rekao sam. »Mi smo američka misija, upućena u Titov Vrhovni štab. Ja sam član misije, zovem se Ivan«. Predusretljivo me je poslušao i krenuo sa mnom. Kad smo stigli, ostali su već bili tamo.

Sunce je bilo granulo, a beli sneg se blistao. Nalazili smo se na planini, u gustoj šumi. Štab se nalazio u kućici koja je za tu svrhu rekvirirana od vlasnika. Bili smo pozvani na doručak, koji nisam ni želeo niti mi je bio potreban. Seljaci iz okoline skupljali su i donosili robu koja je bila iskrcana nakon što smo skočili.

Meteorolozi, Vajl i Romeo, bili su tu, u društvu nekih oficira, koje nisam poznao. Vajl je sada nosio oznake pukovnika. Od tada pa nadalje, morali smo da ga oslovljavamo sa pukovnik Vajl. Ostatak naše grupe vratio se u Bari, nisu skočili.

Članovi štaba Prvog partizanskog korpusa bili su, general Koča Popović, njegov komesar, Mijalko Todorović, načelnik štaba major Savić, potpukovnik Đordjević (advokat u civilnom životu), nekoliko kurira, uključujući i momka koji se zvao Đokić, i omanji broj drugog osoblja. Sve naše lične stvari bile su sakupljene. Ja sam imao ranac i još jednu vojničku vreću sa odelom, moju mašinku, i ostalo moje oružje. Partizanski oficiri su me sumnjičavo ispitivali. »Možeš li sve ovo da nosiš?« upitao je Đordjević. »Neću moći ako sve moram ja sam da nosim«, rekao sam. »Hteo sam da svu moju opremu donesem. Nekom će ovde dobro doći ako za mene bude previše«.

Dok smo sedeli za doručkom morao sam da odbijem hranu. Služila se sveža kajgana od svežih kokošijih jaja, nešto što nisam jeo otkako sam napustio roditeljsku kuću. Bez obzira, nisam mogao da jedem ovu dragocenu hranu. »Treba da jedeš danas«, rekao je general. »Sutra će biti malo ili ništa. Ovo je luksuz, da proslavimo vaš dolazak«. Nijedan od nas nije mogao da jede tog prvog jutra

PARTIZANI

našeg života sa partizanima jer su nas nahranili u Bariju pre našeg polaska.

Pokušao sam da se poistovetim sa partizanima govoreći da sam iz Banata i istog ubedenja kao i oni. Nihovo reagovanje nije bilo to što sam očekivao, više je zvučalo kao »ti si zajedno s' njima, ti si kao oni«. Nisam bio zadovoljan; bar su oficiri trebali da znaju nešto o tome kako su nas nekolicinu partizani dodelili za pomoć američkoj vojsci i predali njima. Nevolja je bila u tome što pukovnik Velebit nije skočio i nije bio tu. On bi me adekvatno predstavio komesaru Prvog korpusa Mijalku Todoroviću. Mijalko je bio najpodozriviji od svih i rekao mi je da će on da se raspita o meni kod Dr Makieda u Bariju. Pored sve moje žudnje da se što pre nađem tu, usred akcije za oslobođenje moje zemlje, osećao sam se nelagodno i kao da sam prevaren. Još uvek sam imao pismo koje je napisao Dr Makiedo. Zamolio sam da me primi general Popović i predao mu Makiedovo pismo. Nije bio impresioniran. Uzeo ga je od mene i zadržao rekavši da mi neće biti potrebno jer će nas njegovi ljudi otpratiti do Drvara, gde se nalazi Vrhovni štab.

Kasnije, u toku dana, preselili su nas u neku kuću, dalje u brdima, da se tu odmorimo i prenoćimo. Za hranu smo imali sledovanja: B (breakfast / doručak), L (Lunch / ručak) i D (dinner / večera). Bila je to, zapravo, naša rezerva za slučaj nužde. Put uzbrdo do kuće bio je blatnjav i klizav. Sneg se topio. Koraćao sam pored Drua, a na čizme mi se hvatalo teško blato. »Ovaj put je pun prašine...« rekao sam. Prasnuo je u smeh. »Dobra šala !« rekao je. Shvatio sam da sam upotrebio pogrešnu reč, „dust“ - prašina, umesto „mud“ - blato; ovo nas je oraspoložilo.

Stigavši do kuće, brižljivo smo očistili blato sa čizama. Dobili smo prostranu, čistu sobu sa četiri slamarice, klupom i stolom. Koristili smo našu ćebad i vreće za spavanje. Moja vreća za spavanje bila je obična, dok je Romeova bila specijalna, napravljena od nepromočive svile i ispunjena paperjem. Mogla je da se spakuje u torbicu 20 puta 20 cm i nije bila teža od 400 grama. Savršena za spavanje, topla i udobna, čak i pod vedrim nebom. Moja vreća, međutim, bila je glomazna, teška za nošenje i ne tako udobna kao Romeova. Ipak, desiće se da će, u spletu događaja koji će uslediti, Romeova vreća za spavanje pripasti meni, ali o tome kasnije.

U neko doba Romeo je izjavio da njegova municija ima metke sa golim olovom, bez bakarne košuljice, što je po međunarodnom zakonu zabranjeno i da ih treba unistištiti. Ne pitajući nikoga, pozvao je Konatija da podje sa njim u obližnju šumu da istroše municiju pucajući u stabla. Bila je to budalasta a i opasna radnja. Komanda korpusa se uzbudila misleći da su Nemci ili četnici nekako uspeali da upadnu na slobodnu teritoriju. Smesta su poslate patrole koje su zatekle dvojicu budalastih Amerikanaca što nasumce troše svoju municiju kao da su u nekoj divljini. Partizani su ih prekinuli i insistirali da se odmah vrate u kuću za prenoćište.

Te večeri, Konati je izrazio mišljenje o Titovim oružanim snagama, rekavši da su one puka »koještarija«, produkt štampe i novinara. »Od cele partizanske vojske, videli smo samo nekolicinu golobradih momaka u borbenim uniformama, naoružanih pištoljima ili puškama i sa crvenim petokrakama na kapama« komentarisao je.

PARTIZANI

Jedan od partizana bio je zadužen da bude sa nama i da se nađe pri ruci ako nam nešto zatreba. Sprijateljio sam se sa njim. Pričao mi je o svom partizanskom životu i dosta toga o monarhistima, četnicima Draže Mihailovića, i o tome šta im se dešava kad ih partizani zarobe. Njegova priča o četniku koga je komandant partizanske jedinice osudio na smrt kad su ga zarobili, ovako se završava: »Naterao sam ga da iskopa svoj grob, zatim je morao da legne u njega i ja sam ga ubio iz puške«. Osetio sam mučninu saznajući o okrutnostima vršenim u ime oslobođenja od okupacije i monarhije. Još nisam bio svestan, da učestvujem u građanskom ratu gde se brat bori protiv brata u ime komunističkih ideja koje slabo razume. Shvatio sam da Jugoslavija više nikada neće biti to što je nekad bila.

Te noći smo imali „hitan“ medicinski slučaj. Američki major, koji nije bio iz naše grupe, ali koji je bio sa nama u sobi, dobio je jaku zubobolju. Podigao je silnu buku i hitno tražio lekara. Naposljetku je stigao pravi lekar, mada je lekara bilo vrlo malo u partizanskoj vojsci. Sterilisao je instrumente i izvadio majorov bolan zub. Amerikanci su bili impresionirani. U Titovoj vojsci bilo je i pravih lekara!

Narednog dana došao je po nas jedan sredovečan partizan i doveo malo magare sa sobom. Bio je naoružan nemačkom puškom kalibra 7 mm. Rekao nam je da će nas on voditi do Drvara a da će naš prtljag nositi magarac. Natovarili smo sve što smo mogli na magarca i krenuli na, za nas, naporno putovanje od celog dana. Bilo je vlažno, hladno i padao je sneg. Put je vodio kroz planinske šume. To je bila oslobođena teritorija, nije bilo ni partizana, ni Nemaca ni

četnika. Na putu vreme nam je prošlo jednolično, bez događaja. Stigli smo kasno posle podne i bili smo smešteni u dve zasebne kuće kod dveju porodica usred Drvarske doline. Jedna kuća bila je za Vajlovu grupu, a u susednoj su se smestili meteorolozi Dru i Konati.

Vajlovi domaćini bili su: baka, njena snaja, stara oko 35 godina, njen unuk od 16 i unuka od 12 godina. Koliko se sećam, bakinog sina, muža njene snaje ubile su ustaše. Druovi domaćini u susednoj kući bila je porodica koja se sastojala od visokog i snažnog oca, njegove žene i dve ćerke. Starija, Sava, imala je 18, a mlađa, Ljubica, 16 godina. Svo četvoro bili su naočite spoljašnjosti, zdravi srpski seljaci. Otac je bio radio u fabrici papira dok nije bila razorena bombardovanjem. Osim toga naporno je obrađivao i omanje zemljište da bi sastavio kraj s krajem.

Drvarska dolina priljubljena je uz planinski venac Lunjevače i kroz nju protiče reka Unac. Potok koji izvire iz pećine uliva se u Unac. Iznad tog potoka, na ulazu u pećinu, na drvenoj konstrukciji nalazila se brvnara sagrađena od debelih dasaka. U toj brvnari, zaštićenoj sa svih strana i pogodnoj za odbranu nalazio se Titov Vrhovni štab. Između reke i ulaza u pećinu bio je postavljen protivavionski mitraljez za zaštitu brvnare i njenih stanovnika. Pećina je čuvana pod stražom 24 sata na dan. Tu je bio nervni centar narodnooslobodilačkog rata pod rukovodstvom maršala Tita i Partije komunista.

Partizanski oficir, određen za vezu sa nama i meteorološkom stanicom, bio je major Lah, veoma obrazovan čovek. Mislim da je završio francusku vojnu akademiju. On nam je

PARTIZANI

ugovorio smeštaj kod lokalnog stanovništva, koje time nije baš bilo naročito oduševljeno. Tek nakon Lahovog ubeđivanja, pristali su da nas smeste. Romeo i ja dobili smo u bakinoj kući jednu sobu, a Vajl drugu. Dru i Konati delili su sobu u susednoj kući, koja je, kao i naša, bila čista, prostrana i sasvim udobna.

Prvo naše razočaranje u Romea bilo je zato što nije mogao da uspostavi vezu sa SBS u Bariju. Nije uspevao da svoju radio-stanicu stavi u pogon. Vajl je morao da zamoli Engleze da oni pošalju njegove poruke. Bio je iznerviran i ljut zbog svega toga. Međutim, nismo morali dugo da čekamo na sledeći Romeov maler. Dva dana po dolasku u Jugoslaviju, poverio mi se kako sumnja da ima simptome gonoreje. Vajl je morao da zamoli Laha da obezbedi lekara, koji će Romea da pregleda. Bila je to druga po redu neprijatnost, koju je Vajl imao zbog Romeove neodgovornosti. Odlučio je da preko Britanaca, pošalje hitan zahtev u Bari da se Romeo povuče iz misije, a da ga zameni narednik Ferguson. Nakon dva dana, stigao je Ferguson, a Romeo je poslat nazad, preko Petrovca, gde se nalazio improvizovan aerodrom za evakuaciju savezničkog osoblja.

Ferguson je bio pravi stručnjak za telekomunikacije. Bio je knjiški tip, fakultetski obrazovan, staloženog govora, apsolutno pouzdan i pravi gospodin. Bio je sušta suprotnost Romeu i Vajl je imao sreće što je Ferguson dodeljen njegovoj grupi. »Baš mi je drago što te vidim, naredniče«, pozdravio sam ga. »Trebalo je da od početka budeš u našoj grupi«, rekao je Vajl, »sve ovo vreme nismo imali valjanog vezistu. Romeo je šarlatan. Nije ga trebalo slati na ovaj zadatak«. Čim je stigao, Ferguson je uspostavio vezu sa

Barijem. Otada naše komunikacije radile su bez greške. Poruke su izmenjivane tri puta dnevno. Imao sam puno posla na šifrovanju i dešifrovanju.

Za ručak i večeru odlazili smo kod britanske misije koja je bila na dva kilometra od nas. Blizu groblja, nasred doline, nalazilo se jedno malo naselje od nekoliko kuća. U dvema je bila smeštena britanska misija. Misija je uspostavljena gotovo na samom početku partizanskog ustanka, u vreme kada je Tito bio prinuđen da napusti Srbiju i da se povuče u centralni, planinski deo zemlje. U početku je bio samo narednik Tom koji je putem svoje ručne radio-stanice slao obaveštajne izveštaje u London. Tom je naučio srpski i bio je omiljen među partizanima. Kasnije, kada je Balkan postao važniji za Saveznike, Englezi su povećali broj svog osoblja. Među njima je bio i general Ficroj Maklejn i Randolf Čerčil, sin britanskog premijera Vinstona Čerčila. Obojica su imali svoje lične posilne koji su se brinuli za sve što im treba. Osim toga britanska misija imala je nekoliko radio tehničara i osoblje za šifrovanje i dešifrovanje njihovih komunikacija u oba pravca.

Britanska misija imala je i narednika vodnika, Čarlija, koji se brinuo za obroke, oficirsku menzu, vezu, snabdevanje i sve ostale potrebe. Maklejn i Čerčil imali su svaki svoju sobu. Britanci su pristali da nas petoricu uključe u svoju „menzu“, tako da smo od prvog dana boravka u Drvaru, imali zdrave i redovne obroke dva puta dnevno. Trebalo je samo da otpešačimo do Britanaca na ručak i na večeru. Za doručak smo se brinuli sami. Dve partizanke su radile kao kuvarice. Jedna od njih bila je Jevrejka, sitna i zgodna žena, lepa u licu, sa jedanaestogodišnjim sinom. Kuvarice su imale i

PARTIZANI

muškog pomoćnika koji je radio zajedno sa njima. Oficiri su bili služeni u zasebnoj trpezariji dok smo mi ostali: podoficiri, redovi i ja, imali našu zasebnu menzu.

Jedan partizanski vod od ukupno dvadeset ljudi, pod komandom poručnika Tome, vršio je službu obezbeđenja obe misije. Taj vod je bio deo takozvanog Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba. Toma nam je često pričao kako je on bio aktivini oficir Kraljevine Jugoslavije. Kada je država doživela slom, on se, suprotno naredbi, nije predao Nemcima. Zadržao je oružje i, čim je, jula 1941, počeo ustanak, priključio se partizanima.

Partizani su držali danonoćnu stražu i bili su odgovorni za bezbednost savezničkog osoblja, koje se nalazilo pri Titovom Vrhovnom štabu. Vod je bio sastavljen od iskusnih boraca, koji su bili i po nekoliko puta ranjavani, pa su im data lakša zaduženja. U više navrata sam ih posmatrao, dok su sedeli i vodili duge razgovore u okviru takozvane političke nastave. U partizanskoj vojsci, političko obrazovanje bilo je najvažnije. Pojedinaac je mogao da napreduje u zavisnosti od stepena ličnog iskazivanja podrške politici Centralnog komiteta. Stavovi svakog čoveka procenjivani su na čestim partijskim sastancima, na kojima su, između ostalog, bila davana i partijska zaduženja. Pojedinaac bi postajao član Komunističke partije tek nakon što bi proveo određeno vreme kao „kandidat“ (nešto kao probni period). No, bilo je i onih koji su primani u KP direktno iz članstva komunističke omladine (SKOJ). Kasnije, ako se neko pokaže da je dovoljno odan, mogao je da postane i partijski funkcioner (komesar) jedinice i dobije čin

partijskog oficira. Svaki pojedinac je pažljivo procenjivan. Retko bi proces selekcije promašio „prave“ ljude.

Tokom našeg boravka u Drvaru, dva puta sam pratio majora Vajla kada je išao na sastanke. Prvi put na sastanak sa Ivanom Milutinovićem, poverenikom za trgovinu i industriju u novoizabranoj vladi buduće Jugoslavije¹¹⁶. Na Drugom zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu, „svrgnuta“ je monarhija i „izabrana“ nova vlada, koja će upravljati zemljom. Odlučeno je da se kralju i njegovoj vladi u izbegištvu u Londonu, ne može verovati, pa je umesto njih, Tito formirao svoju ekipu. Naziv „ministar“ zamenjen je novim terminom: „poverenik“.

Ivan Milutinović nas je primio u zgradi, koja se nalazila u blizini pećine. Bila je to privatna kuća, preuzeta za novonastale potrebe za smeštaj kancelarija Povereništva za trgovinu i industriju. Poverenik Ivan Milutinović bio je pukovnik po činu. Uvedeni smo u prostoriju s jednim stolom, dve stolice, po jedna na oba čela stola i dve klupe, po jedna na obe strane stola. Vajl je seo na stolicu na jednom kraju stola, ja sam sedeo na klupi, s njegove leve strane. Ivan Milutinović kad je ušao seo je naspram Vajla, na drugom kraju stola. Njegov prevodilac bio je s njegove desne strane, pored mene. Preko od nas bio je jedan drugi pukovnik, čijeg se imena ne sećam. Vajl i Milutinović su dugo razgovarali. Uglavnom, Vajl je postavljao pitanja, a Milutinović nije znao odgovore, navodeći kako je Povereništvo u fazi *prikupljanja podataka*. Bio je to razuman odgovor, obzirom da se malo toga moglo znati o

116 Drugi put sam pratio majora Vajla, kada je bio u poseti odeljenju partizanske bolnice stacionirane u Drvaru. Događaj sam opisao.

PARTIZANI

ekonomskoj infrastrukturi zemlje bez administrativnog aparata. Samo glavni gradovi, Beograd ili Zagreb, su mogli da raspolazu nekakvim podacima, verovatno netačnim. Znao sam da je Vajl obaveštajac, poslat da proceni vrednosti partizanskog pokreta. Pretpostavljam da je to i Ivanu Milutinoviću bilo poznato.

Za mene, najinteresantniji detalj sa tog sastanka bilo je pitanje koje je Milutinovićev prevodilac uputio meni. Tokom razgovora, Vajl me je oslovljavao sa „Ivan“ ili „gospodin Singer“. U jednom trenutku, moj kolega prevodilac okrenuo se prema meni i upitao me: »Jesi li ti Ikonkin sin?« »Da, da, jesam«, odgovorio sam. »Ja sam Artur Švarc, kuzen tvoje mame«. Zaista, neočekivana okolnost, u kojoj sam otkrio svog rođaka! Znao sam da je mama imala rođaka po imenu „Ture“ (skraćeno od Artur). On je bio sin njenog strica. Do tog trenutka, u Titovom Vrhovnom štabu u Drvaru, nisam ga bio upoznao.

Kakva slučajnost i kakav radostan događaj za nas obojicu, pre svega, jer smo očigledno i on i ja živi i zdravi, mada u sred jugoslovenskog „građanskog rata“. Kažem „građanski rat“, budući da se to docnije i istorijski dokazalo. U to vreme, bila je to i Narodnooslobodilačka borba. Borili smo se, pre svega, da oslobodimo Jugoslaviju od nemačke okupacije. Međutim, ratovali smo i protiv hrvatskih fašista i nacional-socijalista, „ustaša“, čiji je cilj bio da likvidiraju sve Srbe na teritoriji, poznatoj kao „Krajina“. Postupak prema Srbima svodio se na: ubijanje, ili prevođenje u katoličanstvo ili proteravanje u Srbiju.

U isto vreme, bila je to i realizacija komunističke ideje vođenja klasne borbe za oslobođenje „potlačenih“ radnika od

kapitalističkog „jarma“. Bila je to borba protiv monarhije i postojećeg društvenog poretka, borba za uspostavljanje „besklasnog društva“. Tito je „mudro“ postavio široku platformu, kako bi svaki pojedinac mogao da se priključi borbi. Radilo se o patriotizmu, komunizmu i nacionalizmu, sve zajedno. Narod je počeo da veruje u novi poredak, koji će »rešiti sve nevolje«. Moram priznati da sam i ja bio zahvaćen vihorom takve borbe i ideologije. Bio sam ubeđen da će biti stvoreno novo i bolje društvo, kad se rat završi. Ovi ljudi su se usudili da se, praktično goloruki, suprotstave nemačkoj sili. Zbog toga je u mojim očima, kao i u očima drugih, njihova poruka bila vredna pažnje. Verovao sam da su sposobni da donesu dobrobit našoj opustošenoj i krvlju natopljenoj zemlji i njenom narodu.

Začudo, nakon ushićenja što smo se sreli, Ture i ja, nismo imali mnogo toga da kažemo jedan drugome. Svako je nastavio svojim putem. Sreli smo se ponovo posle rata, kada sam za vreme mog službovanja u Zagrebu 1945, posetio njega i njegovu suprugu.

Moj drugi zadatak sa Vajlom bila je poseta partizanskoj bolnici u Drvaru. Svrha zadatka bila je da se proceni rad i potrebe jedne od partizanskih bolnica. Ta ustanova nije bila ni najmanje slična nečemu što se zvalo bolnica u Evropi ili Americi. Ušli smo u kuću punu ranjenih i bolesnih ljudi koji su ležali na podu oslanjajući glavu na zid. Svaki pacijent imao je za sebe prostor širine 40 do 50 cm. Bili su poređani pod pravim uglom prema zidu, i formirali traku ljudskih tela sa obe strane prolaza kroz sredinu prostorije. Nije bilo posteljine, pacijenti su bili pokriveni raznoraznim tkaninama koje je „bolnica“ uspela da obezbedi, većinom prljavo sive boje. Nije bilo govora o bilo kakvim

PARTIZANI

higijenskim uslovima. Pitanje je bilo da li je iko od tih ljudi mogao da se okupa. Nekoliko bolničarki (partizanki), služilo je pacijente, davale im obroke i brinule se o ostalim njihovim potrebama. Pacijenti su uglavnom bili ćutljivi i bez prohteva. Razgovarali smo sa partizanskim lekarima koji su nam objasnili kako bolnica radi, koje lekove koriste, i kakve bolesti i probleme rešavaju. Sećam se izjave jednog od lekara koja je Vajlu zvučala neverovatno. Radilo se o tuberkulozi, velikom problemu u partizanskoj vojsci zbog slabe i neredovne ishrane. Lekar je tvrdio da je partizanska zdravstvena služba sposobna da u celoj vojsci, na samom početku dijagnosticira tuberkulozu, izdvoji obolelog pojedinca i stavi ga pod medicinski nadzor. Takva izjava ličila je na laž, u svetlu opšte bede u kojoj su pacijenti rasprostrti po toj prostoriji živeli. Razlog za ovu suštu laž bio je da podstakne Saveznike u slanju adekvatnih količina najnovijih lekova protiv tuberkuloze, koja je još u predratno vreme predstavljala problem u Jugoslaviji.

Zanimljivo je da je partizanima već izvesno vreme pomagao jedan engleski hirurk, mislim da se zvao Rodžers, sa timom medicinskog osoblja odabranog među partizanima. Išao je od jedne bolnice do druge i vršio potrebne hirurške operacije nad ranjenicima, sa ono malo oskudnih sredstava koje je imao na raspolaganju. Bio je izvanredno uspešan, omiljen i popularan. On je u stvari hteo da dokaže svoju teoriju o tretiranju rana u teškim ratnim uslovima kad nema dovoljno zavoja, sterilne gaze, sredstava za dezinfekciju i medicinskog osoblja. Nivo uspeha ovog engleskog hirurga bio je neverovatno visok. Ne samo da je sam primenjivao svoj metod, nego je obučavao i druge hirurge koji su radili u

sličnim uslovima. Po završenoj operaciji on je ranu stavljao u gips a ne u uobičajene zavoje koje je trebalo redovno menjati. Gips je ostajao netaknut sve dok rana ne zaraste. Rana bi se ucrvljala, ali bi na kraju potpuno zarasla ispod gipsa. Teorija je bila da crvi održavaju ranu čistom.

Ma koliko bizarno zvučala tvrdnja da je partizanska zdravstvena služba bila u stanju da prepozna i izdvoji tuberkulozne bolesnike u početnoj fazi bolesti, Vajl je to prihvatio. Po mojoj oceni poseta bolnici imala je veliki uspeh, ali na mene je ostavila poražavajući utisak. Nisam želeo da se nađem u situaciji da zavisim od pomoći ovakve bolnice. To je više ličilo na ljudsku bedu nego na bolnicu. Pre rata bio sam student medicine. Odlučio sam da ne želim da budem medicinski radnik u partizanskoj bolnici. Ako bih mogao da se vratim na dužnost u partizanskoj vojsci, bio bih najverovatnije raspoređen da budem oficir u medicinskoj službi obzirom da sam bio student medicine. Posle ovog, bio sam siguran da ne želim da mi se to desi. Nisam hteo da služim u ovakvoj bolnici, niti da asistiram u operacijama bez anestezije, koje su, koliko sam shvatio bile česte u ovim uslovima. Da sam se opredelio za medicinsku službu u novoj jugoslovenskoj armiji automatski bi me unapredili u čin zastavnika. Bio sam odlučio da se oduprem takvom ishodu u slučaju da budem oslobođen dužnosti agenta SBS-a pri američkoj vojsci.

Jedne noći, u Prekaju je stigao pukovnik Velebit. Na moju radost, lako sam uspeo da uspostavim kontakt sa njim. Pristao je da se vidi sa mnom, što je značilo da će moj status uskoro biti razjašnjen. On je znao sve o meni, kako sam se našao u službi u

PARTIZANI

kojoj sam bio, i kako da me izvadi iz nje. Moj sastanak sa Velebitom bio je prijateljski. Sviđao sam mu se i želeo je da mi pomogne. Ispričao mi je mnoge stvari o sebi, kako je postao komunista, kako je studirao prava, da bi kasnije prešao na izučavanje dijalektičkog materijalizma (po mom mišljenju, pravo je bila pogrešna disciplina za razumevanje filozofije dijalektičkog materijalizma). Ja i nisam znao mnogo toga o filozofiji. Međutim, uočio sam očiglednu kontradikciju između nekih tvrdnji komunističke ideologije. Takva je, na primer, bila kontradikcija između tvrdnje da celokupan progres nastaje iz protivrečnosti i antagonizama, i tvrdnje da je cilj komunizma ostvarenje „besklasnog društva“. Ako društveni progres nastaje iz klasne borbe, onda bi nakon pobede komunizma nastalo besklasno društvo, koje bi, u nedostatku antagonizama, moralo postati impotentno i stagnirajuće!

Interesovalo me je Velebitovo mišljenje u vezi ove i drugih kontradikcija u filozofiji partije. Šetali smo po okolini Drvara diskutujući o ovom i sličnim pitanjima komunističke ideologije. Proveli smo prijatno vreme u otvorenom razgovoru o ovim razmišljanjima i kod njega se razvila naklonost prema meni. Upitao me je šta bih želeo da radim u partizanskoj vojsci ako bih mogao da biram. Znao sam već da ne želim da budem u zdravstvenoj službi. Odlučio sam da pokušam da stupim u vazduhoplovstvo, ukoliko to bude iole moguće. I tako, rekao sam mu da bih želeo da budem pilot. On se složio da je vazduhoplovstvo najmoćnije oružje savremene armije. Rekao mi je da će se uskoro formirati novo ratno vazduhoplovstvo i da će se mladi dobrovoljci slati u pilotske škole

u Rusiju, te da bih ja mogao biti među njima pod uslovom da budem oslobođenjen sadašnjih zaduženja. Međutim, to moram da učinim sam, bez njegove pomoći ili intervencije. Obećao mi je i da će me povezati sa majorom Ulepićem koji je bio zadužen da osnuje novo jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo. Odlučio sam da podnesem molbu da me SBS razreši dužnosti i da se prijavim kao dobrovoljac za ratno vazduhoplovo koje će se formirati.

Vajl je odlučio da se vrati u Bari i lično podnese SBS-u izveštaj o nalazima koje je do tada prikupio. Meni je naredio da, dok se on ne vrati, ostanem pod komandom kapetana Drua i pomažem mu kao prevodilac. Bilo je potrebno i da mu šifrujem i dešifrujem poruke. Posle Vajlovog odlaska, imao sam prilike da se bolje upoznam sa Sesilom Druom. On je bio čovek od znanja i veliki stručnjak za meteorologiju. Za svoj zadatak bio je poneo najsavršeniju opremu za prikupljanje tačnih meteoroloških podataka koja je postojala u to vreme. Informacije sa prostora iza neprijateljskih linija, bile su od velike važnosti za američko ratno vazduhoplovstvo. Svakodnevno velike formacije bombardera B17 letele su nad našom teritorijom u pravcu Austrije i Nemačke. Prikupljeni podaci bili su poverljivi, morali su da se šifruju i šalju pet puta dnevno u glavni štab u Bari. Beležili smo temperaturu, atmosferski pritisak, relativnu vlagu, količinu padavina i brzinu vetra. Čak smo sakupljali podatke o brzini vetra do visine od nekoliko kilometara iznad naše pozicije. To se radilo na osnovu praćenja putanje balona napunjenog vodonikom koga je Dru ispuštao, i beležio njegove pozicije u jednakim vremenskim intervalima pomoću teodolita i specijalne okrugle ploče za merenje

PARTIZANI

horizontalnog ugla. Tako smo mogli da odredimo brzinu i pravac vetra na određenim visinama. U ovom poslu, osim Konatija, jedino sam ja asistirao Dru-u. Ferguson je za to vreme održavao radio-komunikacije.

S vremena na vreme naš rad su prekidali napadi neprijateljskih aviona. Napadali su nas redovno jednom ili dvaput dnevno. Jasno se sećam jednog od tih napada. Hrvatsko ratno vazduhoplovstvo je sigurno otkrilo svrhu kuće u kojoj smo se nalazili, najverovatnije putem špijunaže, budući da nas je pilot uporno nadletao sa namerom da nas ubije. Obično bismo se u vreme vazdušnih napada raštrkali izvan kuće, i legli na zemlju ipod drveća ili pored stena. Avion bi nas nadletao nekoliko puta, ispalio nekoliko mitraljeskoh rafala i odleteo. Ovog puta bilo je drugačije. Nekako sam shvatio da se pilot okomio na mene i da je rešen da me ubije. Meci su leteli tako blizu mene da sam mogao da ih osetim i vidim kuda udaraju. Video sam kako meci udaraju samo nekoliko metara od mene u pravoj liniji. Mislio sam da mi je došao kraj. Pilot se uporno vraćao i vraćao pokušavajući da me ubije. Međutim, uprkos svih pokušaja, nije uspeo da me pogodi. Bio je to priličan šok. Posle ovog napada Dru je odlučio da promeni mesto, jer bi ostanak lako mogao da nam dođe glave.

Titov Vrhovni štab nas je obavestio da su Nemci pripremili plan za padobranski napad na Drvar sa namerom da zauzmu slobodnu teritoriju i obezglave partizanski pokret. Bilo nam je preporučeno da se pripremimo za takvu mogućnost i da napravimo plan akcije za slučaj da se to dogodi. Britanci su odlučili da presele svoju misiju na drugo mesto. Međutim, pomoćni objekti kao što su

oficirska menza i kuhinja nisu premešteni. Iscrpno smo prodiskutovali predstojeći napad: na koji način ćemo u takvom slučaju uništiti radio opremu, dokumentaciju za šifrovanje i arhivu izveštaja. Izmerili smo vreme potrebno za obavljanje određenih radnji i odredili njihov redosled. Za slučaj da se tokom napada razdvojimo, Vrhovni štab je odredio da zborna mesto bude selo Potoci. Ova informacija bila je strogo poverljiva. Samo su vođe misija znale taj detalj. Dru se dao u traženje nove lokacije za nas i našu meteorološku stanicu. Mesto na kome smo se trenutno nalazili bilo je usred prostrane doline između planina, jako izloženo napadu padobranaca iz vazduha. Naš komandant pratećeg bataljona, Toma, zbijao je šale i sa podsmehom se odnosio prema vazdušno-desantnom napadu. Po njemu, partizani bi se lako nosili sa padobrancima. »Ima dovoljno vremena da ih pobijemo pre nego što se spuste na zemlju«, govorio je, što je samo dokazivalo koliko je bio neiskusn u takvoj vrsti ratovanja.

Drugi kongres Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ), održan je u Drvaru od 2. do 6. maja 1944. godine. Okupilo se oko 800 delegata iz svih krajeva zemlje, uključujući i otprilike 250 žena. Većina ih je došla pešice, putujući kroz teritorije koje su bile u rukama neprijatelja. Bio je to događaj od velike političke važnosti na koji su bile pozvane sve inostrane misije. I ja sam bio prisutan zajedno sa Druom kao njegov prevodilac. Sećam se da smo na ovaj skup išli zajedno sa Randolfom Čerčilom. Sedeli smo u redu odmah iza Tita i njegovih pratilaca. Bio sam na svim sednicama i čuo Titov govor. Video sam kako su ga po završetku zasedanja mladi ljudi okružili zračeci

PARTIZANI

fasciniranošću. Bili su mu tako blizu da su mogli i dodirnuti svog voljenog vođu. Kongres je imao široku političku platformu, objedinjavao je ratom razjedinjen jugoslovenski narod u jedinstvenu snagu pod rukovodstvom komunističke partije Jugoslavije. Govorili su i predstavnici ugašenih nacionalnih stranaka, hvaleći napore ove skupštine za ujedinjenje: »svih onih kojima oslobođenje naroda leži na srcu«.

Na kraju zasedanja, Pozorište narodnog oslobođenja izvelo je predstavu. Trupu su činili glumci, koji su se priključili pokretu, kao i mladi partizanski borci, angažovani kao pevači, igrači i muzičari. Jedan od njih bio je Jevrejin iz Beograda, meni poznat po nekim njegovim predratnim radio emisijama. Dan posle Kongresa, došao je kod nas u meteo-stanicu i na harmonici izvodio savremenu američku muziku, istu onu koju je na radiju interpretirao neposredno pre izbijanja rata. Amerikanci su bili oduševljeni.

U Drvaru je u vreme Kongresa bilo više vojnih jedinica. U jednoj od njih, u Prvoj proleterskoj brigadi, prepoznao sam Frane Dumanića, sa kojim sam bio zajedno u logoru u Italiji. Bio je oduševljen što me vidi i insistirao je da mu dozvole da odsustvuje iz jedinice da provede nekoliko sati samnom. Bio je mršav i izgladneo. Doveo sam ga u naše prostorije i dao mu nekoliko konzervi pasulja. Bio je neizmerno zahvalan i prosto gutao hranu kao da nije mesecima ništa jeo.

Jedno od mojih zaduženja bilo je da se staram o savezničkim vazduhoplovcima koji su bili oboreni iznad neprijateljske teritorije i uspeli da se domognu Drvara. Posade savezničkih aviona dobile su uputstva da se ne predaju neprijatelju

ako budu oboreni, već da potraže partizanske jedinice da ih upute u Petrovac. Odatle bi ih Saveznici pokupili sa improvizovanog aerodroma. Sećam se da sam pomogao jednom britanskom avio mitraljescu indijskog porekla. Nije hteo da jede govedinu koju sam mu ponudio. »Krave su svetinja za Induse«, rekao mi je. »Pre bih umro od gladi nego da taknem govedinu«. Umesto toga mogao sam da mu dam samo sledovanje »B«, u kome je bilo čaja, mleka i marmelade. Govedinu sam pojeo ja.

Najvažniji deo moje ishrane bila je čokolada. Dobijao sam dosta čokolade, i mnogo toga razdavao drugima sa kojima sam bio dobar i koji su bili gladni. Među takvima bio je i Ture, moj rođak, i jedan čovek po imenu Nojman sa kojim sam se sprijateljio tokom mog boravka u Drvaru. Pripadao je tehničkoj (inženjerskoj) jedinici stacioniranoj u Drvaru. Bio je živo zainteresovan da razgovara samnom saznajući da sam sa Amerikancima. Njegovo porodično poreklo bilo je po svemu sudeći slično mome pošto smo nalazili mnoge zajedničke teme. Bio je mnogo stariji od mene i poručnik po činu. U to vreme nisam bio shvatao da nas on špijunira. Po onome što je ispričao, došao je iz Švajcarske da bi se priključio oslobodilačkom pokretu i dobio priliku da se bori protiv Nemaca. Čin je dobio na osnovu toga što je bio rezervni oficir u bivšoj jugoslovenskoj vojsci gde je odslužio vojni rok i bio proizveden za poručnika. U stvari, mora da je bio poslat od strane britanske obaveštajne službe kao njihov agent. U to vreme nije mi bilo jasno

PARTIZANI

zbog čega je hteo da se prijatelji samnom. Nakon zajedničkog boravka u Drvaru, nikad se više nismo videli¹¹⁷.

Svestan zastrašujuće opasnosti od napada iz vazduha, Dru je pronašao novo mesto za meteorološku stanicu. Bilo je prilično udaljeno od britanske oficirske menze u koju smo odlazili dvaput dnevno. Trebalo nam je sat i po napornog pešačenja u odlasku i povratku. U početku nam je bilo teško, ali vremenom, kad smo se navikli na pešačenje, poslužilo je kao intenzivan fizički trening, dragocen u svetlu budućih događaja.

Otrpilike u to vreme objasnio sam Dru-u da želim da budem otpušten iz SBS-a i priključim se partizanima. Objasnio sam svoj zahtev mojom željom da stupim u partizansko ratno vazduhoplovstvo i budem poslat u pilotsku školu. Razumeo je moje ambicije i obećao mi svoju pomoć. Poslao je majoru Vajlu moju molbu zajedno sa svojom preporukom da se odobri. Vajlov odgovor stigao je za dva dana: »Neka Ivan sačeka dok se ja ne vratim«, što je u stvari značilo da ne odobrava moju molbu. I tako, nastavio sam službu pod kapetanom Dru-om. Međutim, ostao sam uporno pri svom zahtevu i na kraju dobio odobrenje SBS-a.

Bila je već sredina maja 1944. Hrvati su osetili da Nemačka gubi rat. Hrvatski domobrani¹¹⁸ su svakim danom, u sve većem

117 Moj prijatelj, Oto Pancer, kad me je posle rata posetio ispričao mi je da je Nojman preživeo rat i zaposlio se kao inženjer u Hrvatskoj. Protiv Nojmana je podignuta krivična tužba, pa je izvesno vreme posle rata osuđen za špijunažu.

118 Regularna vojska.

broju, dezertirali. Sve ih je više bežalo u partizane. Veliki broj dezertera dolazio je i iz hrvatskog ratnog vazduhoplovstva. Još od ranije, nama je bio dodeljen, za ispomoć, jedan hrvatski dezertter, kapetan u domobranskoj meteorološkoj službi. Zvao se Žgur. Promenivši tabor, prihvaćen je od strane partizana. Bio je u službi partizanske vojske i imao je zadatak da skupljene meteorološke podatke šalje Rusima. Rusi su tada već bili osnovali svoju misiju u Drvaru. Bili su smešteni na nekom drugom mestu u istom području. Mi smo meteorološku prognozu vremena dobijali iz Barija. Kapetan Žgur, koji je postao član naše stanice, saradivao je sa nama i redovno izveštavao Ruse o prognozi. Dru je bio tačan, krajnje precizan i savestan u vezi podataka koje je slao Rusima. Za razliku od njega, Žgur je, kada nam podaci ne bi stigli na vreme, umesto da kaže da ih nije primio, jednostavno izmislio prognozu i poslao Rusima. Takvi postupci mogli su da ugroze planove ruske komande, ali Žgura takve stvari nisu brinule. On bi govorio: »Koga je briga ako je prognoza pogrešna, to se ionako stalno dešava!«.

Napadi iz vazduha su postali žešći i učestaliji. Dru je odlučio da se iskopaju rovovi kako bismo imali bar neku zaštitu od mitraljeske vatre. Međutim, kada su rovovi bili iskopani, partizani koji su nas čuvali uskočili bi u rovove pre nego što bi mi stigli do njih. I pored toga, partizanska ratna doktrina bila je da rovovi nisu potrebni jer njihova taktika nije bila da se utvrde i brane teritoriju, pa prema tome kopanje rovova nije imalo smisla. Ali ako su rovovi već postojali, da, onda će ih koristiti.

PARTIZANI

Obavestio sam Velebita da sam dobio otpust iz SBS-a. Ubrzo posle toga OZNA¹¹⁹ me je ispitala, i odobrila da se uključim u program obuke za buduće Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo. Trebalo je da budem poslat u rusku pilotsku školu. U međuvremenu, bio sam u pratećem bataljonu Vrhovnog štaba pod komandom poručnika Tome. Nastavio sam da pomažem Dru-u i služim kao njegov prevodilac. Takođe sam nastavio da se hranim na istom mestu, sa ostalim savezničkim personalom, kao da se ništa nije promenilo. Osim mene, bilo je još mladih partizana koji su čekali na odlazak u pilotsku školu. Neki od njih bili su smešteni nedaleko od nas.

Partizanska obaveštajna služba javila je svim misijama da je opasnost od nemačko-hrvatske invazije iz vazduha na Drvar prošla, jer su jedrilice i druga oprema bile premeštene iz nama najbližih hrvatskih vojnih avio-baza. U Banja Luci, na primer, više nije bilo takve opreme. Na osnovu toga mogli smo da odahnemo, i smanjimo stepen budnosti.

22. maja 1944. u Drvar je stigla grupa hrvatskih pilota dezertera pod komandom majora Šprajca. Grupa se sastojala od petnaestorice ljudi, uključujući i majorovu ženu. Major i njegova žena bili su smešteni u istu kuću u kojoj je bila meteo stanica. Ostalih trinaest pilota bilo je smešteno u gradsku kuću u kojoj je bila i partizanska milicija. Hrvatski piloti dezerteri morali su da prođu kroz podrobna ispitivanja da bi bili primljeni u partizansku

119 OZNA: Organizacija za zaštitu naroda. OZNA je bila prvobitni oblik UDB-e (Uprava Državne Bezbednosti). Kasnije, kada je osnovana Federativna Republika Jugoslavija, OZNA je podeljena na Ministarstvo unutrašnjih poslova i KOS (Vojna kontraobaveštajna služba).

narodno-oslobodilačku vojsku, kojoj su želeli da se priključe. Ukoliko bi bili primljeni, njihovi činovi bi bili priznati i bili bi poslani u Italiju da se pridruže postojećem jugoslovenskom ratnom vazduhoplovstvu pod Englezima. Oslobodivši Italiju, Britanci su iz Egipta prebacili ostatke Kraljevskog jugoslovenskog ratnog vazduhoplovstva koje je još bilo pod njihovom komandom.

Dva dana posle toga, u misiju je stigao jedan američki general. Svrha njegovog dolaska bila je da se sretne sa Maršalom Titom i zahvali mu za spasavanje brojnog američkog vazduhoplovnog osoblja sa neprijateljske teritorije nakon što su bili oboreni u akciji. Stotine Amerikanaca uspeo je da izbegne zarobljeništvo zahvaljujući pomoći partizana i postojanju privremene avio-baze u Petrovcu radi njihovog vraćanja u Bari. Generalova poseta Titu trebala je da bude sutradan. Čuo sam ga kako kaže, »Vidimo se sutra ako se Džeri¹²⁰ ne umeša«. To o opasnosti od Nemaca, bila je tek uzgredna šaljiva primedba. General je bio veoma impresioniran radom američke misije u Drvaru i postojanjem slobodne teritorije pod efektivnom partizanskom upravom. Svi smo bili svesni da je partizanska obaveštajna služba izvestila da su Nemci napustili svaku nameru da napadnu Drvar.

Da sam imao više ratnog iskustva ili više znanja o izviđanju iz vazduha razumeo bih na bazi ponašanja nekoliko hrvatskih aviona tipa Dornier¹²¹, kakav su posao obavljali tokom prethodnih

120 Džeri (Jerry) je britanski žargonski naziv za Nemca (ili Nemce).

121 Jugoslavija je u vreme svog sloma, aprila 1941, posedovala nekoliko bombardera tipa Dornier koje je zatim nasledila fašistička Hrvatska, koja se borila na strani Nemačke i Italije.

PARTIZANI

nedelju dana. Bombarderi su satima leteli gore i dole iznad Drvarske doline i sistematski fotografisali celu oblast. Trebalo je da bude očigledno da se radi o izviđanju iz vazduha. Prirodno bi bilo da se Partizani uzbune i zapitaju se kakva je svrha za tako upornu izviđačku delatnost. Dok sam pešaćio prema našoj menzi kod Britanaca, pojavila su se dva Dorniera. Sklonio sam se neko vreme iza jednog drveta, a onda sam shvatio da su avioni suviše visoko da bi me videli ili mitraljirali. Kasnije kad sam naučio više o vazduhoplovstvu shvatio sam da su ti bombarderi bili na zadatku izviđanja i fotografisanja. Kombinacijom preciznih podataka snimanja i špijunaže, hrvatsko-nemačka komanda postigla je potpuno poznavanje detalja Drvarske oblasti. To je bilo očigledno iz načina na koji su izveli napad poznat pod nazivom „Desant na Drvar“.

POGLAVLJE 16

DESANT NA DRVAR

Bilo je negde oko 7 ujutru u četvrtak, 25. maja 1944, kad nas je probudila potmula tutnjava mnoštva aviona. Ustao sam, obukao pantalone i čizme, zgrabio mašinku i izašao u rov iza naših objekata. Pogledao sam gore, i video da je nebo puno svetlucavih tačaka. Bili su to padobranci. Napad je bio u toku i mi smo se našli u smrtnoj opasnosti. Nedaleko od nas, niže ka severu, spustila se jedrilica puna do zuba naoružanih ljudi u nemačkim uniformama. Imali su čak i minobacač. Istovremeno se pojavila grupa mladih partizana sa puta iza nas. Nisu bili naoružani; to su bili partizani skupljeni za slanje u pilotsku školu. Neki su bili u Drvaru na oporavku i odmoru. Jedan od njih je povikao, »Izlazite iz tog rova. Kroz par minuta Nemci će vas pobiti ako ostanete tu. Imate li oružja u kući? Dajte nam ga«.

»Da, da, imamo«, rekao sam. Potrčao je prema kući da uzme bilo šta nađe. Nemci su bili veoma blizu. Video sam kako Dru i Ferguson iskaču iz rova i trče uzbrdo. Toma i nekolicina partizana, naših stražara, trčali su za Amerikancima. Sledeći je bio američki vazduhoplovni general a za njim Konati. Svi su bežali, obuzeti strahom. Pošao sam za njima, shvativši da je nastupila panika. Ko mari za našu opremu, radio stanicu, pravilo da se unište dokumentacija i šifre. Bili smo u smrtnoj opasnosti, i to je jedino bilo bitno. Morali smo što pre da se sklonimo sa tog mesta. Mi nismo bili vojna jedinica spremna za borbu, više smo ličili na grupu

PARTIZANI

civila. Svako odugovlačenje ili otpor bila bi glupost. Konačno kad smo se pregrupisali, pokušali smo da koordiniramo naše ponašanje. Nastavili smo uzbrdo u pravcu sela Potoci.

Visoko u planini pridružili su nam se Britanci. Bez panike su napustili svoje prebivalište, u njihovom području nije bilo neprijateljskih jedrilica. Britanci su se tek nedavno preselili na novo mesto i još nisu bili otkriveni. U blizini njihovog ranijeg boravišta spustila se jedrilica. Kuća u kojoj se nalazila naša menza odmah je napadnuta. Glavnina nemačkih snaga kretala se prema pećini u kojoj se nalazio Tito. Bivše sedište američke misije, odakle smo se bili preselili, takođe se našlo na meti u prvom talasu desanta.

Napad je za nas bio potpuno iznenađenje, dok je za Nemce bio veliki uspeh. Neprijatelj je bio u preimućtvu od prvog trenutka napada. Od nas se nije očekivalo da ćemo se boriti, to je bila dužnost partizanske vojske, ali u Drvaru vojske nije bilo. Niko nije očekivao napad. Jedina prepreka između padobranaca i Vrhovnog štaba narodnooslobodilačkog pokreta bio je protivavionski mitraljez ispred pećine. Dobro je poslužio jedinici koja je bila na straži ispred pećine. Po mojoj proceni bilo je više od 250 padobranaca u prvom talasu. Većina ih se spustila jedrilicama po 40 ljudi u svakoj. Dve jedrilice spustile su se blizu pećine sa namerom da zarobe Tita.

Mnogo kasnije, u pilotskoj školi u Rusiji, čuo sam od Titovog bratanca¹²² šta se dešavalo unutar pećine kada je počela invazija. Dok je nekoliko ljudi pratećeg bataljona branilo ulaz u

122 Titov bratanac i ja bili smo na obuci u istoj pilotskoj školi. Došao je tamo godinu dana posle mene (ne sećam se njegovog imena, ali znam da se prezivao Broz, isto kao i Tito).

pećinu, Tito je, zajedno sa ostalim članovima Vrhovnog štaba, i sa njegova dva bratanca koji su se kod njega našli u poseti, pokušao da izađe iz pećine. Grupa partizana spasioca uspela je da ih konopcima izvuče uz liticu brda.

Cilj desanta na Drvar bio je da se uhvate Tito i Vrhovni štab, živi ili mrtvi. Nemci nisu uspeli da ostvare svoje namere. Jedino su uspeli da zarobe Titove uniforme i njegove lične stvari koje su kasnije bile prikazane na izložbi u Zagrebu. Partizanski pokret, proglasio je za pobjedu, to što je u stvari bio neuspjeh i katastrofa. Jedini elemenat pobjede bio je u tome da su ključni ljudi pokreta preživjeli napad i uspeli da pobjegnju sa mesta događaja. U kasnijim komentarima takozvanih „očevidaca“ tvrdilo se da je u jutarnjim časovima obližnja oficirska škola pružila znatan otpor padobrancima i spasla Vrhovni štab. Takođe se tvrdilo da su Nemci bili potisnuti prema groblju gdje su uspeli da utvrde svoj položaj i »pruže otpor neodoljivom partizanskom pritisku«.

Tokom popodneva, sa jednog puta visoko u planinama, posmatrao sam kako se drugi talas padobranaca spušta u dolinu Drvara. Oko 300 vojnika u grupama od po 50 skakalo je sa transportnih aviona i priključivalo se bitci. Bilo bi interesantno i dalje posmatrati da nije bilo straha i iscrpljenosti koju sam osjećao. Dok su transportni avioni istovarali trupe, lovački avioni u niskom letu mitraljirali su sve što se kretalo na zemlji. Osetivši da sam izložen pogledu pilota, pokušao sam da se sklonim uz ivicu puta iza kamena koji je označavao kilometražu. I dalje sam imao nesmetan pogled na dolinu Drvara. Bio sam krenuo prema Potocima zajedno sa američkim generalom kao njegov pratilac.

PARTIZANI

Posle prvog šoka i povlačenja u šume na planini, i spojivši se sa Britancima, konačno smo se nakon pola sata pregrupisali. General Maklejn nije bio u Drvaru u vreme napada. On je pre toga otišao za Englesku. Ostali Britanci, uključiv Randolfa Čerčila, bili su sa nama. Jedan major po imenu Maksvel bio je stigao nedavno. Narednik Tom, veteran Britanaca pri Titovom Vrhovnom štabu, usudio se da kaže da su Englezi napustili svoje boravište na brzinu i nisu poneli ni hrane za put. Smatrao je da ima dovoljno vremena da se vratimo, da pokupimo stvari od vrednosti, da uništimo opremu i dokumentaciju i poneseemo bar jednu ručnu radio stanicu. On se sam dobrovoljno ponudio da se vrati i pitao da li ima još dobrovoljaca. Dvojica iz pratećeg bataljona i ja prihvatili smo se kao dobrovoljci.

Nas četvorica krenuli smo nazad u britansku misiju a dogovor je bio da nas ostali sačekaju dok se ne vratimo. Ostavili smo ih na jednom proplanku u šumi na pola puta do vrha planine. U misiji nije bilo ni žive duše sem jednog magarca koji nam se našao kao dar s neba. Iskoristili smo ga da nam nosi teret i nešto naoružanja. Uglavnom smo pokupili čokolade koju su Britanci imali u izobilju, nešto hrane u konzervama, vreće za spavanje, nekoliko ćebadi i jednu belu platnenu vrećicu veličine 10 sa 15 cm punu zlatnika. Zlatnike je pronašao jedan od partizana. Tom je bio impresioniran i srećan što smo pronašli to zlato. Za zlatnike se moglo od meštana kupiti sve: hrana, ukoliko ju je bilo, so, i druge namirnice. So je imala vrednost sličnu zlatu. Seljaci su za so davali brašno i pšenicu, najskupoceniji proizvod u toku rata. Trgovci iz Dalmacije kupovali su so po gradovima u Dalmaciji, gde nije bilo

ni pšenice ni brašna ali dosta soli. Donosili su so u ove udaljene krajeve i prodavali seljacima kilo soli za dve kile brašna. Lično sam prisustvovao takvoj razmeni u Drvaru između bake našeg domaćina i putujućeg trgovca.

Sad smo imali novaca, hrane i municije. Krenuli smo ka proplanku da se priključimo našoj grupi. Međutim, kada smo stigli nikog nismo našli. Dozivao sam kapetana Drua izvikujući njegovo ime. Moje dozivanje u šumi odjekivalo je čudno i sumnjivo. Posle upornog dozivanja dobio sam odgovor na srpskom, »Jeste li partizani?« »Da, da, da«, vikao sam. »Priđi bliže«, odgovorio je glas. Jedno se lice pomolilo iza drveta. Bio je to isti čovek koji je tog jutra tražio oružje od mene. »Zašto višeš na engleskom? Uz sve te padobrance, čovek bi mogao pomisliti da ste Nemci«. Zatim sam video druge borce kako se pojavljuju iza drveća, sa puškama na gotovs, uperenim u nas. »Jeste li videli Amerikance? Treba da budu ovde« pitao sam. »Ne, svi su otišli, sem generala koji je stigao poslednji i ostao sa nama. Ostavili su ti poruku da produžite za Potoke«.

General je imao američku pušku „M1“, ali bez municije. Za M1 nije mogla da se koristi nemačka municija, pa je puška bila bez vrednosti. Moja mašinka je mogla da koristi nemačke metke od 7 mm, pa je bila praktično oružje za uslove u kojima smo bili. Metaka od 7 mm bilo je u partizanskoj vojsci iz mnogobrojnih izvora. Tu su municiju zarobljavali od Nemaca. Tom i mi ostali odlučili smo da odmah krenemo za Potoke u grupama od po dvoje ili troje. Meni je zapalo da pratim generala, i da ga branim, ako zatreba. Svakodnevna duga pešačenja u Drvaru, sada su mi dobro došla. Da

PARTIZANI

se nisam bio navikao na pešačenje, ne bih mogao ovo da izdržim. Bilo je bolno pešačiti ceo dan. Nisam imao mapu, niti sam znao kuda treba da idemo. Morao sam često da pitam meštane za put do Potoka. Imali smo dovoljno hrane ali ne i vode. Bila je vrućina. General je imao čaturicu sa vodom koju je napunio iz potoka. Nije bio voljan da samnom deli vodu koliko sam ja tražio. Stalno je ponavljao, »Nemoj previše da piješ, možda više nećemo naći vode«. Meni je to bilo neshvatljivo. Posle izvesnog vremena jedva sam mogao da se krećem. Morali smo da se zaustavimo. Morao sam da nosim svoj pištolj, mašinku i generalovu pušku. On je nosio samo čaturicu.

U selu Potoci, jedan stari čovek prokomentarisao je kako mora da sam ja pravi borac kada nosim svo to oružje na sebi. Koliko neistinito, pomislio sam. Čim smo stigli, priključili smo se bataljonu poručnika Tome i kapetanu Dru-u. Major Maksvel preuzeo je brigu nad spašenom opremom i oružjem za Britance. Impresioniralo ga je da smo pronašli zlato koje je pripadalo engleskoj misiji. Istog dana britanski oficiri podelili su zlato među sobom i svojim ljudima. Sećam se da je vezista kao svoj deo dobio 10 zlatnih funti sterlinga. Mi, partizani, za svoj izvanredan doprinos, dobili smo od Maksvela jedno veliko „hvala“ i tapšanje po ramenu.

Došlo je vreme za hranu i odmor. Tada su već bile poslate poruke preko primopredajne radio stanice koju smo mi spasli. Nakon što je uspostavio kontakt, Dru je zatražio instrukcije i rečeno mu je da će SBS tokom noći obezbediti dva mala aviona sa po dva sedišta da pokupi njih trojicu, Drua, Konatija i Fergusona. Što se

pak Britanaca tiče, oni su odlučili da ostave majora Maksvela i radiotelegrafistu da održavaju vezu sa partizanima. Ostali su lakim avionima iste noći evakuisani.

Titov Vrhovni štab se polako sakupljao nakon šoka u toku dana. Bio je već mrak kada se Dru oprostio od mene i poželeo mi sreću u mojim budućim poduhvatima. Ostavio mi je vreću za spavanje, koju je nasledio od Romea. Bila je laka za nošenje i veoma dragocena u toj situaciji. Do jutra, ako sve bude išlo kako treba, on će biti u Bariju. Zamolio sam ga da prenese moje pozdrave majoru Arnoldiju i zahvali mu se za sve što je učinio za mene.

Posle odlaska Amerikanaca, uzeli smo da čistimo oružje i da se malo odmorimo. Morali smo da spavamo napolju na zemlji. U Potocima je bilo samo nekoliko baraka ranije pripremljenih da služe kao skloništa u nuždi, a ujutru smo morali da idemo dalje. Obe kuvarice i njihov pomoćnik iz britanske misije bili su sa nama. Pripili smo se jedni uz druge koliko smo mogli da bismo se zagrejali; imali smo samo jedno ćebe za četvoro nas.

Smrzavao sam se i nisam mogao da spavam cele noći. Pored mene ležala je jedna od kuvarica, Jevrejka, plakala je. Poljubio sam je i pokušao da je utešim. Plakala je još neko vreme a onda je prestala. Nismo mogli da spavamo. Bilo je previše hladno i vlažno. Ali bar smo se odmarali posle tolikih napora i potresa. Činilo mi se da noć traje beskrajno, jedva smo čekali da ustanemo i da se zagrejemo kretanjem i trljanjem nogu. »Blago Druu«, pomislio sam, »on je sigurno sada već u Bariju a ja, kakva budala, ovde u škripcu«.

PARTIZANI

Ujutru sam naučio jednu od najvažnijih reči iz partizanskog rečnika vojničkih komandi. Bila je to reč „pokret“. Kretali smo se u koloni po jedan, jedan za drugim. Bio je to jedini način kretanja u gerilskoj borbi. Komande su prenošene duž kolone od osobe ispred tebe do osobe iza tebe i obrnuto. Posle izvesnog vremena bio bi „odmor“, a onda opet „pokret“. Tito je odlučio da moramo napustiti područje što je moguće pre da nas neprijatelj ne bi otkrio. Nemci su prodrli na oslobođenu teritoriju iz vazduha i po putevima. Drvar je bio zauzet istog dana. Slobodna teritorija više nije postojala. Morali smo da nastavimo naporno kretanje.

Nemci su hteli da se dočepaju Tita, a Tito je bio sa nama. Ako bi nas otkrili i napali, morali bi da se branimo. Bio je to početak takozvane Sedme neprijateljske ofanzive protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Bio sam sada pripadnik pratećeg bataljona Vrhovnog štaba, jedinice koja je bila najbliže uz Tita. Kretali smo se prema Šator planini, do koje smo morali stići još u toku dana. Bio je to naporan marš, van puteva, preko šumskog terena koji je pružao dobar zaklon od izviđačkih aviona. Radi lakšeg kretanja, nosili smo samo minimum oružja i municije. Od samog početka shvatio sam koliko je teška municija za moj pištolj. Nosio sam oko pedeset metaka i nakon samo jednog dana, struk me je boleo od te težine. Moj pištolj sa punim šaržerom mora da je bio težak oko jedan i po kilogram plus mašinka. Od odeće imao sam samo to što sam imao na sebi u trenutku našeg bekstva: košulju, pantalone, čizme, vetrovku i vojničku kapu sa petokrakom zvezdom, plus vreću za spavanje i pištolj kalibra 45 mm koji mi je pri rastanku dao Dru. Još uvek sam izgledao kao Amerikanac.

Posle veoma tegobnog dana, neprospavane noći, i pešačenja celog narednog dana, bio sam toliko iscrpljen da sam svakog časa mogao da se srušim. Dok se Tito sa svojom najružom pratnjom sklonio duboko u planinu, mi smo se smestili duž potoka da se odmorimo i popunimo naše zalihe vode. Nismo marili da li je uzvodno od nas voda već bila zagađena. Znali smo samo za umor i žedj. Vatru nismo smeli da palimo jer bi to otkrilo naš položaj. Čokolada i voda rešile su moje najpreče potrebe. Nisam ni bio svestan kad sam se našao u mojoj vreći za spavanje i utonuo u san. Još uvek je bilo hladno ali bar je bilo suvo.

Naredni dan bio je još naporniji. Morali smo da se krećemo po liticama, izbegavajući puteve. Sa obe strane glavne kolone išla je izviđačka kolona. Tokom čitavog dana i noći nastavili smo da se krećemo u pravcu jugoistoka. Ovog puta odmaranja nije bilo, izuzev kratkog zaustavljanja kada bismo čuli neku pucnjavu. Usta su mi bila suva. Za poslednja tri dana nisam imao nijedan stvarni obrok, a najzad sam ostao i bez vode. Nigde potoka, samo malo prljavog snega da ovlažiš usta. Dok sam tokom kratkih odmora ležao na zemlji, okusio sam travu koja mi se našla pored lica. Jedna vrsta trave imala je ukus luka. Nastavio sam da jedem tu travu da malo umanjim glad.

Tokom noći bilo je mnogo pucnjave. Kad sam krenuo, posle jednog od kratkih zatišja da se vratim na moje mesto u koloni, prošao sam pored Tita. Tek sam to shvatio kada sam se u prolazu očešao o njega. Kretanje i zastajkivanje smenjivalo se do u beskraj. Izgledalo je gotovo besciljno. Samo su komandiri znali šta rade, i kuda nas vode. Ponekad nam se činilo da nas vode u krug. Možda

PARTIZANI

smo pokušavali da izađemo iz okruženja. U koloni je bilo i konja. Na jednom mestu, uspeo sam da se uhvatim konju za rep, da me vuče. Bilo je trenutaka kada sam hodao bukvalno spavajući. Kiša je danima sipila, sva odeća nam je bila mokra. Dugo sam čuvao nešto čokolade koju sam dobio od Engleza. Koristio sam je kao zamenu za hranu, ali ni nje više nije bilo.

Teren se promenio u hrastovu šumu. Video sam druge kako lome grane i jedu lišće. Počeo sam i ja. Lišće je imalo gorak ukus. Tako smo puneći stomak ublažavali grčeve gladi. Međutim, najveći problem bila je iscrpljenost i žeđ. Bilo je takvih koji nisu mogli više da izdrže, jednostavno bi se srušili pored kolone. Bilo je oko podne kada sam stigao do jednog proplanka nagnutog niz planinu. Video sam nekoliko izvora kako obrazuju potočiće koji se slivaju u dolinu. Bio sam do te mere iscrpljen da nisam znao hoću li moći da stignem do vode. Naprezao sam se za po nekoliko koraka zatim još nekoliko koraka. Nisam se obazirao na pucnjavu koja je dolazila sa svih strana. Jedino što sam hteo bila je voda. Došao sam do potoka, zagnjurio lice u vodu i pio. Snaga mi se vraćala. Postao sam svestan metaka koji su leteli iznad moje glave, sasvim blizu. Podigao sam se i nakon nekoliko koraka ponovo sam legao da pijem. Voda je bila jedino do čega mi je bilo stalo.

Iznenada, video sam da sam na ivici puta i da pucnjava dolazi sa moje desne strane. Sa druge strane puta bila je šuma a ja sam se nalazio izložen na otvorenom prostoru. Sa nešto napora, prešao sam put i stigao do drveća. U šumi gde je bilo manje svetla i više sigurnosti, srušio sam se uz podnožje jednog velikog stabla. Trava je bila veoma meka, kao postelja. Savladao me je san. Kad

sam se probudio bila je tišina, mrak, i nikog oko mene, bio sam sam. Nisam se uplašio niti zabrinuo. Odavno sam bio prevazišao tu fazu. Odlučio sam da idem dublje u šumu gde ću imati bolju zaštitu. A onda sam spazio stazu od otisaka nogu u travi. Mesec je bio izašao. Mogao sam da vidim gde je trava izgažena. Pratio sam tragove između stabala, u početku polako, a onda sve brže. Nakon nekoliko sati čuo sam glasove i ugledao senke među drvećem. Kad sam se približio, prepoznao sam moju jedinicu koja se tu ulogorila i odmarala. Dali su mi toplog čaja. Čaj sa mlekom u prahu i šećerom, bio mi je izvor snage i oporavka. Moglo je biti oko 11 uveče kada sam čvrsto zaspao. Spavao sam možda nekoliko sati kad me je Toma probudio i rekao mi da me čeka hitan zadatak. »Tu je jedan britanski vazduhoplovni kapetan kome treba da budeš prevodilac. Pukovnik Miladin će ići sa vama. Bićeš pod njegovom komandom«. Na moju sramotu, shvatio sam da sam prethodnog dana zaspao usred bitke koja je besnela. Spavao sam kao zaklan. Kakav „heroj“!

Pošao sam sa omanjom grupom koja je krenula na usiljeni marš. Grupu su sačinjavali britanski vazduhoplovni kapetan Magrat, kaplar koji je bio njegov radio operator, pukovnik Miladin iz Titovog Vrhovnog štaba, jedan ruski major iz ruske misije, i mladi borci Nada i Anton iz Trinaeste hrvatske partizanske brigade. Magrat je nosio svoj pištolj, municiju i torbicu. Miladin je imao pištolj i mašinku, oboje partizana imali su obične puške i nešto kuhinjskog posuđa, kaplar je nosio radio stanicu veličine ručne tašne, a ja sam nosio moju vreću za spavanje, pištolj kalibra 45 mm i municiju. Ruski major je imao samo pištolj. Do podneva svi smo

PARTIZANI

bili iscrpljeni. Nismo imali pojma kuda idemo i koliko ćemo putovati. Samo je Miladin znao naše odredište. Razumeli smo da imamo važan i hitan zadatak. Morali smo istog dana da stignemo na svoje odredište. Bio je 3. jun 1944. Koristili smo brdske staze da bi izbegli da nas primete piloti neprijateljskih aviona.

Izašli smo iz šume i putovali pretežno otvorenim prostorom. Vreme je još uvek bilo hladno na tim visinama u planinskom području delimično pokrivenim snegom. Posle nekoliko sati marša, Miladin je odlučio da mi da da nosim njegovu mašinku, što sam neko vreme i radio. Ubrzo sam uvideo da je dodatno opterećenje za mene nepodnošljivo pa sam odbio dalje da nosim njegovu mašinku. On je očigledno koristio prednosti svoga čina. Ja sam smatrao da je moja dužnost da budem Magratov tumač a ne da me partizanski oficir koristi kao svoje kljuse. Po mom mišljenju kapetan Braun tako nešto nikad ne bi uradio. Miladinu se to nije svidelo. Uzeo je svoj ručni mitraljez i prosiktao, »Da si u mojoj jedinici tukao bih te svaki dan«.

Nisam odgovorio na njegovu provokaciju. Bio sam uvređen. Pitao sam se koliko dugo ćemo biti pod njegovom komandom. Nadao sam se da nećemo dugo. Oko dva sata po podne stigli smo u dolinu Kupreškog Polja, ogromnu travnatu visoravan okruženu planinama sa svih strana. U tom području planine su bile gole i stenovite. Samo je nekoliko dolina bilo pod pašnjacima. Hranu koju smo tu dobili posle nedelju dana gladovanja, nikada neću zaboraviti. Miladin je za nas obezbedio veliku činiju domaćeg kiselog mleka, koje je od meštana rekvirirala u ratu formirana

„samoupravna“ organizacija koja se zvala Narodni Odbor¹²³. Činija kiselog mleka bila je namenjena za Magrata, njegovog kaplara i mene. Nas trojica jeli smo kašikama direktno iz činije. Kiselo mleko delovao je umirujuće na nas. Bila je to prava hrana za naše izgladnele stomake i za našu dušu. Snaga se vraćala pri svakoj kašiki mleka što smo progutali. Otada pa nadalje nijedna hrana mi nije prijala više od tog kiselog mleka.

Odmah posle obroka, Magrat je izvadio svoju knjigu za šifrovanje i seo da pripremi telegram za svoju komandu u Bariju. Trebalo je da mu prevodim ono što je Miladin zahtevao. Magrat je obaveštavao saveznike da je stigao u Kupreško Polje i da je teren bezbedan za sletanje aviona, da su okolne planine u rukama partizana i da ćemo zapaliti vatre da obeležimo pravac piste za sletanje i poletanje. Naš signal kojim ćemo te noći odgovarati (ručnim reflektorom) biće slovo „F“. Traženi su DC-3 avioni, da slete i dostave municiju, oružje i lekove, pa da evakušu ranjene partizane i drugo osoblje. Po onom što sam shvatio Magrat je bio poslat od strane RAF-a (Britanskog kraljevskog vazduhoplovstva) da obezbedi pouzdane podatke za mesta sletanja, da proveriti i da pripremi terene za sletanje i poletanje. U toj fazi, zahvaljujući Ficroju Maklejnu, Vinston Čerčil je već bio odobrio značajnu pomoć za partizane.

Bilo je negde oko 4 sata po podne kada je telegram poslat. Odmarali smo se na padini brda posmatrajući ogromnu ravnicu Kupreškog polja ispod nas. Magrat je sišao na teren da organizuje vatre, dok sam ja ostao sa radio operaterom i čekao da se on vrati.

123 Bio je to lokalni Narodni odbor formiran od strane oslobodilačkog pokreta.

PARTIZANI

Vratio se oko sedam uveče. Naš radio operater je do tada već primio odgovor. Magrat je uzeo da ga dešifruje. U odgovoru je pisalo da će poslati osam aviona DC-3, koji će stići između deset uveče i tri sata ujutru u toku iste noći. Ostalo nam je nešto vremena da se pre toga odmaramo.

Pamtim zalazak sunca. Lagano se smrkavalo. Bilo je negde oko osam uveče kada smo, iznenada čuli približavanje jednog DC-3 aviona i videli kako sleće. »Evo stižu Rusi«, prokomentarisao je Magrat. Nisam znao šta se dešava, ali kasnije mi je sve postalo jasno. DC-3 kojim su upravljali Rusi poslat je na zahtev ruske misije za Tita i njegovu najužu pratnju. On je otišao¹²⁴ ovim avionom za Bari, da bi odatle produžio na Jadransko ostrvo Vis da uspostavi novi Vrhovni štab.

Magrat mi je predao jednu ručnu signalnu lampu i zahtevao da mu pomognem u odgovaranju na signalizaciju sa DC-3. Nešto pre deset sati stali smo blizu vatri koje su označavale pravac sletanja i dužinu piste. Ubrzo smo čuli kako avioni dolaze. Trebalo je evakuisati priličan broj ljudi: takozvani „eskadron“ maršala Tita, njegovu telesnu gardu, i sve poverenike njegovog kabineta izglasanog u Jajcu. Čim bi jedan od aviona sleteo, Magrat bi se približio pilotskoj kabini i zamolio pilota da mu ostavi svu hranu koju je imao sa sobom, kao hleb, puter a pre svega čokoladu. Dobio sam od njega nekoliko komada ukusnog belog hleba. Nešto sam stavio i u džepove za kasnije. Avioni su stizali i sletali u intervalima od oko pola sata.

124 Datum je bio 3. jun 1944. Po mom računu, bilo je to devet dana posle desanta na Drvar. Tito je sa Visa otputovao da se sretne sa Vinstonom Čerčilom u Napulju 12. avgusta 1944.

Svi što su bili predviđeni za odlazak evakuisani su, uključujući Miladina i ruskog majora. Kada je poslednji, osmi po redu DC-3 sleteo svi su već bili otišli, više nikog nije bilo za transportovanje. Rano ujutru, dok je svitalo, ruski DC-3 avion kojim je prethodno Tito bio evakuisan, sleteo je po drugi put. Navigator je izašao i trčeći gore dole po improvizovanoj pisti, vikao »Miladin, Miladin, Miladin«.

Zaustavio sam ga i rekao mu, »Miladin je otišao sa prvim američkim DC-3, video sam ga kada se ukrcao. Ne brini za njega, on je sigurno već u Bariju«. Rus se vratio u avion, i pilot je poleteo bez tereta. Očigledno Rusi nisu bili obavešteni o američkim letovima. Njihov drugi let imao je za cilj da pokupi ostatak Titovih saradnika. Kako je ispalo, taj let je bio jalov napor. Koordinacija među saveznicima bila je nedovoljna.

Kasnije, u Rusiji, tokom naše obuke u pilotskoj školi, izašao je članak u listu „Pravda“ (bio nam je pročitao pred strojem) koji je veličao neizmerne zasluge ruskog pilota i njegovog navigatora koji su »rizikovali svoje živote da bi spasli maršala Tita iz nemačkog okruženja«. Pisalo je da se spasavanje odigralo pod žestokom protivavionskom vatrom sa okolnih planina koje su bile u rukama Nemaca. Ko god da je napisao članak, nije se trudio da kaže istinu! Ruski pilot i navigator dobili su ordene: Heroj SSSR i Heroj Jugoslavije. Američki piloti nisu dobili ništa, njihovi letovi nisu bili ni spomenuti.

PARTIZANI

Nakon te noći, tokom dana, uglavnom sam se izležavao i spavao. Nisam bio gladan. Magrat mi je ipak dao komad čokolade. Dvoje partizana, radio-operator i ja bili smo sada u njegovoj grupi. Nada je kuvala, Anton joj je pomagao. Skupljao je drva za loženje i prao sudove. Bilo bi lepo da je tako potrajalo, ali, na žalost, nije.

POGLAVLJE 17

KAPETAN MAGRAT

Izgledalo nam je kao da ćemo neko vreme ostati u Kupreškom Polju. Određeno je da tu bude »Druga vazduhoplovna baza«, a za komandanta baze postavljen je jedan partizanski kapetan. U civilnom životu, kapetan je bio inženjer u fabrici cipela „Bata“¹²⁵ u gradu Borovo. Komesar baze bio je jedan partizanski poručnik, Crnogorac. Mene su odredili da budem član Druge vazduhoplovne baze, a Magrat sa svojom grupom bio je saveznički operativac baze. Koliko sam mogao da shvatim, britanskom ratnom vazduhoplovstvu bio je potreban vlastiti čovek za vezu na jugoslovenskom tlu, jer su partizanima stavljali na raspolaganje značajna sredstva. Bilo je potrebno da to bude njihov oficir, kvalifikovan za takav posao i da u njega mogu imati puno poverenje. Samo je stručnjak mogao da odluči da li je određena improvizovana ili privremena pista dovoljno dobra za sletanje aviona, ili da im daje ispravne koordinate za ubacivanje ljudi pomoću padobrana ili za isporuku snabdevanja iz vazduha.

Magrat je bio pilot i aktivni oficir iz redova kraljevskog ratnog vazduhoplovstva voljan da se prihvati takvog zadatka. Iz razgovora sa njim shvatio sam da je predviđena novčana nagrada bila glavni motiv da se on dobrovoljno javi za ovaj težak i opasan posao. Magrat je svakodnevno organizovao naše aktivnosti i trudio

125 Bata je bila najveća fabrika cipela u Jugoslaviji i imala je svoje prodavnice u svim većim gradovima u zemlji.

PARTIZANI

se da obezbedi podnošljiv život za sve nas. Jedan od njegovih prvih poteza bio je da sastavi spisak neophodne opreme za rad naše vazduhoplovne baze. Zatim je taj spisak radio vezom poslao svojoj komandi u Bari. Sledeće noći avioni DC-3 isporučili su većinu naručene opreme. Sećam se da sam istovario kante sa kerozinom i petrolejske lampe za obeležavanje piste. Ta je oprema odlično mogla da posluži umesto vatri koje smo morali da održavamo sakupljanjem goriva i loženjem vatri po celu noć. Ovaj korak bio je preuranjen, Magrat ga je preduzeo na svoju ruku i bez konsultovanja sa partizanskom komandom. Čim je Magrat shvatio da se od njega traži da konsultuje partizanske komandante po svakoj stvari koju namerava da uradi, izrazio je svoje nezadovoljstvo i nepoštovanje partizanskih komandanata.

Dan posle isporuke traženog materijala, nemačka komanda otkrila je našu bazu. Izbila je žestoka borba u blizini Kupresa. Komandant Prve proletherske brigade, kojoj smo mi pripadali, odlučio je da ne brani Kupres i naredio da se povučemo. Određen broj ljudi, zajedno sa ranjenicima, već je bio evakuisan u Bari. Međutim, prateći bataljon, kojem sam ja bio pridodat, morao je da ostane i da se bori. Nije nam se pružila ni jedna prilika da koristimo opremu, koja nam je bila dopremljena prethodne noći. Morali smo da se povučemo. Opremu smo ostavili kupreškom „Narodnom odboru“.

Koliko sam shvatao, kretali smo se prema jugoistoku. Služio sam Magratu kao prevodilac i pomagao mu u šifrovanju i dešifrovanju poruka. Za sve to vreme, on je organizovao isporuku materijala i hrane partizanskim jedinicama, koje su bile u stalnom

pokretu. Da bismo izbegli direktnu borbu sa Nemicima, morali smo da manevrišemo bolje od njih. U stvari, padobranci koji su napali Drvar, bili su većinom hrvatski dobrovoljci iz domobranskih jedinica hrvatske vojske. Oni su bili specijalno obučeni za SS jedinice u mestu Štokerau, u Austriji. Domobranci su bili regularna hrvatska vojska, protiv koje smo najčešće morali da se borimo. Drugi neprijatelji od kojih smo strahovali, bili su četnici, srpski protivnici komunističkog partizanskog pokreta.

Nakon napuštanja Kupresa otpočele su naše beskrajne muke. Bili smo u sastavu Prve proleterske brigade, za koju su Nemci znali da se nalazi neposredno uz Titov Vrhovni štab. Cilj nemačke komande bio je da se Tito zarobi ako je ikako moguće, pa su nas zato u stopu pratili i neprestano napadali. Pokušavali smo da sakrijemo naše položaje tako da nismo smeli da palimo vatre. Ni šolju čaja nismo mogli da skuvamo. Magrat je neprestano slao zahteve da se za nas pošalje hrana. Morao je da navede naš tačan položaj i šifru za dotičnu operaciju. Šifra je bila neophodna da potvrdimo svoj položaj kad su transportni avioni pokušavali da nas lociraju u toku noći. Kada bi navigator spazio vatru, on bi nam dao svetlosni signal dogovorenog slova iz Morzeove azbuke. Teret ne bi izbacivao sve dok mu mi ne bi odgovorili svetlosnim signalom slovo koje je po dogovoru očekivao. Međutim, svaki put, dok bi avioni u vezi našeg zahteva stigli, Nemci bi nas prisili da se pomerimo, i pošto vatre nisu bile upaljene, ostajali smo bez hrane. Za svaki transportni let, morao je postojati i alternativni cilj, druga partizanska jedinica blizu nas kojoj bi teret bio bačen u slučaju da smo se pomerili, ili u slučaju da navigator ne može da uspostavi kontakt sa nama.

PARTIZANI

Imali smo prioritet nad svim drugim jedinicama jer smo umirali od gladi. Bili smo prisiljeni da se premeštamo svake noći tako da je hrana morala da se isporuči na alternativnom cilju. Druge jedinice, kao na primer Prva prekomorska brigada, imale su zalihe dok smo mi gladovali. Naše ljudstvo je venulo. Sa nama je bio kapetan Žgur kao i kapetan Šantić, bratanac poznatog jugoslovenskog pesnika Alekse Šantića. On je bio predviđen da stupi u novo Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo koje još nije bilo ni formirano.

Jedan mladi pilot, iz grupe hrvatskih dezertera smeštenih u Gradskoj kući, uspeo je da se spase iz Drvara i da nam se priključi. U Drvaru, kad su Nemci napali, zarobili su celu grupu bivših hrvatskih pilota i sve ih streljali. Međutim, jedan od nemačkih padobranaca odabrao je tik pred streljanje jednog od njih da mu nosi ranac i municiju. Kasnije je taj pilot ugrabio priliku da pobjegne. Bio je tih i poslušan čovek, nadao se da će ponovo leteti, možda čak na američkom lovcu „Lightning“, ako ga posluži sreća. Mršav kao senka, jedva je mogao da ide u korak sa nama.

Što se mene tiče nisam bio previše gladan. S vremena na vreme, dobijao sam po koju čokoladu od Magrata. Svakodnevno smo bili u pokretu, uzbrdo, nizbrdo, a komande se smenjivale: „pokret“, „stani“, „pokret“, „stani“. Počela je kiša; padala je dan i noć više od tri nedelje. Bili smo sve vreme pod otvorenim nebom, i uvek mokri, ali „pokret“ i „stani“ su se nemilosrdno nastavljali. Jedne noći zapalili smo vatru, seo sam blizu nje i zaspao dok sam sušio stopala. Isprva sam osećao prijatnu toplinu, ali do jutra čizme su mi se raspale. Sagoreo sam šavove kojima su čizme bile sašivene

i đonovi su otpali. Morao sam da nastavim bosonog, po kamenju, kroz planinske potoke i kroz šume. Magrat je krivio naše komandante za to što proživljavamo. Ismevao je njihovu vojničku „nekompetentnost“. Otvoreno je izražavao svoje negodovanje prema jugoslovenskim oficirima. Izbegavao sam da im prevedem to što je govorio. Međutim, za njegove izraze lica i gestikulaciju prevod nije ni bio potreban. Moglo se pogoditi šta je mislio. Posle izvesnog vremena uspeo je da o sebi stvori loše mišljenje. U nekim slučajevima odbijao je da izvrši naloge majora Maksvela, što bi partizanske komandante razbesnelo. Nisu mogli da shvate kako jedan britanski oficir može da odbije da se povinuje naređenjima drugog britanskog oficira višeg čina. Činjenica je bila da je Magrat pripadao vazduhoplovstvu koje je imalo potpunu nadležnost u svom domenu. Magrat je bio ekspert na terenu i njegova je reč bila poslednja u tim stvarima.

Uprkos stalnom pritisku od strane Nemaca, uspeli smo jedne noći da nam se isporuči nešto hrane. Dobili smo nekoliko vreća suvih šargarepa. Šargarepe su stavljene da se skuvaju u vodi, ali nije bilo soli da se doda u kotao. Dobio sam svoju porciju, pojeo je sa gađenjem, a zatim sve povratio. Malo nas je verovalo da ćemo preživeti golgotu. Jedenje trave i lišća postala je svakodnevna potreba da bi se nešto stavilo u stomak. Duvan smo mogli da dobijemo od lokalnog stanovništva. Tu se gajio duvan. Pušenje je donekle ublažavalo patnju pa sam i ja počeo da pušim. U nekim selima, partizani bi oduzimali živu stoku od seljaka. Izvestan broj grla vođeno je na začelju kolone kao „komora“¹²⁶. Tokom dužih

126 Intendantska jedinica.

PARTIZANI

stajanja stoka bi se klala za hranu. Supa sa mesom bilo je uobičajeno jelo, ljudi bi se malo okrepili, ali bez soli, bez testenina, ili povrća bilo je neukusno i od male hranljive vrednosti. Šećeri ili testenine potrebni su za metabolizam proteina i masti, ako ih nema proteini i masti prolaze kroz organizam neiskorišćeni.

U Magratovoj grupi imali smo nešto brašna i soli, a hranu nam je spremala Nada. Bolje hranjeni od ostalih, izgledali smo zdravije. Sećam se da sam od Magrata dobijao po malo multivitamina svaki put kada bi ih on sam uzimao uz obroke. I to mi je pomoglo da preživim. Ostali partizani jeli su samo meso. Povremeno bi pojedinci među njima ponudili nekom od nas svoje sledovanje mesa za nešto od naše hrane, kao što je ječmena kaša. Odbijali smo trampu. Jednom prilikom, Nada mi je dala oko 20 grama soli da čuvam za sebe. Čuvao sam je ispod košulje vezanu oko vrata u praznoj limenoj kutiji od čokolade, kao medaljon. Zrno soli vredelo je više od zrna zlata! Sećam se da je kutija bila žuta i pljosnata i imala svoj poklopac. Malo soli povratilo bi mi snagu kada sam bio iscrpljen. Jednom prilikom dobili smo sledovanje koje se sastojalo od dve kašike neposoljenih sitno izdrobljenih čvaraka. Čvarci su nejedivi bez soli i kod mnogih bi izazvali povraćanje. Moja sreća - imao sam soli.

Nemačka vojska progonila nas je više nego bilo koju drugu jedinicu, mogli smo da se odmaramo svega par sati dnevno. Jednom prilikom samo što sam nasapunao lice za brijanje, a meci su počeli da lete oko mene. Nemci su pucali sa svih strana. U tren oka zgrabio sam šta sam stigao i trkom sa ostatkom jedinice pokušao da se izvučem iz neprijateljskog okruženja. U toku tog

jednog dana naša jedinica izgubila je priličan broj partizana, mnogi su smrtno ranjeni morali da budu ostavljeni. Ranjenici koji su mogli da se kreću, bili su pošteđeni svih dužosti i smešteni u takozvanu „bolnicu“. Nisu nosili oružje, ali su morali da pešače ili da jašu za nama. Teško ranjeni smeli su da jašu, ako je bilo konja. Čudo je bilo u tome da su se mnogi brzo oporavljali i vraćali na dužnost. Oni koji su bili ranjeni u trbuh i creva, nisu mogli da se oporave. Bilo je i groznih slučajeva, kao čovek koga nikad neću zaboraviti. Pola njegove vilice bilo je otkinuto, visila je samo na koži sa jedne strane lica. Mogao je da hoda, pa je morao ići peške. Otvorena rana bila se inficirala i zaudarala je, što je privlačilo muve. Jednom rukom je terao muve, a drugom je pridržavao vilicu. Nadali smo se da ćemo uspeti da ga prebacimo u Bari kad budemo sledeći put uspostavili pistu za sletanje aviona.

Tokom jednog od odmora, prepoznao sam Aleksandra (Sašu) Demajo, mog prijatelja iz Feramontija. Bio je smešten u „bolnicu“ zbog zapaljenja pluća. I on je morao da pešači sa ostalim ranjenim i bolesnim partizanima. Dao sam mu čokoladu koju sam bio dobio od Magrata. Saši je to bilo potrebno više nego ikom. Preživeo je svoje mučeničko iskušenje i nikad nije zaboravio to parče čokolade koje je dobio od mene. Kad smo se ponovo videli posle rata u Beogradu još uvek ga je spominjao.

Jedan od Engleza iz grupe majora Maksvela našao je jagnje, veoma mlado sisanče. Kako je bilo milo to majušno nevino stvorenje. Nisam prestajao da ga milujem i ljubim. A onda, prvom prilikom, slatko malo stvorenje bilo je zaklano i ispečeno. Magrat i ja dobili smo svaki po jedno parče. Meso je bilo nezaboravno

PARTIZANI

ukusno. Sledeći svetao trenutak tokom našeg iskušenja bio je kada smo naišli na voćnjak sa zrelim trešnjama. Nepotrebno je reći, da smo sve trešnje sa stabala obrali. Napali smo na voćnjak kao skakavci, a zatim smo iza nas ostavili tragove od dijareje. Neki su gutali cele trešnje sa košticama. Koštice su se mogle videti u stolici onih koji su jeli cele trešnje. I ja sam dobio stomačne bolove posle dugotrajnog zatvora. Svi partizani, kako sam saznao, болоvali su od grčeva u crevima. Bila je to partizanska bolest. Međutim, voće je bilo blagotvorno, svima su se lica ozarila, snaga nam se vratila, a naše raspoloženje je prešlo u optimizam.

Maršruta povlačenja dovela nas je do blizu Sarajeva. Tu je trebalo preći prugu da bi mogli nastaviti dalje na istok. Puteve i železničke pruge teško je bilo neopaženo prelaziti, pa se to najbolje vršilo noću. I danas se živo sećam bitke za prelaz preko pruge kod Sarajeva. Kolona je bila dugačka i sporo se kretala, tako da je mesto prelaska trebalo braniti u trajanju od nekoliko sati, a to je težak zadatak. Mnogo branioca je izginulo štiteći prelaženje. Bilo je mnogo noćne borbe. Nemci su koristili svetleće rakete. S vremena na vreme, neprijateljski avioni izbacivali su svetleće bombe. Bombe su visile na padobranima koji su ih polako spuštali. U toku nekoliko minuta bilo je svetlo kao da je dan, zatim mrak sve dok sledeća svetlosna bomba ne bi planula i lebdeći osvetljavala bojno polje. Svi smo znali da moramo preći na drugu stranu pruge da bi preživeli. Bitka se završila nakon nekoliko sati. Niko nije ostao iza nas. Ko nije uspeo da pređe, ili se izgubio, ili je bio zarobljen ili ubijen. Ja sam uspeo da pređem, i to bos. Suviše sam bio obuzet bitkom da bih osetio bilo kakav bol. Zarobili smo jednog

domobranskog lekara koji je pristao da se brine o ranjenicima i ostane sa nama. Prema partizanskoj politici, zarobljeni Hrvati koji su pripadali regularnoj vojsci, izuzev ustaša, mogli su da promene stranu i priključe se nama. Čin bi im bio priznat, a mi bismo povećali broj našeg ljudstva u ovom građanskom ratu. Kasnije su, domobranske oficire ispitivali pripadnici OZNE. Kad bi utvrdili da nisu bili ustaše, primani su, i činovi bi im bili zvanično priznati.

Magrat nije mogao da podnese jednog partizanskog oficira koji nije nosio oznake, jahao na konju i očigledno »nije radio ništa«. »Ko je taj tip?« pitao me je Magrat. »Kakva je njegova uloga?« Ispočetka nisam mogao da odgovorim na to pitanje. Jednog dana jednostavno sam ga upitao koja je njegova funkcija. »Ja pripadam Organizaciji za zaštitu naroda«, rekao je. U to doba nisam znao šta to znači, ali kasnije sam razumeo. Magrat ga je nazivao »lenčugom« što je oficir verovatno razumeo.

Magrat mi je govorio mnogo toga sa čim se ja u toku tog herojskog doba nisam složio. Rekao je da svi u partizanskom pokretu koji komanduju, misle da su »mali bogovi«. Smatrao je da su to u stvari »neobrazovani primitivci koji će postati nova aristokratija u novom društvu koje se stvara«. Po Magratovom mišljenju bila je to prosto smena generacija, stvarala se nova baza vlasti u kojoj će ovi ljudi postati »nova klasa privilegovanih heroja«. »Neće biti ni jednakosti ni demokratije, ispašaćete pod nepravednom diktaturom«, govorio je Magrat. Nisam mu se suprotstavljao, mada sam mislio da nije u pravu. Svi ovi ljudi su motivisani idealima. Govorili smo o ukidanju privilegija i stvaranju besklasnog društva, sa jednakim pravima za sve, pravu na rad, i o

PARTIZANI

pravu na brigu za stare i bolesne. »Industrijalizovaćemo našu zemlju, da bi povećali produktivnost i prihode. Biće to društvo sa „planskom privredom“ gde kriza neće biti moguća«, dokazivao sam. Grozno sam se prevario. Tragedija u takvim vremenima je da čovek mora da se identifikuje s nečim, nema neutralnosti, moraš biti ili za ili protiv, inače ne možeš opstati.

Dalje, prema jugu, situacija se poboljšavala. Bilo je manje borbi, češće smo se zaustavljali i bili u mogućnosti da provedemo po celu noć na jednom mestu i odmorimo se. I vreme je otoplilo. Pamtim kako sam prespavao čitavu jednu noć u mojoj vreći, na zemlji, pod drvećem. Ujutru nas je opazio neprijateljski avion. Ovoga puta, umesto da se krijemo, naš komandant je odlučio da se borimo. Postavili smo mitraljeze i pokušali da oborimo pilota. Nismo uspeli, ali bar smo ga uplašili i oterali. Držali smo taj položaj nekoliko dana i konačno dobili isporuke bačene padobranima iz savezničkih aviona. Tada sam dobio par engleskih vojničkih cipela i čarape. Bilo je divno ponovo biti obuven.

Usled nedostatka higijene, svi smo se, tokom ovog forsiranog marša, zarazili vaškama. Bio sam pun vašiju. Nije bilo načina da ih se otresemo, osim da se okupamo, presvučemo u čistu odeću i redovno menjamo donje rublje.

Prvi grad koga smo zauzeli i držali bila je Foča. Hrvatska ofanziva, potpomognuta nemačkom vojskom, bližila se kraju. U to vreme Foču su držali četnici. Međutim, naše snage bile su nadmoćnije, tako da smo zauzeli grad i uselili se u kuće koje su oni napustili. Bilo je odvratno naići na svu tu prljavštinu koju su iza sebe ostavili. Magrat me je ispitivao ko su ti četnici, »Zar nisu isti

narod kao i vi?» nastavljao je on uporno da pita, kad su partizanski rukovodioci optužili četnike za sav taj nered. »Možda imaju drugačija politička ubedenja, ali kad je reč o higijeni, ne mogu da prihvatim bilo kakvu razliku u mentalitetu«. U stvari, bio je u pravu, mesta koja smo mi napuštali nisu bila mnogo čistija.

Krenuli smo prema Crnoj Gori. Avionske isporuke su sada bile redovne, zahvaljujući Magratu. Pritisak na nas je popustio. Poboľjšala se i komunikacija sa Barijem. Stiglo je i naređenje da oni, koji su bili određeni za vazduhoplovstvo, krenu prema crnogorskom aerodromu Negovođe, koji se nalazio na planinskoj visoravni. Druga vazduhoplovna baza trebala je da ide tamo, a sa njom: ja, Magrat sa svojim radio-telegrafistom, kapetan Šantić i mladi pilot iz hrvatskog vazduhoplovstva, komandant i komesar baze. Naša sedmočlana grupa odvojila se od divizije i samostalno nastavila put do Negovođa. Nismo nosili puno oružja ni municije. Mogli smo neprimećeni da se krećemo, jer smo bili mala grupa.

Za nekoliko dana, prešli smo oslobođenu crnogorsku teritoriju i stigli u dobro uređenu vazduhoplovnu bazu, Negovođe. Javili smo se komandantu baze, spremni da budemo prebaćeni u Bari. Magrat se, međutim, tada razboleo od dizenterije, pa je morao da bude odvojen od nas. Sa drugim, mnogobrojnim ranjenim partizanskim borcima, morao je da čeka prvi transport za Italiju. I ja sam morao da čekam. Kako su dani prolazili, a avioni nisu stizali, među ranjenicima je rasla napetost. Hteli su da znaju šta se dešava. Hvatali su se za svaku sitnu vest ili glasinu. I ja sam bio napet. Osećao sam da je moj odlazak u pilotsku školu, vrlo blizu, a istovremeno, možda, i vrlo daleko.

PARTIZANI

Jedino mesto gde se moglo doći do novosti bio je lokalni štab, koji je održavao vezu sa višom vojnom komandom oslobođene teritorije Crne Gore, sa sedištem u Kolašinu. Imao sam neke veze s lokalnim štabom, jer sam tamo prevodio za Magrata. Poznati beogradski pisac Oskar Davičo takođe je navraćao u štab. Jednom prilikom, kada sam se vraćao iz štaba u logor naše grupe, zaustavio me je neki zabrinuti partizan i upitao: »hoće li neki transportni avion noćas da dođe?« »Ne, noćas ne. Ima nekih problema«, odgovorio sam. Tek što sam stigao do naše grupe, hitno su me pozvali nazad u štab. Jedan oficir počeo je da me ispituje. Tvrdilo se da ja širim vesti da su veze sa Kolašinom prekinute i da Nemci napadaju slobodnu teritoriju. Naivno sam priznao ono što sam bio rekao tom partizanu na povratku u logor. To je oficiru bilo dovoljno da brzopletu izvede zaključak da sam ja taj koji širi loše vesti i stvara paniku među ranjenicima, što čekaju na evakuaciju. Oskar Davičo je bio prisutan prilikom mog saslušanja, ali nije ništa rekao. Jednostavno je otišao. Na mene je svaljena sva krivica.

To je moglo da me košta života, međutim, situacija se ubrzo poboljšala. Imao sam sreću da su već narednog dana transportni avioni stigli, te sam odleteo za Italiju. Kasnije sam otkrio da je Oskar Davičo bio taj koji je širio loše vesti. Od tada ga nisam podnosio, ma koliko da je bio dobar pisac. Pre nego što je ušao u avion, Magrat mi je poželeo sreću i poljubio me u obraz. Zahvalio mi se na saradnji i pomoći za vreme njegovog partizanskog putešestvija. Pre ukrcavanja u DC 3, trebalo je da ostavim svo svoje naoružanje. Trampio sam pištolj kalibra 45 mm za italijanski pištolj *bereta* od jednog partizanskog borca, koji nije

bio predviđen za odlazak. Predao sam *beretu* Magratu da mi je prenese u Bari, misleći da ćemo se ponovo sresti. Obećao mi je da ćemo se svakako videti u Italiji, ali do toga nikada nije došlo. Tada, pred poletanje, poslednji put sam video Magrata. Pre nego što je moj avion stigao u Bari, Englezi su, po kratkom postupku, prebacili Magrata u bolnicu.

Pošto sam putovao s ranjenim partizanima, po dolasku, svi smo stavljani na nosila. Dali su nam sendviče od belog hleba, a zatim nas transportovali u Gravino, vojni logor Jugoslovenske narodnooslobodilačke vojske u Italiji. Lekari su odvojili one koji će biti za smeštanje u bolnicu. Nas ostale smestili su u logor da se odmorimo i oporavimo. Upoznao sam se sa komandantom i komesarom grupe, koja će ići na obuku u Sovjetski Savez. Tog prvog dana, dali su mi da jedem koliko god mogu. Razgovarali smo, šalili se i smejali, a onda sam upoznao moje nove drugove, njih oko 300, sve mlade i oduševljene idejom da postanu avijatičari budućeg Jugoslovenskog ratnog vazduhoplovstva. Došli su iz partizanskih jedinica iz svih krajeva naše zemlje, a bili su pripadnici svih jugoslovenskih nacionalnosti. Dobio sam novu uniformu, englesku, dosta košulja i donjeg rublja i dovoljno DDT-a¹²⁷ da se očistim od vašiju, uz obilato tuširanje s puno finog, mirišljavog sapuna. Nakon nekoliko dana, izgledao sam zdrav i snažan. Bio sam živ, osećao sam se dobro, patnje su bile završene.

127 **DDT**: sintetski insekticid. Za vreme i nakon drugog svetskog rata, DDT je bio veoma efikasan protiv vašiju, buva i komaraca (prenosnika tifusa, kuge i malarije kao i žute groznice). Međutim, DDT je sada zabranjen u mnogim zemljama jer je postojan, akumulira se u zemljištu nagomilavajući se u opasnim količinama u mesožderima preko lanca ishrane.

PARTIZANI

Čekali smo da budemo transportovani za SSSR, u zemlju koja je obećavala bolje društvo. Mi smo bili prvi koji ćemo iskusiti život u toj velikoj „čudesnoj“ tvorevini ruske revolucije koja se bori protiv nemačke tiranije da nam promeni život. Svaki protekli dan činio nam se kao izgubljeno vreme, želeli smo da odemo, što je moguće pre, i da se vratimo sa novim oružjem da oslobodimo našu zemlju. Dani dokolice ubrzo su se pretvorili u dosadu i nezadovoljstvo. Kad smo izlazili u grad, nismo imali novaca ni za gradski prevoz. Morali smo da čekamo da nas saveznički vojnici povezu sa svojim džipovima. Bili smo na neki način zarobljenici logora Gravino.

Ipak, tokom tog vremena, uspeo sam bar nešto da uradim za sebe. Otišao sam kod zubnog lekara da popravim zube. Imao sam tri funte sterlinga u zlatu koje sam trampio za moje dolare sa Englezima tokom našeg marša iz Drvara u Crnu Goru. Stvar je bila u tome da se od seljaka moglo ponešto, kao na primer duvan, kupiti za dolare. Kod mene se našlo oko 15 novčanica od po jedan dolar. Engleski telegrafista imao je samo zlatnike, a seljaci nisu mogli da mu daju nikakav kursor. Predložio mi je da mu dam 4 dolara za jedan soveren (zlatnik nominalne vrednosti od jedne funte po zvaničnom kursu). Kupio sam od njega ukupno tri zlatnika. Prodao sam jedan zlatnik zubaru. Dao mi je za njega 3000 italijanskih lira, što je prema zvaničnom kursu iznosilo 30 okupacionih dolara, mnogo novca za mene. Mogao sam da mu platim za njegov rad i da mi još ostane 1500 lira za druge troškove.

Neki ljudi koje sam poznavao iz Karbonare bili su još uvek u Bariju. Jedan od njih bio je i Marjan Barešić, koji je, kako mi je

izgledalo, uspeo da za sebe izradi zaposlenje u OZNI. Drugi je bio Oto Pancer i njegova žena koji su uspeali da ostanu u Italiji i rade za partizanski pokret ali, istovremeno i da budu daleko od stvarne borbe. Bili su to mudri „heroji“ koji su znali kako da izbegnu mesta gde meci fijuču. Što se mene tiče, mislim da sam bio izlečen od žudnje da postanem heroj. Sa druge strane, izgledi za službu u ratnom vazduhoplovstvu, bili su za mene veoma privlačni. Želeo sam da ovladam moćnim borbenim sredstvima kakvi su bili lovački avioni. Što se pak idealizma brojnih komunista u oslobodilačkoj vojsci tiče, najpoželjnija mesta bila su im u Bariju, ili ako to nije bilo moguće, onda makar na ostrvu Vis gde se formirao Titov novi Vrhovni štab.

PARTIZANI

POGLAVLJE 18

NA PUTU ZA RUSIJU

Brod se zvao „Capetown Castle“ (»Zamak Keptaun«), jedan od brodova za prevoz vojske u konvoju koga su pratili ratni brodovi od Barija do Port Saida. Englezi su odredili da se prevezemo ovim konvojem. Oko 3 000 ljudi bilo je ukrvano na brod; bilo je tu nemačkih ratnih zarobljenika koji su sprovedjeni u logore u Egiptu, savezničkih vojnika koji su odlazili sa fronta na odsustvo ili se vraćali u južnu Afriku.

Britanci su zahtevali da, dok smo na brodu, budemo strogo pod njihovom komandom. Tokom celog puta morali smo da prisustvujemo izdavanju dnevnih zapovesti i uputstava. Bili smo podvrgnuti obaveznoj i iscrpnoj obuci. Svako je morao da zna svoj zadatak i zbornu mesto u slučaju neprijateljskog napada na konvoj i u slučaju da brod bude pogođen. Vežbe spasavanja za slučaj napuštanja broda izvođene su svakodnevno. Svaki pojedinac morao je da ima svoj lični pojas za spasavanje, da nauči kako da ga koristi, da zna kuda treba da ide u slučaju uzbune i šta treba da radi ako bude data komanda za napuštanje broda.

Nesporazum između partizanskih oficira i komandanta britanskih trupa počeo je odmah nakon što smo se ukrkali na brod. Svi na brodu morali su da učestvuju u čišćenju, a nama je zapala sumnjiva privilegija da čistimo nužnike. Uprkos našim najboljim nastojanjima, za britanskog komandanta posao nikada nije bio dovoljno dobro obavljen. Jednom prilikom, lično je preduzeo da

proveri kako je posao urađen, pronašao jednu malu mrlju i pozvao našeg partizanskog starešinu, kapetana Milorada Ivanovića, Crnogorca. Pošto sam bio određen za prevodioca tokom putovanja, Ivanović me je poveo sa sobom. Oficir je uzeo parče toalet papira, obrisao mrlju i gurnuo Ivanoviću pod nos. »Kažete da je čisto, šta je ovo? Govno! Govno!« vikao je.

Našim oficirima brzo su dodijale engleske procedure, uključujući i „bonton“ etikecija u oficirskoj trpezariji. Morao sam da idem sa njima, da im prevodim, i da im pokazujem kako se koriste razni pribori za jelo postavljeni oko tanjira. Moj problem je bio da ni ja nisam znao čemu služi poneki pribor ili sud. Bivši partizanski komesari među nama imali su „oficirske“ činove. Prema bitanskom protokolu njih su odvojili od nas, običnih vojnika. Njima se to dopalo, ali nama nije. Videli smo kako se naši „oficiri“ brzo prilagođavaju privilegijama. Isto smo ubrzo otkrili i posle rata. Jednakost, o kojoj smo tako često govorili, nestala je istog trenutka kada smo podeljeni u dve različite klase, na oficire i na nas ostale.

Pre nego što smo se iskrkali u Port Saidu, naši oficiri odlučili su da sebi još više olakšaju život i da mene ubuduće predstavljaju kao poručnika u svim kontaktima sa Britancima. Na taj način, mogao sam da razgovaram sa Britancima samostalno, kao oficir za vezu, a ne kao redov-prevodilac. Od Port Saida pa nadalje, postao sam za Engleze član privilegovane „oficirske“ grupe. Takav moj status važio je u toku putovanja sve do Teherana, gde su nas Englezi predali Rusima.

Pre stizanja u Port Said Englezi su nas ukratko informisali o prilikama u Egiptu, koja je valuta u upotrebi, i kako da pazimo da

PARTIZANI

ne budemo opljačkani ili prevareni. Bili smo pozvani da zamenimo novac koji imamo, italijanske okupacione lire u egipatske pijastere. Sećam se da sam kod sebe imao oko 1100 lira. To nisam mogao da zadržim u tajnosti. Jedino što sam mogao da zatajim bila su dva zlatnika koje sam još uvek imao u mom specijalnom američkom novčaniku koji se mogao nositi oko pojasa i bio skriven ispod košulje. Ostali su imali da zamene samo po koju liru, a većina nije imala ništa. Nadležnom činovniku broda, koji je vršio zamenu bilo je neverovatno da imamo tako malo novaca kod sebe. Kapetan Ivanović nije mogao, a da ne prokomentariše kako u Crnoj Gori postoji izreka o Jevrejima da, »Možeš baciti Jevrejina padobranom u crnogorska brda gde nema ničeg sem kamenja i dok trepneš on će imati sve što čovek može da zamisli, kuću, ženu i decu«. To je bio komentar na moje relativno „veliko bogatstvo“ u poređenju sa ostalima kada nam je brodski oficir delio zamenjeni novac.

Nisu nas dugo zadržali u Port Saidu. Upućeni smo na železničku stanicu da uhvatimo voz radi odlaska u PTC 36¹²⁸, britanski tranzitni logor između Port Saida i Sueca. U pitanju je bilo kratko putovanje u teretnim vagonima. Bilo je toplo poslepodne u avgustu, držali smo vrata na vagonu otvorena, kako bi nas strujanje vazduha malo rashladilo. Prečaga na vratima sprečavala je da neko slučajno ne ispadne iz voza. Tokom putovanja, saznali smo ponešto o siromaštvu u Egiptu i o džeparoškim veštinama prosjaka na železničkim stanicama. Jedan od momaka iz naše grupe, vodnik po činu, sedeo je kod vrata vagona dok su mu noge visile preko ivice a

128 PTC: Personal Transit Camp - prolazni logor za vojna lica

rukom se držao za prečagu, dok se neki prosjak muvao u blizini. Kada je voz krenuo, prosjak je počeo da korača pored vagona, a kada se brzina povećala on je prešao u trčanje, da bi bio uporedo sa vagonom. U početku nismo shvatili šta smeru, sve dok nije zgrabio vodnikov sat i trgao ga sa njegove ruke. Žrtva nije imala izbora. Da siđe sa voza nije mogao. Niti bi iko mogao pomisliti da tako nešto pokuša. Sat je bio nepovratno izgubljen. Na brodu su nas upozorili: »U Egiptu, čuvajte svoje stvari. Džeparoši su u stanju da vam ukradu i trepavice«. Uverili smo se da je to bila istina.

PTC 36 bio je tipičan britanski tranzitni logor gde smo sačekali sledeći deo našeg putovanja. Hranio sam se u oficirskoj trpezariji i mogao da razgovam sa britanskim oficirima kao sa sebi ravnima. »Dobiti unapređenje« bio je preokret, skočilo je i moje osećanje sopstvene važnosti. Bio sam vrlo zadovoljan. Spavao sam u zasebnom šatoru zajedno sa ostalim oficirima. Jednog dana posetili smo Suec, kao da smo bili turisti. Ručali smo u restoranu a račun je plaćen od novca koji je bio poveren organizatorima ovog putovanja, komesaru i partijskom komitetu. Konobar koji nas je služio znao je naš jezik. Bio je iz Skoplja, iz Makedonije, a u Egiptu je živeo kao izbeglica. Poduže smo razgovarali sa njim. Nije pokazivao naklonost za naše nove ideje. Bio je za monarhiju i izražavao podozrenje prema partizanima i takozvanoj „slobodnoj novoj Jugoslaviji“.

Zatim smo otišli u šetnju pre povratka u kamp. Banane nisu bile skupe, kupio sam celu granu banana, oko 10 kilograma. Svi smo oskudevali u voću, čak i oficiri. Odlučio sam da banane poklonim mojim drugovima, onima koji nisu imali oficirske

PARTIZANI

privilegije. Nisam hteo da zaboravim na njih, kao što su ostali oficiri zaboravili.

Proveli smo oko mesec dana u logoru PTC 36. U više navrata posećivali su nas Jugosloveni koji su bili na pilotskoj obuci u obližnjem logoru. Posmatrali smo ih svaki dan dok su preletali iznad nas, u toku svojih vežbi, sa školskim avionima. Grupa od njih 75, čekala je da zajedno sa nama krene u Rusiju. Englezi ih nisu primili na obuku jer nisu zadovoljavali britanske uslove za prijem u pilotsku školu. Prema zahtevima britanskih pilotskih škola, da bi bio primljen, kandidat je morao da ima završenu srednju školu. Kod Rusa takvih ograničenja za pilotske škole nije bilo. Njih 75 kandidata željnih da postanu piloti, Englezi su prebacili u PTC 36 i priključili našoj grupi. Među njima je bilo i nekoliko oficira koji su govorili engleski, ali pošto sam ja već bio stavljen kod Engleza na spisak oficira moj »čin« nije mogao biti opozvan pre nego što nas Englezi predaju Rusima.

Svi smo željno očekivali dan polaska. Trebalo je da kamionima budemo prebačeni u Aleksandriju preko Kaira i da se ukrcamo na brod za Haifu (Palestina), odakle bi nas britanska transportna jedinica prevezla za Iran. Iz tranzitnog logora krenuli smo kamionima kroz pustinju. U Kairu se nismo ni zaustavljali, samo smo kroz njega prošli i istoga dana produžili do Aleksandrije. Usput smo u daljini, videli piramide. Kada smo stigli u luku, ukrcali smo se na brod za Haifu. Sredozemno more bilo je mirno i put je prošao bez događaja vrednih pomena.

Bio sam uzbuđen, jer ću videti Palestinu, obećanu zemlju mojih snova, sada pod britanskom upravom, u koju je meni i svim

drugim Jevrejima ulaz bio zabranjen, bez obzira na genocid koji smo pretrpeli u Evropi. Iz Haife su nas odvezli na britanski vojni aerodrom Lido, gde je bilo odgovarajućih uslova za naš smeštaj. Dali su nam ćebad i jastuke, pa smo se udobno razmestili po barakama. Za dalje putovanje tu je trebalo sačekati oko nedelju dana na dalji prevoz kamionima.

Nisam imao sreće u Palestini. Bio sam ozbiljno bolestan. Dobio sam težak grip sa visokom temperaturom koji me je prisilio da skoro celo vreme provedem ležeći. Uspeo sam samo da posetim jedan ruski kibuc¹²⁹ u neposrednoj blizini Lida gde sam posetio jednu od novostvorenih jevrejskih zajednica. Bila je zasnovana na poljoprivredi i stočarstvu. Partizanski oficiri upozoravali su me da ne dezertiram, jer su mislili da tako nešto može da se desi ako ne pripaze na mene.

I drugi od naših podlegli su azijskom gripu. Neke smo morali da ostavimo u bolnici. Kada je došlo vreme da krenemo, ja sam se već bio dovoljno oporavio da ponovo preuzmem dužnost oficira za vezu naše grupe. Dok sam ležao bolestan sećam se da sam dobio mango od jednog Arapskog čistača u logoru. Tada sam prvi put okusio to voće (mango). Nisam znao ni kako se jede ni kakav ukus ima.

U oficirskoj trpezariji vodile su se mnogobrojne diskusije između nas i Britanaca o oslobodilačkoj vojsci Jugoslavije, o kojoj im je malo toga bilo jasno. Uskoro je to postala stalna i goruća tema

129 Kibuc: Kolektivno naselje zasnovano na socijalističkom principu zajedničke svojine nad zemljom i sredstvima za proizvodnju. Članovi kibuca (kibucnici) imali su obezbeđenu hranu i smeštaj kao i zdravstvenu i socijalnu zaštitu.

PARTIZANI

razgovora. Major Šantić (u međuvremenu je bio unapređen) i još neki jugoslovenski oficiri otišli su da posete kibuc jugoslovenskih doseljenika Jevreja. Idealan komunistički način života kako su kibucnici živeli, ostavio je na njih snažan utisak. Pored toga, imali su mnogo zajedničkog sa tim Jevrejima budući da su bili sličnog porekla i poticali iz iste zemlje. Imali su samo reči hvale za Jevreje i njihov pokret. U njihovim očima, Englezi su bili nitkovi jer nisu dozvoljavali Jevrejima da stvore svoju domovinu u Palestini. Što se mene tiče, bilo mi je nezamislivo da dezertiram i ostanem u Palestini. Jeste da je bilo primamljivo priključiti se kibucu, oženiti se, srediti se i zasnovati porodicu. Nekada sam sanjao o tome da postanem doseljenik i pionir. Međutim, u ratnim uslovima morao sam učiniti nešto da osvetim pogibiju svoje porodice (znao sam da su stradali u beogradskim koncentracionim logorima). Morao sam da ostanem dosledan svojoj nameri da postanem pilot ratnog vazduhoplovstva, da savladam i da upotrebim najmoćnije oružje. Rat nije bio završen, nemačke armije su još uvek bile usred Rusije, a drugi front u Evropi tek je bio otvoren¹³⁰. Morao sam da postanem pilot i da se borim za oslobođenje od nemačkog jarma. Da, morao sam da idem sa ovim ljudima, da naučim da upravljam lovačkim avionima.

130 Invazija na severnu Francusku iz Engleske otpočela je 6. juna 1944. Bio je to čuveni „Dan-D“ u Drugom svetskom ratu. Bila je sakupljena ogromna armada, koju je činilo 1.200 ratnih brodova, 10.000 aviona, 4.126 desantnih plovila, 804 transportnih brodova i na stotine amfibijskih i drugih tenkova posebne namene. 156.000 vojnika (73.000 američkih i 83.000 britanskih i kanadskih) iskrcalo se u Normandiji, od kojih 132.500 morskim putem a 23.500 vazdušnim.

Do Bagdada nas je sprovela jedna indijska četa, pod komandom britanskog oficira. Transportnu jedinicu sačinjavao je kamionski konvoj, koji je dnevno prelazio 800 km. Vozili su nas od Haife do Damaska, a zatim do Basre, kroz pustinju, neizgrađenim putem. Otprilike na svakih pola kilometra, put kroz pustinju je bio obeležen praznim kantama od nafte.

Sedeo sam u džipu pored britanskog poručnika koji je predvodio konvoj. Na zadnjem sedištu su sedela dva indijska vojnika. Jedan je bio poručnikov posilni a drugi njegov vozač. Njih trojica jeli su indijsku hranu, mnogo povrća sa ljutim začinima i „čapati“ hleb¹³¹. Poručnik, njegova dva Indusa, kao ni ostali vozači uopšte nisu jeli meso. Da bi dobili oficirski čin u britanskoj vojsci lica građanskog porekla morala su da služe najmanje tri godine u Indijskim kolonijalnim oružanim snagama. Samo su aristokrate unapređivane u oficirski čin, a da nisu morali da služe u kolonijama.

Pred nama je bio dug put, tako da je bilo puno vremena za razgovor sa ovim Englezom o najraznovrsnijim temama. Tokom popodneva obično smo stizali do nekog britanskog logora gde bi prenočili pod šatorima i dobili večeru pripremljenu za nas od vojničkih sledovanja. Oficiri su imali pravo na oficirsku trpezariju gde su mogli da popiju po koje alkoholno piće i kupe cigarete u neograničenim količinama. U toku dana temperature su dostizale 40°C i više. Svaki prelazni logor na tom putu imao je centar prve

131 Začini su karakteristično obeležje indijske i indonežanske kuhinje. U Indiji svaki kuvar priprema kari, mešavinu aromatičnih začina u prahu kao što su đumbir, cimet, karanfilić, kim, muskatni oraščić i indijski šafran. Čapati je pljosnat hleb koji se jede tako što se njime zagrabi mešavina biljnih začina.

PARTIZANI

pomoći za one koji su pretrpeli toplotni udar. Noći su nasuprot bile vrlo hladne. Bez ćebadi se noć nije mogla izdržati. Zahtevao sam da nam se dodele po dva ćebeta za svakog. Nosili smo ih sa našim ličnim stvarima, za slučaj da u nekom od logora nema dovoljno ćebadi. Kasnije, u Rusiji, ta su nam ćebad dobro došla, vredela su nam čitavo bogatstvo.

Prijatno sećanje sa tog puta bio je engleski čaj koji smo dobijali u neograničenim količinama. Zaista je bio dobar, i veoma jak. Obično smo ga pili sa mlekom ili zaslađenom pavlakom iz limenki. Logor u Basri bio je veoma dobar, imao je bazen za kupanje. Tu smo se svi izvanredno dobro zabavljali. Toga dana proveli smo čitavo poslepodne na kupanju.

Put iz Basre za Bagdad prolazio je kroz pustinju, ogromnu i neravnu. Ceo put u jednom danu nije mogao da se pređe tako da smo morali da prenoćimo usred pustinje (Tu nije bilo usputnog logora). A onda - Bagdad, sav u prašini. U stvari vazduh je bio toliko pun prašine tog popodneva da nismo mogli da vidimo ni dva metra ispred sebe. Svaki kamion koji bi prošao, podizao bi prašinu sa puteva koji su bili pravi rasadnici prašine. Kako su ti ljudi mogli da žive udišući svu tu prašinu? Ja sam se pak držao logora gde su unutrašnji putevi bili pokriveni asfaltom. Sećam se da sam tu dobio dobar obrok sa mnogo čaja da me zaštiti od dehidracije.

Naše dalje putovanje za Teheran išlo je vozom preko Trans Iranske železnice. U Teheranu je trebalo da budemo predati Rusima. Put je bio prijatan, svideo mi se pejzaž. Bio je sličan Jugoslovenskom. Englezi su organizovali hranu za nas na određenim železničkim stanicama. Trebalo je samo stati u red sa

svojim vojničkim porcijama i one bi bile napunjene vrućom hranom iz kotla. Potom bi se vratili u voz i pojeli sledovanje

Posle 24-časovnog putovanja stigli smo u Teheran gde sam imao priliku da posetim rusku ambasadu. U ambasadi nismo videli niti jedno vojno lice, kao da nije rat i kao da Rusijom vladaju civili. Bilo je smešno kako su se Rusi pretvarali da malo znaju o partizanima, svojim „jugoslovenskim saveznicima“. Britanski oficir koji je bio zadužen za našu grupu predao je svoju punomoć i spisak naših imena da bi ruski ambasador u Iranu mogao da organizuje da budemo predati ruskoj vojsci na iransko-sovjetskoj granici. Uzbudjenje je raslo dok se približavao trenutak našeg ulaska u zemlju „Velikoga Brata“, u „obećanu zemlju komunističke utopije“.

Predali su nas ruskoj vojsci na jednoj maloj železničkoj stanici u blizini granice Irana sa Rusijom.

IV DEO
R U S I J A

POGLAVLJE 19

RUSIJA

Prvo što sam čuo bilo je „Gde starši?“ To je značilo: „Gde su starešine (komandujući oficiri)?“ To dobro pamtim, jer sam ubrzo shvatio od kakavog je značaja u Rusiji bilo da budeš na komandnoj dužnosti. Ukoliko nisi imao čin, nisi vredeo ni crno ispod nokta, niko nije znao da postojiš ili, još gore, nikom nije bilo stalo do tebe. Bio si predmet eksploatacije i iskorišćavanja. To je bilo nešto što je u ovoj ogromnoj zemlji razvio sam sistem i način života.

Rusi su nas „postrojili“, a onda nas prebrojali i to je bilo sve. Nisu ih se ticala ni naša imena, niti bilo šta lično. Odvojili su oficire i smestili ih u posebne kupee prvog razreda. Njima su, odvojeno, obezbeđivali bolju hranu. Mada se za oficire nije posebno kovalo, jeli su u posebnim, oficirskim menzama. Među nama je nastala kompletna segregacija, a mene su vratili među obične vojnike. Moje usluge više nisu bile potrebne. Čin, koji mi je bio dat u toku putovanja, služio je samo da se zavaraju Britanci¹³².

Naše putovanje nastavljeno je za Bendar-e Šah¹³³, luku na Kaspijskom jezeru. Tu smo se ukrcali na brod, kojim ćemo, na

132 **Oficirski činovi** morali su da budu potvrđeni od strane jugoslovenske ambasade u Moskvi. Kada je lista stigla, na njoj su se pojavili i neki novi oficiri. Nisam bio među njima.

133 **Bendar-e Šah** je otada preimenovan u **Bandar-e Torkeman**.

RUSIJA

suprotnoj obali jezera, preći u Rusiju. Prelaz do, naftom bogate ruske luke Baku trajao je čitav dan. U luci sam video stare dotrajale automobile, koji su još uvek bili u upotrebi, kao da se radi o nekoj izložbi muzejskih vozila. U drugim delovima sveta, takvi modeli mogli su da se vide samo na otpadima. Jesu li to proizvodi sovjetske industrije? Bilo je to moje prvo iznenađenje. Ali, bila su to ratna vremena. Možda su morali da “mobilišu” čak i muzejske eksponate, kako bi odbranili i spasli svoju državu.

Vreme u Bakuu proveli smo u vojnim barakama. Stigli smo ujutru i strpljivo čekali ručak. Do dva popodne svi smo već bili gladni, međutim, ručka nije bilo. U tri, još uvek ništa. Oko pola četiri, bili smo već ozlojeđeni. Tek u četiri su nas postrojili, odveli u menzu i dali nam nešto za jelo: nekakvu supu sa crnim gnjecavim hlebom, a onda nešto kao kaša, sa nekom vrstom bučkuriša od mesa. Bila je to uvertira za ono što će da sledi: standardna sledeovanja za vojnike u Rusiji. Šta su naši oficiri dobili, nismo videli.

Oko ponoći ukrcali su nas na voz, koji je odlazio na front po ranjenike i bio pretvoren u bolnicu pomoću mekih dušeka postavljenih preko tvrdih drvenih klupa. Svaki vagon imao je svoju bolničarku, Anja, Tanja i slično. Ovakvi vozovi služili su za evakuisanje ranjenika u udaljene delove zemlje. Da nisu nas smestili u njega, išao bi prazan do fronta.

Putovanje kroz Rusiju počelo je našim udvaranjem mladoj medicinskoj sestri, zaduženoj za naš vagon. Počela je da nas uči ruski. Većina nas je mislila da ćemo razumeti ruski, jer su nam jezici slični. Ali, ispostavilo se da reči koje imaju određeno

značenje u našem jeziku, često na ruskom znače nešto drugo. Na primer: „krasni“ na ruskom znači „crveni“, dok na srpsko-hrvatskom znači „lep“. »Da li su vaše devojke lepe?«, glasilo bi naše pitanje. »Zašto bi one bile crvene?« odgovorila bi bolničarka. »Evo šibica za vas«. Reč „šibice“ na ruskom je „spički“, što zvuči veoma slično našoj pogrđnoj reči za „vaginu“. Tokom tih prvih časova u Rusiji, naučili smo mnogo toga o folkloru, a slušali smo i rusku muziku. Nju je, na jednoj usputnoj stanici, dok je voz stajao, svirao neki mladi Jevrej, regrut.

Videli smo oronula sela po ogromnim ruskim ravnicama. Putovali smo celu noć, i oko podne idućeg dana stigli na neko mesto gde nam je naredeno: »Svi napolje i postroj se«. Jedan ruski pukovnik komandovao je i davao naređenja. Dok smo stajali u stroju, odbrojao je 150 ljudi izdvojio ih, i naredio nama ostalima da se vratimo u voz. Odvojenih 150 bilo je prebačeno u školu za pilote bombardere u Grozni. Mi ostali nastavili smo u školu za pilote lovce u Krasnodar. To je bilo sve! Nisu nas pitali ni za naše želje ili mišljenje, samo »jedan, dva, tri, ...150. Na levo, napred marš, i postaćete bombarderi. Vi ostali idete u drugu školu za pilote lovce«. Selekcija je bila završena. Jedno je bilo očigledno, postupak je bio brz i efikasan.

Stigli smo u Krasnodar, grad koji je pre revolucije bio poznat kao Jekaterinodar, što znači „poklon carice Katarine Velike“. Grad nije bio ništa naročito, većim delom bio je porušen od bombardovanja, požara, i mina koje su nemačke trupe aktivirale bežeći od poraza u Kavkaskoj kampanji. Sa stanice smo marširani do jedne zgrade u blizini reke Kuban. Bila je to jedna od

RUSIJA

malobrojnih velikih zgrada koje su još stajale. Nije bila jako velika ali nije bila ni mala. Neki delovi kompleksa bili su u ruševinama. To je bila komanda naše škole, „KVAŠP“¹³⁴, skraćena od „Krasnodarska vojna avio škola pilota“. Kad smo najzad stigli i trebali da se osećamo kao kod kuće, pokušali smo da sagledamo nove okolnosti u kojima smo se našli.

Sve naše lične stvari bile su oduzete i stavljene u magacin. Dobili smo ruske uniforme i rublje: po jedan par donjeg rublja, jedne „bričes“ pantalone, košulju (rusku „rubašku“), kaiš da drži košulju uz struk, rusku kapu sa naušnicama, šinjel i dva komada platna za uvijanje nogu. Platno je služilo umesto čarapa za uvlačenje u vojničke čizme načinjene od gume i ojačanog platna. Šinjel je bio od grube vune. Izuzev kožnog kaiša i čizama, sve drugo je bilo od pamuka. Svi, sem oficira, morali su da se ošišaju do glave. Mnogi su izgledali smešno nakon šišanja. U roku tog jednog dana bili smo preobraženi u buduće automate poslušnosti i jednoobraznosti.

Onda su na red došli kreveti sa slamaricama. Bili su metalne konstrukcije i na sprat, grupisani po četiri, za dvojicu dole i dvojicu gore. Bilo nas je oko 150 u dve velike prostorije u koje se ulazilo iz zajedničkog hodnika. Iznad prizemlja bila su dva sprata gde su se nalazili ruski učenici, ili „kursanti“ kako im je bio zvanični naziv.

I mi smo bili „kursanti“, budući piloti lovačkih aviona. Međutim, nisu svi među nama uspeli da uđu u tu kategoriju. Morali smo da prođemo detaljan lekarski pregled da se utvrdi da li smo

134 KVAŠP: Krasnodarkaja Vojena Avio Škola Pilotov.

fizički sposobni da budemo vojni piloti. Lekarski pregled vršili su lekari i specijalisti slično kao na traci za serijsku proizvodnju. Morali smo da se svučemo goli, a zatim da prođemo kroz razna merenja i proveravanja svih naših čula i osobina. Svi lekari, sem jednog, bile su žene kojima su asistirale medicinske sestre takođe žene. Iz njihovog kasnijeg ponašanja, shvatio sam da te žene nisu samo ispunjavale svoju profesionalnu medicinsku ulogu već su nas i procenjivale kao potencijalne seksualne partnere. U Krasnodaru je bilo veoma malo muškaraca, većina je bila daleko na frontu. U pozadini iza linije fronta žene su vodile brigu o svemu. Čak je i policija u svojim redovima imala sve same žene. Žene su vozile automobile, pohađale fakultete gde su ih opet podučavale starije žene. Bio je to svet žena.

Većina tih žena bile su usamljene duše željne fizičke blizine sa mladim ljudima kao što smo bili mi. Mnogi kontakti koje smo pogledima uspostavili u toku lekarskog pregleda prešli su u intenzivne intimne veze i dragocene uspomene.

Nisam ni sanjao da će mene da izabere ta koja me je izabrala. Za nju se smatralo da ima „sreću“ jer je živela sa mužem, koji je bio jedan od lekara i radio u priručnoj bolnici pilotske škole, zvanj „lazareto“. On je bio hirurg a ona mikrobiolog.

Iz grupe od stopedeset, samo je nas četrdeset izabrano za pilotsku obuku, dok su ostali određeni za mehaničare i drugo pomoćno osoblje buduće jugoslovenske eskadrile koja će se formirati u Sovjetskom Savezu. Ja sam bio jedan od onih koji su postali piloti. Nisam bio ranjavan u toku rata i bio sam u odličnom fizičkom stanju. Međutim, ne bih mogao reći i da sam se dobro

RUSIJA

osećao. U poslednje vreme tokom popodneva, imao sam neznatno povišenu temperaturu. Ipak, mišljenje ovih lekara bilo je da sam zdrav i sposoban da postanem pilot lovac. Na lekarskom pregledu, odlično sam prošao. Nas četrdesetoricu izdvojili su u posebnu jedinicu od četiri desetine. Na čelu svake, nalazio se desetar (kaplar), izabran iz naših redova, a podređen ruskom oficiru, koji je rukovodio našom obukom.

Naš život se odvijao oko tri stvari: To su bile trpezarija „stolovaja“, zatim mesto gde smo održavali ličnu higijenu „rečka“, i mesto za obavljanje fizioloških potreba „ubornaja“. Zgrada u kojoj je, zajedno sa ruskim kursantima, bilo smešteno oko 400 ljudi, nije imala tekuću vodu. Prvog dana kada smo stigli morali smo da pitamo Ruse gde da se operemo ili tuširamo? Tako nešto nije postojalo. Glavne cevi za vodu bile su uništene tako da gradskog snabdevanja vodom nije bilo dovoljno, iako su vodovodne cevi u zgradi još postojale. Voda koja je dolazila služila je samo za najvažnije potrebe kao za kuhinju. Da bismo se oprali morali smo da idemo na reku. Odveli su nas prvi put da nam pokažu gde se reka nalazi. Morali smo da se svučemo i uđemo do pojasa u vodu. Sapun i četkicu za zube poneli smo sa sobom. Prali smo sebe i prali zube stojeći u reci. Većina Rusa nisu imali četkicu za zube i nisu ih nikad prali. Bila je jesen hladna i vetrovita, ali to je bila jedina voda koju smo mogli da koristimo.

Zbog manjka vode, svi nužnici u zgradi bili su zaključani i van upotrebe. Umesto njih, u dvorištu, između ruševina omanjih zgrada, nalazila se duboka jama za fekalije. Bila je pokrivena debelim daskama. Pet okruglih otvora u daskama služili su kao

nužnici. Fiziološke potrebe obavljane su na očigled sviju. Svako ko bi se tu zatekao, mogao je da nas posmatra. Da bi se *ta radnja* učinila „manje javnom“, oko jame je podignuta ograda. Smrad se širio na daljinu od najmanje dvadeset metara. »Rat nameće nužna rešenja«, govorili su nam Rusi, »otuda i takvi nužnici«. Kasnije smo saznali da su i pre rata, na isti način, građeni klozeti po celoj Rusiji. Oni sa tekućom vodom bili su izuzetak, a poljski nužnici bili su pravilo.

Što se tiče pribora za jelo, taj luksuz nije postojao u našoj trpezariji. Svako od nas dobio je prvog dana po jednu kašiku. Ali ubrzo smo shvatili da svoju kašiku moraš dobro da čuvaš ako hoćeš sledeći put da jedeš sa njom. Ne poneseš li je, pitanje je bilo hoćeš li naći drugu. Postala nam je navika da svoju kašiku nosimo u čizmi da bi uvek bila pri ruci. Mogao si da je opereš, ako je u blizini bilo vode, ali najčešće nije, jednostavno mi bi je izvukli iz čizme i oplaknuli u sopstvenoj supi. Supa je bila redovno jelo sa nešto krompira, testa ili povrća koje je plutalo u njoj.

Zatim je sledilo nazovi „meso“ koje se, u većini slučajeva, sastojalo od pluća i drugih iznutrica. Na kraju smo dobijali neku vrstu kaše, prelivenu nekom sladunjavom smešom. Uveče, u 6 sati, dobijali smo „kašu“, spremljenu od raznih žitarica i parče mljackavog hleba. Hleb je deljen po normi i vrlo štedljivo, toliko štedljivo da smo u toj našoj ustanovi imali ženu čiji je jedini posao bio da za svakog pojedinca iseče krišku hleba tačno po sledovanju. Ona je bila najveća vlast po pitanju hleba i vodila računa da ne dođe ni do kakve prevare. Tvoje parče hleba bilo je tvoje parče i nikad ništa više og toga nisi mogao dobiti.

RUSIJA

Doručak je bio najbolji i najveći obrok. Ja lično nikad nisam mogao ujutru da jedem i nisam se na to mogao da naviknem, tako da sam vremenom prilično omršavio. Hrana je bila propisana u kalorijama, i trebalo je da zadovolji normativ „broj 10“ za kursante vojnih škola. Bile su bitne samo kalorije, bez obzira na ukus ili kvalitet. Bio je rat i čovek je morao da bude zadovoljan sa onim što je moglo da se dobije.

Još jedan „užitak“ života u Rusiji bile su jutarnje i večernje šetnje uz „muziku“. Morali smo da pevamo da bi izrazili svoj patriotizam i oduševljenje da služimo u Vazduhoplovstvu jedne tako velike zemlje kakva je SSSR. Naučili smo patriotske pesme, od kojih su neke sasvim lepo zvučale. Jedan sat šetnje bio je obavezan za naše „zdravlje i snagu“. Svi smo mrzeli ovu obavezu. Bez obzira na vremenske prilike ili doba godine, morali smo dvaput dnevno marširati po sat vremena. To je bilo upisano u pravila za kursante. Za nas je bilo neprihvatljivo i nerazumljivo zašto ovo pravilo ne važi i za naše takozvane oficire. Oni su bili oslobođeni cele te ponižavajuće procedure.

I tako je počela naša pilotska obuka. Prvo smo morali da provedemo šest meseci na teoretskoj nastavi, imali smo predavanja iz raznih oblasti, od aerodinamike, naoružanja, navigacije, motora, poznavanja letilica, taktike i balistike, pa do higijene, gimnastike, i paradnog egzercira. Morali smo da negujemo našu fizičku kondiciju da bi mogli izdržati ubrzanja od $7G^{135}$ tokom akrobatskih manevara koji se izvode prilikom vazdušnih borbi. Naši predavači bili su ruski oficiri, iskusni u svom poslu. Egzercir je bio neprijatan.

135 7G Ubrzanje sedam puta veće od zemljine teže.

Zahtevana je apsolutna poslušnost i gušena svaka naša individualnost, da bi od nas stvorili vojne mašine. Bili smo pod danonoćnim nadzorom, bez i jednog minuta za opuštanje ili samostalno razmišljanje. Mrzeo sam svaki minut mog rutinskog života, izuzev samog letenja.

Odurni klozetski smrad, naročito izražen noću, prisilio me je da potražim drugu manje odvratnu alternativu. Međutim, moja potraga za dostojnijim načinom obavljanja nužnih potreba zamalo da me je stajala života. Jedne tamne noći lutao sam po ruševinama da bih pronašao neko čistije mesto. Popeo sam se na prozor jedne omanje zgrade očekujući da je unutra čvrsto tlo. Kada sam se spustio sa ivice prozora u zgradu, pao sam u jamu, dubine oko tri metra plus visina prozora. Tresnuo sam u sedećem stavu i žestoko se udario. Nisam mogao da dišem ili da zovem u pomoć. Bio je mrkli mrak i vlažno. Srećom jama je bila čista, tek iskopana za novi nužnik, još neprekriven daskama. Mora da su je iskopali prethodnog dana i nužnik je ostao nezavršen. Prošlo je nekoliko minuta pre nego što sam mogao da prikupim dah i da dozivam u pomoć. Tek posle nekoliko sati su me pronašli i izvadili iz rupe.

Potreba da idem u nužnik prestala je istog trenutka kada sam pao. Pri tom, dobio sam grozne bolove u leđima i stomaku. Dvojica mojih kolega prenela su me u spavaonicu, ali bolovi čitave noći nisu popuštali. Ujutru su me prebacili u *lazareto*. Uprkos udobnom ležaju, osećao sam se još gore. Lekar je uskoro stigao i pregledao me. Naredio je da mi daju klistir, posle čega mi je bilo još gore. Imao sam osećaj da mi je trbuh napet kao bubanj i trpeo sam užasne bolove. Naposljetku, lekar je rešio da me prebaci u

RUSIJA

obližnju vojnu bolnicu, te da me tamo ispita i leči hirurg. Kao teškog bolesnika, stavili su me na nosila. U bolnici su mi postavljali pitanja koja se pitaju kad izgleda da će morati raspolagati sa telom u slučaju smrti. Razumeo sam da je moguće da neću preživeti ovu nesreću i da će biti potrebna hitna operacija da me spasu. Hirurg me je delimično utešio. Naložio je da me prebace u operacionu salu i naredio bolničarkama da me isperu. Sećam se da se jedna od njih zvala Ira. Njoj je bio poveren nadzor nad zadatkom, a hirurg je povremeno navraćao da proveru kako se stvar odvija.

Bolničarke su me stavile na operacioni sto; donele su nekoliko kofa vode i gumeno crevo sa levkom na kraju. Zvali su to sifonsko klistiranje. Sipali su vodu kroz levak u debelo crevo koliko je moglo ući u mene a potom su uklonivši levak praznili vodu u jednu kofu. Ispirali su mi utrobu što su dublje mogli. Bio je to krajnje bolan postupak, ali nakon izvesnog vremena počeli su da izlaze gasovi. »To se traži« rekao je hirurg podstičući ih. »Idite što je moguće dublje. Morate ga dobro očistiti pre operacije«. Postupak se nastavio za daljih pola sata. Izdržao sam užasne bolove, dok nije izašlo prilično gasova, i trbuh postao mekši, ne više kao „bubanj“ na početku ove procedure. »Dovoljno je« rekao je hirurg, »vratite ga u krevet«.

Ira je prišla i podigla me na svojim rukama rekavši mi da je uhvatim oko vrata i ponela me nazad u bolničku sobu. Usput sam osetio potrebu da obavim nuždu, pa sam je upitao šta da radim. »Odlično, odlično. Samo napred, to i hoćemo«, i ja sam napunio gaće, kao malo dete. Stavila me je u krevet, očistila me, hvalila me i rekla mi je da sada misli da će sve biti u redu i bez operacije.

»Mučenje je prošlo. Sad si izlečen«. Sat kasnije osećao sam se kao preporođen. Uveče je došao hirurg i zaista, odlučio je da operacije neće biti, bar ne zasada.

Dobro sam spavao celu noć. Ujutru sam se zainteresovao za sve oko mene i razgovarao o svemu što su ostali hteli da znaju. Sa moje leve strane ležao je jedan dečko sa sela, bled i očevidno bolestan. Sasvim na desno ležao je jedan oficir koji se oporavljao posle operacije. Ira je došla sa još jednom bolničarkom mlađom od nje i manjeg rasta, obišla sve redom u sobi i ostavila nas sa njom za taj dan. Bolničarka koja je dežurala tog dana zvala se Žana, bila je omalena, skladno građena i privlačna.

Tokom dana posetili su nas neki ljudi sa sela. Doneli su nam poklone povodom praznika. Dobio sam od njih jedan par donjeg rublja, nešto duvana i list novinske hartije za zavijanje cigareta. Znao sam da u Rusiji cigaret-papira nije bilo i da su svi pušači koristili stare novine za pravljenje cigareta. U početku ukus je bio odvratn ali kasnije sam se navikao. I duvan je bio drukčiji, zvao se „Mahorka“ i pravio se od žila duvana koje se obično bacaju u procesu obrade listova. Ovde se to nije bacalo i služilo je za proizvodnju jeftinog duvana koji su pušili seljaci i vojnici. Dobro je goreo, imao je dobru aromu, i bio pun nikotina.

Jedan od bolesnika imao je gramofon, koga su Rusi zvali „patifon“. Jedna jedina gramofonska ploča vrtela se po ceo dan. Ja sam se čudio da su svi bili uzbuđeni zbog te male sprave. Retko ko je imao gramafon u Rusiji. Druga retkost bila je četkica za zube sa nešto praška na stolu kod prozora. Saznao sam da pripada oficiru i da je svima na raspolaganju za korišćenje. Jedan po jedan pacijenti

RUSIJA

su prali zube sa tom jednom četkicom, potom bi je isprali u hladnoj vodi i vratili na mesto. U Rusiji je bio luksuz imati četkicu za zube. Odbiti svojim drugovima da upotrebe tvoju četkicu smatralo se nedruštvenim ponašanjem. Morao sam da sakrijem moju i nisam prao zube jer bi je inače i drugi koristili, a ja posle toga ne bi mogao sebe da nateram da je ponovo upotrebim.

Poticao sam iz drugačije kulture, ali se nisam opirao da se sa Žanom ljubim jezikom u usta što je praktično ista stvar što se higijene tiče. Evo kako se to dogodilo. Žana Janščina se sprijateljila sa dečkom koji je ležao u krevetu do mene. Dolazila je po nekoliko puta u toku dana da razgovara sa njim. Dok je razgovarala sela bi na levu stranu mog kreveta. Ja sam shvatio da to ne radi iz simpatije prema bolesniku do mene, već više zbog mene. Odlučio sam da stavim levu ruku pod njenu suknju i uhvatim je za nogu. Nije se bunila. Odmah sam znao kako daleko smem da idem i išao sam. Prošla je čitava večnost od kako sam poslednji put dodirnuo devojkju. Žana je verovatno imala isti problem, njen muž je bio na frontu, a ona je stanovala sa svojom svekrvom. Ustao sam iz kreveta i pošao za njom u dvoriše bolnice. Bilo je već mračno, i tu smo se prvi put poljubili.

POGLAVLJE 20

DR RAISA PAVLOVNA POKROVSKI

Bila je član lekarske komisije, koja nas je pregledala. Po našem dolasku u KVASP, bili smo podvrgnuti rigoroznim lekarskim pregledima, kako bi utvrdili da li smo fizički sposobni za pilote lovačkih aviona. I njen muž, Sergej Mihailović Pokrovski, hirurg, bio je jedan od članova lekarske komisije. On je bio načelnik sanitetske ustanove koju su zvali „lazaret“. Lazaret je bio u sastavu naše škole i nalazio se odmah iza ugla, pored „Pedagoškog instituta“, više škole za studije filozofije i stranih jezika. Imao je stalno zaposlene lekare i medicinske sestre da se brinu o svakom kome bi zatrebala medicinska pomoć.

Sastojao se od dve prostrane bolničke sobe sa dvadesetak kreveta, kancelarije načelnika, trpezarije, kuhinje, i biblioteke. Imao je nužnike sa tekućom vodom i potpuno upotrebljiva kupatila sa toplim tuševima.

Lazaret je imao tri lekara: Sergeja Mihailoviča, Raisu Pavlovnu i Galinu Petrovnu; dve medicinske sestre: Nadeždu Ivanovnu i Zosju Dmitrijevnu, dve pomoćne bolničarke, dva kuvara i jednog domara.

Kad bi se neko razboleo i nije mogao da obavlja dužnost, a nije bio za bolnicu, smeštali bi ga u lazaret.

Prvi put sam video ovu ustanovu kad sam se povredio one noći upavši u iskopanu jamu. Pregledala me je Raisa Pavlovna. Bila je veoma pažljiva prema meni. Pošto je naredila klistiranje i nakon

RUSIJA

što je utvrdila da mi je gore, trbuh napet i pun gasova koje ne mogu da izbacim, zabrinula se i odlučila da me odmah nosilima prebace u vojnu bolnicu. Postarala se da me hirurg pregleda čim stignem. U stvari, ona mi je spasla život. Kako se kasnije ispostavilo, usled pada, dobio sam opstrukciju u sredini debelog creva. Crevo se blokiralo i nije moglo da propusti ni tečnosti ni gasove. U takvom stanju, bez medicinske pomoći, bez sumnje bi umro u užasnim bolovima. Bila je potrebna hitna hirurška intervencija da oslobodi prolaz kroz debelo crevo.

U toj mojoj nesreći imao sam i sreću da do operacije nije došlo. Hirurg je rešio moj slučaj, takozvanim dubinskim klistiranjem koje je izvršeno pod njegovim nadzorom. Da je bilo potrebno uraditi operaciju, život bi mi bio spašen, ali posle takve intervencije ne bih postao pilot. Mišići abdomena bili bi mi oslabljeni i ne bih bio u stanju da izdržim opterećenja koja nastaju prilikom manevara potrebnih za pilota lovačkog aviona. Tokom boravka u bolnici upoznao sam ženu koja mi je dugi boravak u pilotskoj školi učinila prijatnim.

Ubrzo nakon moje nezgode, Raisa Pavlovna me je pozvala kod sebe na večeru. Bilo nas je troje, njen muž, Raisa i ja. Bila je dobra kuvarica. Već sam bio zaboravio da postoje poslastice koje je pripremila te večeri. Pili smo čaj iz samovara¹³⁶, i razgovarali do u ponoć. Postali smo dobri prijatelji, svideo sam se njenom mužu i bilo mi je vrlo prijatno sa njima. Bio je to tek početak našeg prijateljstva. Pozivan sam kod njih mnogo puta, čak me je Sergej Mihailović poveo da sa njim idem u javno kupatilo. Bilo je to

136 Mesingani ili bakreni sud koji se zagreva gorućim ugljem.

tradicionalno i veoma lepo rusko parno kupatilo. Jednom prilikom, požalio sam se da često imam blago povišenu temperaturu. Odlučili su da me stave u lazaret na ispitivanje. Pošto je Raisa bila bakteriolog, posumnjala je da imam gliste. U lazaretu sam bio stavljen pod njenu lekarsku kontrolu. Vidjao sam je svakog dana. Uzela mi je uzorke krvi i stolice za analizu i ubrzo ustanovila da imam „ascaris lumbricoides“, vrstu glista koje se obično viđaju kod dece. Nisam bio jedini koji je imao ovu vrstu parazita u crevima. Raisa Pavlovna je preduzela analizu kod svih nas jugoslovenskih partizana i pronašla da je većina nas imala gliste. Mora da smo ih zaradili tokom dodira sa tlom dok smo gladovali za vreme našeg partizanskog ratovanja dok smo jeli sve što je bilo jedivo, uključiv neopranu travu sa ukusom luka direktno sa zemlje, i lišće sa drveća. Terapija koju je odredila bila je brza i efikasna, za nekoliko dana rešio sam se infekcije, a temperature su prestale. Dok sam bio u lazaretu bio sam praktično pod komandom njenog muža Sergeja, i tako sam mogao svako veče da provodim sa njima.

Stanovi u Rusiji su u to vreme bili veoma siromašni. Većina ih se sastojala od jedne sobe sa kuhinjskim šporetom u uglu. Pokrovskijevi su kuhinju odelili od sobe drvenom pregradom srednje visine. Nameštaj nije bio njihov, pripadao je državnom stambenom odeljenju. Posedovali su samo isključivo lične stvari, posteljinu, pribor za jelo, posuđe, i slično. Zvučnik priključen na žičani razvod komunalnog radio-prijemnika zvao se „radio“. Kuhinjski šporet bio je na drva i ugalj. Nužnik se nalazio na kraju hodnika izvan stana. Imao je tekuću vodu, ali su ga koristile još tri porodice koje su živele u sličnim stanovima na istom spratu. Struja

RUSIJA

je često nestajala pa su često morali da koriste sveće i petrolejku. Zemlja je još uvek bila u ratu pa su komunalne usluge jedva uspevale da zadovolje potrebe stanovništva. Kupatila nije bilo; vodu su grejali na šporetu i sipali u limeno korito za kupanje.

Raisa Pavlovna bila je Jevrejka, ćerka profesora univerziteta iz Odese. Sergej je bio njen drugi muž. Sergejev otac bio je ruski pravoslavni sveštenik. Dece nisu imali. U to vreme njoj je bilo oko 40 godina; ja sam imao tek 23. Svojim prijateljima počela je da priča o meni, i o tome kako joj je žao mene jer sam izgubio celu porodicu i da se ona oseća kao da mi je majka. Isto to govorila je i svome mužu koji je bio popustljive prirode i pun razumevanja. Pošto nije imala svoje dece, počela je da se ponaša prema meni kao majka, ponekad otvoreno pokazujući svoju privrženost i ljubav. Sergej se navikao na moje prisustvo i na to da me njegova supruga voli kao svoje dete i da izražava ljubav prema meni. Pustio sam je da igra tu igru, iako mi se nije dopalo. Što se mene tiče bila mi je potrebna pažnja i ljubav, ali ne druga majka, kako je to ona predstavljala. Znao sam da neće moći nikog da ubedi da se prema meni oseća kao majka. Opirao sam se da me podvrgne takvom tretmanu. Međutim, nisam hteo da je uvredim pa sam dozvoljavao njenu igru. Jedne večeri uspela je da pošalje muža od kuće zbog neke „nepredvidjene okolnosti“ te smo ostali sami.

Kada je on otišao, malo pomalo, dala mi je do znanja da očekuje da je poljubim, pretvarajući se kao da sam njen sin. Nakon što sam je poljubio, postalo mi je jasno da želi drugačiji odnos između nas. Pošto sam već imao devojkicu, nisam želeo da joj budem ljubavnik, ali bio sam voljan da joj pružim malo intimnosti. Nije

bila sigurna kako ću reagovati i zbog toga je bila jako oprezna, navodno se braneći kako, eto, grešimo. Dobro sam znao šta oseća i šta želi, ali sam nastavio da pasivno učestvujem u njenoj igri. Mislim da je jedina osoba, koju je uspela da ubedi bio njen muž Sergej. Kada je konačno otkrila svoje prave želje, iskoristila je svo svoje žensko umeće da sazna imam li devojkicu, pa čak i „da li sam spavao“ s nekom ženom otkako sam u Rusiji. Znao sam kuda to vodi i postarao sam se da joj ne kažem istinu. Bila je zadovoljna mojim odgovorima.

Što se Žane tiče, u nju nisam bio zaljubljen. Držao sam se očevog saveta i uvek koristio kondom. Imao sam ih nekoliko iz Italije, a kada mi je ponestalo, moj drug Duško Grubor, koji je bio proizveden u oficira preko Jugoslovenske misije u Moskvi, dao mi je nekoliko kondoma ruske proizvodnje, jer ja nisam imao para da ih kupim. Oficiri su bili plaćeni, ali vojnici su dobijali svega 10 rubalja mesečno. Moja laž Raisi Pavlovnoj bila je gotovo ravna istini. Bio sam nesumnjivo zdrav. Čuo sam mnogo priča o raširenosti veneričnih bolesti u Rusiji i da su ih donele nemačke trupe. Moguće, ali verovatno je da je toga bilo mnogo i pre rata. Žana me je na to upozorila. Rekla mi je da budem oprezan i veran, inače ću zaraditi orden (bolest). Zvala je to »orden«, misleći na sifilis.

Ništa se te večeri nije desilo između Raise Pavlovne i mene, bio je to tek početak romanse. Očekivala je da se muž brzo vrati. Međutim, imala je dovoljno vremena da sa mnom uspostavi izvestan stepen intimnosti. Ljubila me je i milovala, što mi se dopalo. U lazaretu se ponašala kao mlada devojkica zaljubljena u

RUSIJA

mene. Svakom pažljivijem posmatraču bilo je jasno da između doktorke i mene ima nečega.

A onda, jednoga dana, u lazaretu, dok sam primao terapiju za uvo¹³⁷, došla je iza paravana i šapnula mi da želi da je posetim sutra u pet popodne, jer će da bude sama i slobodna. Nisam mogao da odbijem takav poziv, a i obuzelo me je uzbuđenje pri takvoj pomisli. Posle one večeri koju sam sa Raisom proveo nasamo, prestao sam da se viđam sa Žanom.

Kada sam stigao, bila je samo u kupaćem ogrtaču. Dok sam joj prilazio drhtala je od uzbuđenja kao mlada devojka. Spremila mi je kadu sa toplom vodom i insistirala da se okupam. Kasnije, u krevetu (moj prvi put u Rusiji) išli smo do kraja i to bez ikakve zaštite. Bila je to moja prva predaja. Dopalo joj se i pitala me je kada ću moći da dođem sledeći put. Rekao sam sutradan. Bila je iznenađena, ali nije odbila. Rekla mi je da će Sergej biti na nekom sastanku od 4 do 5 po podne i da onda mogu da dođem kod nje. Tako sam i učinio. Bila je to greška.

Stigao sam tačno na vreme. Sergej je bio otišao, ona je bila spremna i krenuli smo u akciju, ali tek što je počelo začuli smo korake u hodniku i kako neko pokušava da otključa vrata. Vrata su bila zaključana, a ključ je bio u bravi sa unutrašnje strane. Bio je to Sergej. Raisa je skočila prema vratima i brzo mu otvorila ostavivši mene. Prebledeo sam ali srećom bio sam polu obučen tako da sam se sudio za minut. Sa druge strane pregrade čuo sam kako Raisa sva uzbuđena priča lagariju kako je slučajno izgorela četku i kako je spasla kuću od požara. On je postavljao pitanja pa ga je to zadržalo

137 Dobio sam komplikacije sa uhom, kao posledicu epidemije azijskog gripa.

da odmah ne uđe u sobu gde sam se ja oblačio. Kada je ušao ja sam se već bio obukao i namestio zavoj preko uveta koje je bilo u zapaljenju. Nesigurno sam zurio u njega rekavši da sam došao da razgovaram sa njim u vezi problema sa mojim uvom. Rekao mi je da treba da ide ali da će ići sa mnom do lazareta i da ćemo usput razgovarati. I tako smo pošli, ništa nije pominjao, rastali smo se i ja sam ušao u lazaret ne znajući šta da mislim. Ubrzo je stigla Raisa i pozvala me u Sergejevu kancelariju da mi kaže kako misli da on nije shvatio šta se desilo i da je sve u redu, da me voli, i da želi da nastavimo ovde na sofi. Zaključala je vrata i ja sam morao da pristanem.

Međutim, moji drugovi Jugosloveni nisu bili naivni. Jedan od njih, Branko Petrović, videvši nas kako ulazimo, prisluškiavao je ispred načelnikove kancelarije. Kasnije mi je rekao da smo ja i moja lekarka sigurno imali seks, jer je on čuo neke sumnjive zvukove dok je prisluškiavao pred vratima. Žestoko sam poricao ali Branko je sada „znao“ a preko njega sigurno su saznali i ostali kursanti. Jedina osoba koja nikada nije otkrila bio je njen muž, Sergej Mihailović.

Za Raisu Pavlovnu to je bila, kako mi je kazala, romansa njenog »drugog proleća«. Govorila je da smo savršen par: »Postoje polovine koje plutaju po svetu, ja sam jedna, a ti si druga. One mogu doveka da plutaju i retko se sretnu. Ali ja sam te srela i odmah sam znala da si ti moja druga polovina«. Nisam poverovao, ali sam razumeo razočaranost jedne inteligentne i osećajne osobe usred drevnog opustošenog, i napola spaljenog ruskog grada kakav je bio Krasnodar. Sigurno je bilo bračnih problema, a i dosade. U

RUSIJA

suštini ona je mrzela komunistički režim. Bila je individualista. Doživljavala je sovjetsku birokratiju kao neku gigantsku, mračnu silu koja sve prožima, načičkanu bezvrednim ali privilegovanim mediokritetima što žive na grbači običnih radnih ljudi. Osetila je moje neslaganje sa komunističkom ideologijom i nakon što je postala intimna sa mnom, rešila je da otvori dušu i poveri mi se u želji da nađe olakšanje. Prvi put sam čuo kako su ljudi bili nasilno do smrti izgladnjivani u Ukrajini, čuo sam za sudbinu takozvanih „kulaka“¹³⁸, tokom kampanje za sprovođenje kolektivizacije. Čuo sam kakva je sudbina zadesila one koji su se usudili da glasno upozore na nepravde koje su činile lokalne vlasti. Poznati revolucionari, čak i Staljinovi prijatelji, pisali su mu obraćajući se za pomoć. Umesto pomoći, proglašavani su za bolesnike kojima je potreban „odmor“. Odmor je značio gubitak položaja, penzionisanje ili još gore, zatvor.

Pokrovski je po struci bio hirurg, ali u godinama pred rat nije se bavio hirurgijom. Radio je u Kislovodsku¹³⁹ kao balneolog¹⁴⁰. Kislovodsk je banja sa prirodnim izvorima mineralne vode sa ugljen dioksidom. Zovu je „narzan“. Prijatna je za piće i za mešanje sa drugim pićima kao što su vodka ili vino. Grad Kislovodsk je nekada u vreme careva bio carsko letovalište. Nakon revolucije, tu su slati sovjetski državni funkcioneri na godišnji

138 Imućni seljaci

139 Kislovodsk, grad u Stavropoljskom kraju (oblasti) u jugozapadnoj Rusiji. Osnovan je 1803. godine i leži duž reke Podkumok na obroncima Kavkaza u blizini Pjatigorska ka jugozapadu. Kislovodsk je rodno mesto pisca Aleksandra Solženjicina.

140 Balneologija: Nauka o lečenju bolesti kupanjem u izvorima mineralne vode.

odmor ili na lečenje. Planinski predeo bio je naročito pogodan za tretman srčanih bolesnika. Svaka industrijska grana imala je svoj sanatorijum sagrađen za potrebe svojih funkcionera. U Kislovodsku je bilo više od 70 sanatorijuma koji su pripadali petrohemijskoj i metalurškoj industriji ili rudnicima uglja i drugih ruda.

Pri kraju rata, Pokrovski je konkurisao i dobio ponovo svoj stari posao u sanatorijumu koji se zvao Ordžonikidze. Svoju novu dužnost u Kislovodsku trebalo je da preuzme negde u martu ili aprilu 1945. Medjutim Raisa, još nije imala tamo zaposlenje. Odlučila je da zadrži svoje mesto u lazaretu i ostane u Krasnodaru, bar dok ne dobije odgovarajuće zaposlenje u Kislovodsku. Pravi razlog je naravno bila njena vanbračna veza sa mnom. Sergej mora da je bio ili naivan ili ravnodušan. Nije pokazivao ni sumnju ni ljubomoru, dozvolivši mi da pravim društvo njegovoj ženi. Jednog dana spakovao se i otišao. Pomogao sam mu u pakovanju prtljaga. Nakon toga imao sam slobodan pristup kad god sam hteo, a Raisa je bila voljna i nikad me nije odbijala. Stan je bio blizu škole, na nekoliko minuta hoda. Odlazio sam kod nje čak i ujutru da se operem umesto da idem na reku. Bila je po prirodi ležerna i pravila je dobre kolače. Ljubav smo vodili često i strasno, reagovala je na svaki moj dodir. Bila je srećna da srećnija ne može biti. Lišen svake ljubavi prethodnih ratnih godina, i držan po zatvorima i logorima, uživao sam u igri slobodne ljubavi bez obaveza. Bilo mi je prijatno da joj pružim zadovoljstvo.

U maju 1945. rat se završio. Vesti od 8. maja o formalnoj kapitulaciji nemačke armije dočekane su burnim slavljem u našoj školi i na gradskim ulicama. Raisa je želela da slobodno vreme

RUSIJA

provedem sa njom. Insistirala je da dođem kod nje i ceo dan budemo zajedno. Pristao sam, mada nerado. Za mene, ovo nije bio povod za sreću. Vodili smo ljubav nekoliko puta, ali sam duboko u duši bio tužan. Odjednom sam postao svestan da sam preživeo rat i da sam sada potpuno sam na svetu. Instinktivno sam znao da su moji roditelji mrtvi, moja sestra, moja baka, svi ubijeni u Beogradu. Osećao sam to duboko u svom srcu i nisam mogao da zaustavim suze. Plakao sam neutešno čitavog tog popodneva i cele noći. Nije bilo načina da me Raisa uteši. Bio sam svestan šta su mi Nemci uradili i znao sam da se to ničim ne može popraviti. Proći će još pedeset godina, pre nego što ću da otkrijem detalje o pogibiji mojih roditelja. Pojednostosti sam našao u bečkom časopisu „Profil“¹⁴¹, u seriji članaka, koji su se odnosili na aktivnosti Egona Sabukošćeka, „komesara za Jevreje u Beogradu“, a sa fusnotama iz nemačkih ratnih arhiva.

U pola šest ujutru „transport“ je bio spreman za polazak iz koncentracionog logora Topovske Šupe u Beogradu. Izvršena je „prozivka“ imena dve stotine ljudi odabranih prethodne večeri. Oni koji su bili prozvani nisu mogli da veruju da idu na streljanje. Još uvek je bio mrak. Žrtvama su podeljeni ašovi, lopate i budaci. Kamioni sa šoferima civilima stajali su uz rub terena za prozivku. Ljudi iz SS-a i Einsatzkommando¹⁴² pokazivali su put. Kamioni su

141 **PROFIL** br. 25, 20. jun 1994. godine, strana 43., „Der Judenkommissar – Egon Sabukosček, zubarski hirurg iz Graca“.

142 Einsatzkommando ili Einsatzgruppen: Operativne jedinice za ubijanje na terenu koje su išle iza nemačke regularne vojske sa ciljem da ubijaju Jevreje i druge „nepoželjne“.

ih dovozili do stratišta u Jajincima, gde su istovarivali svoj ljudski teret pa je vozačima naređeno da se vrate u grad. Zatim je „Zonderkommando der Wermacht“¹⁴³ opkolio teren. Žrtvama je naređeno da idu napred nekoliko stotina metara i da se podele u grupe. Svaka grupa morala je da iskopa grob. Potom bi grupi bilo naređeno da se vrati među ostale. Ovo je trajalo nekoliko sati. Kada su grobovi završeni, na svakih 15 minuta, po 10 žrtava je odvođeno na mesto streljanja. Pripadnici „Zonderkommando“ zauzimali su pozicije za streljanje. Prisutni su bili i predstavnici odeljenja za jevrejska pitanja iz Gestapoa. Žrtve su morale da kleče na ivici rake okrenuti licem prema njoj. Iza svake žrtve na razdaljini od oko 12 metara stajala su tri do pet vojnika sa karabinima. Pravilo je zahtevalo da dva vojnika pucaju u vrat, a jedan u srce. Žrtve su potom bile obaveštene, na nemačkom jeziku, da su po naređenju Adolfa Hitlera osuđene na smrt. Data je komanda za paljbu. Zatim bi lekar sišao u raku da utvrdi da li su sve žrtve mrtve.

Druga grupa morala je da zatrpa leševe zemljom, a zatim da klekne uz ivicu sledeće rake. Treća grupa morala je da zatrpa drugu grupu i klekne uz ivicu treće rake. Dok bi svi bili streljani bilo je već predveče. Vojnici bi se vratili u barake i opili. SS jedinica bi vratila alat u logor radi podele sledećem „transportu“.

Moj ujak je bio u jednom od tih transporta, moj otac u nekom drugom. Svi ostali dragi prijatelji iz mog voljenog grada Vršca bili su ubijeni na isti način.

Bio sam duboko ožalošćen. Preživeo sam, ali se time nisam ponosio. Osećao sam se kao da sam ih sve izneverio. Osećao sam se

143 Specijalne jedinice oružanih snaga.

RUSIJA

krivim što sam živ i zdrav, što sam u Rusiji i što vodim ljubav kao da se ništa nije dogodilo. U mom telu osećao sam konačnost zločina, genocid, Holokaust¹⁴⁴.

144 Nemacko nacisticko varvarstvo pod Hitlerom između 1933. i 1945. kulminiralo je u “konačnom rešenju”: uništenju svih evropskih Jevreja. Ukupan broj ubijenih Jevreja procenjuje se od 5.700.000 (Anglo-Americki Istražni Komitet, april 1946.) do 6.000.000 (Memorijalni Centar Jad Vašem). Na isti način ubijeno je i 400.000 Cigana.

POGLAVLJE 21

KORENOVSKA

Rat je bio završen, ali su posledice ostale. Bile su vidljive svuda. Prvi put sam video nemačke ratne zarobljenike, u novoformiranom logoru, nedaleko od naše škole. Izgledali su jadno, a raspoređivali su ih svakodnevno svuda po gradu. Morali su da raščišćavaju ruševine, da obnavljaju i popravljaju sve što su prethodno njihove armije razorile. Veliki deo grada Nemci su, u stvari, bili uništili vatrom i minama neposredno pre svog povlačenja.

Politika SSSR-a bila je da zadrži nemačke ratne zarobljenike u logorima dok ne obnove i poprave štetu nanetu u toku rata. To nije bio lak zadatak, bile su potrebne milijarde radnih časova u toku više godina da se popravi veći deo štete.

Raisa Pavlovna je najzad morala da ode kod svog muža u Kislovodsk gde joj je on našao dobro zaposlenje. Raisa je otišla nevoljno, nije imala razloga za dalje odugovlačenje. Obećao sam da ću često pisati lično njoj, a da povremeno moram da napišem i pismo adresirano na njih oboje. Pisma namenjena njoj morala su da budu adresirana na „post restant“¹⁴⁵ tako da može samo ona da ih

145 Način adresiranja pošte tako da samo primalac može lično da podigne pismo iz Pošte. Ovaj metod se često koristi kada primalac nema stalnu adresu, kao na primer kada je u proputovanju.

RUSIJA

primi i pročita. Želela je da pravilno naučim ruski pa mi je zajedno sa odgovorima vraćala i moja pisma ispravljena crvenim mastilom. Njena pisma preuzimao sam od Zosje Dmitrijevne koja je bila pristala da ih prima i čuva za mene. Na taj način izbegli smo opasnosti da bilo ko u mojoj jedinici dođe do pisama i pročita ih.

U to vreme završili smo teoretsku nastavu i bili spremni za praktični deo letačkog programa. Letačka baza naše škole nalazila se u Korenovskoj, selu udaljenom oko 50 kilometara drumom od Krasnodara. Do sela se moglo stići i vozom, ali to je bio dugotrajan proces jer je pruga bila prekinuta i oštećena pa je trebalo putovati zaobilaznim putem da bi se stiglo do sela iz drugog pravca.

U našoj grupi bilo je pilota i mehaničara koji su prošli obuku u nekadašnjem Jugoslovenskom ratnom vazduhoplovstvu i trebalo je da prođu dodatnu obuku da bi mogli da lete na ruskim lovačkim avionima tipa JAK¹⁴⁶. Od njih je stvorena prva jugoslovenska eskadrila opremljena lovačkim avionima JAK koja je nakon obuke u punom sastavu preletela u Jugoslaviju.

Ja sam bio u posebnoj grupi koja je morala da uči letenje od početka. Premešteni smo u selo Korenovska gde je trebalo da prodemo završni deo obuke.

Srednja škola u selu bila je pretvorena u kasarnu u kojoj smo stanovali i odakle smo svakog jutra voženi na aerodrom na obuku po programu letenja. Spavaonica nam je bila unutar zgrade, međutim zahodi su bili istog ruskog tipa kakav sam iskusio u

146 Serija lovačkih aviona koje je Sovjetski Savez koristio u toku drugog svetskog rata. Konstruktor ovih aviona bio je Aleksandar Sergejevič Jakovljevič. Lovачki avion. JAK 3, na kome sam završio školu, imao je velike prednosti nad nemačkim lovačkim avionima.

Krasnodaru. Da bi bili pošteđeni smrada, jama je bila iskopana daleko iza zgrade. Noću smo morali iz kreveta da predjemo oko 100 metara da bi stigli do nužnika. Leti to nije bio problem sem kada je padala kiša, međutim, u toku zime, smrzli bi se dok bi stigli do jame. U zgradi nije bilo nikakvog grejanja i morali smo da improviziramo sredstva da se povremeno zagrejemo. Staro metalno bure pretvorili smo u peć koju smo ložili bilo čime što je moglo da gori, a lulu smo namestili tako da izbacuje dim kroz prozor.

Pred nama je bila cela godina dana obuke i napornog rada. Kad je vidljivost bila dobra išli bi na letenje bez obzira na hladnoću. Ponekad su temperature bile daleko ispod nule, a mi smo ipak morali da letimo. Obukom smo se bavili veći deo dana, a zatim smo morali da operemo svaki svoj avion koristeći sapun i vodu. Voda nam se mrznula na rukama stvarajući promrzline i otvorene rane.

Takođe smo morali da budemo i na straži da čuvamo avione tokom 24 sata dnevno. Svaki bi od nas stizao na red za stražarsku dužnost jednom u toku svakog meseca za po jedan dan. Na svaka četiri sata smenjivali bi se na stražarskom mestu, što je tokom zime i ledene hladnoće bilo pravo mučenje. Bez obzira koliko je odeća za stražu bila debela, i postavljena krznom, smrzavali smo se do iznemoglosti. Temperature su padale do 20 stepeni Celzijusa ispod nule.

Samo selo bilo je dosadno, zapušteno i blatnjavo mesto. Zabave je bilo malo, izuzev igranki nedeljom, a u retkim slučajevima gostovali bi u selu poneki umetnici.

Održavao sam vezu sa Pokrovskijevima pišući im često. Od njih sam dobijao topla pisma, a s vremena na vreme i pakete sa

RUSIJA

kolačima i cigaretama. Bilo mi je kao da imam rođake koji brinu o meni.

Jednom nedeljno odlazili smo na kupanje u seosko javno kupatilo. Na ulazu u kupatilo morali smo da predamo svoje rublje, u kupatilu bi se prali iz lavora uzimajući vruću vodu iz nekoliko slavina, a na izlazu su nam davali čisto donje rublje. Niko od nas nije imao svoje sopstveno rublje, svake nedelje delili su nam čist donji veš, a prljav se nosio na pranje i dezinfekciju. Ja sam imao jedan par donjeg rublja koje sam dobio od posetilaca dok sam ležao u bolnici. Našao sam jednu ženu u selu da mi pere rublje za novac i tako sam mogao da se presvlačim u svoje sopstveno rublje¹⁴⁷.

Tokom perioda provedenog u Korenovskoj, razvila se romantična veza između mene i Saše Saharovske. Bila je šef pošte u selu. Prodavala mi je poštanske marke i primala moja preporučena pisma za Pokrovskijeve. Bila je zgodna devojka i prijateljski se ponašala prema meni. Počeo sam da joj se udvaram preko njenog poštanskog šaltera. Obično nije bilo mnogo mušerija. Imali smo vremena na pretek za razgovor i da se dopadnemo jedan

147 Izvor mojih prihoda, kao i svih drugih u jedinici, bila je takozvana plata koja je bila više nego mala (10 rubalja mesečno, što nije bilo dovoljno ni da se kupe poštanske marke). Svako naselje u Rusiji imalo je svoju pijacu, koja se zvala "bazar", gde su se mogle kupovati i prodavati razne stvari. U stvari, bilo je to jedino mesto gde se mogla obavljati kupovina i prodaja. Po našem dolasku u školu sve stvari u našem ličnom posedu (ćebad, odeća, košulje, donje rublje) moralo je biti predato, zavedeno i uskladišteno. Kasnije, ako smo hteli, bilo nam je dozvoljeno da prodajemo ove stvari na bazaru. Često smo dopunjavali svoja sledovanja sa hranom kupljenom na bazaru. Seljaci su prodavali sve što su mogli da uzgajaju i što je moglo roditi na njihovim malim parcelama (ako ih je bilo) oko kuće. Sva ostala zemlja bila je pod državnom kontrolom. Uglavnom smo kupovali mleko, jaja i piroške.

drugom. Posle izvesnog vremena, Saša mi je rekla da je obolela od malarije¹⁴⁸. S vremena na vreme dobijala bi napade i nije mogla da radi. Tokom rata bila je u vojsci vezista i naučila Morzeovu telegrafiju¹⁴⁹, pa je tako dobila zaposlenje na kome se trenutno nalazila. Bila je iz Sibira i nije se vratila tamo nakon demobilizacije jer nije imala potrebnu zimsku odeću za Sibir. Na poslu je još uvek nosila svoju vojnu uniformu jer je to bilo sve što je imala. Nije mogla da nabavi kinin za lečenje malarije jer ga za civile nije bilo.

Rešio sam da joj pomognem. Znao sam da mogu dobiti kinin iz vojne ambulante i uspeo sam da ga dobijem od medicinske sestre. Kinin je pomogao Saši da se oporavi i ja sam počeo da je posećujem u njenom delu stana, (u zadnjem delu poštine zgrade) gde je živela zajedno sa još jednom devojkom koja je radila kao njena pomoćnica. Saša je bila veoma zadovoljna mojim ponašanjem i govorila mi je da se nijedan ruski momak ne bi zainteresovao za bolesnu devojku. Po njenim rečima za nju sam bio »andjeo s neba«. Postala je intimna samnom i ubrzo nakon što se oporavila postali smo ljubavnici. Za mene je ona bila dar od Boga, usred tog dosadnog ruskog sela. Najzad sam imao kuda da idem, i često sam odlazio kod nje. Imali smo pravo da u nedelju provedemo nekoliko

148 Malarija: ozbiljna akutna bolest koja prelazi u hronično oboljenje kod ljudi, a manifestuje se periodičnim napadima groznice i povišene temperature, anemijom, splenomegalijom (uvećanje slezine) i često se završava sa fatalnim komplikacijama.

149 Morzeova azbuka; izumeo ju je Samuel F. B. Morse (1867); sačinjeno od crtica i tačaka u određenom redosledu za svako slovo. Šalju se telegrafskim putem sa jednog mesta na drugo i automatski se beleže na papirnatoj traci. Službenik koji prima čita i zapisuje slova u obliku telegrama. U to doba nije bilo teleprinter. Sve poštanske službe koristile su ručne telegrafe.

RUSIJA

sati van kasarne i to sam vreme uvek provodio sa njom. Nekih noći jednostavno preskočio bi ogradu, pobjegao iz kasarne i spavao sa njom.

Rezultat je bio da je ona ubrzo zatrudnela i oboje smo se našli u grdnoj nevolji. Nije bilo načina da se oženim s njom čak i da sam hteo. Sovjetske vlasti nisu dozvoljavale da ijedan njihov građanin stupi u brak sa strancem. Nisam mogao da joj pomognem da reši problem, morala je sama. Pronašla je jednu lekarku koja je radila u seoskoj bolnici i koja je bila voljna da joj pomogne. Dala joj je neki prašak. Lek je pomogao te smo se tako rešili nevolje bar za izvesno vreme. Ubrzo potom ponovo je zatrudnela, ali ovog puta lekarka je odbila da joj pomogne. Na kraju je ona sama izazvala abortus i morala je da bude prebačena u bolnicu u ozbiljnom stanju. Bio sam veoma zabrinut ali nije mi bilo dozvoljeno da je posetim. Prošlo je mnogo vremena do našeg sledećeg susreta kod nje u njenom stanu.

Dok su dani prolazili bilo je mnogo organizacionih promena u vojsci i vazduhoplovstvu. Jedna od takvih bilo je spajanje naše škole sa pilotskom školom u Armaviru, gradu koji se nalazio dalje prema jugu. Od tada pa nadalje komanda naše škole nalazila se u Armaviru. U kasarni smo imali ambulantu i našeg vojnog lekara opšte prakse koji se brinuo o nama, ali u selu nije bilo ni vojne bolnice niti lekara specijaliste. Za određene analize i preglede morali smo ići u Armavirsku vojnu bolnicu koja je bila udaljena ceo dan putovanja železnicom. Nije više bilo Krasnodarskog lazareta.

Hranu u Korenovskoj nisam nikako mogao da podnesem i posledica toga bila je da sam dobio stomačne probleme. Izgubio sam na težini i izgledao sam sasvim bolestan. Naš lekar u kasarni nije mogao da mi pomogne pa je odlučio da me pošalje u Armavir. Dobio sam, „komandirovku“¹⁵⁰, privremenu legitimaciju i voznu kartu te sam krenuo. Bilo je to prvi put da samostalno putujem, otkako sam došao u SSSR.

Na putu za Armavir sinula mi je jedna ideja. Pokrovskijeji su živeli u banjskom lečilištu Kislovodsk, dalje prema jugu na istoj železničkoj liniji kao i Armavir. Kako bi bilo da ih posetim? U Armaviru sam otišao na zakazani pregled u vojnu bolnicu. Uzeli su mi uzorke za analizu iz stomaka i bio sam slobodan da se vratim u školu u Korenovskoj. Ali nisam se vratio. Kada sam stigao na železničku stanicu počeo sam da smišljam način kako da odem u Kislovodsk. Kakvo iznenadjenje bi to bilo za Raisu Pavlovnu. Što sam više razmišljao, sve mi se više dopadala ideja. Moram da pokušam ovaj poduhvat, ali kako ću bez komandirovke i sa vrlo malo novaca?

Na železničkoj stanici bila je gužva ljudi, većina u neurednim uniformama bili su tek demobilisani vojnici i mogli su da idu kud god je ko hteo. Razgovarali su po grupama kuda da krenu i šta da rade. Priključio sam se jednoj od grupa i pažljivo slušao razgovore. Jedan od njih znao je odgovore na sva pitanja, očigledno je imao veliko iskustvo u putovanju po celoj zemlji bez komandirovke i vozne karte. Delio je savete, i obavestavao ostale, gde su najbolji uslovi da se započne novi život.

150 Komandirovka- Naređenje za putovanje

RUSIJA

Širom SSSR-a bilo je na milione lutajućih demobilisanih vojnika koji su se potucali okolo u potrazi za boljim životom. Izgleda da je težnja većine bila ne vraćati se u mesto odakle su bili mobilisani. Nakon što su videli druge države po Evropi, u većini ovih ljudi rodio se nemir, razočaranje i želja da potraže nove prostore za bolju egzistenciju. Ovakav prizor ponavljao se po svim većim železničkim stanicama u SSSR-u. Njihove diskusije i zapažanja bile su za mene značajne informacije. Prvi put od našeg dolaska, video sam pravu sliku SSSR-a. Naučio sam od ovih momaka kako se ulazi u voz bez karte, jer to je bio način na koji su putovali svuda po zemlji. Uz mali mito moglo se ući u voz kojim sam hteo da putujem. Kondukteri su bili slabo plaćeni i koristili su svaku priliku da nešto zarade.

Dobio sam informaciju da ako želim da stignem u Kislovodsk moram uhvatiti voz koji je saobraćao na relaciji Moskva-Tbilisi (Tifilis)¹⁵¹ i posle otprilike 20 sati putovanja trebalo je da sidjem na stanicu Mineralni Vodi. Odatle sam mogao da koristim lokalni električni voz koji je redovno saobraćao između Min-Vodi i Kislovodska. Dobio sam savet da će 30 rubalja biti dovoljno za podmićivanje. Imao sam kod sebe 50 rubalja, što je bilo dovoljno da se nekako snađem. Smotao sam 30 rubalja u dlan šake i čekao na voz koji je upravo trebalo da stigne. Kondukter je stajao na vratima vagona i kad je zatražio kartu dao sam mu novac. Oklevao je za trenutak a onda je rekao, »ulazi«. Bio sam u vozu;

151 Tbilisi (Tifilis): glavni grad Gruzije. Republika Gruzija nalazi se na istočnom delu Crnog mora na južnoj strani Velikih Kavkaskih planina. Gruzija se prostire na površini od oko 69 700 kvadratnih kilometara.

imao sam sreću da naletim na izrazito pohlepnog konduktera koji me je pustio da uđem za tako malu svotu. Bio je to „opšti vagon“¹⁵² u kome sedišta nisu bila rezervisana i u koji su mogli da se natrpaju putnici kao što sam bio ja. Kondukter mi je prišao i rekao mi da moram da budem spreman da se sakrijem kada naiđe kontrolor. Rekao mi je da moram da ustanem i pređem u onaj deo koji je kontrolor već prošao, a da će me on na vreme upozoriti kad moram da se premestim. Ako to ne uspe biću primoran da siđem na sledećoj stanici, a on će možda biti kažnjen. Bio je to rizik za obojicu nas. Ali, činjenica je bila da je kontrolor retko proveravao konduktore. Srećom, niko nas nije uznemirio u toku celog puta.

U ruskim putničkim vagonima nije bilo dovoljno vazduha. Prozori su bili od dvostrukog stakla, hermetički zatvoreni, radi zaštite od hladnoće. Na glavnim stanicama, putnici su silazili da uzmu vrelu vodu za pravljenje čaja. Svaka železnička stanica u Rusiji imala je na spoljnjem zidu bar jednu slavinu sa kipućom vodom, s natpisom „Kipiatok“. Za spravljanje čaja bila je potrebna

152 Železnica u Rusiji imala je tri različite kategorije vagona:

U „luksuznom mekom vagonu“ svaki kupe imao je četiri tapacirana sedišta i dva tapacirana ležaja, tako da je svaki putnik mogao udobno da sedi ili leži, a sedišta su bila numerisana i u jednom kupeu je moglo da bude samo četvoro putnika.

U „običnom tvrdom vagonu“ sedišta i ležajevi bili su od drveta, a svaki kupe je imao osam sedišta i dva ležaja iznad njih. Sedišta su bila numerisana i karte su imale rezervaciju.

„Opšti vagon“ bio je isti kao i „običan tvrdi vagon“, samo što sedišta nisu bila numerisana i svako ko je bio u vagonu mogao je da sedne gde ima mesta. To je često stvaralo gužvu.

Putnici su na stanici dobijali „komposter“, pečat na voznoj karti, tj. broj vagona u koji su smeli da udju i broj rezervisanog mesta.

RUSIJA

samo šolja i nešto čaja, a besplatne vrele vode bilo je na svakoj stanici. Obično se čaj pio bez šećera, ali ako ga je bilo, bio je dobro došao. Nisam imao ni šolju niti čaj, ali bilo je dobrih ljudi koji bi mi pozajmili svoju šolju, pa sam mogao bar da utolim žeđ. Nisam imao ništa ni za jelo, ali jedan dan gladovanja može da se podnese. U svom životu iskusio sam dugotrajna gladovanja, tako da ovo nije bilo ništa, naročito posle dobre šolje vrućeg čaja. S vremena na vreme, putnici su mi davali pomalo od svog čaja, tako da sam mogao da ga dodam vrućoj vodi i da se lepo osvežim toplim napitkom.

Putovanja vozom u evropskom delu Rusije trajala bi po nekoliko dana, a trebalo je čak i do mesec dana da se stigne do istočnih granica SSSR. Posle 20 sati putovanja, stigao sam do mog odredišta, Mineralni -Vodi. Bilo je već kasno po podne, kada sam stigao i popeo se na električni voz za Kislovodsk. Ovde nije bilo nikakvih restrikcija, kao na tramvaju, jednostavno sam kupio kartu i vozio se nekoliko stanica od Mineralnih Voda do Kislovodska.

Električni voz bio je pun mladih univerzitetskih studenata koji su se vraćali kući. Bili su bučni i bezbrižni, veselo su razgovarali. Prepoznao sam medicinske nastavne predmete o kojima su razgovarali. Bili su to predmeti koje sam i ja započeo na mojim studijama pre četiri godine, pre ovog krvavog rata. Koliko je sve to daleko od mene, kako nedostižno! Evo me, daleko od svog zavičaja, u stranoj zemlji, na obuci za vojnog pilota, zanimanje koje ne bih izabrao, ni u najgorem snu. Za trenutak mi je bilo žao samog sebe, želeo sam da budem tamo odakle sam pošao tog fatalnog

šestog aprila 1941. godine. Čak i kada završim obuku i vratim se u Jugoslaviju, moj život više nikada neće biti isti.

Bio je već mrak kada sam stigao u Kislovodsk. Adresu sam znao i lako je našao, pozvonio sam znajući da sam dobrodošao. Raisa je odgovorila. Video sam je kako otvara prozor na prvom spratu i pita ko je. »Ja sam, Ivan, možeš li da poveruješ?« Čuo sam njen uzbuđen glas, sišla je u tren oka na ulicu dočekavši me sa suzama i radošću. Oboje su me veličanstveno dočekali, a usledila je i veličanstvena večera. Osećao sam se kao kod kuće kad sam im prešao prag. Bio sam ispunjen prijatnim osećanjem, i nisam to hteo ničim da to pokvarim. Bio sam zahvalan da sam našao prijatelje kod kojih mogu da ublažim moju usamljenost.

Sutradan Sergej je otišao na posao, ali Raisa je ostala kod kuće. U Rusiji ako ti nije bilo dobro, nisi mogao da izostaneš sa posla, čak ni jedan dan, bez odobrenja „felšera“¹⁵³ koji bi došao u kuću da odobri odsustvovanje, čak i ako je pacijent bio lekar (vrač¹⁵⁴). Raisa je pozvala felšera i dobila dva dana poštete, na osnovu izmišljene bolesti.

Stanovali su u kući jednog kolege kardiologa, koji ih je primio kod sebe dok ne dobiju sopstveni stan od bolnice. U Rusiji se stan nije mogao iznajmiti; mogao si dobiti samo „stambeni prostor“ u nekoj od državnih zgrada. Veličina tog „stambenog prostora“ (to se zvalo „žil ploščad“), strogo je zavisila je od broja članova porodice. Ako si imao sreće da dobiješ stan, onda si morao

153 Obučeni bolničar

154 Vrač: naziv za lekara u Rusiji.

RUSIJA

da ga deliš sa još jednom porodicom. Obično je trebalo čekati godinama dok se stan dobije. Pokrovski su imali prijatelje koji su mogli da ih prihvate samo privremeno.

Dobro sam se ispavao te noći i probudio kasno. Raisa je bila u sobi i sedela pored mene na krevetu. Objasnio sam joj da je naš odnos, onakav kakav je bio ranije, završen i da gajim veliko poštovanje prema njenom mužu, koji o meni brine kao svom najboljem prijatelju. To joj se nije dopalo, ali se nije protivila. Dugo smo razgovarali o mojoj prošlosti i o mojoj budućnosti.

Insistirala je da podnesem molbu za prijem u vojnu akademiju u Moskvi i rekla da bi mi ona i njen muž mogli biti od velike pomoći. U to vreme govorio sam tečno sedam jezika, što bi bila velika prednost ako bi želeo da radim u diplomatskoj službi. Nisam imao nikog ko bi me materijalno pomogao da završim studije medicine ili nešto drugo. Obzirom na situaciju u kojoj sam se nalazio, ovo nije bila ponuda koju je lako odbaciti. Izgledi da završim studije na vojnoj akademiji u Moskvi zavisili su u velikoj meri od odnosa koji će se razviti između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza nakon završenog rata.

Saglasio sam se da pokuša, mada sam znao da ona, zapravo, žarko želi da me na neki način veže uz sebe. Divila se moskovskom životu, Boljšom teatru, muzejima u Moskvi, moskovskom metrou i uopšte svemu što je Moskva imala. S druge strane, mrzela je Lenjinov mauzolej, komunistički režim i njegove institucije, aparatčike i tajnu policiju. Ponovo mi je ispričala o kolektivizaciji u Rusiji i o Staljinovom prisilnom izgladnjivanju Ukrajine. Dva dana su prošla vrlo brzo i trebalo je da krenem.

Sutradan, u posetu im je došao prijatelj, pijanista iz Moskve. Uveče smo otišli na koncert.

Sledećeg popodneva morao sam da se ukrcam na voz za Krasnodar. Sergej Mihailovič je uspeo da mi nabavi pravu voznu kartu sa *komposterom*¹⁵⁵, tako da sam mogao u povratku udobno da putujem. Ali nije bilo tako. U Mineralnim Vodama saznao sam da voz za Krasnodar kasni nekoliko sati. Bilo je previše hladno da bih mogao da čekam na peronu, pa sam ušao u staničnu čekaonicu, prateći obaveštenja o dolasku vozova. Ozvučenje je bilo jako loše, jedva je moglo ponešto da se razume. Nisam čuo da je voz Tbilisi-Moskva stigao u stanicu. Čuo sam samo obaveštenje o njegovom polasku i, dok sam istrčao na peron da uđem, voz je već ubrzano napuštao stanicu. Tužno sam gledao kako zadnji vagon nestaje u daljini i nisam mogao baš ništa da učinim. Sledeći voz je išao je tek nakon 48 sati. Morao sam da izaberem: da čekam na stanici ili da se vratim u Kislovodsk i provedem još dva dana kod Pokrovskih. Odlučio sam da odem kod njih.

Ispostavilo se da Sergej nije mogao da mi nabavi drugu kartu. Morao sam da se oslonim na moj *nepošten* sistem, ali ovog puta nisam imao sreće. Četrdeset osam sati kasnije, ponovo sam bio na stanici Mineralni Vodi. Pokrovski su mi dali nešto para. Uhvatio sam voz, ali ovog puta nisam mogao da sedim u vagonu. Morao sam da se skrivam u odeljku za ugalj pored peći koja je služila za grejanje voza (svaki vagon u ruskim vozovima imao je svoj sopstveni sistem grejanja). Najgore je bilo to što me je konduker, s

155 Štambilj na karti, koji se mogao dobiti samo ako je bilo mesta u vagonu u određenom vozu.

RUSIJA

vemena na vreme, kad god je očekivao nailazak kontrolora, isterao iz vagona. Tada sam morao čitave sate da provodim stojeći na prelazu između dva vagona. Gledajući u tračnice pod sobom i držeći se za šipke vagonске ograde, smrtno sam se smrzavao. Tek mnogo kasnije, nakon tih događanja, shvatio sam, zapravo, kakvim sam sve kobnom rizicima tada bio izložen. Kad danas razmišljam o tome, prosto se užasavam: kako sam tako olako mogao da rizikujem život, a bez nekih opravdanih razloga? Napokon, posle dvadeset sati provedenih na nogama, bez vode, bez hrane i bez sna, izložen vetru i hladnoći, stigao sam na stanicu Krasnodar, odakle sam mogao da uhvatim lokalni voz za selo Korenovska. Morao sam da sačekam još deset sati do polaska voza, a zatim i dodatnih pet sati u putovanju do mesta. Tada sam dobro naučio lekciju: da nikada više, pod takvim uslovima, ne krećem na put. Što se, pak, izostanka sa letenja tiče, *zvanično*, bio sam u bolnici u Armaviru, a, na moju sreću, niko nije proveravao kada sam odatle otišao. Oslonio sam se na rusku aljkavost.

Međutim, nisam ostao dosledan. Otišao sam i po drugi put u Kislovodsk, ali ovog puta da se, pre povratka u Jugoslaviju i napuštanja Sovjetskog Saveza, oprostim od Pokrovskih.

Nakon prvog odlaska u Kislovodsk, shvatio sam da me prati NKVD¹⁵⁶, jer je felšer, koji je služio doručak pilotima, počeo da mi postavlja brojna provokativna pitanja. Doručak je deljen iz kamiona, koji su dovozili na aerodrom dok smo tamo bili na letenju. Između letova, popeli bismo se na vozilo da pojedemo svoje sledovanje, a felšeru je to bila prilika da popriča s nama. Brzo

156 **NKVD**: organizacija sovjetske tajne policije, preteča KGB-a.

sam shvatio da se iza pažnje, koju mi posvećuje, krije namera da me špijunira. Naročito ga je interesovalo imam li kakve rođake u Sovjetskom Savezu, »možda u Kislovodsku?«. Drugom prilikom, oficir obavestajac pri našoj školi, raspitivao se o meni, u mom odsustvu, kod nekolicine Jugoslovena, koji su bili sa mnom na obuci, postavljajući ista pitanja kao i felšer. Očigledno su oni mali paketi, koje sam dobijao od Pokrovskih pobudili sumnju. »Ko bi to slao pakete strancu? Mora da su u nekoj rodbinskoj vezi «.

U Rusiji su se dešavale i mnoge druge stvari, koje sam shvatio tek mnogo godina kasnije, u Jugoslaviji, nakon što sam pročitao Solženjicinovu knjigu „Arhipelag Gulag“. Shvatio sam kakva je to sreća bila što me, na putu za Kislovodsk, nije presreo neki agenat NKVD-a u civilu, strpao u zatvor, proglasio za zapadnog špijuna i otpremio u gulag. To je moglo lako da se desi svakome onome ko nije posedovao odgovarajuću legitimaciju i bez obzira na objašnjenja data prilikom ispitivanja. Nije bilo potrebno mnogo dokaza ukoliko bi agent posumnjao da je čovek špijun. Agenti su imali neograničenu moć. Za tren oka, dobijana je osuda na deset godina u gulagu. Mogao sam da budem podvrgnut i mučenju, te da priznam stvari koje nikada nisam uradio, samo zato da bi agent dokazao svoju nepogrešivost. Ja, kao stranac, nalazio sam se u velikoj opasnosti, krećući se bez odgovarajuće komandirovke. Jednostavno, u to vreme bio sam još uvek jako naivan.

RUSIJA

POGLAVLJE 22

NAŠA OBUKA

Tokom prve godine, u pilotskoj školi uglavnom smo pohađali časove teoretske nastave. Naš profesor teorije letenja (aeronautike) bio je major Dihter. Bio je niskog rasta, ali snažne građe. Na početku prvog predavanja, predstavio nam se ovako: »Zovem se Dihter, nekada, pre revolucije, bio sam radnik na dokovima u Odesi. Posle revolucije, završio sam RAB-FAC (radnički univerzitet), a prethodno sam imao završenu samo osnovnu školu. Nakon četiri godine studija, postao sam inženjer. Moj posao je da vam predajem aeronautiku. Ja sam Jevrejin. Koliko ima Jevreja među vama, molim neka ustanu«. »Ima nas dvojica«, odgovorio sam, »ja i Joško Alkalaj«. »Zašto tako malo ?« glasilo je sledeće pitanje. »Zato što smo obojica iz Beograda. Ovde malo ko zna šta se s nama desilo u Beogradu. S obzirom na te okolnosti, i dvojica je veliki broj«

U kompletnoj našoj grupi, samo smo nas dvojica imali završenu srednju školu: jedan momak koga smo zvali Uča¹⁵⁷ Mijatović i ja. On je imao završenu učiteljsku školu, što je bilo u rangu srednje škole. Ostali su završili samo osnovnu, a neki čak ni tu. Zbog toga, ne bi mogli biti primljeni u neku britansku pilotsku školu.

157 "Uča" je bilo skraćeno od "učitelj".

Dihter nas je uveravao da, obzirom da je on mogao da postane inženjer bez završene srednje škole, svako može da završi njegov kurs. »Ja ću vas učiti onako kako su mene učili, tako da ćete svi moći da savladate gradivo ovog kursa, bilo da ste obrazovani ili neobrazovani«, rekao je. Nisam mu verovao, ali kada sam kasnije učio aeronautiku na Univerzitetu u Beogradu, često sam se setio onog što sam naučio od Dihtera, i to je još uvek imalo smisla za mene. Dihter je bio neobična ličnost, njegova predavanja bila su začinjena duhovitim šalama; uspeo je da nas sve obuči, čak i one koji su imali najmanje obrazovanje. Kasnije sam video da je on bio zaista dobar predavač. Spomenuo sam njega upravo zbog toga što je bio nesvakidašnja ličnost.

Nakon što je KVASP rasformiran i pripojen Pilotskoj školi u Armaviru, i on je bio tamo premešten. Prilikom mog prvog odlaska u armavirsku vojnu bolnicu, rešio sam da ga posetim i oprostim se s njim. Živeo je u neuglednoj kućici, koju su delile tri porodice. On i žena stanovali su u jednoj sobi. Na prvi pogled, nisam mogao da verujem svojim očima. Nameštaj im se sastojao od jednog velikog stola, prekrivenog gomilom knjiga, u totalnom neredu, jedne drvene klupe i kreveta. Pod je bio od golih dasaka, a krevet od običnog gvožđa, sa ponjavama koje su služile kao posteljina. Žena je bila u krevetu, očigledno bolesna. Između prozora i vrata nalazili su se, na zategnutom kanapu, obešeni klipovi kukuruza. U jednom uglu sobe nalazila se još jedna gomila zrelog kukuruza u klipu.

Pitao sam se da li je to dom jednog inženjera? Ponudio me je da sednem na klupu i pokušavao je da bude ljubazan. Prozborio

RUSIJA

sam par reči s njim, a zatim otišao, s čudnovatim osećanjem odvratnosti. Moj profesor je živeo kao svinja, a navodno je bio intelektualac. Bio sam apsolutno razočaran. Da li je u pitanju bio nedostatak kulture ili ga je siromaštvo primoravalo da tako živi? A onda sam se setio i jedne lekarke, specijaliste neurologa. Bila je član lekarske komisije, koja nas je pregledala pošto smo stigli u pilotsku školu. Viđao sam je kako nosi vedro s pomijama iz naše školske kuhinje. Čuo sam da gaji svinje, ne bi li povećala svoje prihode. Jeste bio je rat, ali, ipak, teško mi je bilo da prihvatim da je gajenje svinja posao za lekara specijalistu. Mora da je bila u velikoj bedi.

Pošto smo završili teorijski deo naše obuke, prešli smo na glavnu stvar, letenje avionom. To je veština koja se uči individualno, jedan instruktor na jednog učenika. Prvo je trebalo naučiti osnovnu tehniku letenja. U našem slučaju, obuka se obavlja na školskom avionu UT-2. Bio je to jednomotorni dvosed, u kojem je učenik sedeo u prednjem, a instruktor iza njega, u zadnjem sedištu.

Moj prvi instruktor bio je poručnik Bakaev. Mora da je preležao male boginje, pošto mu je lice bilo puno ožiljaka. Bio je zgodan čovek. U svojoj grupi imao je nas petoricu učenika. Bio je odličan i požrtvovan učitelj. Svi naši instruktori bili su odlični. Metode su im bile specijalne, propisane, efikasne i uspešne. Za tri nedelje savladali smo osnovno letenje. Pošto smo obavili dva samostalna uzletanja i sletanja bez instruktora u avionu, mogli smo da pređemo na pravi program pilotske obuke, kao što je letenje u formacijama, akrobatika i tako dalje.

Jedanput nedeljno, dužnost mi je bila da vodim evidenciju ukupnih časova letenja svih aviona. Obično bi me tada neko od nadzornika zamolio da povećam broj sati, koje su avioni proveli u vazduhu. Posmatrao sam uzletanja i sletanja i beležio vreme, koje su pojedini avioni provodili u vazduhu, kao i vreme provedeno na zemlji (rulanje). Uveče sam morao da saberem brojke, da bi se podneo izveštaj komandi u Armaviru. Na osnovu tih brojki dodeljivali bi našoj školi benzin. Činjenica je da potrošnja goriva zavisi od opterećenja aviona i da je potrošnja benzina mnogo veća dok je avion u vazduhu nego kad je na zemlji.

Ovo sam ispričao da bih ilustrovao kako je radila birokratija u Rusiji. Beležeći duže vreme provedeno u vazduhu od stvarnog, i manje vreme provedeno na zemlji, ne samo da smo mogli da dobijemo više goriva nego smo mogli da prikažemo značajne uštede benzina. Dobivši više goriva od potrošenog, naši instruktori mogli su svakodnevno da odnesu kući punu četuricu avionskog goriva i da istovremeno budu nagrađeni za uštedu benzina. Količina ukradenog goriva bila je prilična. Oni su to gorivo koristili za osvetljenje, grejanje, i kuvanje, jer za civilno stanovništvo nije bilo snabdevanja gorivom. Nešto od toga prodavano je i na crnoj berzi. Višak koji se stvarao na ovaj način bio je dobar metod da se opljačka država. Slična tehnika bila je uobičajena i u drugim delatnostima, od sledovanja hrane do raspodele lekova. Na primer, za lečenje ozbiljnog zapaljenja pluća nije bilo dovoljno sulfatnih preparata, jer su se krali i prodavali na crnoj berzi i na bazaru za lečenje gonoreje.

RUSIJA

Svake večeri komandujući oficir je održavao sastanke na kojima je ocenjivan svaki instruktor na osnovu rezultata koji su pokazali njegovi učenici. Ako bih učinio neku grešku u toku školskog leta na obuci niko me ne bi ukorio. Umesto toga, krivica bi bila pripisana instruktoru. To se nije smatralo mojom greškom; smatralo se da je pogrešio Bakaev jer me nije dobro naučio. Bio je to veoma strog princip prema instruktoru, ali veoma efikasan. On bi se zalagao najbolje što je mogao da bi mi besprekorno izveli postavljene zadatke.

Ukoliko neko nije mogao da napreduje kako je bilo predviđeno nakon određenog broja časova letenja, bio bi izdvojen iz grupe i stavljen zajedno sa slabijim učenicima iz drugih grupa u posebnu grupu pod drugim instruktorom koji bi im onda posvetio svo potrebno vreme da uspešno savladaju gradivo. Samo je jedna stvar mogla da diskvalifikuje učenika, a to je strah od letenja. U tom slučaju student bi bio zauvek diskvalifikovan i ne bi postao pilot lovac. Imali smo samo jedan takav slučaj. U ostalim slučajevima, svakome je bila posvećivana potrebna pažnja da uspešno završi obuku.

Posle osnovnog programa obuke, morali smo da savladamo letenje na borbenom avionu JAK (naoružani lovački avion). Najpre smo morali da naučimo upravljanje, a kada smo savladali pilotiranje, usledila je intenzivna borbena obuka. Bila je to kruna našeg učenja, a ujedno i najzanimljiviji deo našeg školovanja. Morali smo da naučimo i uvežbamo sve veštine neophodne pilotu lovačkog aviona. Zahvaljujući znanju, veštini i požrtvovanju naših instruktora, svi smo se pokazali dobro. U tom periodu, moj

instruktor je bio jedan od vrlo sposobnih oficira, poručnik Korin. U Rusiji se, u to vreme, za pisanje još uvek koristilo štilo i mastionica. Moje naliv-pero bilo je prava atrakcija. Zavideli su mi na njemu. U Italiji, naliv-pero je bilo deo standardne vojničke opreme. Poklonio sam ga poručniku Korinu.

Zatim je došlo na red polaganje ispita. Iz Moskve su stigli vrhunski piloti, ljudi s velikim iskustvom. Seli bi u zadnje sedišta školskog aviona JAK, na kojima smo bili obučavani. Mi bismo seli napred i izvodili borbene letove. Odvijalo se to u okviru zamišljene bitke protiv drugog učenika, koji je takođe polagao ispit. Dobio sam odlične ocene.

Bili smo spremni za povratak u Jugoslaviju, gde ćemo da budemo unapređeni u oficire da postanemo jezgro novog Jugoslovenskog ratnog vazduhoplovstva. Kasnije, kada sam se demobilisao, iz Jugoslovenskog vazduhoplovstva i otišao u rezervu imao sam čin majora.

RUSIJA

POGLAVLJE 23

BUDIMPEŠTA

Mnogo sam slušao o Budimpešti, prestonici Mađarske. O njoj su mi pričali mama, tata, njihovi prijatelji, a najviše Balogovi. I tako, evo mene u Budimpešti, u ruskoj uniformi i bez zvezdica na epoletama, a na putu iz Rusije za Jugoslaviju.

Bili smo vojni piloti koji se, nakon školovanja, vraćaju kući. Putujemo službeno i predvodi nas ruski poručnik padobranac. Bilo nas je oko pedeset pilota, a nakon završene letačke škole. Još nismo bili proizvedeni u oficire. Do sledećeg voza za Beograd trebalo je na železničkoj stanici da čekamo najmanje dva dana. Znao sam mađarski, moj maternji jezik, pa sam bio od velike koristi ruskom poručniku. Koristio me je kao prevodioca, a te večeri rešio je da idemo u pozorište. Kupio je karte za muzičku dramu „Samrtno proleće“. Znao sam od ranije ime glavne glumice, Katalin Karadi. Pre rata sam video film istog naslova i sa istom glumicom. Sad mi je bila pružena prilika da tu slavnu i odličnu dramsku umetnicu vidim neposredno na pozornici.

Budimpešta je, nakon teških godina 1944 - 1947, bila znatno opustošena. Istini za volju, Mađarska je bila pobeđena zemlja. Rat je bio završen; „oslobodjena“ Mađarska dobila je spolja nametnuti kuministički društveni poredak. Našao sam se u Budimpešti prvi put u životu. Bilo je uzbudljivo. Okolnost da jedan

ruski vojnik tečno govori mađarski i to bez ikakvog akcenta¹⁵⁸ delovala je za Mađare neočekivano. Objasnio sam svima da su moji, majka i otac Mađari (ne spominjući činjenicu da su oboje bili Jevreji iz Mađarske). Ostavili smo naše šinjele i ruske šubare u garderobi pozorišta i tom prilikom obratio sam se garderoberki na mađarskom. Očarana i uzbuđena, rekla je: »Dobro bi bilo da su svi Rusi, koji su došli u Mađarsku, tako zlatni kao ti. Da li znaš da su sve žene bile u strahu i opasnosti da ne budu silovane?« Ruski poručnik shvatio je samo da je žena pokazala interesovanje prema meni, pa je tokom predstave pokušao da me nagovori na jedan svoj „plan“. Predlagao je da sačekamo ženu posle predstave, pa da je otpratimo njenoj kući. Kad stignemo tamo, ući ćemo s njom, na silu, ako treba. Silovaćemo je, ako ne bude htela dragovoljno da pristane. Odlučno sam odbio tako nešto. Rekao mi je da sam budala ako ne iskoristim priliku. Umesto da razmišljam o tako nečemu, upuštao sam se u razgovore i sa drugim službenicima pozorišta. Grabili su se da se upoznaju sa mnom. Svi su želeli da znaju kako sam postao ruski vojnik, gde sam rođen i tako dalje. Divno sam se zabavljao, za vreme predstave, i u toku pauze.

Dok smo se nalazili u pilotskoj školi, poručnik nam je bio nastavnik padobranstva. Zadatak da nas sprovede do Beograda, smatrao je svojom vrhunskom srećom. Dobiti dozvolu za odlazak u inostranstvo, u Rusiji se smaralo darom koji se retko dobija. I tako je rešio da maksimalno iskoristi svoju sreću. Uz neizbežno čekanje

158 Pravilan izgovor mađarskog jezika nemoguće je naučiti. To može samo neko ko je odrastao s tim jezikom ili mu je on maternji.

RUSIJA

na većim stanicama, naše putovanje trebalo je da traje najmanje dve nedelje. Bilo je to dovoljno vremena za našeg poručnika da se do mile volje zabavlja.

Kako je ranije bilo obašnjeno, u Rusiji su bila potrebna dva dokumenta bez kojih se nije moglo putovati: vozna karta i naredba za putovanje (komandirovka). Ako si imao oba dokumenta na stanici si morao dobiti »komposter«, dozvolu za ulaz u voz, pod uslovom da ima mesta. U nekim vagonima sedišta su bila numerisana, u nekima nisu, ko pre dođe njegovo je mesto. Obično su vagoni bili pretrpani, bez kompostera nisi mogao da se popneš u voz. Neki putnici su morali da čekaju po stanicama danima i nedeljama dok ne dobiju komposter.

Naša grupa brojala je pedesetak ljudi, a naš poručnik je imao odlične vojne dokumente za putovanje. Mogao je da nam obezbedi mesta u običnom vagonu gde mesta nisu numerisana relativno brzo. Čekanje je trajalo najviše dan-dva. Kad bi to sredio, pošao bi u šetnju po stanici da pronade neku zgodnu ženu, koja namerava da putuje istim vozom, ali koja nije bila u stanju da sebi obezbedi komposter. Takvoj ženi, on bi ponudio mogućnost da je prokrijumčari u voz sa našom grupom. Mi bi zauzeli ceo vagon i ne bi nikoga više pustili da uđe. U Rusiji, svaki vagon je imao svog odgovornog konduktera. Dužnost mu je bila da, nikome bez kompostera, ne dopusti ulazak u vagon. Mi bi kondukteru omogućili da se lepo odmara i spava, dok bi neko od nas, na svakoj usputnoj stanici, stao kod vrata i sprečavao da bilo ko uđe. Putnicima smo govorili da je naš vagon rezervisan samo za vojna lica. Putnici su mogli da uđu u bilo koji drugi, običan putnički

vagon, u kome rezervacije nisu bile potrebne. Tada bi naš poručnik uzimao sebi pravo da zahteva seks i navali na prokijumčarenu žensku, i to neskriveno, pred svima nama, kad god mu se prohte. Većina tih bespomoćnih žena pristala bi na takav tretman. Bilo je to bolje od beskonačnog čekanja na stanicama, uz vrlo malo nade da dobiju neophodan komposter.

Putovali smo prema Zemunu, u Glavni štab vazduhoplovstva nove Jugoslavije. Stigli smo tamo negde oko podne. Trebalo je da popunimo gomilu formulara o sebi, o svom kretanju, počev od prvog dana stupanja u partizanski pokret Jugoslavije. Na taj način smo, zapravo, dali osnovne, početne podatke naših budućih dosijea, to jest personalne dokumentacije pripadnika Jugoslovenske Armije. Dobili smo platu, prvu od trenutka stupanja u partizane, tronedeljno odsustvo i besplatnu voznu kartu za mesto koje smo izabrali. Imao sam dve adrese, na kojima su me čekali raširenih ruku. Bili su to: moj ujak Marton u Novom Sadu i moj stric Ižo u Šidu. Obojica su, kao vojni zarobljenici u Nemačkoj, preživeli i rat i „holokaust“. Njih je delimično štitio međunarodni zakon o ratnim zarobljenicima. Od ranije sam se dopisivao sa Martonom, a do Novog Sada nije trebalo daleko putovati. Rešio sam da najpre posetim Martona.

EPILOG

POGLAVLJE 24

POSLE PEDESET GODINA

Ove redove ispisujem 1993. Imam sedamdeset jednu godinu i živim u SAD.¹⁵⁹ Protekla je čitava večnost od mog dvadeset prvog rođendana, kada mi je bila pružena prva prilika da napustim Evropu i da postanem državljanin Amerike. Ali, tada je moj život krenuo drugačije.

Gledajući unazad, pitam se: da li je bilo pametno proživeti sve što je usledilo ili je još tada trebalo da odem u SAD ? U to vreme, bio sam uveren da je ostanak u Jugoslaviji jedini put kojim sam želeo da krenem. Danas mi to više ne izgleda pametno.

Čim se rat završio bilo mi je jasno da sam izgubio sve što mi je bilo drago. Nisam mogao da plačem a nisam mogao ni da se svetim. Pokušao sam da oprostim i da zaboravim. Ali nisam ni oprostio ni zaboravio. Što sam stariji sve više o tome mislim.

Prve izbeglice iz Poljske video sam 1939. Usledio je pad Francuske, pa vazdušni napad na Englesku, a onda je došao red i na nas. Jugoslavija se raspala kao kula od karata. Morali smo da se suočimo sa nemačkom okupacijom. Moj tata je imao izreku: : »supa se ne jede tako vruća kao kad se kuva«, ali nije bio u pravu. Kad

159 Marta 1993, preselio sam se u SAD, kako bih bio uz svoga sina Igora i njegovu porodicu. U Australiju sam se vratio jula 1998.

EPILOG

smo je jeli bila je kipuća. Bilo je očevidno da su Nemci sprovodili svaku reč koju je Hitler izgovorio. Gde god su mogli da nas nađu ubijali su nas. Nemci su nas proglasili za svog neprijatelja broj jedan.

Radio si celog života da stvoriš svoje ognjište i da obezbediš svoju starost. Stvorio si porodicu i stekao prijatelje. Nemački nasilnici u uniformama prodiru ti u kuću i nateran si da je napustiš u roku od 30 minuta, neznano kuda. Izbačen si sa celom porodicom, uključujući nemoćne, bolesne, stare i decu. Izlaziš iz svoje kuće, i nosiš to što si mogao na brzinu da zgrabiš, da se više nikad ne vratiš. Nemaš pojma da će ti kuća biti prodana na licitaciji i da su ti oteli sve što imaš. Moraš da predaš ključeve svoje kuće. Zaključavaju ti kapiju i stavljaju pečat na bravu. Izbacuju i tvoje malo slatko psetance. To je jedini živi stvor koji plače za tobom. Životinja cvili i ne prestaje dok je ne ubiju. Jadna životinja ne razume okrutnost ljudi.

Nakon četiri meseca, formiran je ženski logor „Sajmište“ kod Zemuna. Tu su pre rata održavane međunarodne sajamske priredbe. To je postala mašina smrti. Trebalo je da sve te žene tamo umru pre proleća 1942. Imale su samo tanku ćebad za zaštitu od ciče zime. Bez sapuna i peškira, bile su pune vašiju. Morale su da rade po ceo dan, dok su ih hranili čorbom od otpadaka. Istovarivale su drva, koja su bila namenjena nekoj nemačkoj okupacionoj ustanovi. Ruke su im bile s otvorenim ranama, otekle i smrznute. Njihovu patnju teško mi je zamišljati. Moja baka, moja mama, moja sestra i sve njihove prijateljice bile su tamo. I danas mislim na lica

tih žena. Koliko je dana trajalo mučenje, dok im duše nisu napustile tela? Svakoga dana kamionima su odvoženi leševi na nepoznata mesta, u masovne grobove.

A gde su bili njihovi sinovi, očevi, braća i muževi? Nisu bili daleko, u drugom logoru smrti, zvanom »Topovske šupe«. No, ne zadugo. Streljanja su vršena svakoga dana, negde nedaleko od logora, u grupama od stotinu ili dve stotine. Većina ih je bila streljana pre nego što su im žene isterane iz beogradskih stanova. Jedan od njih je pokušao da pobegne. Uхватili su ga i obesili nasred logora, da svi vide. „ Ne pokušavaj bekstvo“ bila je poruka. Bežali ili ne, sudbina im je bila ista. Biti streljan ili obešen, u čemu je razlika? Moj tata je tu poginuo. Moj ujak je tu ubijen. Od septembra 1941. do januara 1942, svi moji sestrići i drugovi su tu usmrćeni. Mogu li da zaboravim? Mogu li da oprostim? Bili su to lojalni i poslušni građani. Na vlasti su bili kriminalci. Sprovodili su „*red i zakon*“, nemački zakon, Hitlerov zakon.

Bilo je to sprovođenje rasizma, na bazi zakona koje su Nemci stvorili za svoju vladavinu svetom. Međutim, otvorena brutalna mržnja nije uspela. Svet se odupro nacističkoj Nemačkoj, svet ju je pobedio. Stigli su oslobodioci, crvene zastave, i crvene zvezde, Tito, Partizani, i crvena armija. Pod vođstvom druge ideologije, nastala je nova vrsta »ozakonjenog« nasilja. Počela je mirnodopska ofanziva. Bombe su prestale da padaju, na videlo su izašli novi nasilnici i dodali uvrede na rane.

Tokom rata, borio sam se na strani Titovih partizana, na ispravnoj strani. Borba se pretvorila u krvavi građanski rat, ispod vela mnogobrojnih parola o oslobođenju. Bila je to borba za vlast

EPILOG

protiv predratnog poretka. Obećanja su privukla liberale i demokrate da se pridruže borbi Komunističke i Socijalističke partije. Na kraju rata vlast je prigrabio Tito u ime Komunističke partije.

»Oslobođenje« je nastupilo dok sam ja još bio u Rusiji. Bio sam tamo do kraja decembra 1946. U zemlju sam se vratio januara 1947. Dok sam bio odsutan, uspostavljena je vlast komunista-socijalista. Morao sam da se uklopim u tu situaciju.

Bio sam bez svoje porodice više od šest godina. Da je ijedan od njih ostao u životu čuo bih za njega. Samo su trojica mojih rođaka preživela: brat mog tate (godinu dana stariji od njega) i dva mlađa brata moje mame (mlađa od nje 10 i 7 godina). Do danas su umrli i oni. Posle rata imao sam 24 godine i postao sam pilotovac u Vazduhoplovstvu Jugoslovenske narodne armije.

POGLAVLJE 25

PRAVDA

Bio je 15. decembar 1993, kada je u 2:40 popodne, zazvonio telefon. Sačekao sam da se završi automatski tekst sa telefonske sekretarice. Zatim sam čuo ženski glas na nemačkom. Podigao sam slušalicu.

Predstavila mi se kao novinarka iz Beča, Erika Wantoch. Radila je za „Profil“, časopis koji je objavljivao priloge o životima ratnih zločinaca. Rekla mi je da je sa mojim drugom Pajom Cinerom razgovarala o „Egonu“, nemačkom komesaru za Jevreje tokom 1941. u Beogradu. Sve dok mi ona nije rekla, ja zapravo nisam znao da je Egonovo prezime bilo Sabukošek.

Erika mi je objasnila da Egon radi kao zubni lekar u Gracu, u Austriji i da su ga nedavno uhapsili. Čula je od Paje Cinera da je Egon meni pomogao u Beogradu, dok je bio komesar za Jevreje, i da ona Erika želi da o tome sazna nešto više. »U čemu je bila ta pomoć« pitala je. »Zašto vas to zanima« upitao sam. »Zato što pišem članak o Egonu u časopisu „Profil“« odgovorila je. »Kako ste došli do moje adrese i do broja moga telefona? Možda od Cinera?« »Ne, rekao mi je da ne zna. Dobila sam vašu adresu od Luci Petrović-Mevorah kad sam odlazila u Beograd«.

»Da, po mojoj oceni učinio mi je dobro delo. Pustio me je da odem sa Tašmajdana i dozvolio da provedem van logora 3 nedelje«. Insistirala je na detaljima, kao na primer tačan datum. Nisam mogao da se setim. Rekao sam joj, da u to doba, ako ti

EPILOG

Nemac nije naneo zlo, to se moglo smatrati dobrim delom. Mi smo svi bili određeni za likvidaciju i ljudi na vlasti su to znali.

Egon, nemački funkcioner sa anđeoskim licem, govorio je tiho, slušao strpljivo i nije se služio uobičajenom nemačkom drskošću i osionošću. Ja nisam imao prilike da lično razgovaram sa njim, ali sam imao prilike da vidim kako razgovara sa drugima. Erika me je molila da se setim datuma ili makar meseca kada me je pustio sa Tašmajdana. Imao sam utisak da ona pokušava da čuje neku pohvalu za Egona. Možda je tragala za materijalom koji bi mogao da ga prikaže u pozitivnom svetlu. Razmišljao sam. Znao sam samo da je za vreme okupacije 1941. nemački komesar za poslove u vezi Jevreja u Beogradu bio Egon.

Nakon telefonskog razgovora koji je trajao sat i po, i koji me je podsetio na najbolnije trenutke tokom holokausta, bio sam sasvim iscrpljen. Zašto? Zato što je taj razgovor dirnuo najdublju ranu u mom srcu, fatalnu grešku moga oca, u trenucima nastojanja da mene spase. Satima sam plakao, a da nisam osećao olakšanje. Osećao sam se sasvim bespomoćnim. Nisam mogao ničim da ublažim moj bol niti je ma koga bilo da me uteši. Plakao sam sve dok više nisam imao suza i dok mi se duša nije potpuno skrhalo.

Obožavao sam svog oca, i izgubio sam ga. Kad o tome mislim, briznem u plač. Izgubio sam ga dok je pokušavao da mi pomogne, a ja nisam bio u stanju da pomognem njemu. U tim teškim trenucima doneo sam odluku da moram da preživim. Tuga u meni nije nikada prestala. Muči me i sada. Pitam se: zašto nisam izabrao varijantu da umrem zajedno s njim. Osećam se krivim, kao da sam ga izneverio. To je košmar koji me prati celoga života.

Priča o Egonu Zabukošku pojavila se u časopisu „Profil“ 21-og maja 1994, 53 godine nakon tih događaja. To je priča koju treba pročitati i razumeti. Mada je bio saučesnik u zločinu uništavanja Jevreja Beograda, Srbije i Banata, on ne samo da je slobodno obavljao svoju lekarsku praksu, nego je postao i imućan. Nije bio sprečen da nastavi svoj život posle rata. »Pravedno« mu je »sušeno« kad je nakon šest nedelja ispitivanja pušten na slobodu. »Krivica nije mogla da se dokaže« Dokazivao je da on »nije odlučivao« bio je samo primoran »da izvršava naredbe!«.

Po poreklu Slovenac živeo je u Gracu. Kad su Nemci zauzeli Austriju 1938. prešao je u Beograd. Nakon toga prihvatio se da bude nemački špijun i » sluga Gestapoa«. Aprila 1993. sudije su odlučile da prekinu istražni postupak o Egonovim kriminalnim radnjama i da optuženog (zbog bolesti) puste na slobodu. Sabukošek je bio jedan od mnogih hiljada ratnih zločinaca koji su prošli nekažnjeno. Ponudio sam sebe za svedoka optužbe ali nisam imao prilike da to budem. Martiri su mrtvi. Oni ne govore. Većina krivaca bila je opravdana pred „sudovima“ koji su im bili naklonjeni. Umesto proganjanja krivaca Nemačka je ponudila nešto odštete osiromašenim žrtvama nacizma da bi olakšala savest svoje ratne generacije. Istovremeno Nemačka je uspela da ne uključi veliku većinu žrtava. Pre svega Nemačka je odbila kompenzaciju svima onima koju su uspeli da se priključe borcima protiv tiranije Nacizma. Isto tako odbili su da obeštete one koji su proveli manje od šest meseci u nekom od nemačkih logora. Primera radi u koncentracionom logoru Topovske Šupe likvidirali su sve zatvorenike u roku od četiri meseca od osnivanja logora. Ni jedan

EPILOG

od zatvorenika ni u kom slučaju nije mogao da preživi duže od četiri meseca. U stvari iz logora Topovske Šupe niko nije preživeo, sem mene i još jednog zatvorenika.

SLUČAJ DR HIPŠA

Doktora Hipša sreo sam nakon rata u Vršcu, dok sam išao od željezničke stanice prema centru grada. Stanovao je negde na sredini glavne ulice (pre rata: ulica Kralja Aleksandra).

Iznenadio sam se kad sam ga sreo, jer posle rata svi Nemci koji nisu prethodno bili pobjegli, deportovani su u Nemačku. Još pre rata bili su nam neprijatelji »Peta kolona« koja je špijunirala za Nemačku. Za svoju odanost nacizmu bili su nagrađeni. Mogli su da osnuju svoju autonomnu nemačku pokrajinu čim je Jugoslavija kapitulirala.

Tankred, njegov sin, kao i svi ostali moji školski drugovi Nemci, verovatno je dobrovoljno stupio u Nemačku vojsku, da se bori za slavu i pobjedu Nemačke. Kako to da je Tankredov otac ostao u gradu, slavodobitno me pozdravljajući, kao da mi je najbolji prijatelj ? »Hej, Ivane, kako si? Nisam te video celu večnost. Odlično izgledaš. Šta mi radiš ovih dana?« pitao me oduševljeno, kao da nikada nije bilo rata koji je uništio vršačke Jevreje i upropastio živote onih koji su preživeli. Zurio sam u njega i promućao nešto kao odgovor, istovremeno pitajući ga gde je on bio za vreme rata ? I on je bio jedan od onih koji, za vreme okupacije nisu hteli da priznaju da nas poznaju ili da priznaju da su imali ikakva posla sa Jevrejima. Bujicom reči pokušao je da mi objasni

kako je on, pred sam kraj, shvatio kako će Nemačka da izgubi rat, tako da je morao da pređe *na našu stranu*. Rekao mi je da je u partizane stupio u toku poslednja tri meseca rata. »Pohvalno« reкао sam, »sad ste jedan od nas, koji smo pobedili u ratu i koji se sada borimo za novu Socijalističku Narodnu Republiku Jugoslaviju«. »Razume se da jesam«, odgovorio je, »i još uvek radim u svojoj ordinaciji, operišem kao i ranije. Sva moja oprema je sačuvana, moj rentgen aparat, svi moji instrumenti«.

Pomislio sam: dobro izvedeno, kakav podlac! Lukava lisica, znao je kako da izbegne teška vremena, sačuva imanje i ponovo ispliva na površinu. Mrzeo sam način na koji se smejavao, široko razvučenih usana i, kao i ranije, pun sebe. U stvari, on je bio prijatelj moga strica, brata moga tate, dr Ižo Singera iz Mariolane (Plandište). Nije bilo ni pomena o mojoj porodici, niti o tragediji, samo: pogledaj me, ja sam dr Hipš, meni je dobro i ništa mi se nije desilo. Bio je arogantan. On se snašao i njega se drugo nije ticalo.

Dolazio sam u Vršac nekoliko puta i pokušavao da spasem tatin rentgen aparat. Jasno se sećam kako su ga Nemci demontirali i odneli. Nakon oslobođenja, tatin rentgen postao je »narodo dobro« u antituberkuloznom dispanzeru, dok je aparat dr Hipša još uvek pripadao dr Hipšu. Podneo sam molbu Narodnom odboru grada Vršca, zahtevajući povratak tatine imovine zakonitom nasledniku. Morao sam da dokažem na sudu da je to zaista bio aparat moga tate, ukraden iz njegove ordinacije prvih dana nemačke okupacije. Uspeo sam da od predstavnika Simensa¹⁶⁰ dobijem kopiju

160 Rentgen aparat bio je proizvod nemačke firme SIMENS A. G.

EPILOG

dokumenta o isporuci aparata, sa tačnim serijskim brojem i da dokažem da je taj aparat zaista bila svojina moga oca. Nije mi pomoglo. Sud je odlučio da je rok prošao i da je prekasno da tražim imovinu. Aparat »pripada Odboru za narodno zdravlje« i neophodno im je potreban. Činjenica da sam od moje porodice jedini u životu i da sam žrtva fašizma, nije pomogla. Činjenica da su nam Nemci sve oduzeli bila je nebitna. Moj doprinos oslobođenju zemlje nije uzet u obzir, ali dr Hipšov doprinos jeste. On je sve svoje sačuvao. Samo toliko o »pravdi!«.

SLUČAJ

MIHAELA RITHENA

11. novembar 1965.

*Ministarstvu Pravde
Bon, Zapadna Nemačka*

Poštovana gospodo,

Pre svega, želim da se predstavim. Ja sam sin dr Josifa Singera, koji je živeo u Vršcu, Banat, Jugoslavija, sve do početka Drugog svetskog rata. U to vreme, nacisti su uhapsili, deportovali i ubili celu moju porodicu. Ja sam jedini ostao u životu.

U Vršcu je živeo jedan mali neznatan bankarski činovnik po imenu Mihael Rithen. Čim su Hitlerove armije zauzele grad, Rithen je postao šef takozvanog Komesarijata za Jevreje.

Za vreme nacističke pljačke jevrejske imovine, Rithen je uspeo da dobije lavovski deo. On je lično noću sprovodio »inventarisanje« najvećeg dela tih dobara. Veliki deo predmeta od vrednosti i nakita dospelo je u Rithenov džep. Ali to nije bilo dosta. »Kupio je« jednu od najlepših kuća u gradu. Kuća je pripadala ubijenom Jevrejину, Stevanu Holenderu. Ugovor o prodaji potpisao je, u ime mrtvog vlasnika, nemački komesar oblasti Veliki Bečkerek

EPILOG

(Petrovgrad u Banatu).

Moji roditelji posedovali su, blizu sela Dobričeva, imanje od 70 lanaca, koje je Mihael Rithen takođe »kupio« od nemačkog komesara za jevrejska pitanja.

Evo razloga što ovo pišem. Mihael Rithen je umro u Nemačkoj, u gradu Karlsruhe. On je bio prvi u automobilu, kada se iz Banata bežalo u Nemačku. Napustili su svoje sugrađane da snose posledice nacističkih zločina. Čujem da udovica gospodina Rithena, Carolina Rithen, koja je iz prve ruke znala za mahinacije i krađe svoga muža, zahteva ratnu odštetu za svoje »gubitke«. Kad bi joj Nemačka država dala odštetu, bila bi to uvreda i nepravda pred Bogom i ljudima. Ovo pišem u nadi da to sprečim. Treba isto tako spomenuti da je Rithenova pljačka i krađa bila prevelika i za naciste. Rithen je 1944. bio uhapšen i proveo je nekoliko dana u zatvoru, međutim, ostali lopovi iz njegove grupe intervenisali su i oslobodili ga.

Ako je potrebno podneti više dokaza, molim pišite mi.

Sa punim poštovanjem

Ivan Singer

POGLAVLJE 26

ŽIVE SAMNOM U MOJIM USPOMENAMA

Svoj život vidim kao kalendar iz kojeg je, dan po dan, istrgnuto osamdeset dve godine. Preostaje još niz neznanih godina, koje će takođe da budu istrgnute i prepuštene sećanjima na moju prošlost. Kada i poslednji datum bude otepljen, umreću, a onda moga kalendara više neće biti. Jedino će sećanja ostati, i to samo ona najsnažnija i koja sam zabeležio. Sve ostalo će da nestane u nirvani vremena, prostora i energije. Smatram da je moj život značio nešto za mene i za one koje sam voleo, za razliku od života slavnih i istaknutih koji borave u svetlu istorije, nauke i umetnosti.

Ponosim se svojim poreklom od predaka jevrejske vere, koji nisu verovali u pravdu i zakone ljudi. Nasuprot tome, judaizam drži do toga da se mora poštovati Božji zakon, obznanjen ljudima u Starom zavetu i izražen u deset zapovesti Božjih. U svega stodvadeset reči Božji zakon obavezuje vernike načinu života koji ne ugrožava nikoga i ima smisla za svakoga. Ja nisam pobožan, ali verujem da ljudsko mišljenje ne predstavlja vrhunsko dostignuće ili njegov krajnji oblik. Postoji nešto izvan našeg razumevanja u dimenzijama koje su nam nedostupne. Uveren sam da je suština života jednostavna, kad bi se mogla sagledati u njenoj sopstvenoj dimenziji koja je smrtnicima nedostupna. Verujem da tu počinje carstvo Božje.

Pamtim lik jedne moje drugarice, devojke nešto mlađe od mene. Pomagao sam joj u matematici. Privlačila ju je i opčinjavala

EPILOG

lepota dobro razvijenog muškog tela jednog našeg školskog druga. Imala je pegice na lepuškastom licu i nešto malo razređene zube. Bila je malo debeljuškasta. Bila je Jevrejka i morala je da plati životom čim su Nemci osvojili njen rodni Osijek u aprilu 1941. U ime »pravde« obesili su je. Bila je obešena zbog onog što je bila, za greh što se rodila. Zvala se Lici Kadelburg. Izbrisana je iz sećanja ljudi osim moga. Ali možda, možda je se sećaju dvoje ili samo još jedan. Koliko? Koliko je takvih kao ona nestalo u toku grozota 1941. Ne volim o tome da mislim, ali moram. Nastojaću da opišem one kojih se sećam.

Moj deda je bio niskog rasta, prijatnog izgleda i sede kose. Umro je kad je meni bilo 5 godina. Često sam mu sedeo na kolenu i zahtevao pola dinara. U to vreme, pola dinara bilo je u papiru, pa sam zahtevao da novčanica bude nova, voleo sam da mi krcka među prstima. Namena je bila da kupim kiflu. Kupovao sam kiflu kad bi me vodili u vršački Gradski park prilikom poseta mojoj baki. Birao sam kiflu koja krcka, „reš“ zahtevao sam, dobro pečenu. Bilo mi je tada četiri godine. Pekar se zvao Bobik. Drugi razlog da dobijem pola dinara bio je da kupim alvu od uličnih prodavaca. Gurali su kolica podešena kao male prodavnice. Većinom su bili Šiptari sa Kosova.

Kada sam imao četiri godine, živeli smo u selu Karavukovo, kraj Bogojeva u Bačkoj. Tata je bio jedan od dva lekara koji su radili u tom selu. Na njegovoj doktorkoj tabli pisalo je: „Med. Univ.“, što znači: lekar opšte prakse. Deda i baba živeli su u Vršcu i imali su malu prodavnicu cipela. Voleo sam da gledam i slušam dok su služili mušterije. Svake godine poklonili bi mi par

novih cipela, obično najbolje cipele koje su imali u radnji, uvezene iz Engleske, marke: „For Ever“ („za uvek“).

Pamtim Balogove. Geza Balog bio je najbolji prijatelj mog dede. Žena mu se zvala Rožika. Imali su ćerku Magdu i sina Minju. Minja je preživeo rat. Bio je osam godina stariji od mene i umro je 1986. Imam jednu staru izbledelu fotografiju na kojoj su Magda i Minja deca, a moja mati mlada devojka. To je amaterska slika na kojoj je i gospođa Balog. Balogovi su bili veliki prijatelji moje babe i dede. Minja je bio par godina mlađi od svoje sestre Magde. Iako su bili mnogo mlađi od mojih roditelja, Balogova deca postala su njihovi bliski prijatelji.

Moje babe se sećam kao udovice. Brinula se za svoju decu, vodila svoju radnju i vaspitavala svoje šegрте u radnji. Sećam se dvojice njih: Dušan Samardžić i Nikola Ivanović, najmladji šegrt u babinoj radnji. Šegрте bi dodeljivala organizacija zvana „Privrednik“. Moja baka imala je najmanje dva mladića učenika u svojoj radnji. Nakon što bi položili ispit u svom zanatu, mogli su postati plaćeni pomoćnici. Obično su to bila siromašna deca iz pasivnih krajeva naše zemlje dodeljena zanatlijama na obuku uz besplatan stan, hranu i odeću.

Balogovi su imali radnju za bicikle, ali su se kod njih prodavale i baterije, elektro oprema, radio aparati, akumulatori, pa čak i puške i municija. Gospodinu Balogu posao nije išao dobro. Iza prodavnice imao je radionicu za opravku bicikala, radio aparata, elektro uređaja i oružja. Upošljavao je radnike i šegрте. Provodio sam mnogo vremena u radionici i gledao kako se radi. Balogovi su bili vlasnici zgrade u kojoj se nalazila radnja i živeli su na prvom

EPILOG

spratu iznad nje. Do Gradske kuće nije bilo daleko. Bilo je svega tri zgrade do ćoška na kome je stajao saobraćajac (na uglu Kralja Aleksandra i Temišvarske ulice) i regulisao saobraćaj prema Rumuniji. Pamtim kako je stan Balogovih bio natrpan. S vremena na vreme, gospođa Balog premeštala bi u svom stanu nameštaj, i zvala moju mamu da joj pokaže kako dobro funkcioniše njen novi raspored. Razgovarali su satima o sitnim stvarima i detaljima, dok sam se ja dosađivao čekajući ih da završe pa da krenemo.

Bilo je to izvanredno prijateljstvo. Mama je volela Rožiku Balog, imale su sličan ukus, volele su da igraju „bridž“, vode sitne razgovore i kritikuju sve i svašta u gradu. Bile su aktivne u WIZO (Cionistička organizacija jevrejskih žena) i divile su se mađarskoj kulturi. »Sve najbolje stvari prizvodile su se u Mađarskoj«, a »najbolja pozorišta bila su u Budimpešti«, govorile su. U doba Austrougarske, dok su bile deca, pohađale su mađarsku školu ¹⁶¹.

Sve što bi bilo važno moralo je biti raspravljeno sa mojim ocem. Njegovo mišljenje bilo bi najozbiljnije uzeto u obzir. Sećam se diskusija koje su trajale danima i satima kad god su Balogovi tražili ozbiljan savet.

Zajedno smo slavili Novu godinu, naše rodendane, uzajamno i aktivno smo učestvovali u našem i njihovom životu.

Magda je bila lepo dete i izrasla je u vrlo privlačnu ženu. Studirala je filozofiju na Zagrebačkom univerzitetu, a kasnije je bila zaposlena kao profesor „suplent“ u našoj Gimnaziji. Više je volela francuski, ali je morala da nam predaje nemački, koji nije baš dobro

161 U vreme Austrougarske, Vršac (Versec varos) pripadao je oblasti VAJDASAG (Vojvodina).

znala. Mučila se, pa sam je sažaljevaao. Naš razred je bio mešoviti. Gotovo svi dečaci bili su zaljubljeni u Magdu, uključujući i mene. Magda je bila udata. Izgleda da je bila srećna u braku. Volela je da igra „bridž“ sa mojim roditeljima i mnoge večeri je provodila kod nas.

Magdina majka, Rožika Balog, bila je vrlo lepa i ugledna dama. Ona je donosila odluke u njihovoj porodici. Kad je trebalo da se reše naraslih dugova u preduzeću, odlučila je da se kuća u centru proda i da se kupi manja i jeftinija, bliže periferiji. Minja je otišao u Zagreb, na studije prava. Morao je da se sam o sebi stara pošto roditelji nisu dobro stajali i nisu bili u stanju da ga izdržavaju. Počeo je da svira klavir u nekom studentskom orkestru u Zagrebu. Tako je postao odličan svirač džez muzike, zarađvao dosta novaca za sebe i mogao je i da pomaže roditelje da se bore s dugovima; bio je sposoban čovek i dobar sin. Nakon što je diplomirao, zaposlio se u Uljmi. U jugoslovenskoj vojsci imao je čin poručnika, i pao u zarobljeništvo nakon što je jugoslovenska vojska kapitulirala posle 11 dana rata u Aprilu 1941. Preživeo je rat u ratnom zarobljeništvu u Nemačkoj, zahvaljujući Međunarodnom crvenom krstu.

Ostali članovi porodice su ubijeni: Geza Balog u Topovskim šupama u Beogradu, a Rožika i Magda u logoru Sajmište, blizu Zemuna. Poslednji put sam video Magdu, kada smo se sreli na ulici u Beogradu. Nosila je žutu šestokraku zvezdu, bila je jako bleđa, ali još i lepša. Razgovorali smo o mogućnostima bekstva. Kuda? Kako? Sirota Magda. Nikada neću zaboraviti njeno plemenito lice. Želela je da živi i nadživi zlo, ali nije uspela.

EPILOG

Ugušili su je u automobilskoj gasnoj komori, kao i mnoge druge jevrejske majke, supruge i kćeri Banata i Beograda.

Sećam se i mnogih drugih.

Esti Zonenšajn, devojka moja vršnjakinja. Majka joj je bila udovica. Ne sećam se od čega su živele, mislim da joj je mati bila švalja. Bile su siromašne. Esti je bila pametna i dobro obaveštena. 1940-te kad su Nemci već bili u Poljskoj, Esti nam je donosila vesti o strahotama za Jevreje u Poljskoj. Sećam se kad nam je pričala o pismima iz Poljske sa skrivenim porukama napisanim ispod poštanske marke. Nije se uzbuđivala kad nam je o tome govorila. U to vreme nisam joj verovao. Mislio sam da sve to izmišlja. I ona i njena majka stradale su u zemunskom logoru za žene.

Marta i Zita Fruhter. Marta je bila mlađa, a Zita starija od mene. Marta je bila vitka i vrlo lepa. Bila je puna gracije kao krhka ruža. Imali su i zgodnog brata, po imenu Jozef. I roditelji su bili lepi. Bila je to primerna porodica. Martu sam poznavao sa časova veronauke koje smo pohađali zajedno. Jedan od mojih drugova bio je do ušiju zaljubljen u Martu, ali Marta o tome ništa nije znala. Cela porodica je stradala.

Radio tehničar Imre Geduldig radio je jedno vreme kod Balogovih. Sećam ga se sa prisilnog rada. On i Joži Švarc sastavili su radio prijemnik koji sam ja odneo kući i na kome sam slušao vesti. Ni Imre ni Joži nisu preživeli rat.

Kada je predašnji kantor iz vršačke sinagoge umro, ostavio je udovicu sa dva sina, Joži i David, i jednom ćerkom koja se zvala Margita Švarc. Voleo sam Margitu. Bila je više nego lepa, ali nije bila mnogo pametna. Bila je rođena 1925, iste godine kad i moja sestra. Bilo joj je 16 godina kada smo zajedno radili na prisilnom

radu. Nije mi se dopao način na koji je gledala u nemačke vojnike. Bila je svesna svoje lepote, i očekivala njihov interes, a to je bilo rđavo. Jedan od nemačkih vojnika, kuvar, nije skidao pogled sa nje, ali se istovremeno brinuo da ga ne uhvate. Rekao je »pisali bi o tome u novinama „nemački vojnik imao veze sa Jevrejkom“ bilo bi to odvratno i fatalno za moju karijeru!«. Margita je stradala u logoru Sajmište, siroto dete, lepota nije pomogla.

U Vršcu su živele dve familije Geduldig. Jedna je bila poznata kao bogati Geduldig, a druga kao siromašni Geduldig. Bogati Geduldig počeo je da trguje sa perjem i paperjem, a kasnije je prešao na staro gvoždje.

Siroti Geduldig u stvari nije bio siromašan. Samo, počeo je svoju trgovinu kada je bogati Geduldig već bio uspeo da sakupi deo svog imanja. Siroti Geduldig imao je dobro srce. Vredno je radio i dobro mu je išlo u istoj trgovini kao i bogatom Imre Geduldigu. Bio je velikodušan i pomagao druge, uvek sam mogao na njega da se oslonim kada sam skupljao bilo kakve priloge. Jednom mi se obratio mladić Jevrejin koji je odslužio vojsku u Vršcu, ali nije imao da obuče civilno odelo kad su ga otpustili. Preduzeo sam da za njega skupim potrebne stvari. Siroti Geduldig istakao se sa pomoći. Imao je sina Imrea, i dao mi kompletno njegovo odelo još u dobrom stanju i vrlo pristojno. Siroti Geduldig bio je bogat u srcu. Mogao je sebi da dozvoli da bude velikodušan. Cela porodica stradala je u beogradskim logorima, međutim bogati Geduldig nije.

Imre Geduldig (bogati) znao je da ima neprijatelje pa je shvatio da ne sme da čeka da Nemci stignu. Čim je postalo jasno da će Jugoslavija biti napadnuta, pobjegao je iz Vršca, gde su ga svi znali.

EPILOG

Postoje li prijatelji? Neki su mislili da imaju prijatelje. Tako je mislio i moj ujak Gabor Švarc. On je nasledio cipelarsku radnju od svoje majke. Moja mama je bila najstarije dete, zatim Gabor, pa Marton pa Jene. Gabor, njegova žena Trude i četvorogodišnji sin Julius poginuli su.

Gabor je bio dobar preduzimač. On je povećao preduzeće i osnovao malu fabriku cipela. Niz artikala koji su se prodavali u radnji bio je proizveden u njegovoj fabrici. Zamisao za fabriku rodila se još dok je moja baka vodila radnju. Ona bi naručivala cipele u serijama od lokalnih obućara i plaćala im prilikom isporuke, zatim bi prodavala par po par za povoljnu cenu. Njene su cene bile jeftinije od „Batinih cena“. Velika fabrika »Bata« imala je svoju prodavnicu preko puta od moje bake. Kad je Gabor preuzeo radnju sprijateljio se s jednim od majstora. Ime mu je bilo Mertes. Vremenom Mertes se obogatio i ponudio da on i Gabor otvore zajedno malu fabriku cipela. Tako su i uradili i imali su uspeha sa zajedničkim preduzećem, Gabor Jevrejin i Mertes Nemac. Gabor je čak i pomogao jednom mladom Nemcu da osnuje svoju kožarsku radnju koja je snabdevala fabriku. Gabor je verovao da su mu ova dva građanina odani prijatelji. Mislio je da će jednog dana i oni njemu pomoći. Kad su stigla teška vremena nije ih nigde bilo. Ni on ni mnogi drugi nisu mogli da zamisle uslove u kojima će se jednog dana naći. Zlo se ozakonilo u Nemačkoj. Kad je Jugoslavija okupirana to zlo je obezbedilo da prijatelja više ne bude. Gabor, njegova žena i moj mali brat bili su ubijeni. Svi su obziri prestali budući da su Švarcovi bili Jevreji.

Porodica Molnar. Gospođa Molnar dobila je rak 1941. Imala je muža i sina, Imrea. Kad je Imre položio veliku maturu, odlučio se za vojnu karijeru. Bio je primljen za kadeta u Jugoslovensku vojnu akademiju 1937. Nakon dve godine školovanja usled nove političke orijentacije smislili su kako da ga se oslobode i izbace ga. Bio je osudjen zbog »krađe« jedne poštanske marke. Imre verovatno ništa nije »ukrao«, ali bili su mu to prišili da bi mogli da ga izbace. On je bio jedini Jevrejin u toj klasi. Jugoslavija je počela da se klanja pred ideologijom nemačkog Nacizma. Jevreji su postali nepoželjni kao oficiri u aktivnoj vojnoj službi. Dok je Imre nastojao da reorganizuje svoj život upustio se u odnose sa jednom mladom Nemicom po imenu Magda, zaljubio se i ona je ostala u drugom stanju. On nije odbio da se sa njom oženi ali njegova porodica zahtevala je da ona pređe u jevrejsku veru. Ona je počela da se uči jevrejskom načinu života. »Da li znaš« pitao sam je jednom prilikom »šta je „Magen David“«. Ona mi je smesta odgovorila: »naravno da znam, to je jevrejski kukasti krst«. Beba se rodila i ona se udala za Molnara, ali ne zadugo. Imre je bio odveden zajedno sa ocem i majkom. Magda i mala kći nisu bile odvedene u transport smrti. Gospođa Molnar imala je sreću da umre u Jevrejskoj bolnici u Beogradu. Sin i muž, kao i svi ostali bili su streljani u logoru Topovske Šupe.

Gospodin Zalcman bio je naš kantor u sinagogi. Imao je divan glas. Bilo je uživanje slušati ga dok peva uz pratnju hora i orgulja. Imao je ženu i kćer Klaru. Razgovarali smo jednom dok smo radili na istom mestu u toku prisilnog rada. Bio je izgubljen čovek, bez trunke nade. »Sve mrkli mrak za nas« rekao mi je

EPILOG

»pomoći nema niotkuda«. Bio je omanjeg rasta, imao je zakrvavljene oči. U osnovnoj školi, podučavao me je u čitanju hebrejskog i u razumevanju verskih pravila. Bio je dobar čovek i znao je da postupa sa decom. Okupacija ga je slomila. Nije mogao da pomogne ni sebi, ni ženi, ni kćeri. Od početka nemačke okupacije mentalno je klonuo, bez otpora i bez nade.

Poznao sam Blau Bandija, on je često dolazio na razgovor u prodavnicu moje bake. Imao je malu radnju sa odelima u glavnoj ulici na istoj strani gde je bila i Gaborova prodavnica cipela. U radnji su mu pomagali majka i sestra. Njegova sestra, Manci, družila se sa mojom majkom dok su bile mlade devojkice. Dok sam bio dete pozivali su me da sa njima provodim vreme koliko mi drago. Manci je bila usedelica i nikad se nije udala. Kad su bili mladi dopadao joj se moj otac, ali on je izabrao Ilonku, moju mamu, a Manci nije uspela da sebi nadje muža. Porodica Blau, svo troje, stradali su među prvima u Beogradu.

Geza Marković bio je zubni lekar. Njegova sestra Irena imala je vanbračnu ćerkicu, Meluci. Nekako, ne znam kako, Meluci je preživela rat, čuo sam za nju od jednog prijatelja, ali je nisam nikad sreo posle rata. Geza, njegova majka i sestra stradali su.

Zubar Dembic Moric bio je pijanica. Sećam se da je izražavao vrednosti svega, ne u novcu, već u broju špricera. Na primer, kuća je za njega vredela recimo 200.000 špricera. Ni on nije preživeo.

Erne Aušpic takođe je bio zubni lekar. Imao je devojkicu, Srpkinjicu, Stanu Popov. Bio je lep čovek i odličan zubar. Ni on, a ni njegova majka, udovica, nisu preživeli.

Eugen Jermović i njegova sestra radili su za Jadransko osiguravajuće društvo. Kancelarija im je bila prekoputa od gradske kuće. Eugena žena, Rosalia Kardoš, bavila se slikarstvom. Oboje su igrali tenis. Bili su moderan i uravnotežen bračni par. Kad su Eugena zajedno sa svima nama deportovali u Beograd, bio je određen da vodi evidenciju banatskih Jevreja. Poslednje što sam od njega čuo, bila je njegova poruka meni. Naredio mi je da idem u logor Topovske Šupe, i opomenuo me da treba da se pokorim jevrejskoj administraciji. Kako je dobro da ga nisam poslušao. Eugen je stradao. I njega su posle svih ostalih oterali u logor smrti. U to vreme imao je oko 43 godine. Njegova žena i sestra Gizela poginule su u logoru Sajmište kod Zemuna.

Porodica Berg bila je bogata. Imali su raskošnu radnju i fabriku šešira. Osim toga imali su i fabriku kalupa za cipele. Šamu Berg bio je oženjen. Imali su dva sina i jednu kćer. Njihova kći Edit bila je oko osam godina starija od mene. Mlađi sin Tibor bio je moj vršnjak. Stariji sin Endre preživeo je rat. Ostali su svi stradali.

Gospođa Berg bila je sestra moje strine Rožike. Roži je bila udata za mog strica Ižo. Ižo je bio godinu dana stariji od mog oca. Živeli su u Mariolani (sada Banatsko Plandište). Imali su troje dece: Đuru 20, Alis 17 i Frici 14. Rožika i njenih troje dece deportovano je preko Pančeva zajedno sa nama u Beograd. Sećam se da su Djura i Frici bili u Topovskim Šupama zajedno samnom. Osim moje najuže porodice Đura, Alis i Frici, zajedno sa Rožikom, bili su moji najbliži rođaci. Svi su poginuli. Moj stric Ižo je preživeo: on je bio lekar, imao je čin kapetana prve klase i bio mobilisan za vojnu službu. Bio je zarobljen, i odležao do kraja rata u logoru za ratne zarobljenike u Nemačkoj.

EPILOG

Dura je bio dobar mladić. Vredno je radio svoj zanat. Frici, najmlađi Singer, bio je, vrlo talentovan i inteligentan. Učestvovao je u mnogim novinskim nagradnim igrama i pobeđivao. U dvanaestoj, rešivši tako jedan novinski zadatak, dobio je divan nameštaj za radnu sobu. Na zadovoljstvo svih u porodici, stvari su se savršeno uklopile. Roditelji su se dičili svojim pametnim sinom. Kao što često biva na blagodeti se nadovezuju i nesreće. To se desilo i sa Fricijem. Bubrezi su mu oboleli, pa je morao da bude pod neprestanim lekarskim nadzorom. Njegovo telo nije moglo da izdrži napor. Ne znam kada je umro, ali mi je bilo jasno da ne može da izdrži dugo. Kada se moj stric Ižo vratio iz zarobljeništva, nije imao nikog od svoje porodice. Bio je sam i neutešan.

Na isti način preživeo je i moj ujak Marton. Bio je u uniformi poručnika jugoslovenske vojske kad je bio zarobljen za vreme nemačkog napada na Jugoslaviju.

Vasermanovi su bili najbogatija porodica u Vršcu. Stari Vaserman umro je od raka na prostati. Njegov naslednik bio je sin Pali. Nasred grada u glavnoj ulici imali su radnju u svojoj velikoj i lepoj kući na sprat. Osim te kuće imali su još jednu blizu Gradskog parka, prostranu i solidnu. Tu su stanovali Pali, njegova žena Beške i mali Žorži, kako su ga zvali. Beške je bila vitka visoka i izvanredno lepa žena. Od porodice Vaserman preživeo je samo Pali. Njegova majka Hermina, žena Beške i sin Đorđe, poginuli su. Uspeli su da iz Beograda prebegnu u Mađarsku, jer su i u Beogradu posedovali trospratnicu i imali novaca kod upravnika te zgrade. Pre nego što se rat završio, Jevreji u Mađarskoj, doživeli su istu sudbinu kao i Jevreji Jugoslavije. To se desilo kasnije, 1944. pred kraj rata.

Nemcima nije ostalo vremena da sprovedu svoj zločin do kraja. Nemačka je kapitulirala osmog maja 1945.

Deca Boškovic bila su moji prijatelji. Bili su siroti. Njihova majka Margit Boškovic uspevala je da sastavi kraj s krajem uprkos nesposobnog muža. Njen muž Karlo nije imao uspeha u trgovini. Stariji brat Erne bio je moje godište, mlađi Imi bio je godinu dana mlađi od mene, a sestra Magda imala je 14 godina kad je cela porodica stradala. Voleo sam ove moje prijatelje, bili su divni i talentovani mladići. Igrao sam ping pong sa njima, bio sam pozivan na sve njihove rođendane, a i oni na moje i moje sestre.

Spisak je dugačak, mogu li da se setim imena sviju njih? Da, porodica Šenhajm. Pišta Šenhajm, njegova žena Erži i kćer Gusti. Gospođa Šenhajm bila je 20 godina starija od svog muža. Uprkos tome bio je to srećan brak, a Gusti je bila slatka devojčica. Pišta je bio školovan trgovac, završio je Trgovačku akademiju. Voleo je da igra bridž i bio je čest gost za kartanje s mojim roditeljima. Naočit čovek srednjeg rasta, pametan i elegantan. Bio je jedan od mnogih kojima se svidela Beške Vaserman. Svo troje je stradalo, ubijeni su u Beogradu.

Holender Pišta i njegova udova majka. Pišta je vredno radio u svom špediterskom preduzeću. Imali su i nešto obradive zemlje i farmu za uzgoj svinja. Kuća im se nalazila usred glavne ulice a imala je sve pogodnosti za vrstu posla kojim su se bavili. Poginuli su u Beogradu.

Josif i Fani Brif bili su imućni vinarski trgovci. Bili su srednjih godina. Ona je bila otmena dama, obrazovana, govorila je školovanim jezikom i bila veoma ljubazna žena. Nisu preživeli rat.

EPILOG

Sigmund Glikman bio je vlasnik hotela „SRBIJA“. Hotel se nalazio preko puta od Gradske kuće. Sve su priredbe održavane u ovom hotelu. Obično je bilo dupke puno. U velikoj sali hotela nalazio se bioskop. Svi smo tamo odlazili nedeljom popodne. Svako veče tu je bilo muzike i igranke. Sigmundov brat Lajoš bio je odlikovan austrijskim „gvozdenim krstom“ za vreme Prvog svetskog rata. U početku Lajoš je bio pošteđen progona, ali je kasnije bio optužen za nešto i streljan. Svi Glikmanovi su stradali.

Braća Openhajmer nasledeli su divnu veliku kuću od svojih roditelja u kojoj su živeli. Feri, mlađi brat, oženio se Editom ćerkom Šamu Berga. Kuća se sastojala od dva velika stana za izdavanje, i dva mala stana, od kojih se jedan izdavao a u drugom su živeli Feri i Frici. U toj kući moji roditelji zakupljivali su prizemni stan tokom više godina. U bašti smo imali izvanrednu trešnju. Voleo sam te jedre velike i slatke trešnje. Svake godine bilo mi je dozvoljeno da uberem sve što je na trešnji rodilo.

Feri je bio pravnik, a Frici hemijski inženjer. Živeli su u po jednoj sobi sve dok se Feri nije oženio. Feri je bio talentovan, umeo je da crta i bio je muzički obrazovan. Kad god bih zamolio Fricija on bi mi pomagao da razumem gradivo srednjoškolske hemije. Svo troje su poginuli.

Gospođa Ema Singer imala je malu papirnicu. Kod nje sam kupovao svoje sveske za školsku upotrebu. Bila je udovica. Poginula je u Beogradu.

Moj drug Đura Klajn i ja išli smo u isti razred gimnazije. Otac Bernard, mati i on stradali su u Beogradu.

Ervin Goldštajn bio mi je drug u osnovnoj školi. Otac je imao špecerajsku radnju. Ervin, majka Hermina, otac i sestra nisu preživeli.

Majerovi su bili pekari. Bili su preuzeli Bobikovu pekarsku radnju. Njihov sin Otmar bio je 6 godina stariji od mene i poginuo zajedno sa roditeljima.

U Vršcu je živela još jedna porodica Majer. Isa i njegova žena redovno su dolazili da igraju „BRIDŽ“ sa mojim roditeljima. Imali su malu radnju sa kratkom robom u ulici Kralja Aleksandra. Nisu preživeli.

Gospodin i gospođa Vajs bili su tast i tašta mog ujaka Gabora. Oni su prestali da rade nekoliko meseci pre početka rata, i prodali svoju radnju. Imali su sakrivenog novca u svojoj kući. Kad su ih Nemci pokupili novac je ostao tamo gde je bio sakriven. Poginuli su sa svima ostalima.

Albert Lednicer bio je mojih godina, rođen 1922. Bio je naočit momak. Ne sećam se njegove porodice, nisam ih poznao. Bili smo zajedno na časovima veronauke. Poginuo je u logoru Topovske Šupe. Imao je starijeg brata, Endre, i on je tamo poginuo.

Gospodju Elzu Frankl zvali smo „Buci“. Njen muž Fredi dobio je rak i umro 1940 godine. Bio je građevinski inženjer u penziji. Oni su bili naši stanari. Živeli su u stanu koji je bio deo naše kuće. Imala je lepu ćerku udatu u Temišvaru (Rumunija). Nije joj bilo dozvoljeno da dođe na sahranu svoga oca. Jugoslavija je već bila počela da se prilagodjava Nacizmu, i nije dozvoljavala Jevrejima da dođu u zemlju iz bilo kog razloga. Odbili su joj molbu da dođe iz Rumunije. Gospođa Frankl dobila je 20.000 dinara na

EPILOG

ime osiguranja života svog muža. Sakrila je novac u kući. Novac su joj Nemci oduzeli u Pančevu i stigla je u Beograd, na Tašmajdan, bez dinara. I ona je poginula u logoru Sajmište blizu Zemuna.

Arpad Levi svirao je trubu za vreme našeg marširanja i logorovanja dok smo bili članovi Hašomer Hacaira. Mi smo ga zvali „Arpi“. U sviranju trube bio je samouk. Bio je zgodan mladić mojih godina. On i njegova udova majka stradali su sa ostalima u beogradskim logorima.

Dr Isidor Agular umro je od raka dok smo bili na prisilnom radu pre naše deportacije. Bio je mesec maj 1941. Njegova žena Reha nije mogla da nabavi kovčeg za njega. Njena usvojena ćerka Suzi pričala nam je posle rata, da je Reha morala da upotrebi jedan od svojih ormana umesto kovčega. Sahranili su ga bez pogrebnih ceremonija. Iako je umro od raka, njegova žena Reha smatrala je velikom srećom da joj je muž mogao da umre u svojoj kući pre deportacije u Beograd. Ona je poginula sa svim ostalim ženama, verovatno u Ajhmanovom automobilu za ubijanje gasom.

Rene Mencer bila je žena Aladara Mencera, advokata sa dugogodišnjom advokatskom praksom u Vršcu. Živeli su u ulici Kralja Aleksandra br. 28 u svojoj lepoj i velikoj kući. Imali su i poseban stan u okviru kuće koji je bio izdat gospodinu i gospođi Heber, nemačkom bračnom paru. Dr Mencer nije čekao na nemačku okupaciju, on i žena pobjegli su u Mađarsku, gde su imali mnogo rodbine. Kao advokat, Aladar Mencer znao je da ima neprijatelje. Aladar je preživio rat, dok njegova supruga Rene nije.

Simon Lauter sa ženom i dve kćeri poginuo je sa ostalima. On je bio zanatlija. Pravio je midere i pomagala za ljude sa prirodnim manama.

Naš »šames«¹⁶², gospodin Elijas Štajf i njegovi takođe su ubijeni. On je bio moj učitelj za „barmicvu“. Sećam se kad nas je, dan posle državnog udara generala Simovića protiv pakta sa Nemačkom¹⁶³, posetio i rekao: »Posle ovoga, sledi rat i to će nam biti kraj«. Tada sam mislio da je g. Štajf pesimista, ali sam ubrzo shvatio koliko je bio u pravu. Stradao je u Beogradu.

Gospodin Varadi, star čovek, kome su drhtale ruke, delio je pozive za čitanje Tore (Sveto pismo) u sinagogi. Neka deca su ga imitirala i podsmevala mu se. Ja to nikad nisam radio. Siromah čovek i on je bio žrtva.

Gospodin Alfred Vajsberger bio je moj učitelj engleskog. On je radio 20 godina u Londonu i divio se Englezima. Govorio je engleski perfektno. Učio me je razgovajući samnom samo engleski. Išli smo zajedno u bioskop da gledamo engleske i američke filmove, a onda smo o njima razgovarali. U roku od svega godinu

162 Šames – službeno lice u sinagogi

163 **Princ Pavle**, regent Jugoslavije, **18. marta 1941.** odlučio je da se zemlja priključi Osovini Rim – Berlin, Tripartitnom paktu (Nemačke, Italije i Japana, koji je bio potpisan 27. septembra 1940). Na Hitlerov poziv Princ Pavle i njegovi ministri, Dragiša Cvetković i Aleksandar Cincar Marković, otišli su u Beč, gde su oba ministra, 25. marta 1941, potpisali pakt o pristupanju Jugoslavije osovini. U Beogradu su 27. marta 1941, izbile masovne demonstracije s parolama »Bolje rat nego pakt« i »Bolje grob nego rob«. General Dušan Simović, uz pomoć jedne grupe jugoslovenskih aktivnih oficira, izvršio je državni udar. Zbacili su regenta, princa Pavla, odbacili njegovu politiku i postavili na presto sedamnaestogodišnjeg prestolonaslednika Petra II. Na to je Hitler, 6. aprila 1941, napao Jugoslaviju.

EPILOG

dana naučio me je engleski i uspeo je da na mene utiče u njegovom divljenju Englezima. Znao sam da mnogo toga nije bilo opravdano. Mislim da je poginuo tokom bombardovanja Beograda, još pre okupacije naše domovine.

Đura Rosenberg i njegovi roditelji. Poslednji put sam video Đuru i njegovog oca za vreme moga kratkog boravka u logoru Topovske Šupe. Cela porodica je stradala.

Lajoš Brukner i njegov mlađi brat bili su popularni među jevrejskom omladinom u Vršcu. Lajoš je osnovao Hašomer Hacair u Vršcu i bio je vrlo aktivan u vaspitanju nove generacije. Ni braća Brukner niti njihova udova majka nisu preživeli.

Gospodin Hajim Sid bio je šef poreske uprave u Vršcu; on je bio činovnik od poverenja, odan i veran jugoslovenskoj državi. Nemci su ga prisilili da čisti nužnike poreske uprave. On i njegova žena Bukica nisu preživeli. Bili su srednjih godina.

Sa Joškom Jelinekom družio sam se tokom letnjih raspusta. Bilo je to u Novom Kneževcu, gde sam imao rođake. Moja baba i baba Olge Šiler bile su sestre. Irena, majka Olge Šiler i moja majka bile su kuzine. Olga je bila mojih godina, lepa i pametna. Bili smo dobri prijatelji. Njena sestra Magda bila je udata za Mikloša Blauhorna i živela je s njim u Zagrebu. Marci Šiler, Olgin otac, bio je direktor lokalne filijale jedne mađarske banke. Bio je ortodoksni vernik, a odličan u bankarskim poslovima. Rudolf i Šari Jelinek bili su njihovi bliski prijatelji. Mladi Joško Jelinek bio je talentovan za muziku, veseo i vedar mladić. Izuzetno je dobro svirao violinu. Posle velike mature, proveo sam s njima nezaboravne trenutke. Joško bi nas izvodio u restorane i često preuzimao orkestar. Svirao

bi violinu i dirigovao u isto vreme. Izvodio je popularne melodije i narodnu muziku. Svi gosti koji su se, u to vreme, našli u restoranu, voleli su kako Joška svira, peva i diriguje. Bilo je veselo. Olgu sam sreo u Beogradu nakon njihove deportacije. Svi su ti ljudi živote izgubili na isti način. U proleće 1942, njih više nije bilo.

Sećam se mladog Hermana Trajera. Učio je mene i drugu decu da pevamo jevrejske pesme. Obično smo se okupljali u dvorištu sinagoge, još dok sam bio dete od deset godina da se pripremimo za Hanuku¹⁶⁴. Herman je bio dobrodušan čovek, dobronameran i ugledan. Voleo je da nas uči da pevamo. Ni njegova sudbina nije bila različita od ostalih Jevreja Vršca.

Ljudevit Smetana, tatin rođak, živeo je u Novom Sadu sa ženom Juliškom. Poginuo je u koncentracionom logoru Aušvic. Njegov sin Desider bio je streljan 1944.

Bez obzira na to što su Novi Sad i cela Bačka bili pod Mađarima, žrtve mađarskih fašista i nemačkih nacista bile su mnogobrojne (više od 3.000 samo u Novom Sadu). Među tim žrtvama bili su i moji dragi prijatelji Holenderovi.

164 **Hanuka** je svečanost koja slavi pobedu Makabejaca godine 165. pre Hrista nad Antiohom Epifanom, sirijskim kraljem, koji je, tri godine ranije, naredio da se oskrnavi drugi Jerusalimski hram. Hanuka se slavi u decembru. Tada se pali „menora“, svećnjak sa osam sveća i devetom u sredini. Ta srednja služi za prenošenje plamena na ostale sveće tokom osam večeri. Počinje se jednom svećom, a svake večeri se dodaje po jedna, dok se, poslednje noći proslave ne upali i osma sveća. Dok sveće gore, deca pevaju pesme posvećene prazniku.

EPILOG

Moric Holender, veterinar, službovao je dugo godina u Vršcu, a deca su mu bila: Blanka, Oliver, Eden i Hajni. Bili su pristojni i skromni. Jako smo ih voleli.

Hajni je bio najmlađi sin, moj vršnjak. Bili smo na istoj godini gimnazije; on je bio u muškom razredu, dok sam ja pohađao mešoviti razred, dečaka i devojčica. U nedelju na časovima veronauke bili smo zajedno. Oboje smo bili članovi Hašomer Hacair-a. On mi se često podsmevao pa smo se ponekad i ozbiljno potukli. Ali smo uglavnom bili prijatelji. Nalazili smo se i u teniskom klubu, i često igrali tenis zajedno.

Oliver je svirao klavir. Bio je samouk, ali je bio dobar. Završio je zanat za elektro-tehničara. Mlađi brat Eden bio je atletičar i učio nas je gimnastiku. Bio je odličan gimnastičar na spravama iako mu je od rođenja falio palac na desnoj ruci.

Kad nam je bilo 16 godina Hajnjev otac dobio je premeštaj za Novi-Sad. Cela se porodica preselila i ja ih više nikad nisam video. Hajni je završio trgovačku školu u Novom Sadu. Ni jedan od njih nije preživeo.

Moje pamćenje nije savršeno. Mnoge sam izostavio, mnogih ne mogu da se setim. Kada smo stigli na Tašmajdan, svako je morao da popuni formulare s podacima o sebi. Taj spisak su koristili nemačka administracija i specijalna policija. Nakon rata, taj spisak nije mogao da se pronađe. Sigurno su ga Nemci uništili, kako bi sakrili tragove svojih zločina.

Ljudi su se hvatali za slamke nade. To su bili postupci većine Jevreja u toku tog kratkog vremena od početka okupacije pa do njihove smrti. Bože, koliko je tačna bila zlobna primedba

BLAGOSLOV MOGA OCA

mladoga Getmana u crnoj uniformi: »Idi da mokriš pored onog zida, a možeš usput i da se navikneš, jer ćemo pored takvog zida, da vas streljamo, skoro, vrlo skoro«. U tom trenutku omrzno sam Getmana lično. Tako nešto bilo je nečuveno i nezamislivo. Mislio sam da je to bila samo njegova želja.

EPILOG

POGLAVLJE 27

MOJI RODITELJI MAJKA I SESTRA

Moja sestra je stradala veoma mlada. Imala je šesnaest godina kada je, zajedno sa svim ostalim ženama, ubijena u logoru Sajmište kod Zemuna.

Bila je lepotica i vešta u svom zanatu. Uvek kad pomislim na nju, osetim bol i kajanje. Osećam se krivim što sam je napustio. I dalje sam ubeđen kako je trebalo da ostanem sa ostalima i podelim zajedničku sudbinu. Sestra mi je bila privržena i prenosila je na mene dobrotu i nežnu ljubav naših roditelja. Anu i mene su rastavili po dolasku u Beograd. Nikada se više nismo videli. Rekonstruisao sam Anino kretanje u Beogradu. Uspelo mi je to nedavno, zahvaljujući uvidu u prijave boravka, koje se čuvaju u Istorijskom arhivu Beograda. Moja sestra se najpre, od 3. septembra 1941, bila sklonila kod jevrejske porodice Efrajim. Bilo je to na Obilićevom vencu 10 u Beogradu. Dvanaestog decembra 1941, sve Jevrejke i njihova deca, oterane su pešice u logor smrti Sajmište. Među njima su bile moja sestra i moja baka. Nije bilo nikoga da im pomogne, da ih zaštiti, upravo onako kako su one pomagale i štitile svoje očeve, braću i muževe. Uslovi logorskog života ubrzo su postali neizdrživi. Žene i njihova deca umirali su u tim očajnim uslovima svakodnevno. Broj zatvorenika i žrtava na Sajmištu nikada nije utvrđen niti su ikada nađeni spiskovi onih koji su tu

nestali. Početkom marta 1942. u logoru se pojavio veliki tamno sivi kamion („*S-wagen*“ kako su ga Nemci zvali), konstruisan tako da su se otrovni izduvni gasovi motora mogli sprovesti u hermetički zatvoren prostor za putnike. Žene i deca u tom prostoru umrli bi u roku od 15 minuta tokom vožnje do masovnog stratišta. Zna se da je taj kamion svakog dana sem nedelje vožen kroz Beograd u pravcu Avale i oko 15 kilometara jugoistočno od Beograda do strelišta pod Avalom gde su žrtve zakopavane u već pripremljene jame. Bilo je samo pitanje trenutka kada će na koju ženu doći red.

Bio je oktobar 1941, kada sam sa majkom poslednji put proveo nekoliko dana. Pamtim teskobnu kuhinju sa stočićem pored prozora. Majka me je posluživala francuskim krompirom, koji je pripremila za nas dvoje. Napolju je sijalo sunce. Bio je divan dan, kad čovek može da bude zadovoljan što je živ i zdrav. Bio sam mlad, imao sam nešto preko devetnaeset godina. Majka je bila napunila četrdeset prvu. Nismo se nalazili u svojoj kući. Tu ju je bila smestila beogradska Jevrejska opština, nakon što su nas nemački uzurpatori prognali iz Banata.

Beograd je bio pod okupatorskom vojnom komandom, dok je naš Banat bio proglašen protektoratom Nemačke. Tako se moja majka našla u stanu jedne beogradske Jevrejke s dvoje dece. A ta žena je u Beograd došla, bežeći iz svoje rodne Austrije, nešto pre „Anšlusa“ s Nemačkom. Preselila se u Beograd, nadajući se spasu. Bila je u nešto boljem položaju od moje majke. Još uvek je posedovala stan i svoj nameštaj. Našu kuću u Vršcu administracija lokalnih Nemaca već je bila prodala na licitaciji. Nije nam ostalo ništa osim odeće koju smo imali na sebi.

EPILOG

Majka je tiho plakala, ali ne zbog onoga što su nam oduzeli. Plakala je zbog muža, koga su joj dušmanski otrgli. I on je bio u Beogradu, ali zatvoren sa ostalim muškarcima Jevrejima. Oni su bili na mestu kojim je vladao Fridrih Štrake¹⁶⁵, nemački *specijalista* za jevrejska pitanja.

Prema podacima iz Istorijskog arhiva Beograda, poslednje boravište moga oca bilo je u stanu dr Stankovića, u ulici Koče kapetana 20. Još uvek tragam za adresama na kojima su bila skloništa moje bake i moga ujaka. Vezu smo izgubili nakon što su nas na Tašmajdanu razdvojili. Sklonište moje mame bilo je negde u blizini Slavije. Adrese se više ne sećam.

Mama je plakala za celom svojom porodicom. Bio sam nemoćan da joj pomognem, ali sam odlučio da u svom daljem životu učinim sve što mogu da olakšam njene patnje i njene gubitke. Obećao sam joj da ću povratiti sve što je izgubila, samo kad ovaj pakao prođe. Zakleo sam se da ću nadoknaditi sve njene gubitke, bez obzira koliko će to trajati. Bio sam mlad i osećao sam se snažan i siguran u sebe.

165 Egon Sabukošček: „komesar za Jevreje“, radio je pod komandom svoga šefa Fridriha Štrakea. Za vreme intenzivnog streljanja, koje je trajalo oko tri meseca (oktobar, novembar i decembar 1941), Štrake se pojavljivao svako jutro da proveri broj zatvorenika. Jevrejska logorska „policija“ morala je da pripremi tajni spisak prethodne večeri, po kojem bi SS prozivao idućeg jutra. Zatvorenici su to zvali „transport“. Nisu mogli da veruju da će umreti nakon kratkog vremena. (Zahvalan sam Eriki Vantok na ovom podatku. Pronašao sam ga u njenom članku, koji se pojavio juna 1994. u časopisu „Profil“. Ona je iz nemačkih arhiva koristila zvanične izveštaje, koje su pisali Valter Lipe i Hans Ditrh Valter, a koji su bili namenjeni njihovim pretpostavljenim. Radilo se o likvidaciji 900 zatvorenika iz beogradskog logora 11, 27. i 30. oktobra 1941.

Ni jedan član moje najbliže porodice nije preživeo rat. Nikada nisam uspeo da shvatim nemački princip uništenja celog jednog naroda pomoću planskog istrebljenja „u socijalne svrhe“. Zvalo se to nacional-socijalizam ili nacizam, zvučalo je gotovo kao bezalen opis nepojmljivog zločina. Zločin nezamisliv u našoj kulturi i u mom vaspitanju. Čak i danas, posle svih mojih životnih iskustava, ti pojmovi su mi ostali strani. Naučnom terminologijom, to se zove genocid, a u jevrejskom rečniku, „Šoah“ ili „Holokaust“.

Holokaust se uvukao u moje srce toliko duboko i tako bolno da ga nikada i ničim ne mogu potisnuti. Oduzet mi je melem koji bi me ispunio da sam mogao da izvršim ono što sam majci obećao i bio sam lišen svake mogućnosti da ispunim svoje obećanje.

Posvetio sam svu svoju ljubav i pažnju novoj generaciji, koja je ponikla iz braka i ljubavi sa voljenom ženom: kćeri, sinu unucima i praunuku. Oni su, osećajna bića, svesni moga bola. No, bez obzira koliko smo krvno i po osećanjima bliski, nova generacija neće moći da shvati i da razume sve kroz što smo mi prošli. Mladi nas slušaju s puno pažnje, čuju šta govorimo, ali ne osećaju ono što osećam ja i nosim u svojoj duši. Ja ih ne krivim. Moguće je da me moja žena bolje razume, jer je i ona bila savremenik i neposredan svedok nekih od grozota. Niko danas ne može ni da zamisli šta sam osećao kad sam se našao u marvenom vagonu, sabijen sa još dve stotine duša i tako transportovan. Nema pesnika koji može da opiše moje osećanje i nema pisca koji može da prikaže tu scenu. Mogu da je osete i opišu samo oni koji su tako nešto lično doživeli i preživeli.

EPILOG

Sačuvani su i prikazuju se mnogi dokumentarni filmovi o tim događajima. Ponekad ih gledam, ali sa vrlo malo uzbuđenja. Što ih više puta vidim, postajem u odnosu na takve slike, sve manje uzbuđen. To nije isto. Što se pak mojih sopstvenih osećanja tiče nikada ne mogu da budem ravnodušan. Ona me muče, razdiru, protestuju i optužuju.

Nema takvog zakona koji može da obezbedi pravdu. Pravde nema. Nedela su imala svoje žrtve, nasilnici su odneli pobedu. Brutalnost je pobedila, bez obzira na to što su pojedinci kažnjeni i bez obzira na to što je nova Nemačka platila po koju odštetu. Žrtve su stradale. Žrtve su bile žrtve i ništa drugo i ništa više. Sudbina im je bila konačna i neizmenjiva. Izgleda mi da je to zakon života, a možda i zakon cele vasione.

Moja mati bila je mrtva pre proleća 1942, ubijena u kamionu, koji su po Himlerovom nalogu konstruisali nemački inženjer Beker i Valter Rauf, za uništenje neželjenih jevrejskih majki, sestara, dece i starica. Neko u komandnoj liniji odlučio je o njihovoj sudbini, baratajući hladnim brojkama. Za mene ti brojevi nisu brojevi, to su ljudska bića, koja snivaju i osećaju. Bili su to voljeni moji. Kako mogu da zaboravim?

Moja majka živi u meni. Gleda me kroz suze u njenim divnim očima, upravo onako kao dvadesetog novembra 1941, kada smo se poslednji put videli. Vesele prirode i neposredna, volela je život i svoju porodicu. Bila je društvena i volela je da igra karte. Pušila je mnogo. Volela je da mi kupuje odela. Uživala je u pripremanju miraza za moju sestru. Imala je dobre prijatelje, lep dom i dobar ukus. Bila je velikodušna i darežljiva. Bila je lepa i bila je moja majka.

POGLAVLJE 28

MOJ OTAC

Bio je dugogodišnji predsednik cionističke organizacije u Vršcu.

Izlažem neka mišljenja mog oca. Uostalom, većina njegove generacije razmišljala je slično.

Ovde iznosim neka gledišta moga oca, uglavnom karakteristična i za kompletnu njegovu generaciju:

- Kad je Hitler zaratio sa Poljskom i izazvao ceo svet, moj otac je rekao »Bilo šta bilo, Nemačka neće moći da pobedi u ovom ratu. Nemačka će se ekonomski iscrpiti pre nego što će moći uspešno da završi rat«.
- 1939-40 godine moj otac je mislio da je vreme povoljno da se investira u nekretnine, jer zbog rata, novac mora da izgubi vrednost, pa je zato dobro imati nekretnine bez obzira koliko su zadužene. Nije bio siguran da li treba da sprovede ovu ideju i zaduži se. Dugo je odlučivao i najzad odlučio da kupi kuću u kojoj smo stanovali. Sedeo je u svojoj fotelji u dubokom razmišljanju. Bilo je mnogo poteškoća oko kupovine, a najveća je bila što Jugoslavija nije dozvoljavala da građani koji žive blizu rumunske granice, a nisu Srbi, poseduju nekretnine. Radio je na tome da savlada ovu prepreku i na kraju uspeo nakon velikog napora.

EPILOG

- Verovao je da Hitler neće napasti Jugoslaviju, i da će Jugoslavija naći načina da preživi rat kao neutralna zemlja. Mislio je da je neutralnost moguća. Verovao je da nemačka manjina koja živi u Banatu i u Vršcu želi neutralnost Jugoslavije jer na taj način može da živi u miru, a mi nemamo zajedničke granice sa Nemačkom. Verovao je da i u slučaju da Jugoslavija na neki način dođe pod nemačku okupaciju »supa se ne jede tako vruća kao što se kuva« uvek je moguće da se napravi kompromis sa bilo kojom okupacionom silom. »Trebalo ostati kod kuće i braniti svoju imovinu. Trebalo stvoriti rezerve razne robe dok je ima, za koju se zna da neće moći da se nabavi kasnije«. Tako je i postupio.
- Bili smo prve komšije Mencerovih u broju 30. Mencer i njegova žena pobešli su u Mađarsku, kuća im je bila konfiskovana za smeštaj nemačke vojske. Sećam se mišljenja moga oca u vezi Mencerovog bekstva: »Ne smeš pobeći, treba ostati i braniti svoju imovinu, bez obzira šta se događa u ratu«. Kad sam pokušao da mu dokažem da to za Jevreje neće važiti, i da će nas tretirati drukčije nego ostale građane i da za nas neće biti kompromisa on bi pobijao moje argumente rečima: »Zar ne misliš da će nam priteći u pomoć na prvi znak opasnosti za nas? Misliš li da će mirno gledati kako nas zlostavljaju«. Humanističko vaspitanje naše generacije između dva rata učinilo je da se složim, iako neubeđen, sa očevom zabludom. To mi je istovremeno dozvolilo da se ne brinem. Ja nisam imao

iskustva, dok je moj otac preživio Prvi svetski rat. Može biti da ljudi produže prijateljstvo kad si u nuždi. Ko zna, možda će njegovi prijatelji stvarno da nam pomognu. Moj otac je verovao da on nema neprijatelja; bio je poznat i voljen lekar u Vršcu. Naprotiv, imao je mnogo prijatelja. Očekivao je da će mu pomoći kad nužda dođe. Nažalost tata je pogrešio, grdno pogrešio.

- Verovao je da treba imati poverenja u dobre drugove, nejevreje, da ostavi svoj novac kod njih da ga sačuvaju i vrate kad nam bude potreban. Verovao je da će dobri drugovi biti voljni da sakriju i da za nas čuvaju stvari od vrednosti, pa da nam ih vrate kad se rat završi.
- Verovao je da će njegovi pacijenti, prosti ljudi koji su ga voleli biti dovoljno preduzimljivi da spreče naše proganjanje.
- Kad smo već bili izloženi strahotama nemačke okupacije i dok smo još bili u našoj kući i kad nam je trebalo para, verovao je da može prodati stvari bez kojih se može. Pokušao je, ali nakon što je iskustvo pokazalo šta se u tom slučaju dešava, rekao je: »Neće biti zadovoljni dok nas ne nateraju da spavamo na slami«
- Kad smo već spavali na slami, još uvek je verovao da može da izradi koncesije kod okupacionih vlasti.
- Nije verovao u to što mi je mladi Getman rekao. Nije verovao da je negde u štabu nemačke okupacione administracije za Srbiju već donesena odluka da svaki Jevrejin sa ove teritorije mora da umre pre proleća 1942.

EPILOG

- Dok je radio u jevrejskoj bolnici u Beogradu i kad novaca više nije bilo, verovao je da ne treba bežati iz Beograda, jer ne treba kidati veze sa ljudima u Vršcu. »Oni će nam pomoći u krajnjoj nuždi«.

I zaista, naš prijatelj Kosta Jorgović nam je pomogao, ali je to već bilo i premalo i prekasno.

Blagoslov mog oca i zadnji svoj novac koji mi je posvetio omogućili su moje bekstvo. Za sve ostale članove naše porodice nije mogao više ništa da pomogne.

Shvatio sam njegovu odluku kao moju dužnost da preživim, moju dužnost da obnovim njegovo ime, da imam decu, unuke, i praunuke, i tako obnovim moje roditelje. Moj sin Igor prvi je po starešinstvu, moj unuk Justin drugi, a ostali će da slede.

IZVRŠILI SMO NJEGOVU ODLUKU.

*Nemojmo ga zaboraviti. Njegov blagoslov je uvek sa nama,
predaćemo ga i sledećoj novoj generaciji.*

*To je jedina pravda kojom
možemo da uzvratimo za blagoslov koji smo dobili.*

KRAJ

DODATAK

Istorijska pozadina

- 1917 Prvu diktaturu u XX veku u Evropi uveo je Lenjin u Rusiji nakon uspešno izvedene boljševičke revolucije 25-26 oktobra (7-8 novembra, po novom kalendaru).
- 1918 Nemačka potpisuje kapitulaciju i obustavu neprijateljstava 11. novembra, čime su okončane četiri mučne godine Prvog svetskog rata.
- 1919 U februaru, na konferenciji u nemačkom gradu Vajmaru, osnovana je Republika Nemačka, da zameni monarhiju (kasnije nazvana Vajmarska republika). U junu je, potpisan Versajski mirovni ugovor. Po tom ugovoru, utvrđena je krivica Nemačke za Prvi svetski rat i izvršeno je teritorijalno preuređenje centralne Evrope na račun Nemačke. Osim toga Nemačka je morala da smanji svoju armiju na 100.000 vojnika, ratnu mornaricu na šest ratnih brodova, šest krstarica, šest razarača i dvanaest torpednih čamaca. Proizvodnja vojnih aviona i uvoz naoružanja bili su zabranjeni.
- 1922 Benito Musolini osvaja vlast u Italiji i stvara fašističku državu. Sebi, kao osnivaču italijanskog fašizma, daje naziv Duče (vođa). Tako je uspostavljen drugi po redu

BLAGOSLOV MOGA OCA

diktatorski režim u Evropi. Italija je postala prva desničarska totalitarna država, nasuprot Lenjinovoj levičarskoj diktaturi. Za razliku od marksizma, koji je obećavao da će trijumf nejakih, to jest proletarijata, dovesti do sveopšteg spasenja, fašizam je proglasio tezu da nad životom dominira neprestana borba. Ovo je išlo u prilog ratu. Između 1919. i 1944. fašističke ideje dominirale su u Evropi. Fašizam, svojim simbolom, svežnjem pruća vezanog oko sekire (usvojenom od »fasces«, simbola zvanične vlasti u antičkom Rimu), predstavlja snagu mnoštva, ujedinjenog u pokoravanju jednoj volji, neprikosnovenom autoritetu vođe.

- 1925 U julu se u Nemačkoj pojavila knjiga pod naslovom »Die Abrechnung« (Osveta), a drugi deo knjige pojavio se 1927.godine pod naslovom »Die Nationalsozialistische Bewegung« (Nacionalsocijalistički pokret). Ove dve knjige sažete su u jednu, pod naslovom »Mein Kampf« (Moja borba), demagoški vešto napisan politički manifest koji proklamuje superiornost arijevske rase, genijalnost nemačke rase, a perfidnost jevrejske rase za koju kaže da je »parazit na telu nemačkog naroda, kao i na telima drugih naroda«. Takođe omalovažava Slovence, koje predviđa za buduće robove Nemaca, a njihove zemlje naziva »Lebensraum« (životnim prostorom) pobeđničke Nemačke. Knjiga je naišla na svesrdno odobravanje. Fascinirala je brojne nezadovoljne elemente u Nemačkoj, kao i Nemce u

drugim evropskim zemljama. Do 1939. godine, prodato je preko 5 miliona primeraka, a 8 do 9 miliona za života njenog autora, Adolfa Hitlera.

Hitlerova zamisao da Jevreje proglasi glavnim neprijateljem, odgovornim za poraz Nemačke u Prvom svetskom ratu, kao i za svo zlo proizašlo iz toga, predstavljala je vrlo prihvatljivu optužbu za nemačke nacionaliste. Krivica za strogost Versajskog ugovora, kao i za inflaciju i depresiju 30-tih godina, pripisana je Jevrejima. Tako su Hitler i njegovi sledbenici pronašli pogodnu žrtvu i uspeali da ubede nemački narod da se sve socijalne i ekonomske katastrofe ne bi dogodile da nije bilo Jevreja među njima.

Za novu i za buduće generacije, važno je da znaju da je Hitler postojao i da je bio uzrok tragedija u svetu.

- 1926 Nemačka je u septembru primljena u Društvo naroda.
- 1928 Sjedinjene Američke Države i Francuska su zajedno sa 65 drugih država u avgustu potpisale Kelog-Brijanov Pakt kojim su odbacile rat kao instrument nacionalne politike.
- 1929 U junu su Nemačkoj smanjene reparacije koje je bila obavezna da plati na ime ratne štete u prvom svetskom ratu, na jednu četvrtinu iznosa nametnutog 1924.godine. U oktobru je prestao prosperitet u S.A.D. krahom berze (u Val Stritu).

BLAGOSLOV MOGA OCA

- 1929 Invazija Japana na Mandžuriju.
- 1932 Paul fon Hindenburg, drugi po redu predsednik Vajmarske Republike, bio je izabran za još jedan rok (mandat). On je 30. januara 1933. postavio Hitlera za kancelara novog kabineta. U početku kritičan, nastavio je da toplo podržava Hitlera. Umro je 1934. ostavivši Hitleru otvoren put da postane neprikosnoveni diktator Nemačke („fuehrer“ – vođa). Hitlerov metod pre i nakon dolaska na vlast, bila je primena terora. Hitler je postigao neprikosnovenu vlast razorivši demokratiju iznutra, kad je došao na vlast, za razliku od pokušaja pobune protiv demokratije izvana. U oktobru Nemačka je deklarirala svoje pravo da se naoruža, a zatim se povukla iz Društva naroda.
- 1935 Uprkos odredbama Versajskog ugovora, Hitler je ponovo uveo vojnu obvezu. U oktobru je počela italijanska invazija Abisinije.
- 1936 General Francisko Franko proglasio je 18. jula svoj manifest o vojnoj pobuni protiv Španske Republike. U građanskom ratu, uz pomoć Hitlera i Musolinija, porazio je Špansku Republiku i uveo vojnu diktaturu. Proglasio je Špansku Fašističku Partiju, »falangu« kao zvanični politički pokret Španije, a sebe za apsolutnog vođu falange. Građanski rat je trajao više od tri godine. Republici su pomagali međunarodni komunisti »Španski dobrovoljci«. U novembru je stvorena

Osovina Rim-Berlin uz deklaraciju politike uzajamne saradnje izmedju Italije i Nemačke.

1937 Japan je započeo rat sa Kinom.

1938 Hitlerova Nemačka upala je u Austriju 12. marta. Oduševljeno dočekan Hitler je anektirao Austriju sledećeg dana. Desetog aprila namešteni referendum potvrdio je aneksiju sa 99.7 odsto glasova. 29-30. septembra u Minhenu, Hitler (Nemačka), Musolini (Italija), Čemberlen (Engleska) i Daladije (Francuska), pristali su da dozvole Nemačkoj da zauzme sve delove Sudeta (Bohemija, deo Čehoslovačke republike), u kojima je bilo više od 50 odsto nemačkog stanovništva. Transfer ovih teritorija završen je 10.oktobra. To je bio kraj nezavisne Čehoslovačke, prve države Slovena koja je pala pod nemačku vlast.

1918 - 1939

U periodu između dva svetska rata, balkanske države nisu htele da se mešaju u politiku evropskih sila. Želele su da uživaju u svojoj slobodi. Jugoslovenski kralj Aleksandar Karađordjević uključio je svoju državu u savez »Mala Antanta«, zajedno sa Čehoslovačkom i Rumunijom, da bi se suprotstavio nemačkoj i mađarskoj dominaciji i radi odbrane nacionalnih teritorija i nezavisnosti dunavskog bazena. Nakon što je Nemačka anektirala Sudete (severo-istočnu Bohemiju, deo Čehoslovačke republike koji se

BLAGOSLOV MOGA OCA

graničio sa Poljskom), »Mala Antanta« bila je mrtva. Svaka članica ovog saveza ostala je izolovana. Nemačka je postala neprikosnovena sila u Evropi.

- 1939 Hitler je zauzeo celu Čehoslovačku, protivno odredbama Minhenskog sporazuma prethodne godine. U aprilu, Italija je anektirala Albaniju. U maju je potpisan »Čelični pakt«, koji je obavezao Italiju na agresiju u savezu sa Nemačkom. Nakon tajnih pregovora, 23. avgusta, potpisan je nemačko-sovjetski »Pakt o nenapadanju«. Istovremeno, dodat mu je i tajni protokol, kojim je Istočna Evropa podeljena na nemačku i sovjetsku sferu interesa. Između ostalog, predviđena je i podela Poljske između Nemačke i SSSR-a. **1. septembra Hitler je napao Poljsku. U 11.00 časova pre podne, 3. septembra, Velika Britanija je objavila Nemačkoj rat, a Francuska istoga dana, u 17.00 časova. Time je počeo Drugi svetski rat. 17. septembra Crvena Armija je napala i zauzela deo Poljske sa istoka.**
- 1940 10. juna Italija je ušla u rat na strani Nemačke, neposredno pre sloma Francuske. Nemci su ušli u Pariz 13. juna. Deset dana kasnije, Francuska je potpisala mir sa Nemačkom. U oktobru, Musolini se odlučio na pohod protiv Grčke, ne obavestivši Hitlera. Njegove trupe iskrcale su se u Albaniji, da bi odatle probile u Grčku. Međutim, pretrpeo je katastrofalan poraz. Tokom novembra, Grci su prešli u kontraofanzivu, nateravši Musolinijeve trupe na povlačenje.

To je poremetilo Hitlerove planove. Jugoslavija i Bugarska produžile su neutralnost.

1941 Jugoslavija i Bugarska održale su neutralnost sve do 1. marta. Iako su simpatije jugoslovenskog regenta, kneza Pavla, bile na strani britansko-francuske antante, bio je prinuđen da se pokori Hitlerovim zahtevima i odlučio 18. marta da pristupi silama Osovine (kojima se priključio i Japan potpisivanjem Trojnog pakta između Nemačke, Italije i Japana, 27. septembra 1940).

Na Hitlerov poziv, ministri princa Pavla, Dragiša Cvetković i Aleksandar Cincar Marković, potpisali su, 25. marta, u Beču, pakt o pristupanju Jugoslavije silama Osovine. U Beogradu su 27. marta izbile masovne demonstracije pod parolama »Bolje rat, nego pakt« i »Bolje grob, nego rob«.

General Dušan Simović, uz pomoć grupe jugoslovenskih oficira, izvršio je državni udar. Zbacili su regenta i postavili sedamnaestogodišnjeg Petra II na presto. To je značilo raskid sa politikom princa Pavla. Hitler je smesta odložio svoje planove za napad na Grčku, kako bi mogao istovremeno da napadne i Jugoslaviju. Izvršio je invaziju Jugoslavije iz Austrije. Devetog aprila pao je Niš, jer su Nemci istovremeno izvršili napad i preko Bugarske. Sledećeg dana pao je Zagreb, a dan kasnije, Italijani su prodrli u Dalmaciju od Istre, duž jadranske obale. Beograd je pao 12. aprila, dok je ostatak Jugoslovenske armije bio opkoljen u Bosni. Kapitulacija Jugoslavije potpisana je 17.

BLAGOSLOV MOGA OCA

aprila, samo 11 dana nakon što je Beograd, u nedelju, 6. aprila, bio žestoko bombardovan. U nemačko zarobljeništvo palo je 340.000 jugoslovenskih vojnika.

Jugoslavija je bila pobedena i podeljena. Banat i Srbija stavljani su pod neposrednu nemačku vojnu upravu. Bačka, oblast između reka Dunav i Tisa, predata je Mađarima.

U avgustu je formirana marionetska vlada u Srbiji, na čelu sa generalom Milanom Nedićem i pod upravom nemačke armije.

Formirana je Nezavisna Država Hrvatska (NDH), na čijem je čelu bio Ante Pavelić sa njegovim nacističkim ustašama. Od dva miliona Srba, koji su do rata živeli u Hrvatskoj, trećina je ubijena, trećina prekrštena u katoličanstvo, dok je jedna trećina izbegla u Srbiju. Ubrzo su ustaše formirale svoje koncentracione logore »u hrvatskom stilu« za Jevreje, Cigane i Srbe.

BELEŠKE NA DNU STRANICA

- 1 **Vršac** - grad 80 km severoistočno od Beograda. Udaljen desetak kilometara od jugoslovensko-rumunske granice, smešten je u podnožju Vršačkog brega, krajnjeg ogranka Karpata. Godine 1941. grad je imao 30 000 stanovnika. Etnički mešovito stanovništvo, po redosledu brojnosti, činili su: Srbi, Nemci, Mađari, Rumuni, Cigani i Jevreji.
- 2 Kupovna moć jednog jugoslovenskog dinara 1929. bila je ista kao jednog dolara 2002. godine.
- 3 **Hevra Kadiša** - pogrebno društvo odgovorno za funkcionisanje jevrejskog groblja dotične zajednice.
- 4 **Kehila** - organizacija jevrejske zajednice u gradu ili manjem mestu. Bavila se administrativnim poslovima zajednice i dobrotvornim radom.
- 5 **Seder** – Svečana večera koja na hebrejskom jeziku znači: red, održava se naveče 15. i 16. Nisana (sedmi mesec u jevrejskom kalendaru) na početku praznika koji se zove Pesah (Pasha), posvećen izlasku Jevreja iz Egipta.
- 6 Molitve koje se čitaju uveče posle zalaska sunca. Ime dolazi od prve reči prve molitve uz odgovarajući blagoslov.
- 7 **Šabat** – dolazi od hebrejske reči „savat“ koja znači „prestani“ ili „počini“. Šabat je svečani dan odmora koji Jevreji poštuju i slave od zalaska sunca u petak do smrkavanja u subotu.
- 8 Jugoslavijom je vladao kralj u saradnji sa Skupštinom

BLAGOSLOV MOGA OCA

- 9 **Adolf Hitler** (1889 – 1945): Kancelar i diktator nemačke države (1933 – 1945). Veliki antisemita, koji je okrivio jevrejsko stanovništvo za sve jade i probleme u Nemačkoj.
- 10 **Kulturbund**: „Kulturni savez“. Bio je to kulturni i ideološki savez nemačke manjine (etničkih Nemaca) sa nemačkom kulturom i ideologijom njihove „domovine“, (Nemačke).
- 11 **Paja i ja rođeni smo iste (1922) godine, s tim što sam ja bio tri meseca stariji.**
- 12 **Bar Micva** je verski običaj koji označava sticanje zrelosti kod jevrejske muške dece. U skladu sa jevrejskom tradicijom i ja sam imao svoju Bar Micvu kada sam napunio 13 godina, nakon čega se postaje punopravan član u sinagogi i punopravno učestvuje u zajedničkoj molitvi i čitanju Tore (Biblije) zajedno sa ostalim odraslim članovima zajednice.
- 13 **Zvala se Ana, ali smo joj tepali „Ancika“.**
- 14 Vidi četvrto poglavlje
- 15 To su bili takozvani „srpski dobrovoljci“, sledbenici Ljotićeve stranke, bliske ideologiji Adolfa Hitlera.
- 16 **Kvisling, Vidkun**: Norveški oficir čija je saradnja sa Nemcima tokom okupacije Norveške u Drugom svetskom ratu, doprinela da njegovo ime postane sinonim za „izdajnika“. Pogubljen je 24. oktobra 1945. u Oslu.
- 17 **Musolini** je napao Jugoslaviju u isto vreme kada i Nemci. Okupirao je celu dalmatinsku obalu i Crnu Goru. Musolinijev san bio je da celu jadransku obalu „vrati“ pod vlast njenih „pravih vladara, potomaka Rimljana, Italijana“. Jadransku obalu je nazivao „Mare Nostro“ (naše more).

- 18 **Lasciapassare**: znači „dozvola za prolaz“. Bio je to italijanski dokument na jednom listu papira sa dozvolom za prelaz iz Srbije na italijansku teritoriju.
- 19 Beogradska železnička stanica bila je uništena u šestoaprilskom bombardovanju.
- 20 Naš drug i partijski aktivista, Franja Kardoš, saopštio nam je dan pre toga da će biti potpisan pakt o nenapadanju između Jugoslavije i Sovjetskog saveza i da treba da idemo na demonstracije i podržimo pakt. Budući da je Paja bio skojevac, poslušao je a zatim nagovorio i mene da pođem.
- 21 **Štuka**: obrušavajući avion, bombarder, sa ugrađenim sirenama prodornog, zavijajućeg i zastrašujućeg zvuka. Štuke je koristilo nemačko ratno vazduhoplovstvo (Luftvafe) između 1937. i 1945 godine.
- 22 **NDH: Nezavisna Država Hrvatska** – formirana je 10. aprila 1941. godine pod vodjstvom Ante Pavelića, a pod pokroviteljstvom Nemaca.
- 23 **Anšlus** – „spajanje“, neka vrsta objedinjenja dveju zemalja Evrope koje su govorile nemačkim jezikom – Nemačke i Austrije. Kad je Hitler sa Nemačkm vojskom, 12.marta 1938, ušao u Austriju, proglasio je ujedinjenu Nemačku.
- 24 **Hašomer Hacair**: „Omladinska straža“ – jedna od cionističkih organizacija jevrejske omladine.
- 25 **Banat**: oblast u istočnoj Evropi nastanjena etnički mešovitim stanovništvom. Sa istoka ga okružuju Transilvanija i Vlaška, na zapadu reka Tisa, na severu reka Mureš i na jugu Dunav. Nakon Prvog svetskog rata, Banat je podeljen između

BLAGOSLOV MOGA OCA

Rumunije, Jugoslavije (odnosno jugoslovenske pokrajine Vojvodine) i Mađarske. Dok se nalazio pod austrijskom vlašću, doseljenici iz Rajnskih oblasti, Lorena i Luksemburga dobijali su brojne privilegije. Zbog toga su Vršac naselili brojni kolonisti (30 odsto ukupnog stanovništva) nemačkog porekla, zvani Čogleri (Folksdojčeri – Nemci rodom).

- 26 **Hitler Jugend:** organizacija koju je osnovao Adolf Hitler. Nemački dečaci i mladići podučavani su u nacističkom duhu, da bi, kada navršše 18 godina, postali članovi nacističke partije.
- 27 Taj događaj i ovu „molitvu“ detaljno sam opisao u Pologu.
- 28 **Gabor** - mlađi brat moje majke.
- 29 **Četnici:** Pripadnici srpske nacionalističke gerilske vojske, formirane još pre balkanskih ratova za borbu protiv Turaka (i Bugara) u Makedoniji. Bili su pod komandom vojvode Koste Pećanca, ubrzo po okupaciji otvorenog kolaboranta sa okupatorom. U početku ustanka 1941, borili su se protiv osvajača i hrvatskih ustaša, a kasnije u građanskom ratu, protiv jugoslovenskih komunista i partizana.
- 30 **“Upropastiti tako dobro odelo”**
- 31 **Hajnrh Himler:** nemački nacista, političar, policijski i vojni zapovednik, koji je postao drugi po rangu moćnik u Trećem Rajhu. Nakon Hitlerovog stupanja na vlast (30. januara 1933), Himler je postao načelnik minhenske policije i ubrzo, zapovednik svih nemačkih policijskih jedinica izvan Pruske. Osnovao je prvi koncentracioni logor – Dahau. Nakon Hitlerove odluke 1941. godine da istrebi sve evropske Jevreje, Himler je organizovao logore smrti. On je bio glavni arhitekta Holokausta.

- 32 **Narednik**
- 33 **Jugoslovenska narodna armija**
- 34 Nedugo zatim umro je i sahranjen je u svom rodnom gradiću Beloj Crkvi, 35 kilometara jugoistočno od Vršca. On je započeo partizanski ustanak 1941. godine u Banatu, na području između Vršca i Bele Crkve.
- 35 Postojale su dve porodice **Geduldig**. Pominju se kasnije, u 26. poglavlju.
- 36 „Prokleti narod“.
- 37 „**Evo ološa**“, u pogrdom nemačkom žargonu.
- 38 Bila je to jedna od prvih mera okupacionih vlasti.
- 39 Jugoslovenske državne železnice
- 40 Nacistička kovanica koja znači: „neljudi, podljudi“.
- 41 Pristojna suma u predratnoj Jugoslaviji , jednaka vrednosti od 20.000 australijskih dolara u 2002. godini
- 42 Pritoka Dunava. Beograd se nalazi uzvodno od ušća Tamiša u Dunav.
- 43 **Tašmajdan** – park u Beogradu, na mestu nekadašnjeg kamenoloma, a kasnije, za vreme Turaka, groblje. Tašmajdan su Nemci koristili kao zborna mesto Jevreja i za obavljanje administrativnih poslova u vezi sa njima.
- 44 **Beč**: glavni grad Austrije, u to vreme nalazio se pod nemačkom okupacijom.
- 45 1997. godine, jedan moj prijatelj je pronašao u arhivi grada Beograda, prijavnicu u kojoj se navodi da je moju sestru, Anu Singer, 28. avgusta 1941. primila porodica Huber u Balkanskoj br. 14, a 3. septembra 1941. porodica Efraim na Obilićevom

BLAGOSLOV MOGA OCA

vencu br. 10. O njenom daljem kretanju nisam mogao da pronađem ništa. Takođe sam saznao da je poslednja poznata adresa moje majke bila Dalmatinska 9, gde je boravila 20. novembra 1941, dan pre mog bekstva iz Beograda. Poslednja upisana adresa, na kojoj je boravio moj otac, datirana je 30. avgusta 1941. kod porodice Stanković, ulica Koče kapetana br. 20.

- 46 „**Srpski dobrovoljci**“ bili su simpatizeri Nemačke daleko pre okupacije naše zemlje, a mobilisani su od strane Milana Nedića, koji se nalazio na čelu srpske kvistlinške vlade.
- 47 **Topovske šupe** – pre rata bio je prostor u kome je jugoslovenska vojska držala artiljeriju. Negde 20. avgusta 1941, tu je osnovan logor za muškarce, Jevreje iz Banata, a kasnije i za one, starije od 14 godina, iz Beograda i Srbije. Logor se nalazio u Tabanovačkoj ulici, odmah do Autokomande (komanda vojnih motorizovanih jedinica).
- 48 **Dorćol**: jevrejska četvrt u Beogradu
- 49 Prema zvaničnom saopštenju, 28. jula ujutru, streljano je ukupno 122 Jevrejina i komunista, njih 100 sa Tašmajdana i dvadesetdvoje iz zatvora (Nemci su uvek u svojim saopštenjima o zločinima nad Jevrejima prišivali oznaku „I KOMUNISTI“).
- 50 Nemci su zahtevali da im se preda **Hajim Almuzlino**, 16-godišnjak, koji je pokušao da zapali jedan nemački kamion na Kosančićevom Vencu, i uspeo da pobegne. Almuzlino nije bio na Tašmajdanu, pa su umesto njega Nemci uzeli taoce.

- 51 Na dan 12. decembra 1941. žene su pozvane da se zajedno sa decom jave službi Specijalne policije, u ulici Džordža Vašingtona 21 u Beogradu. Više od 5.000 jevrejskih žena i dece moralo je da pešači odatle do logora „Sajmište“ blizu Zemuna. Nekoliko dana ranije, na osnovu pojedinačnih poziva odvođenje žena i dece već je bilo počelo.
- 52 Njen sin, **Ivo Almuli**, bio je na Tašmajdanu onog fatalnog dana i našao se među onom stotinom, koja je „odvedena na rad“ (koja je u stvari bila streljana).
- 53 **Split** je u to vreme bio pod italijanskom okupacijom.
- 54 **Dragoljub Mihajlović (Draža)**: vođa pokreta otpora (rođen 27. marta 1893, pogubljen od strane komunističkog režima 17. jula 1946.) predvodio je monarhističku vojsku, poznatu pod imenom „četnici“. Jugoslovenska vlada u izbegištvu imenovala ga je za ministra vojske i promovisala u čin generala. On i Josip Broz (Tito) su kasnije došli u sukob zbog političkih razlika između monarhista i narastajuće komunistički orijentisane narodnooslobodilačke vojske.
- 55 **Kralj Petar Karađordjević** (rodjen 6. septembra 1923. u Beogradu, umro 3. novembra 1970. u Los Angelesu), poslednji jugoslovenski kralj. Petar je dobio kraljevsku titulu kada je imao 11 godina, ali je stvarna vlast bila u rukama njegovog strica, princa Pavla. Pavle je svrgnut državnim udarom, koji je 27. marta 1941, izvela grupa oficira predvođena generalom Dušanom Simovićem. Petar je vladao do napada sila Osovine (Nemačka i Italija) na Jugoslaviju (6. aprila 1941) nakon čega je pobjegao u London.

BLAGOSLOV MOGA OCA

- 56 **Berza rada:** Ustanova za zapošljavanje, koja je izdavala tzv. „radničke knjižice“. U njih je poslodavac upisivao podatke o zaposlenju radnika. Knjižica je imala fotografiju radnika overenu pečatom na unutrašnjoj strani korica. Podaci su bili overeni pečatom i potpisom ovlašćenog službenika. Istovremeno, knjižica je služila i kao legitimacija. Izdavana je na osnovu uvida u original krštenice i drugih dokumenata, iz kojih se videlo da je lice državljanin Srbije, te da ima pravo na zaposlenje.
- 57 U diskusijama tokom naših obeda, govorio je da su Nemci ušli u trag toj ženi i da je opasno sa njom razgovarati. Moj utisak je bio da je dr Eškenazi hteo da izbegne razgovor o begstvu, uglavnom zato što je bio neodlučan i nije znao šta da radi.
- 58 Ovi dokumenti bili su italijanski „lasciapassare“ za svakog ponaosob, koji je njen šef znao da falsifikuje, plus lična dokumenta, koja su bila potrebna da bi se stiglo do granice.
- 59 Savez komunističke omladine Jugoslavije
- 60 **Glikman** je bio brat vlasnika Hotela „Srbija“ u Vršcu.
- 61 **Počasni Arijevac:** Hitler je nejednakost među rasama i pojedincima smatrao za neprikosnoveni poredak prirode. Veličao je arijevsku rasu kao jedini kreativni elemenat čovečanstva. Prirodna osnova čovečanstva bio je FOLK. Nemački folk, međutim, bio je najviši. Pripadnici „inferiornih rasa“ mogli su da postanu „Počasni Arijevci“, ali samo ako su imali posebne zasluge za Nemačku.
- 62 Izbeglice koje su pobile iz Rusije tokom komunističke revolucije 1917. godine.

- 63 Otac je ovu informaciju dobio od gospodina Akonsa. Akons se oženio Fridom, jednom od sestara Vajs, i sa njom imao troje dece. Najmlađa od sestara Vajs, Trude, bila je udata za mog ujaka Gabora Švarca. Imali su četvorogodišnjeg dečaćića, koji se zvao Julijus, po mom dedi Julijusu Švarcu. Akons je izbegao sa suprugom i troje dece. Svi su preživeli rat i 1950. godine se iselili iz Jugoslavije u Izrael.
- 64 Negde krajem oktobra 1941, Nemci su odlučili da ubrzaju likvidaciju jevrejskog stanovništva Srbije i Beograda. Koristeći razne metode, od običnih naređenja ljudima da se sami jave, do odvođenja ljudi pravo sa prisilnog rada. Neki su bili i nasumice privođeni. Takav je bio slučaj sa mojim ocem, koji je upao u jednu takvu zamku. U to vreme, međutim, žene i decu još nisu dirali, pa su muškarci imali utisak da će moći da se vrate svojim porodicama. Za to vreme, ljude su iz logora odvodili u grupama od po stotinu ili dve stotine, a žene su dobijale obaveštenja da su njihovi muževi odvedeni na rad.
- 65 Poznao sam **Šimona Špicera** od pre rata, budući da je bio značajan cionistički aktivista. Često je držao javna predavanja i čuo sam ga kako govori.
- 66 U predelu između Save i Dunava, jugoslovenska vojska, formirana od novopridošlih regruta, po prvi put se našla u frontalnoj borbi. Boris i njegov brat bili su ranjeni i prebačeni u bolnicu. Nemci su prešli u napad, pomerili liniju fronta, zauzeli bolnicu i pobili sve ranjenike.
- 67 **Niš**: grad na jugu Srbije, na reci Nišavi. Važan zbog položaja, u smislu kontrole koridora Morava – Vardar. Tu se železnička

BLAGOSLOV MOGA OCA

pruga odvaja za Solun i Sofiju. U antičko doba, **Naissus** bio je mesto ukrštanja nekoliko glavnih puteva.

- 68 **Kosovo:** Italija je anektirala Albaniju aprila 1939. Kada je nacistička Nemačka porazila Grčku i Jugoslaviju u aprilu 1941, Kosovo (južna Srbija, na severozapadu se graniči sa Albanijom) je prisajedinjeno italijanskoj Albaniji. Glavni gradovi su Priština i Kosovska Mitrovica.
- 69 Na albanskom se časna reč kaže „besa“ i tradicionalno predstavlja svetinju za njih. Ako vam Albanac da besu možete se osloniti na njega. Neće vas izneveriti bez obzira na okolnosti.
- 70 **Durres - Drač** (Durazzo, na italijanskom): nalazi se na Jadranskoj obali. Drač je bio glavni kanal za uvoz namirnica u Albaniju. Železnica je povezivala ovu luku sa Tiranom i drugim mestima u unutrašnjosti.
- 71 Skutari na italijanskom (ili Scodra na latinskom, ondosno Skadar na srpskom): grad u severozapadnoj Albaniji. Leži uz jugoistočni deo Skadarskog jezera. Nalazi se na rubu velike ravnice okružene planinama. Skadar je jedan od istorijski najznačajnijih gradova u Albaniji. Njegov bazar je nekada bio važan zbog svog položaja jer su tuda prolazili trgovački putevi koji su vodili od Dunava do Egejskog mora.
- 72 **Dobričevo**, selo sa mađarskim stanovništvom uz rumunsku granicu, nekih 14 kilometara od Vršca.
- 73 **Kvestura** je predstavljala lokalnu administrativnu upravu italijanske centralne vlasti. „**Kvestore**“ je bio oblasni šef državne policije i službenik italijanske vlade.

- 74 U trećem tomu svog monumentalnog dela „Drugi svetski rat“, Čerčil kaže da, kada je čuo vesti o japanskom napadu 7. decembra 1941. (8. XII u Londonu) pisao je japanskom ambasadoru i rekao mu da su Japanci bombardovali Singapur i Hong Kong... a da prethodno nisu objavili rat ili uputili ultimatum, uz uslovnu pretnju ratom: „Time ste prekršili međunarodne zakone, a posebno prvi paragraf treće haške konvencije, koji se odnosi na početak neprijateljstava. Budući da su Japan i Velika Britanija njeni potpisnici konvencije, proizilazi da je nastalo ratno stanje između Japana i Velike Britanije“.
- Istoga dana, Japanci su napali i Perl Harbur na Havajima.
- 75 U noći između 10. i 11. decembra, Japanci su napali i potopili dva značajna britanska bojna broda: *Princ od Velsa* (36.000 t) i bojnu krstaricu *Repulse*, na putu za Singapur. Poginulo je 1000 članova posade, i komandant admiral Ser Tomas Filips.
- 76 **Osovina:** termin izveden iz „Osovina Tokio-Berlin“ – naziv dat po sporazumu sklopljenom između Hitlerove Nemačke, Musolinijeve Italije i japanskih militarista.
- 77 Kralj Nikola Petrović vladao je Crnom Gorom od 1860. do 1918. godine. Kada je uklonjen sa vlasti, otišao je u izgnanstvo u Italiju. Pripadao je dinastiji Petrović koja je vladala Crnom Gorom od 1782. godine i kojoj je pripadao i Petar Petrović Njegoš.
- 78 Kada su Italijani okupirali Split, svi Jevreji koji nisu bili stanovnici Splita morali su da žive pod nadzorom na ostrvu Korčula.

BLAGOSLOV MOGA OCA

- 79 Ostvro **Pag** je jedno od mnogobrojnih ostrva u Jadranskom moru. Nalazi se južno od Splita.
- 80 Cucina economica: italijanska neprofitna ustanova u kojoj su siromašni meštani mogli dobiti jednu supu dnevno po veoma niskoj ceni.
- 81 Zagora: planinski kraj koji se prostire duž uskog priobalnog pojasa i u to vreme sastavni deo Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Zagora se graničila sa selima i gradovima uskog priobalnog pojasa koji su bili pod italijanskom okupacijom.
- 82 **Francisko Franko** ili „El Caudillo“: general i vođa nacionalističkih snaga, koje su zbacile špansku demokratsku republiku tokom građanskog rata u Španiji (1936-1939). Od tada, pa sve do smrti (1975) nalazio se na čelu vlade u Španiji.
- 83 **Falange**: Ekstremne nacionalističke političke grupacije, koje je 1933. u Španiji osnovao Hoze Antonio Primo di Rivera, sin bivšeg diktatora Miguela Primo di Rivere. Izdao je manifest od 27 tačaka, u kojima je tražio ukidanje republikanskog uređenja, političkih partija, kapitalizma, marksizma, klerikalizma. Proklamovao je neophodnost nacionalno-sindikalne države, s jakim režimom i vojskom, zalažući se za španski imperijalni ekspanzionizam.
- 84 **Internacionalne Brigade**: strani dobrovoljci, koji su se, u španskom građanskom ratu (1936–1939) borili na strani Republike, a protiv nacionalističkih snaga. Ime su dobili po tome što su pripadnici ovih brigada pristizali (naročito u početku) iz oko 50 zemalja. Kominternu (komunistička internacionala) je organizovala regrutovanje, a zatim i

rukovodila brigadama. Činila je to iz glavnog štaba u Parizu. Iz Jugoslavije je u Španiju otišao priličan broj dobrovoljaca, uglavnom mladih komunista, poznatih pod imenom „španski dobrovoljci“.

- 85 **WIZO** (World International Zionist Organisation): Svetska ženska cionistička organizacija.
- 86 Omiljen način na koji je policija tukla osumnjičene bilo je batinanje po tabanima.
- 87 **Dijalektički materijalizam**: način razmišljanja i pristup stvarnosti, koji su usvojili Karl Marks i Fridrih Engels. Taj filozofski pravac vidi i tumači sve stvari kroz njihovo stalno kretanje i menjanje, međuzavisnost i interakciju. Sve je podložno promenama i smenjivanju.
- 88 Zvanična himna socijalista i komunista.
- 89 Lepši izraz za zatvaranje u koncentracioni logor.
- 90 Svi transferi zatvorenika obavljali su se noću.
- 91 **Zadar** (Zara): luka smeštena na kraju nisko položenog poluostrva na sredini Dalmatinske obale. Po sporazumu iz Rapala (1920) pripao je Italiji. Na časovima nacionalne geografije, u srednjoj školi u Vršcu, učili smo da je Zadar „neoslobodeni“ deo naše domovine, dok su italijanski fašisti celu Dalmatinsku obalu smatrali za „neoslobodeni“ deo Italije (Italia irredenta). U toku II svetskog rata Musolini je okupirao celu Dalmaciju i proglasio je italijanskom provincijom. Ovo se baziralo na ideji „mare nostro“ (naše more), što je podrazumevalo Jadransko more, okruženo italijanskom teritorijom, uključujući Crnu Goru i Albaniju. Opravdanje za

ovakve teorije i njihovo ostvarivanje zasnivalo se na istorijskim granicama Rimske imperije, koju su fašisti smatrali kolevkom Italije.

- 92 **Trst (Trieste):** leži uz obalu Tršćanskog zaliva, u severoistočnom uglu Jadranskog mora, 145 kilometara istočno od Venecije. Kao rezultat italijanske nadmoći, tajnim sporazumom sklopljenim u Londonu 26. aprila 1915, Velika Britanija, Francuska i Rusija složile su se da po završetku Prvog svetskog rata, grad ustupe Italiji, kao deo teritorijalnih koncensija kojima je Italija nagradjena za pristupanje Trojnoj antanti. Ovim dogovorom bio je ispunjen dugo željeni cilj italijanske iredente, pokreta za pripajanje Italiji svih teritorija na kojima se govori italijanskim jezikom.
- 93 **Pokrajina Parma,** nalazi se u regiji Emilia–Romanja u severnoj Italiji, na reci Parme, severozapadno od Bolonje. Parma, glavni grad pokrajine Parme, predstavlja važno mesto ukrštanja glavnih železničkih i putnih saobraćajnica između Milana i Bolonje. Poljoprivreda je glavna privredna delatnost.
- 94 **Civil interniran u ratu.**
- 95 **Rijeka** je bila poznata pod italijanskim imenom **Fiume**
- 96 Italijanska okupaciona teritorija
- 97 Ovo dodatno pravo na meso nije imalo nikakve veze sa sledovanjima. To je bilo utvrđeno međunarodnom konvencijom o ratnim zarobljenicima, čiji je Italija bila potpisnik. Činjenica da je to pravo i dalje primenjivano u našem logoru, uprkos odsustvu ratnih zarobljenika, bio je čist birokratski propust.

98 **Poverenik.**

99 General **Pietro Badoljo** (Badoglio): Italijanski general i državnik u vreme diktature Benita Musolinija (1922–1943). Nakon Musolinijevog pada, 25. jula 1943, Badoljo postaje predsednik vlade. On je 3. septembra sklopio primirje sa saveznicima. Na dan 8. septembra, proglašena je bezuslovna predaja Italije saveznicima. Badoljo je raspustio fašističku partiju, a 13. oktobra 1943, Italija je objavila rat nacističkoj Nemačkoj. U junu 1944, podneo je ostavku, kako bi omogućio obrazovanje novog kabineta u oslobođenom Rimu.

100 Lokalna vrsta graška koji nije bio ukusan ali je bio vrlo zasitan.

101 „Mir! Mir! Mir!“

102 Englezi su zauzeli Brindizi 11. septembra a jedanaest dana kasnije i Bari.

103 Doslovno: „crvena zastava“

104 Još uvek sam imao zimski kaput, poklon gospodje Eškenazi.

105 Proletarijat: najniže, ili jedno od ekonomski i socijalno najnižih klasa u kapitalističkom društvu.

106 cc: znači „kubnih centimetara“ – metrička mera za zapreminu.

107 Specijalna služba za Balkan.

108 Američko iskrcavanje na severnu afričku obalu francuskog Maroka, Alžira i Tunisa počelo je 8. novembra 1942, pod komandom generala Džordža S. Patona. Cilj iskrcavanja bio je da se Romelov afrički korpus napadne s leđa. Nemačke snage vodile su tada borbe sa britanskom 8. armijom. Cilj je bio da se stvore baze za napad na oružane snage Osovine u Evropi.

109 **Brindizi**: odlično izgrađena luka na nekoliko sati vožnje istočno od Barija.

BLAGOSLOV MOGA OCA

- 110 Posle rata, čin „politički komesar“ bio je ukinut, ali su ti oficiri zadržali svoje činove kao redovni oficiri u jugoslovenskoj armiji, mornarici i vazduhoplovstvu.
- 111 Antifašističko veće narodnog oslobodjenja Jugoslavije.
- 112 Nemci su bili započeli krajem novembra 1943. još jednu ofanzivu protiv partizana, šestu. Titov Vrhovni štab se u to vreme nalazio u Jajcu, gradu u bosanskim brdima. Uprkos ofanzivi, delegati iz cele Jugoslavije došli su na Drugo zasedanje AVNOJ-a. Pamflet koji mi je Veršić dao je u kratkim crtama izveštavao o formiranju ustavotvornog tela, Nacionalnog komiteta oslobodjenja, koji je trebalo da zameni kraljevsku vladu u inostranstvu.
- 113 Tokom decembra u tom kraju su se vodile žestoke borbe. Nemci su bili zauzeli Jajce i Banja Luku pa je Tito morao da premesti svoj štab. SBS je dobio obaveštenje o ovom premeštanju i verovatno odlučio da sačeka dok se ne uspostavi Vrhovni štab na drugom mestu.
- 114 Marjan i njegova supruga postali su pripadnici UDB-e (nova jugoslovenska tajna policijska služba) i vremenom se zaposlili u diplomatskoj službi posle rata. On je proveo godinu i po dana u S.A.D. tokom 1952-53 godine kada sam ja mogao samo da sanjam o tome. Naše granice bile su zatvorene za obične smrtnike, samo su ljudi iz užeg povlašćenog kruga Komunističke partije bili slani na prekookeansku službu. Ovde je ključna reč „slani“, jer se na drugi način nije moglo otići. Pasoši nisu davani nikom sem službenim licima na dužnosti.
- 115 DC-3, Duglas transportni avion .

- 116 Drugi put sam pratio majora Vajla, kada je bio u poseti odeljenju partizanske bolnice stacionirane u Drvaru. Događaj sam opisao.
- 117 Moj prijatelj, Oto Pancer, kad me je posle rata posetio ispričao mi je da je Nojman preživeo rat i zaposlio se kao inženjer u Hrvatskoj. Protiv Nojmana je podignuta krivična tužba, pa je izvesno vreme posle rata osuđen za špijunažu.
- 118 Regularna vojska.
- 119 OZNA: Organizacija za zaštitu naroda. OZNA je bila prvobitni oblik UDB-e (Uprava Državne Bezbednosti). Kasnije, kada je osnovana Federativna Republika Jugoslavija, OZNA je podeljena na Ministarstvo unutrašnjih poslova i KOS (Vojna kontraobaveštajna služba).
- 120 Džeri (Jerry) je britanski žargonski naziv za Nemca (ili Nemce).
- 121 Jugoslavija je u vreme svog sloma, aprila 1941, posedovala nekoliko bombardera tipa Dornier koje je zatim nasledila fašistička Hrvatska, koja se borila na strani Nemačke i Italije.
- 122 Titov bratanac i ja bili smo na obuci u istoj pilotskoj školi. Došao je tamo godinu dana posle mene (ne sećam se njegovog imena, ali znam da se prezivao Broz, isto kao i Tito).
- 123 Bio je to lokalni Narodni odbor formiran od strane oslobodilačkog pokreta.
- 124 Datum je bio 3. jun 1944. Po mom računu, bilo je to devet dana posle desanta na Drvar. Tito je sa Visa otputovao da se sretne sa Vinstonom Čerčilom u Napulju 12. avgusta 1944.
- 125 Bata je bila najveća fabrika cipela u Jugoslaviji i imala je svoje prodavnice u svim većim gradovima u zemlji.

BLAGOSLOV MOGA OCA

- 126 Intendantska jedinica.
- 127 **DDT**: sintetski insekticid. Za vreme i nakon drugog svetskog rata, DDT je bio veoma efikasan protiv vašiju, buva i komaraca (prenosnika tifusa, kuge i malarije kao i žute groznice). Medjutim, DDT je sada zabranjen u mnogim zemljama jer je postojan, akumulira se u zemljištu nagomilavajući se u opasnim količinama u mesožderima preko lanca ishrane.
- 128 **PTC**: Personal Transit Camp - prolazni logor za vojna lica
- 129 Kibuc: Kolektivno naselje zasnovano na socijalističkom principu zajedničke svojine nad zemljom i sredstvima za proizvodnju. Članovi kibuca (kibucnici) imali su obezbeđenu hranu i smeštaj kao i zdravstvenu i socijalnu zaštitu.
- 130 Invazija na severnu Francusku iz Engleske otpočela je 6. juna 1944. Bio je to čuveni "Dan-D" u Drugom svetskom ratu. Bila je sakupljena ogromna armada, koju je činilo 1.200 ratnih brodova, 10.000 aviona, 4.126 desantnih plovila, 804 transportnih brodova i na stotine amfibijskih i drugih tenkova posebne namene. 156.000 vojnika (73.000 američkih i 83.000 britanskih i kanadskih) iskrcalo se u Normandiji, od kojih 132.500 morskim putem a 23.500 vazdušnim.
- 131 Začini su karakteristično obeležje indijske i indonežanske kuhinje. U Indiji svaki kuvar priprema kari, mešavinu aromatičnih začina u prahu kao što su đumbir, cimet, karanfilić, kim, muskatni oraščić i indijski šafran. Čapati je pljosnat hleb koji se jede tako što se njime zagrabi mešavina biljnih začina.

- 132 **Oficirski činovi** morali su da budu potvrđeni od strane jugoslovenske ambasade u Moskvi. Kada je lista stigla, na njoj su se pojavili i neki novi oficiri. Nisam bio među njima.
- 133 **Bendar-e Šah** je otada preimenovan u **Bandar-e Torkeman**.
- 134 KVAŠP: Krasnodarkaja Vojena Avio Škola Pilotov.
- 135 7G Ubrzanje sedam puta veće od zemljine teže.
- 136 Mesingani ili bakreni sud koji se zagreva gorućim ugljem.
- 137 Dobio sam komplikacije sa uhom, kao posledicu epidemije azijskog gripa.
- 138 Imućni seljaci
- 139 Kislovodsk, grad u Stavropoljskom kraju (oblasti) u jugozapadnoj Rusiji. Osnovan je 1803. godine i leži duž reke Podkumok na obroncima Kavkaza u blizini Pjatigorsk ka jugozapadu. Kislovodsk je rodno mesto pisca Aleksandra Solženjicina.
- 140 Balneologija: Nauka o lečenju bolesti kupanjem u izvorima mineralne vode.
- 141 **PROFIL** br. 25, 20. jun 1994. godine, strana 43., „Der Judenkommissar – Egon Sabukosček, zubarski hirurg iz Graca“.
- 142 Einsatzkommando ili Einsatzgruppen: Operativne jedinice za ubijanje na terenu koje su išle iza nemačke regularne vojske sa ciljem da ubijaju Jevreje i druge „nepoželjne“.
- 143 Specijalne jedinice oružanih snaga.
- 144 Nemačko nacističko varvarstvo pod Hitlerom između 1933. i 1945. kulminiralo je u „konačnom rešenju“: uništenju svih evropskih Jevreja. Ukupan broj ubijenih Jevreja procenjuje se od 5.700.000 (Anglo-Americki Istražni Komitet, april 1946.)

BLAGOSLOV MOGA OCA

do 6.000.000 (Memorijalni Centar Jad Vašem). Na isti način ubijeno je i 400.000 Cigana.

- 145 Način adresiranja pošte tako da samo primalac može lično da podigne pismo iz Pošte. Ovaj metod se često koristi kada primalac nema stalnu adresu, kao na primer kada je u proputovanju.
- 146 Serija lovačkih aviona koje je Sovjetski Savez koristio u toku drugog svetskog rata. Konstruktor ovih aviona bio je Aleksandar Sergejevič Jakovljevič. Lovački avion. JAK 3, na kome sam završio školu, imao je velike prednosti nad nemačkim lovačkim avionima.
- 147 Izvor mojih prihoda, kao i svih drugih u jedinici, bila je takozvana plata koja je bila više nego mala (10 rubalja mesečno, što nije bilo dovoljno ni da se kupe poštanske marke). Svako naselje u Rusiji imalo je svoju pijacu, koja se zvala "bazar", gde su se mogle kupovati i prodavati razne stvari. U stvari, bilo je to jedino mesto gde se mogla obavljati kupovina i prodaja. Po našem dolasku u školu sve stvari u našem ličnom posedu (ćebad, odeća, košulje, donje rublje) moralo je biti predato, zavedeno i uskladišteno. Kasnije, ako smo hteli, bilo nam je dozvoljeno da prodajemo ove stvari na bazaru. Često smo dopunjavali svoja sledovanja sa hranom kupljenom na bazaru. Seljaci su prodavali sve što su mogli da uzgajaju i što je moglo roditi na njihovim malim parcelama (ako ih je bilo) oko kuće. Sva ostala zemlja bila je pod državnom kontrolom. Uglavnom smo kupovali mleko, jaja i piroške.

- 148 Malaria: ozbiljna akutna bolest koja prelazi u hronično oboljenje kod ljudi, a manifestuje se periodičnim napadima groznice i povišene temperature, anemijom, splenomegalijom (uvećanje slezine) i često se završava sa fatalnim komplikacijama.
- 149 Morzeova azbuka; izumeo ju je Samuel F. B. Morse (1867); sačinjeno od crtica i tačaka u određenom redosledu za svako slovo. Šalju se telegrafskim putem sa jednog mesta na drugo i automatski se beleže na papirnoj traci. Službenik koji prima čita i zapisuje slova u obliku telegrama. U to doba nije bilo teleprintera. Sve poštanske službe koristile su ručne telegrafe.
- 150 Komandirovka – Naređenje za putovanje
- 151 Tbilisi (Tiflis): glavni grad Gruzije. Republika Gruzija nalazi se na istočnom delu Crnog mora na južnoj strani Velikih Kavkaskih planina. Gruzija se prostire na površini od oko 69 700 kvadratnih kilometara.
- 152 Železnica u Rusiji imala je tri različite kategorije vagona:
- a. U „luksuznom mekom vagonu“ svaki kupe imao je četiri tapacirana sedišta i dva tapacirana ležaja, tako da je svaki putnik mogao udobno da sedi ili leži, a sedišta su bila numerisana i u jednom kupeu je moglo da bude samo četvoro putnika.
 - b. U „običnom tvrdom vagonu“ sedišta i ležajevi bili su od drveta, a svaki kupe je imao osam sedišta i dva ležaja iznad njih. Sedišta su bila numerisana i karte su imale rezervaciju.

BLAGOSLOV MOGA OCA

- c. „Opšti vagon“ bio je isti kao i „običan tvrdi vagon“, samo što sedišta nisu bila numerisana i svako ko je bio u vagonu mogao je da sedne gde ima mesta. To je često stvaralo gužvu.
- d. Putnici su na stanici dobijali „komposter“, pečat na voznoj karti, tj broj vagona u koji su smeli da udju i broj rezervisanog mesta.

153 Obučeni bolničar

154 Vrač: naziv za lekara u Rusiji.

155 **Štambilj** na karti, koji se mogao dobiti samo ako je bilo mesta u vagonu u određenom vozu.

156 **NKVD**: organizacija sovjetske tajne policije, preteča KGB-a.

157 „**Uča**“ je bilo skraćeno od „učitelj“.

158 Pravičan izgovor mađarskog jezika nemoguće je naučiti. To može samo neko ko je odrastao s tim jezikom ili mu je on maternji.

159 Marta 1993, preselio sam se u SAD, kako bih bio uz svoga sina Igora i njegovu porodicu. U Australiju sam se vratio jula 1998.

160 Rentgen aparat bio je proizvod nemačke firme SIMENS A. G.

161 U vreme Austrougarske, Vršac (Versec varos) pripadao je oblasti VAJDASAG (Vojvodina).

162 **Šames** – službeno lice u sinagogi

163 **Princ Pavle**, regent Jugoslavije, **18. marta 1941.** odlučio je da se zemlja priključi Osovini Rim – Berlin, Tripartitnom paktu (Nemačke, Italije i Japana, koji je bio potpisan 27. septembra 1940). Na Hitlerov poziv Princ Pavle i njegovi ministri, Dragiša Cvetković i Aleksandar Cincar Marković, otišli su u

Beč, gde su oba ministra, 25. marta 1941, potpisali pakt o pristupanju Jugoslavije osovini. U Beogradu su 27. marta 1941, izbile masovne demonstracije s parolama »Bolje rat nego pakt« i »Bolje grob nego rob«. General Dušan Simović, uz pomoć jedne grupe jugoslovenskih aktivnih oficira, izvršio je državni udar. Zbacili su regenta, princa Pavla, odbacili njegovu politiku i postavili na presto sedamnaestogodišnjeg prestolonaslednika Petra II. Na to je Hitler, 6. aprila 1941, napao Jugoslaviju.

164 **Hanuka** je svečanost koja slavi pobedu Makabejaca godine 165. pre Hrista nad Antiohom Epifanom, sirijskim kraljem, koji je, tri godine ranije, naredio da se oskrnavi drugi Jerusalimski hram. Hanuka se slavi u decembru. Tada se pali „menora“, svećnjak sa osam sveća i devetom u sredini. Ta srednja služi za prenošenje plamena na ostale sveće tokom osam večeri. Počinje se jednom svećom, a svake večeri se dodaje po jedna, dok se, poslednje noći proslave ne upali i osma sveća. Dok sveće gore, deca pevaju pesme posvećene prazniku.

165 Egon Sabukosček: „komesar za Jevreje“, radio je pod komandom svoga šefa Fridriha Štrakea. Za vreme intenzivnog streljanja, koje je trajalo oko tri meseca (oktobar, novembar i decembar 1941), Štrake se pojavljivao svako jutro da proveri broj zatvorenika. Jevrejska logorska „policija“ morala je da pripremi tajni spisak prethodne večeri, po kojem bi SS prozivao idućeg jutro. Zatvorenici su to zvali „transport“. Nisu mogli da veruju da će umreti nakon kratkog vremena.

BLAGOSLOV MOGA OCA

(Zahvalan sam Eriki Vantok za ovom podatku. Pronašao sam ga u njenom članku, koji se pojavio juna 1994. u časopisu „Profil“. Ona je iz nemačkih arhiva koristila zvanične izveštaje, koje su pisali Valter Lipe i Hans Ditrih Valter, a koji su bili namenjeni njihovim pretpostavljenim. Radilo se o likvidaciji 900 zatvorenika iz beogradskog logora 11, 27. i 30. oktobra 1941.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

821.163.41-94
94(497.1)''1941/1945''(093.3)

СИНГЕР, Иван

Blagoslov moga oca: moje spasenje /
Ivan Singer ; preveo sa engleskog Nikola
Račić. - 1. izd. - Vršac : Gradska
biblioteka, 2006 (Vršac : Triton). - 460
str. : fotogr. ; 22 cm

Prevod dela: My Father's Blessing. - Tiraž
500. - Str. 7-8: Predgovor prevodioca /
Nikola Račić. - Napomene uz tekst. -
Dodatak: str. 429-436. - Beleške na dnu
strane: str. 437-460.

ISBN 86-84449-13-4

a) Сингер, Иван (1922 -) - Мемоари
COBISS.SR-ID 128526348

Saradnik na srpskom izdanju
Dragoljub Tašlić

Izdavač
Gradska biblioteka, Vršac

Štampa
Triton public,
Vršac

Tiraž
500

Godina izdanja
2006.

ISBN 86-84449-13-4

IVAN SINGER, INŽENJER U PENZIJI
ROĐEN JE 1922. I JEDAN JE OD PREŽIVELIH
U DRUGOM SVETSKOM RATU.

GODINE 1967. IVAN JE POSETIO
AUSTRALIJU I ZALJUBIO SE U TU ZEMLJU.
ŽIVI U SIDNEJU.

Pred nama je iskrena, potresna i poučna, u najboljem značenju intimna, lična životna priča Ivana Singera, rođenog 1922. u mestu Potiski Sveti Nikola (današnje Ostojićevo). Opisujući sopstvenu životnu sudbinu, počev od prvih dana nemačke okupacije Jugoslavije, logorisanja i ubijanja Jevreja u Beogradu, pa sve do svoga spasa, priključenja savezničkom i partizanskom pokretu Jugoslavije, boravka i školovanja u Sovjetskom Savezu... Ivan Singer na jednostavan i prirodan način upoznaje čitaoca s još jednim dragocnim opisom doživljaja holokausta u Drugom svetskom ratu.

Ova knjiga predstavlja i jedinstveni autorski dokument o sudbini jevrejskih porodica u Vršcu i Banatu.

Autobiografska knjiga Blagoslov moga oca Ivana Singera, u tom smislu, sada kada je mesto jevrejskog groblja u Vršcu, bez pijeteta i obeležja, prekopano i obezličeno, ostaje kao jedino pravo spomeničko obeležje nad nestalom gradskom Jevrejskom zajednicom, čije postojanje nikada ne bismo smeli da zaboravimo.

Dragoljub Tašlić
(Saradnik na srpskom izdanju)

Knjigu Ivana Singera Blagoslov moga oca čitao sam još u originalu na engleskom jeziku drukčije od većine ostalih čitalaca na bilo kojem jeziku. Ona dobrim delom govori o događajima koji su isti kao moji ili slični njima, kad je reč o vremenu II svetskog rata i Holokausta. Obojica smo se upisali na studije u Beogradu 1940.godine, kada je već bila stupila na snagu Uredba o numerusu claususu, a mi primljeni na osnovu zasluga naših očeva; prošli smo kroz poniženja i zlostavljanja posle agresije nacističke Nemačke 1941.godine; te godine smo lažnim ispravama pobešli u Split; bili smo u italijanskim logorima i završili u partizanima; izgubili smo mnoge drage članove svojih porodica, između ostalih on oca, majku i sestru, a ja majku. Nismo se poznavali, iako smo se možda sretali u Beogradu ili Splitu, ali sam poznao njegovog najboljeg druga, koga stalno pominje u knjizi i koji sada živi u Beogradu. Razumljivo je da me je čitanje stalno podsećalo na sopstven život, pa i uzbuđivalo.

Ostavljajući na stranu moj subjektivni pristup, smatram da je ova knjiga dobro, zanimljivo i nepristrasno napisana, a uz to je i veoma korisno štivo za sve one koji se žele upoznati sa životom Jevreja u Banatu, sa njihovom sudbinom, koja je ista kao i sudbina drugih Jevreja u Srbiji, bivšoj Jugoslaviji i celoj Evropi. Jednom reči s Holokaustom, koji je odneo najmanje šest miliona jevrejskih života. Pišući ovo ne zaboravljam na žrtve među Romima, sovjetskim ratnim zarobljenicima, političkim protivnicima nacizma, mentalnim bolesnicima, homoseksualcima i drugima. Širenje znanja o nastranosti učenja i neljudskoj prirodi nacizma i njegovih naslednika - kojih ima i danas, pa ponegde i jačaju - doprineće, moramo se nadati, da se spreči ponavljanje takvih mračnih mrlja na savesti čovečanstva.

Aleksandar Lebl

U ovoj odličnoj knjizi opisani su događaji i ljudski porivi koji su Ivana Singera preobrazili od 1941. godine pa do završetka rata, da nakon završene obuke u Sovjetskom Savezu, od jugoslovenskog studenta jevrejskog porekla postane očeličen vojni pilot.

Našavši se u svetu koji je naglo lišen normi na kojima civilizacija počiva, Singer stavlja svoje lično iskustvo u kontekst šire slike sukoba u Jugoistočnoj Evropi.

“Naša sudbina je određena. Mi je ne možemo promeniti”, reči su koje Singerov otac odan humanističkim principima govori svome sinu neposredno pred odlazak u nemački logor. Iako Singer ne prihvata očev stav, očev blagoslov i nada u bolji svet pomoći će mu da preživi najkrvaviji rat u istoriji.

prof. Terens Pejn

